

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE (KAMU EKONOMİSİ)
ANABİLİM DALI

TÜRKİYE’DE GIDA REJİMLERİ, KIRSAL YOKSULLUK VE
DEVLETİN DEĞİŞEN ROLÜ:
SOSYAL HESAPLAR MATRİSİ ÇERÇEVESİNDE BİR İNCELEME

DOKTORA TEZİ

BİLGEN TAŞDOĞAN

ANKARA / 2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE (KAMU EKONOMİSİ)
ANABİLİM DALI

TÜRKİYE'DE GIDA REJİMLERİ, KIRSAL YOKSULLUK VE
DEVLETİN DEĞİŞEN ROLÜ:
SOSYAL HESAPLAR MATRİSİ ÇERÇEVESİNDE BİR İNCELEME

DOKTORA TEZİ

Bilgen TAŞDOĞAN

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Serdal BAHÇE

ANKARA / 2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE (KAMU EKONOMİSİ)
ANABİLİM DALI

BİLGEN TAŞDOĞAN

TÜRKİYE'DE GIDA REJİMLERİ, KIRSAL YOKSULLUK ve DEVLETİN DEĞİŞEN
ROLÜ: SOSYAL HESAPLAR MATRİSİ ÇERÇEVESİNDE BİR DEĞERLENDİRME

DOKTORA TEZİ


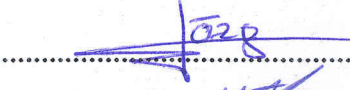
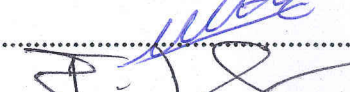


Tez Danışmanı : Doç. Dr. Serdal Bahçe

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Selman Ceylan
Doç. Dr. Özgür Teoman
Doç. Dr. Meltem Kayıran
Doç. Dr. Ferda Dönmez Atbaşı
Doç. Dr. Serdal Bahçe

Tez Sınavı Tarihi

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Doç. Dr. Serdal Bahçe danışmanlığında hazırladığım “ Türkiye’de Gıda Rejimleri, Kırsal Yoksulluk ve Devletin Değişen Rolü: Sosyal Hesaplar Matrisi Çerçevesinde Bir İnceleme (Ankara, 2018)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

21.05.2018

Bilgen TAŞDOĞAN

TEŞEKKÜR

Varlığını her nefesimde hissettiğim annem. Tüm emeklerim senin için...

Aras ve Mete... İlgimden ve zamanından kesinti yaparak büyütme çalıştığım çocuklarım. Sizleri akıl ve ruh sağlığımın sınırlarında seviyorum. Bundan sonraki yaşamımda daha öte bir sevgi veremem ama geçmiş hatalarımı telafi edeceğime söz veriyorum.

Okulumda her üzüntümde ve sevincimde bana destek olan canım arkadaşlarım Zeynep, Aysel, Kadriye ve Seher. Farklı mekânlarda aynı zamanı yaşıyoruz. Umarım sonraki arkadaşlıklarımız da öğrencilik yıllarımız gibi devam eder.

Ekin... Kalbimde bir yarasın.

Çok sevdiğim ve değer verdiğim hocalarım... Hocadan öte bize arkadaş kadar yakın olan sevgili Doç. Dr. Meltem Kayıran, hem yüksek lisans hem doktora tezlerimdeki değerli danışmanım Doç. Dr. Serdal Bahçe, hep uzaktan görüp sevdiğim Doç. Dr. Ferda Dönmez Atbaşı ve bu çalışmaya beraber başlayıp beraber bitiremediğim sevgili hocam Doç. Dr. Nilgün Erdem... Sizlerden yaşama dair de çok şey öğrendim. Devam edeceğimi umduğum akademik hayatımda sizlere ait parçalarımı sanırım hep koruyacağım.

Tezin akademik katkısının gizli ögesi, çok saydığım ve değer verdiğim sevgili hocam Prof. Dr. Selim Çağatay ve akademik birikimini esirgemeyip yorumlarıyla tezin son şeklini almasına katkı sunan sevgili hocam Prof. Dr. Özgür Teoman. Hak ettim mi bilmiyorum. Tüm iyi niyetleriniz, emekleriniz ve hoşgörüleriniz için tekrar teşekkür ederim. Sizleri örnek alacağım.

Ve Celal... Ne düşün, ne teselli ne de bir ümit... Ama;

“Ağaç sende, dal sende, çiçek sende.

Ben dalında oldum bir çiçek. Bu kez de

Yağmur sende, güneş sende, yel sende...”

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	iv
İÇİNDEKİLER	v
ŞEKİLLERİN LİSTESİ	viii
GRAFİKLERİN LİSTESİ	ix
TABLolar LİSTESİ	x
SİMGELER VE KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI ÇERÇEVEDE GIDA REJİMLERİ	12
1. GIDA REJİMLERİ	12
1.1. Birinci Gıda Rejimi (1870-1914)	15
1.2. İkinci Gıda Rejimi (1945-1973)	17
1.3. Üçüncü Gıda Rejimi	21
2. ÇOKULUSLU TARIM GIDA ŞİRKETLERİ	27
2.1. Sözleşmeli Üreticilik	32
3. DIŞ KISITLAR	39
3.1. Bretton Woods Kurumları	41
3.1.1. Dünya Ticaret Örgütü Ve Tarım Anlaşması	42
3.1.2. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası	48
3.1.3. Dünya Bankası ve IMF	55
3.2. Küresel Tepkiler ve Türkiye	58

İKİNCİ BÖLÜM

ULUSAL ÇERÇEVE.....	67
1. GİRİŞ	67
2. TARIM SAYIMLARINA GÖRE TARIMSAL YAPI.....	72
3. OSMANLI TOPRAK SİSTEMİ.....	80
4. OSMANLI TARIMSAL TİCARET DÜZENİ	82
5. DEVLETİN TARIMDA ÖRGÜTLENMESİ	86
5.1. Toprak Üzerinden.....	90
5.2. Kurumlar Üzerinden.....	95
5.3. Girdiler Üzerinden.....	106
5.4. Vergiler Üzerinden	113
6. 1870 – 1914 DÖNEMİ	121
7. 1914-1930 I. GIDA BİRİKİM REJİMİNİN SON DÖNEMİ	128
8. 1930 – 1950 II. GIDA BİRİKİM REJİMİNE GEÇİŞ DÖNEMİ	132
9. 1950-1970 II. GIDA BİRİKİM REJİMİ DÖNEMİ.....	138
10. 1970-1980 DÖNEMİ (III. GIDA BİRİKİM REJİMİNE GEÇİŞ).....	146
11. 1980-1999 III. GIDA BİRİKİM REJİMİ İLK DÖNEMİ.....	149
12. 1999 - 2008 III. GIDA BİRİKİM REJİMİ İKİNCİ DÖNEMİ	152
13. 2008 SONRASI ŞİRKET BİRİKİM REJİMİ DÖNEMİ.....	158
13.1. Tarım Politikaları	167
2.14. Genel Değerlendirme	182

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL HESAPLAR MATRİSİ (SHM) VE FİYAT ÇARPAN MODELİ.....	194
1. GİRİŞ	194
2. SOSYAL HESAPLAR MATRİSİ (SHM) DENGESİ	195

3. SOSYAL HESAPLAR MATRİSİ (SHM) İLE FİYAT ÇARPAN MODELİ.....	204
4. GIDA FİYAT KRİZİNİN NEDENLERİ	210
4.1. Talep Yönlü Etkiler.....	212
4.2. Arz Yönlü Etkiler.....	214
4. 3. Diğer Faktörler	216
5. GIDA FİYATLARINDAKİ ARTIŞIN ETKİLERİ.....	218
6. DÜNYA GIDA FİYATLARI ENDEKSİ İLE YURTIÇİ BİRİNCİL TARIM ÜRÜNLERİ VE GIDA FİYATLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ	221
7. FİYAT ÇARPAN MODELİ İLE ALTERNATİF SENARYOLARIN ANALİZİ	227

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	238
KAYNAKÇA.....	251
EK	306
EK-1: MATRİS TABLOSU	306
ÖZET	307
ABSTRACT.....	308

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil 3.1. Tarım ve Gıda Fiyatlarındaki Değişimin Etkileri	219
--	-----



GRAFİKLERİN LİSTESİ

Grafik 3.1. Türkiye ve FAO Gıda Fiyat Endeksi Karşılaştırılması (2002 = 100).....	222
Grafik 3.2. Nominal Döviz Kurlarında Değişim (2002-2017)	223
Grafik 3.3. Seçilmiş Ürünlerin Fiyat Endeksi (2002 = 100)	224
Grafik 3.4. Seçilmiş Ürünler ve FAO Gıda Fiyat Endeksi Karşılaştırılması (2002 = 100)	225



TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1. Gıda Rejimlerinin Temel Özellikleri	15
Tablo 1.2. Tohum ve Tarımsal İlaç Üretiminde Lider Konumdaki Çok Uluslu Şirketler	25
Tablo 1.3. 1947-1993 Dönemindeki Müzakereler	43
Tablo 2.1. Tarım İstatistiklerinde İşletme Büyüklüklerine Göre İşletme Oranları	75
Tablo 2.2. Bitkisel Ürün Verimlilikleri ve Kırmızı Et Sağlanan Hayvansal Değerler (%)	78
Tablo 2.3. Seçili Ürünlerin Ekim Alanları ve Üretim Değerleri ile İlgili Değişimler (%)	79
Tablo 2.4. İstanbul Tüketici Fiyat Endeksleri (1469-1918).....	85
Tablo 2.5. Tarım üzerinden alınan vergilerin payları (%)	115
Tablo 2.6. Tarımsal Girdiler Üzerindeki Vergi Yükleri	120
Tablo 2.7. 1927 Tarım Sayımına Göre Seçilmiş Tarımsal Göstergeler (%)	131
Tablo 2.8. Tarımın Türkiye'deki Yeri (%) (sabit fiyatlarla)	139
Tablo 2.9. Nüfus Artış Hızı (NAH) Değişimleri (%)	159
Tablo 2.10. Temel Göstergeler İle Tarımsal Yapıdaki Dönüşüm	160
Tablo 2.11. Tarımsal Alet ve Makine Sayısı	162
Tablo 2.12. Bir Birim Makine Sayısına Karşılık Gelen Hane Sayısı	162
Tablo 2.13. Mera Alanlarındaki Değişim (%)	171
Tablo 2.14. Tarımsal İstihdamdaki Ortalama Değişim Oranları (%)	178
Tablo 2.15. Seçim Yıllarına Göre Ürün Değerinin Yüzdesi Olarak Toplam Tarımsal Destekler (%)	180
Tablo 2.16. Üreticinin Korunma Oranı	181
Tablo 2.17. Kamu Transfer Oranındaki Değişim (2002-2004 (%)	188

Tablo 2.18. Hane Düzeyinde Dağılım Oranları (%)	189
Tablo 2.19. 2002-2014 Yılı İçin Geri Fiyat Makasları (%)	190
Tablo 3.1. Makro SHM Temel Hesaplarının Temsili Dengesi	202
Tablo 2.2. 2014 Yılı Makro SHM Dengesi	203
Tablo 3.3. İçsel ve Dışsal Hesapların Tanımlanması	204
Tablo 3.4. Regresyon Analizi Sonuçları	226
Tablo 3.5. Gıda Fiyat Şokunun Net Transfer Etkisi	228
Tablo 3.6. Gıda Fiyat Şokunun Ara Girdi Talebi Etkisi	229
Tablo 3.7. Gıda Fiyat Şokunun İşgücü Talebi Açık Döngü Etkisi	229
Tablo 3.8. Gıda Fiyat Şokunun Arazi Talebi Açık Döngü Etkisi	230
Tablo 3.9. Gıda Fiyat Şokunun Hanehalkı Kapalı Döngü Etkisi	230
Tablo 3.10. Büyük Baş Hayvanların Ortalama Fiyatlarındaki Değişme (2002=100)	231
Tablo 3.11. Büyük Baş Hayvan Fiyat Şokunun İşgücü Talebi Açık Döngü Etkisi	232
Tablo 3.12. B.Baş Hayvan Fiyat Şokunun Hanehalkı Kapalı Döngü Etkisi	232
Tablo 3.13. Gıda Fiyat Endeksindeki Değişme (2003=100)	233
Tablo 3.14. Gıda Fiyat Şokunun Hanehalkı Açık Döngü Etkisi	234
Tablo 3.15. Gıda Fiyat Şokunun Hanehalkı Kapalı Döngü Etkisi	234
Tablo 3.16. Seçilmiş Mallar İçin Doğrudan Ara Girdi Desteği	235
Tablo 3.17. Seçilmiş Mallar İçin Doğrudan Nihai Ürüne Bağlı Gelir Desteği	235
Tablo 3.18. Hanehalklarına Nakit Gıda Desteğinin Transfer Etkisi	236

SİMGELER VE KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
AT	Avrupa Topluluğu
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AOÇ	Atatürk Orman Çiftliği
BM	Birleşmiş Milletler
ÇKS	Çiftçi Kayıt Sistemi
ÇUŞ	Çokuluslu Şirketler
ÇUGŞ	Çokuluslu Gıda Şirketleri
ÇUTGŞ	Çokuluslu Tarım Gıda Şirketleri
DB	Dünya Bankası
DGD	Doğrudan Gelir Ödemeleri
DTÖ	Dünya Ticaret Hareketleri
FAO	Tarım Gıda Örgütü
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
IARE	Uluslararası Tarım Araştırma Merkezi
IMF	Uluslararası Para Fonu
KDV	Katma Değer Vergisi
KİT	Kamu İktisadi Teşekkülü
KMÜ	Küçük Meta Üretimi
KÖY	Kalkınmada Öncelikli Yöre
OTP	Ortak Tarım Politikası
ÖTV	Özel Tüketim Vergisi
SHM	Sosyal Hesaplar Matrisi
STK	Sivil Toplum Kuruluşları

TİGEM	Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TİTH	Tarım İç Ticaret Hadleri
TDTH	Tarım Dış Ticaret Hadleri
TMO	Toprak Mahsülleri Ofisi
TRUP	Tarım Reformu Uygulama Projesi
TŞFAŞ	Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi
TZDK	Türkiye Zirai Donatım Kurumu



GİRİŞ

Tarım ve köylülük, küreselleşen kapitalizmin yarattığı şirketler çağında, özellikle azgelişmiş ülkeler açısından önemli bir çalışma alanı olmaktadır. Tüm dünyada kentsel ve kırsal yoksulluk ile yoksunluk her geçen gün artan bir sorun yumağına dönüşmektedir. İnsanlığın kendini yeniden üretmesinde kritik bir öneme sahip olan tarım ve köylülük kavramları, bu çalışmada Türkiye ve ilgili literatürdeki tanımlamalar ışığında değerlendirilerek geleceğe dair çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır.

Üretimin ve değer (avcı, toplayıcı etkinliğin geçici ve de kısıtlı olanakları dikkate alındığında) ilk kaynağı olan tarım üzerinden artık elde etme çabası, sermayenin örgütlenmiş hali olan ‘kapitalizmin’ tarıma girmesi ve öncesi (pre-kapitalist) olmak üzere iki farklı durum yaşamıştır. Buna ek olarak devletin sermaye üzerinden yükseldiği savından hareketle, sermayenin nasıl sistemik olarak birikip örgütlendiği, coğrafi olarak her yayılıp genişlemesinde ne tür değişimleri / yıkımları beraberinde getirdiği konuları ilgi alanı olmuştur. Tarım, ilkel birikimin ve dolayısıyla artı değer kaynağı olmakla birlikte yaşamı ve aynı zamanda yöneten sınıfın sınıf olma nedeni olan ‘üretim ve yeniden üretimi’ sağladığı ölçüde kapitalizmin geçirdiği değişimi yansıtmaktadır (Bernstein, 2009: 9).

Bu değişim sürecinde küçük köylülük üzerinden yaşanan dönüşüm yıkıcı bir sorun olarak devam etmektedir. Sermayenin her birikim biçiminde yüzünü üretim ve yeniden üretimin kaynağı toprağa dönerek ‘toprak ve emeğin yeniden metalaştırılması’, her ‘sistemik birikim dalgasında’ olduğu gibi ABD hegemonyasının sürdüğü günümüz birikim dalgasında da yaşanmaktadır.

Arrighi (2010)’nin sistemik birikim dairelerinde sermayenin İngiliz birikim sisteminde aşırı yoğunlaşıp karlılık krizine girmesi, ‘değer ilişkileri’ analizini

hatırlatmaktadır. İngiliz hegemonya süreci birikimini temel tarım ürünleri ve gıdanın üretim ve merkantil ticareti üzerine kurgulamıştır. Bu ise gıdanın ‘değişim ve kullanım’ değerlerinin sadece meta değil ama tarihi bir meta olarak, her dönüşüm ve birikim sürecinin merkezindeki temel rolünü ifade etmektedir. Araghi (2003)’ün ‘yerleştirilmiş emperyalizm’ olarak adlandırdığı bu durum küresel tarım ve gıdanın emek gücünün yeniden üretiminden ayrılamamasının sonucudur. Bu ayrılamazlık durumu, sermaye birikiminin ‘zaman ve mekâna göre’ her yeni biçimlenişi ve yayılışında gıda üretim ve tüketiminin ayırt edici biçimlerini içermektedir. Bu biçimler sermayenin daha geniş kapsamlı evrelere oturarak gıdanın ‘aşırı üretimi’ ve ‘eksik tüketimi’ ilişkileri ile yan yana ilerleyerek küresel ölçekte sınıf ilişkileri üzerinden bağ kurmaktadır.

Bu çerçevede sermayenin ana besin kaynağı değişir/değişken sermaye üzerinden artık çekme süreci, bu üretim gücünün hem tüketici hem de üretici rolü üzerinde şekillenmektedir. Artık çekme sürecinin hegemonik dönüşümlere göre değiştiği dönemler literatürde beslendiği ana damarı vurgulaması açısından gıda birikim rejimleri olarak adlandırılmaktadır. Günümüzde McMichael (2005) tarafından ‘şirketleşmiş gıda rejimi’ adını alan bu düzen gıdanın bir meta olarak takasının ötesinde yarattığı çevre, pazar, sağlık, açlık, post-modern çitleme ve mülksüzleştirmeden birikim sorunları ile de gündeme gelmektedir.

Dünyanın küresel güneş / uydu / çevre gibi ekollere göre farklılaşan kapitalistleşmemiş çoğunluğunda ve kapitalistleşmiş diğer azınlığın önemli oranında toprak üzerinden varlıklarını devam ettiren küçük köylü haneleri canlı olarak durmaktadır. Bu haneler birikim türüne göre ucuz işgücü ve ucuz meta üreticiliğinin farklı bileşimlerine ve farklı isimlerine büründürülmüşlerdir. Günümüzde sadece kapitalistleşmemiş ülkelerde 4,5 milyarı aşan büyüklükleri ile bu hanelerin varlıklarının kaderi buğday, pirinç gibi temel tarım ürünlerini tüketebilmelerine, yani gıda egemenliklerine bağlıdır (Shiferaw, et.al., 2011). Fakat şirketlerin kar hırsının üretim ve

tüketim sürecini kontrol ederek, aşırı üretimler üzerine yarattıkları gıda krizleri sadece sermayenin karlılık birikiminde kaçış alanı olmamaktadır. Bu aynı zamanda topraklarından ‘çitlenen’ küresel küçük üretici kitlesinin şehir varoşlarında yığılarak, hem emek hem de toprak anlamında üretim araçlarından mahrum bırakılarak açlıkla tehdit edilmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla ‘gıda da başlayıp gıda da noktalanın sermayenin birikim krizleri ¹’, sadece ekonomik değil, toplumsal, siyasi ve insani krizleri de beraberinde getirmekte, açlık ve yoksulluk gibi ikiz küresel kamusal malları açığa çıkarmaktadır. Bu çerçevede bu çalışmada tarımda kapitalizmi incelemenin ve yaratılan tahribat karşısında devletlerin birikimi yeniden düzenlemek ve sürekliliğini sağlamak adına yönetebileceği politikaları analiz etmenin kapitalizmin gelişimini anlamak açısından kritik önemde olduğu düşünülmektedir².

Tarihsel sürecine bakıldığında kapitalizmin tarımda küçük köylülük üzerinden ilerlediği bilinmektedir. Türkiye gibi kapitalist modernleşme süreçlerini gecikmeli yaşayan ülkeler açısından tarımsal üretim genel ekonomi açısından önemli görülmektedir. Küçük köylülük ya da küçük meta üreticiliği³ Türkiye gibi hem ekonomik hem istihdam

¹ Bu sav yazılı metne dökülmemekle birlikte Doç. Dr. Nilgün Erdem’e aittir. Bu tez çalışması küçük köylülük ve gıda krizlerinin yarattığı tahribatı anlatabilmek için bu görüşü başlangıç ve fikir kaynağı olarak seçmiştir.

² Tarımın kapitalistleşme sürecinde doğal kaynakları da kapsayan büyük metalaşmanın bir eki olduğu ve bu kapsamda çevre boyutu ve genel metalaşma eğilimi içinde ele alınması gerektiği ile ilgili yapılan Değirmenci (2014) ve Değirmenci (2017) çalışmalarına bkz.

³ Tarıma dair literatür tartışmaları biçimci/bilimci yaklaşım, köy(lü)cü yaklaşım ve tarihselci yaklaşım etrafında toplanabilmektedir. Chayanov (1924 ve 1966) ve Shanin (1971, 1971a ve 1973) ‘nin önemli temsilcileri olduğu biçimci yaklaşımda hane analiz birimi olarak alınmakta, üretim araçlarına bağımsız sahip olma, ücretli emek kullanmama ve ‘kendi kendini sömürerek’ kapitalizme ve karşı direnme mekanizmaları tartışılmıştır. Köylücu yaklaşımda öne çıkan Wolf (1999) temel olarak kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ve kurumsallaşmış yoksulluk içinde bulunan bu hanelerin şirketlerin artan tekeci güçleri karşısında verdikleri varolma mücadelesini ele almaktadır.

Tarihselci yaklaşımın temsilcileri Marks (2006), Engels (1990) ve Lenin (1966, 1998, 1996), biçimci yaklaşımın ele aldığı küçük köylülük kavramı yerine küçük meta üreticiliği kullanarak kapitalist toplumun temel eğilimi olan üretim araçları üzerinde vergiler, borçlanma, kötü hasat gibi hem toprak büyüklüğü hem de toprak dışında mülksüzleşmeye yoğunlaşmaktadır. Böylelikle köylülüğü sosyolojik olgu olarak alan köylücu yaklaşımın aksine sınıf ve sınıf mücadeleleri üzerinde analiz etmektedir.

Kautsky (1988) ‘aç kalma sanatını kullanan’ küçük üreticileri analiz ederek kapitalizmin tarımda sanayiden farklı geliştiğini ve Marks’ın aksine bu işletmelerin ‘yoğunlaşmaya karşı direnerek’ yaşamaya devam ettiklerini ve hatta bazı ürünlerde avantaj sağladıklarını tartışmıştır.

Amin (1997), Banaji (2002) ve Bernstein (1977, 1986, 2009) Marksizme sadık kalmakla birlikte Kautsky’dan etkilenerek küçük üreticileri analiz ederek toprağın belirli ellerde yoğunlaşmasının üreticileri ücretli emek kitlesine sokan temel faktör olduğu ve sermayenin haneyi çamvber içine aldığı üzerinde yoğunlaşmaktadır.

yapısında ağırlıklı paya sahip olduğu kapitalistleşmemiş ülkelerde toplumsal ilişkilerin merkezine oturmaktadır. Küçük meta üreticiliği, kırsal toplumsal ilişkilerin belirleyici olduğu geç kapitalistleşen toplumlarda sermaye yoğunluğunun tüm toplumsal ilişkileri yeniden düzenleyemediği biçimlerde ortaya çıkan birikim şeklidir. Dolayısıyla küçük meta üreticisi işletme ölçeğini değil üretimin tamamen kapitalist temelde örgütlenmediğini ifade etmektedir (Başaran, 2017: 299-302).

Küçük meta üreticileri pazar için üretim yapmakta ancak elde edilen artı-değer miktarı sadece hanenin yeniden üretimini sağlayabilmektedir. Bir başka deyişle, hane içi üretim genel kapitalizm koşullarında ücretlendirilmeyen bir emek biçimi olmakta ve bu biçim hem sermaye karşısında kırılğanlığını hem de karlılık üzerine kurgulanmadığı için sermaye karşısında direncini güçlendirmektedir. Emeğin bu ücretlendirilemeyen yapısı ise küçük üreticiliğin kapitalizmin içinde mi veya dışında mı olduğu? Kapitalizmle birlikte yaşayabilir mi veya yok olmalı mı? Tartışmalarına yol açmaktadır.

Türkiye'ye bu tartışmaların yansması Aydın (1980, 1986, 2002, 2016) tarafından küresel sermayenin gerekleri için üretimde bulunan, pre-kapitalist yapılara bağımlılıktan kurtulan, toplumsal ücretten uzaklaşan ve emek-sermaye birikim sürecine uyumlu olan küçük köylü kitleleri çerçevesinde şekillenmektedir. Boratav (1969, 1972, 2009, 2010), bu üretim biçiminde kapitalist dönüşüm yaşanacağını ve bunun kapitalistleşmiş ülkelerin tarım ürünleri ithalatına tam açıklık, yurt içi tarım piyasalarına yönelik kamu destek ve müdahalelerinin terk edilmesi ve tarım arazilerinin sınırsız metalaşması yani yabancılar için de alınıp satılabilir hale getirilmesi üzerinden gerçekleşeceğini üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bahçe ve Köse (2009), küçük köylülüğün dönüşümünü, toplumsal sınıf analizi üzerinden, toplumsal sınıfları da hane temelli bölüşüm analizleri ve şirketler üzerinden gerçekçi bir şekilde aydınlatılabileceğini belirtmektedir. Ecevit (1994), kapitalist çiftçi-işçileşmiş hane emek tipi ve küçük meta üreticisi arasında karşılaştırma yaparak kapitalist ilişkilerin gelişme eğilimi ve tarımsal ilişkilerin farklılaşma biçimleri

hakkında çıkarımlarda bulunmaktadır. Özürlü (2011) küçük köylülüğün hâkim üretim biçimi olarak devam etmekle birlikte toprağın kullanım biçimi, üretimin ileri-geri bağlantıları, hane emek miktarı ve kullanım biçimine göre şekillenen direnme gücünün bölge ve ürünlere göre farklılaşarak çözülme ve tasfiye yolu değişeceğini ele almaktadır. Oyan (1998 ve 2016), Erdost (1984), Boratav (2004), Köymen (2014 ve 2017), Divitçioğlu (2015), Aydın (1980), Kongar (1993), Akşit (1967) toplumsal farklılaşmanın getirdiği toprak mülkiyeti ve sınıfsal farklılaşmanın mülkiyet biçimlerini ve dolayısıyla üretim araçlarının denetlenme biçiminin Asya tipi, yarı-feodal tip gibi gücün kontrol gücü ve sınırlarına göre farklılaştığı tartışmalarında öne çıkmışlardır.

Marks'ın Kapital'i gibi kapitalist toplumun temelleri ya da küçük meta üreticiliğinin teorik ya da tarihsel süreci, bu çalışmanın sınırlarını aştığı için tartışılmayacaktır. Buna karşın Türkiye için yapılan köylülük analizlerine yer verilerek kapitalizmle beraber varlığını idame ettirdiği kabulü ile Osmanlı toprak sisteminden kalmış bir üretim şekli olduğuna dikkat çekilmekte fakat 2008 krizi sonrası yaşanan yeniden yapılanma döneminde bu idame biçiminin sürdürülemesinin giderek zorlaştığına dikkat çekilecektir.

Devletin hâkimiyet kurma biçimi olarak değerlendirilen ve varlığını koruması için devlet politikaları ile desteklenen küçük meta üretim biçimi, Cumhuriyet ile birlikte siyasi ittifak halini alarak devam etmiştir. Tarımda tam kapitalistleşmenin yaşandığı günümüzde dahi hâkim üretim şekli olarak devam eden yapı, ittifak biçimi değişmekle birlikte Türkiye'nin yeniden yapılanma dönemleri olan Marshall Yardımları, 24 Ocak Kararları ve Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) gibi kırılma noktaları; küçük üreticiliğin 'çitleme' çemberini genişletmiştir. Mevcut durumda ise sözleşmeli üreticilik üzerinden 'mülksüzleştirmeden birikim' koşulları yaşanmaktadır.

Klasik bir dönemlendirme olmakla birlikte, 1980 neoliberalizminin tarım/ kır ekseninde diğer alanlarda yaşanan dönüşümü devlet-köylü ittifakının biçimlenişi nedeniyle yaratmadığı düşünülmektedir. Fakat küçük üreticiliğin hâkim yapı olması ve kapitalizme farklı eklemlenme süreçleri içerisinde de olduğu bir gerçektir. Bu eklemlenme tarımsal üretimin etkinliği tartışmaları⁴ üzerine şekillenerek Türkiye’de tarımın tam anlamıyla kapitalist dönüşümünü 1999 sonrası sürece sarkıtmıştır. Bu dönem itibariyle kıyın da şehirler gibi küresel düzenle belirlenmesi küçük üreticilerin üretim ve yeniden üretiminin metalaşma örüntüleri içinde gerçekleşmesinin sonucu olmaktadır. Bu süreç küçük meta üreticilerini dönüştürmenin yanında kendi içinde farklılaşmasına da neden olmaktadır.

Gıda ilişkilerinin de, paralel tarihlerde, 1990’larla birlikte metalaşması yeni bir kırılma süreci olarak tanımlanmaktadır. Tarım-gıda ilişkilerindeki bu metalaşma, yani sermayenin nüfuzunda etken olarak sayılan devlet-küçük meta üreticisi ittifakının değişmesi; ucuz emek temelinde şekillenen yeni küresel işbölümü, biyoteknoloji ve kimyasal alanlarda yaşanan girdi değişimlerinin yarattığı dinamikler, çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ) artan hegemonyaları ve süper/hiper marketlerin ticaret sermayesi

⁴ Kabaca tarımsal üretimin besleyebileceği nüfustaki sıçrama üzerine dönemlendirilen teknolojik ilerleme nadas ve saban teknolojisi ile başlayıp endüstri devrimi ile devam etmiştir. Türkiye tarımında bu sıçrama dönemleri 1890’larda öküzden ata, karasabandan demir pulluğa geçilmesi, 1950’lerde I. Yeşil devrimle kimyasal-biyolojik yenilikler ve ıslah edilmiş ithal tohumlar kullanılarak üretim tekniğinde ilerleme kaydedilmiş ve üretim miktarlarında önemli artışlar yaşanması yanında traktörle birlikte yeni alanların tarıma açılması (Tarım Bakanlığı, 1974) ve 1990 sonrası II. ‘yeşil devrim’li yeni gen, biyo ve nano teknolojilerin ithal edilmesi şeklinde yaşamıştır.

Diğer taraftan konu ile ilgili dönüm başına yapılan harcama ve çıktı karşılaştırmasında büyük ölçekli ve endüstriyel tarımın etkinliği üzerinde soru işaretleri oluşmaktadır. Geleneksel üretimin endüstriyel üretim karşısında daha verimsiz olmadığı yönünde kimi çalışmalar belirtilmiştir.

Pretty J., Noble A.D., et al., (2006), küçük meta üreticilerinin büyük monokültür üretim yapan işletmelere göre daha üretken oldukları görüşünü desteklemektedir.

Amartya Sen (1962), tarla büyüklükleri ile hektar başına mahsul verimi arasında ters yönlü ilişki olduğunu iddia etmektedir.

Monbiot, G., (2008) Türkiye, Malezya, Hindistan, Pakistan, Tayland, Java, Filipinler, Brezilya, Kolombiya, Paraguay ile ilgili alan çalışmaları ve FAO’ nun iddialarına göre endüstriyel tarımın küçük çiftçiliğe göre birim çıktılarının görece daha düşük olduğu belirtilmektedir.

Altieri M., (2008)’e göre küçük üreticilerin yaptığı polikültür tarım; otları, böcek ve hastalıkları azaltmakta ve kaynak, güneş ve besinleri daha etkin kullandığı için tek tip üretime göre %20-60 daha avantaj sağlamaktadır. Toplam çıktı olarak bakıldığında çeşitlendirilmiş tarım ürünleri daha çok gıda üretmekte ve bunların yanında küçük üreticilik iklimi ‘soğutmakta’, toprakta emilen organik gübre kullanmakta ve endüstriyel tarıma göre karbonu daha etkin ayırmaktadır.

üzerinden kurdukları hâkimiyet zincirleri, yine buna bağlı olarak küreselleşen ve standartlaşan tüketim kültürleri, kamunun yüklendiği tarımsal araştırma süreçlerinin özele devredilmesine karşın teşvikler üzerinden maliyetleri üstlenmeye devam etmesi, sözleşmeli üreticilik ve finansallaşma ile kendini tanımlamaktadır (Büke, 2017: 344-345).

Bu çalışmada yaratılan krizlerle mekân ve biçim değiştiren sermayenin birikim sistemlerini gıda üzerinden ifade eden gıda birikim rejimleri etrafında şekillenen ve sürecin parçası olan Türkiye birikim sistemi ele alınmaktadır. Bu çerçevede günümüzde küçük üreticilikten küçük meta üreticiliğine oradan da sözleşmeli (taşeronlaşmış) üreticiliğe evrilen tarımsal yapı kapitalizmle iç içe yaşamakta ve II. Birikim Rejiminin aksine kentlere göçmek yerine kır ayaklı proleteryaı oluşturmaktadır. Bu yeni oluşum küçük tarım üreticilerinin küreselleşme ile yaratılan sıkışma sürecinin sonucu olmaktadır.

ÇUŞ'in tarıma nüfuzu karşısında küçük köylüğün kategori olarak yok olmaması ve sisteme uyum sağlaması ile ilgili tartışmalar temel üretim faktörü toprağın varlığı ve biricikliği, küçük köylünün 'bir beygir gibi çalışıp bir serçe kadar tüketebilmesi' yani 'aç kalma sanatını iyi bilmesi' ya da 'emeğini değersizleştirilmesi' üzerinden ele alınmaktadır. Fakat ekonomi politikte değersizleşme⁵, sermayeye bağlılığın derinleşmesine işaret etmekte olduğundan küçük köylülüğün varlığını değersizleşme üzerinden idame ettirmesi, sermaye lehine işleyen bir 'küçük köylü kapanına' işaret etmektedir (Özügurlu, 2011: 85, 94). Emeğin değersizleşmesi sürecinin hızı ürün türü, pazara uzaklık, toprak büyüklüğü, emek kullanım biçimi, pre-kapitalist yapılara bağlılık gibi farklılıkları öne çıkarmakta ve dolayısıyla alan incelemeleri bu dönüşüm süreçlerinin yansımalarını açığa çıkarmaktadır.

Çalışma kapsamında gıda rejimleri üzerinden detaylı şekilde ele alınacak olan bu konular aynı zamanda tarım/gıda ilişkilerindeki yabancılaşmayı ifade eden 'metabolik

⁵ 'Değersizleşme' ile ilgili detaylı bir okuma için Karahanoğulları'nın "Emek Değer Kuramı ve Kapitalizmin Krizi" isimli çalışmasına bakılabilir.

yarılma' kavramı ile de örtüşmektedir. Yaşanan metabolik yarılma süreci ⁶ KMÜ yazınında da tartışmaların sorunsallaştırılması anlamında dönüşümler yaratarak gıda ilişkilerini analizlerin odağına yerleştirmektedir. Bu değişimlere örnek olarak devlet politikası yerine sermayenin ulus-ötesi karakteri, tarım politikaları yerine tarım-gıda politikaları, tarımsal ilişkiler yerine tarımın sanayileşmesi, üretim ilişkileri yerine ürün işleme süreçleri verilebilmektedir (Büke, 2017: 348).

1980 sonrası dönem için tarım tartışmalarının görece önemsizleşmesi 'kopma' olarak nitelendirilmekte, 2000'lerle beraber yoğunlaşan metabolik yarılma süreci ile tartışmalar küresel karşıt köylü hareketleri ile yeniden gündeme gelmektedir. Bu yeniden canlanma tartışmaları tarım/kır sorunlarını kapitalist gelişme odağında ele alınması, analiz düzeyi ve birimi olarak ulus-devletin ele alması ve az gelişmişliğe yöneltelen eleştiriler olması şeklinde gruplandırılmaktadır. Oysaki köylülüğün yeniden şekillenen politik bir özne olarak analizlerde yer bulması gerekliliği, 1980 öncesi tarım tartışmalarının yapıldığı literatüre katkı sunan akademik çalışmalarda sıkça dile getirilmiştir.

Bu katkıların yapılmasının üzerinden geçen bunca zamana ve bu çalışmalarda dikkat çekilen uyarılara rağmen bu tez çalışması söz konusu eleştirileri haklı çıkarmaktadır. KMÜ tartışmalarının içinde yer aldığı az gelişmişlik sorunsalının ihmal

⁶'metabolik yarılma' kavramı, Marx'ın toplumsal üretimin kendi doğal biyolojik temellerinden kopuşunu ifade etmekte, biyoteknoloji ve kimyasal girdiler ile teknolojiye bağlılık, besin maddelerinin toprak ve suya yeniden karışarak döngüsüne devam edememesi, laboratuvar tohumlarının kullanılması vs. şeklinde tarımın kapitalist üretim ilişkilerine tabi kılınmasını açıklamaktadır (Özden, 2017). Aynı zamanda metabolik yarılma Moore (2000)'a göre kır ve kentin, tarım ve sanayinin tarihi mekânsal ayrılığını vurgulamakta ve gelecekte tarım endüstrisinin uygulanabilirliği üzerinde belirleyici bir kısıt olan fosil yakıtlara bağımlılığı da tanımlamaktadır. Küresel ölçekte toplumsal işbölümü ve petroçiftçilik de metabolik yarılmayı derinleştirmektedir. Çevreci bakış açısından ise kavram, insan ve doğanın giderek birbirinden ayrıştırılması anlamında gıda rejimi olarak ele almakta ve II. rejim döneminde teknolojik iyimserliğin çiftçiliğe yerleştirilmeye çalışılmasına küresel düzeyde gelen tepkileri çözülme olarak görmektedir. Bu rejim gıda piyasasının ucuz tarafında ucuzluk, uygunluk, işleme sürecinin dönüşümdeki çekim alanı ve gıda üretim temellerini görünmezliği, Batı toplumlarındaki etkin müşteriler üzerine yoğunlaşmaktadır (Friedmann, 2003; 2000; 1993). Campbell (2009) ise gıda kültürleri arasındaki gıda egemenliği hareketleri üzerinden küçük üreticilerin 'dünyayı besleyip gezegeni soğutma' iddiaları karşısında gelişmiş endüstrinin 'gıda güvenliği ve dünyayı besleme retoriği' üzerine gelişen uyumsuzluğu metabolik yarılma olarak yorumlamaktadır (Campbell, 2009: 160).

edildiği eleştirisine maruz kalan bu tez çalışması da tarım-gıda ilişkileri, ulus-devletin küresel süreçte konumu ve tarımın sanayileşmesi ilişkilerine yönelerek post-dönüş çalışmaları arasında yer almaya adaydır.

Bu açıklamalardan sonra çalışmanın ilk bölümünde azgelişmişlik eleştirisinin kabulü ile başlanarak, küresel gelişmelerin azgelişmiş devletlerin tarımlarını şekillendirdiği düşüncesi gıda rejimleri temelinde tartışılmaktadır. Sanayileşme ile artan sermayenin yoğunlaşma ve artan finansallaşma döneminin yarattığı birikim krizleri karlılığını ucuz emek-değer aktarımı üzerinden sağladığı için her yeni birikim dönemi gıda rejimleri olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu bölümde gıda rejimleri üç dönem üzerinden ele alınmaktadır. Her rejim kendi birikim özelliklerini yaratmakla birlikte çalışmanın odaklandığı üçüncü gıda birikim rejimi üç farklı alt bölüm olarak değerlendirilmektedir. İlk rejim kolonileşme dönemi olan İngiliz birikim sürecine; ikinci rejim, gıda yardımları üzerine oturan ABD birikim sürecine; son rejim ise çok kutuplu dünyada şirket, gıda krizinin yaşandığı serbest ticaret ve süpermarket birikim sürecine denk gelmektedir.

Dış kısıt olarak ele alınan gıda rejimlerinin küresel konjonktürü belirlemesi, kapitalistleşme sürecinin parçası olan ulus devletlere iç politika belirlenimleri üzerinden yansımaktadır. Örneğin, iki dünya savaşı arasında küresel hegemonya boşluğu yaşanmakta ve çalışmada ele alınan Türkiye küresel gelişmelerden görece bağımsız politikalar izlerken; Birleşik Krallık donanmasının küresel dolaşımının yoğunlaştığı Sanayi Devrimi ile Birinci Dünya Savaşı ve Amerikan füzelerinin piyasaya çıktığı İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde politikalar ise ülkeyi iç hukuk düzenlemeleri üzerinden bağlamıştır. Küresel ticaretin düzenlenmeye başladığı DTÖ sonrası süreçte ise küresel düzenlemeler doğrudan iç politika haline getirilmektedir.

Bu doğrultuda, çalışmanın ikinci bölümünde dış gelişmeler olarak ulus ötesi politik ve ekonomik kurumlar tarihsel süreçleri içinde irdelenmiş ve bu kurumların devletleri etkileme biçimleri olan uluslararası yaptırımlarına yer verilmiştir. Çalışmanın devamında küresel düzeyde alınan kararların Türkiye üzerinden iç hukuk yolları ile kısıt oluşturması ve ulus içi birikim ilişkilerini düzenlemesi ele alınmıştır. Bu düzenleme, bir başka ifade ile bölüşümün dönüştürülmesi süreci, siyasi güç olabilecek gruplar tarafından farklı yönlendirilebilmekle birlikte uluslararası işbölümünde devlete verilen rolün Sanayi devriminde biçimlendirilen rolden farklı olmadığını düşündürmektedir.

Bu düşünce, gerek kapitalistleştirilmeye çalışılan tarım yapıları ve gerekse devletin iç ticaret hadleri üzerinden ülke içi birikim sürecine müdahalesinin çok da farklılaşmadığı savından hareketle tartışılmıştır. Kabaca Türkiye’de Tanzimat Dönemi itibariyle ele alınan tarımın kapitalistleşme tarihinde nihai hedef olan sanayileşme ve tarım üzerinden artı değer elde edilmesi biçimi değişmemektedir. Farklılaşan noktalar ise hükümetlerin egemenlik hakları çerçevesinde bu artığı çekme ya da ticaret, sanayi, finans sermayesi gibi farklı iktidar bloklarına çektirme yöntemleri olmuştur. 1995 sonrası oluşturulan küresel ticaret ağında ise küreselleşemeyen devletlere hatırlatılan eski sömürge rolleri küresel borçlandırma süreci ile devletlerin pasifleştirilerek doğrudan küresel şirketlerin kontrolüne bırakılması ile sağlanmıştır.

Bu çalışma kapsamında bahsedilecek olan tarihsel yoksullaşma sürecinin tarımda en açık yansıması olan 1999 sonrası tarım reformunun beraberinde getirdiği yoksulluk ve açlık sadece kırsal değil kırsaldan göçen kent yoksullarını da etkilemektedir. Bu etkileme biçimi küresel tarım tekellerine ileri ve geri bağlantılarla bağımlı hale gelen üreticilerin ve gıda fiyatlarının küresel gelişmelerden doğrudan etkilenmeleri nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Devlet ise Keynesyen dönemin ülke anayasalarında yer alan sosyal devlet anlayışını yine anayasal sınırlar ve uluslararası anlaşmalar ile bağlayarak süreci akışına bırakmaktadır.

Sonuç olarak çalışmanın ampirik analizinde hedeflenen tarım sektörünün dış şoklara maruz kalması durumunda ortaya çıkacak etkilerin yoksul hanehalkları açısından tartışılmasını sağlayacak bir platforma ihtiyaç bulunduğu görülmüştür.

Bu kapsamda çalışmanın üçüncü bölümünde ortaya çıkan dış şokların hanehalkları, faktör gelirleri, nihai mal talebi ve ara girdi talebi üzerindeki çok yönlü etkilerin incelenmesini sağlayacak Sosyal Hesaplar Matrisi (SHM), analiz aracı olarak tercih edilmiştir. SHM farklı veri setlerinden elde edilen bilgileri genel denge çerçevesinde oluşturulan bir kare matris formunda düzenlemektedir. Söz konusu bu matris eşanlı olarak ekonomik değişkenlerin farklı hesaplara ve hanehalklarına etkilerini göstermesi açısından literatürde tercih edilmektedir. Bu çalışmada 2014 yılı için düzenlenen Makro-SHM hesapları çalışmanın amacına uygun olarak ayrıştırılmış ve söz konusu yıl için Mikro-SHM elde edilmiştir. SHM içindeki arazi gelirleri ölçek yapısına göre, hanehalkı ise açlık sınırı altı ve üstü olmak üzere sınıflandırılmıştır. Detaylı veri seti elde edildikten sonra dengeye getirilen Mikro-SHM kullanılarak fiyat çarpan katsayıları hesaplanmış, yoksulluk-küçük üreticilik ve devletin rolü ile ilgili alternatif senaryolar tartışılmıştır. SHM fiyat çarpan modeli kullanılarak elde edilen katsayılar küresel anlamda bir gıda krizi ile gündeme gelen tarım ve gıda fiyatlarının mal piyasaları, faktör piyasaları ve hanehalkları üzerindeki etkilerini eşanlı olarak görebilme imkânı vermiştir. Dolayısıyla çalışmada kullanılan model yardımı ile hem mikro hem de makroekonomik etkilerin bütüncül bir yapıda takip edilebildiği bir SHM uygulaması bu çalışmanın ilgili yazına önemli bir katkısı olarak görülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI ÇERÇEVEDE GIDA REJİMLERİ

1. GIDA REJİMLERİ

Tarım ve gıdanın uluslararasılaşması sermayenin uluslararasılaşmasının bir parçası olarak görüldüğünde, devlet hem merkezi konumda hem de sürecin dönüştürdüğü parçalardan biri olmaktadır. Devlet, krizler ve sermayenin yeniden yapılanmasında yeni uluslararası ilişkileri organize ederken kendi yapısında da kaymalara yol açmaktadır. Ulus devletin 19. yüzyılda toplumsal hareketler sonucu oluşan tarihsel bir süreç olduğu kabulü ile sermayenin ulus devletleri alttan ve üstten yeniden şekillendirme girişimleri krizleri beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte devletin varlığı sermaye hareketleri için hala kritik durumda olup ve sermayenin devleti yeniden yapılandırma şekli, en açık tarım-gıda sektöründe görülmektedir (McMichael, 1991: 72). Sermayenin tarım-gıda sektöründe ve devletin yapılanmasında başlattığı dönüşüm gıda rejimlerini ortaya çıkarmıştır.

Sanayileşme ile başlayan gıda rejimi tartışmaları çiftçiler ve tüketiciler ve uluslararası yeni ilişki ağları yaratmıştır. Dolayısıyla bu tartışmalar sınıf ilişkileri ve uluslararası politikayı ilgilendiren birikim ile kendine yeterlilik stratejileri arasında yapılacak ikame ilişkilerini kapsamaktadır (Friedmann, 1999: 13). Aynı zamanda gıda rejimi gıda üretim ve tüketiminin küresel ölçekte kurallarla belirlenmesi anlamında kullanılırken (Çaşkurlu, 2012:174), Friedmann ve McMichael (1989) sermaye birikim sürecindeki uluslararası gıda üretim ve tüketim ilişkileri ile bağ kurulması gerektiği üzerinde durmaktadır. Buna ek olarak, bu kavram istikrarlı bir biçimde sürdürülen çıkarlar ve ilişkiler toplamı olarak da görülmekte ve gıda rejimleri analizi devlet düzenlemelerini içermektedir (Friedman, 2009). Gıda rejimlerindeki değişim ise görece

istikrarlı dönemlerden güç dengelerinin yeniden kurulmaya başlandığı diğer bir döneme geçişin krizi olarak görülmektedir. Bir başka deyişle her bir hegemonya dönemi yeni bir gıda birikim rejimi oluşturmaktadır (Friedman, 2005: 225-229). Goodman ve Watts (1994) ise düzenleme okulunun keskin dönemselleştirmelerini eleştirerek ‘küresel gıda rejimi’ kavramı yerine tarımı subjektif özelliklerine göre değerlendirdiği halde gıda rejimleri analizini dünya ekonomisinin tarım-gıda ilişkileri çerçevesinde tarihselleştirip siyasallaştırmıştır. Gıda rejimlerinin İngiltere ve ABD hegemonyaları çerçevesinde piyasaları ele geçirme, varlığını sürdürme ve ideolojik egemenliği sağlama ile birlikte sürdürüldüğünü vurgulamıştır (Goodman and Watts, 1994: 144-146).

Gıda rejimi kavramı, McMichael (2009b) ve Friedman (2005) tarafından Düzenleme Teorisi ve Dünya Sistemleri yaklaşımlarından harmanlanarak geliştirildiği için bu teorilere yöneltilen eleştiriler gıda rejimleri yaklaşımı için de geçerli olmaktadır. Söz konusu çalışmalarda düzenleme teorisinden ‘istikrarlı ilişkiler seti’ ve sermaye birikim dönemleri kavramları ödünç alınırken dünya sistemi yaklaşımının hegemonya çevrimleri kavramından yararlanılmaktadır. Bunun yanı sıra Friedman (2005) toplumsal hareketler ve kurumlar arası çekişmeleri, McMichael (2009b) ise sermaye birikimini gıda rejimleri analizlerinin temeli olarak kabul etmektedir. Friedman (2005) var olan gerilimleri toplumsal hareketlerle ilişkilendirmekte ve kriz dönemlerinden sonra yaşanan gerilimlerin gıda rejimlerinin oluşturulmasında etkili olduğunu belirtmektedir. Buna göre gıda rejimi, devlet-lobi-sınıf-sermaye arasındaki güç dengeleri ve sorunlara karşı verilecek cevaplara göre evrilmektedir (Çaşkurlu, 2012:175).

‘Gıda rejimi’ kavramı tarımın modernleşmesini sorunsallaştırarak, küresel politik ve ekonomik süreçte gıdanın öncü rolünü vurgulamaktadır. Buna göre kriz, dönüşüm ve gıda rejimleri içindeki uzlaşmazlıkları kavramsallaştırıp küresel gıda sistemini tarihselleştirmektedir. Dolayısıyla gıda rejimi analizi sermaye birikiminin zamansal ve mekânsal değişimde tarım ve gıdanın rolünün anlaşılması açısından önemli

görülmektedir. Tarım ve gıdanın rolünün anlaşılması ise emek artık aktarımı açısından önemlidir. Nihai olarak gıda rejimi analizi; tarımsal-endüstri ve tarımsal-ekoloji olarak dünyanın ikiye bölünmesini, petrol ve toprak üretiminin tepe noktasını, iklim değişmesi, aşırı şişman ya da yetersiz beslenme sorunlarını tarihi kırılmaların eşiğiyle sunmaktadır. Buradan hareketle I. gıda rejimi 1870-1930; II. gıda rejimi 1950-1970 ve III. Gıda rejimi 1980 sonrası yaşanan süreç olarak tanımlanmaktadır (McMicheal, 2009b:140-142).

Burch ve Lawrence (2009)'a göre gıda rejimi finansal ilişkilerin tarihsel dönüşümü bağlamında ele alınmakta; pek çok finansal kurum ve araç tarım-gıda arz zincirinin çeşitli aşamalarını yeniden organize etmekte, zincirde işleyen diğer dönem ve koşulları değiştirme kapasitesine sahip olmaktadır. Gıda endüstrisine özgü finansallaşma, süpermarketlerin ilişkili olduğu bankalardan finansal hizmet sağlamaları ile başlamakta, özel sermayeli şirketler gibi hareket ederek hisse değeri artışlarını şirket varlıkları üzerinden gerçekleştirmektedir. Şirket varlıklarını ise gıda imalat şirketlerinin marka isimlerinden gelen kira gelirleri ve küresel anlamda tanınmış ürünlerin alt-üretim sözleşmeleri ile artırmaktadırlar.

Dixon (2009) ise gıda rejimini 'beslenme geçişlerindeki artış ve düşüşler' üzerinden ele alarak farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Bu kapsamda ulusal gelişmenin modern ve olumlu bir karşılaştırmasını yaparak vegan beslenme biçiminden hayvansal proteinlere ve yağlara geçişi artan refahla ilişkilendirmektedir (Dixon, 2009:159). Her ne kadar gıda rejimleri ile ilgili tartışmalar ve uygulandıkları zamanlar konusunda uzlaşmazlıklar devam etse de ilgili yazında gıda rejimlerinin üç farklı sıralama ile ayrıştırıldığı görülmektedir.

Tablo 1.1. Gıda Rejimlerinin Temel Özellikleri

	I. Gıda Rejimi	II. Gıda Rejimi	III. Gıda Rejimi
Rejimin adı	Kolonyal-diyasporik	Ticari-endüstriyel	Kurumsal-çevresel
Ana karar alıcılar	Çiftçi, biraz tüketici	İmalat şirketleri	Perakendeci, talep kâr tüketici
Temel eğilimler	Kolonileşme, ulus-devletin yükselişi	Ulus-devletin eski kolonilere yayılması, tarım sektörünün tarım-gıda şirketlerince yeniden yapılandırılması, üretken tarım	Üretici güçler ve tüketim eğilimleri arasında çelişki, ulusal tarım-gıda sermayesinin çözülmesi, gıda sisteminde tarım şirketleri ve finansallaşmanın artan gücü
Gıda ürünleri	Sezonluk, markalaşmamış, farklılaştırılmamış temel gıda maddeleri,	Markalı ve standartlaştırılmış temel ve işlenmiş gıda maddeleri	Taze gıda komplekslerinde esnek seri üretimle farklılaştırılmış ürünler; kolay ve fonksiyonel gıdalar; etiketli, eko-etiketli ve süpermarket etiketli ürünler
Çevre	Az kaygılı	Karı maksimize etmek için kullanılır	Sürdürülebilir tarım, organik üretim, iklim krizi, ekolojik tarım ve endüstriyel tarım gerilimi
Devlet ve düzenleme	Aile çiftçiliğinin teşviki, korumacılık, toprak iskanı ve altyapı desteği	Üretken tarım destekleri, gıda imalatı, gıda yardımı ve ucuz gıda politikası	Firmalarca düzenlenen küresel ticaretin teşviki; sektörün deregülasyonu ve ileri korumacılık karşıtı eğilimler, özel düzenlemelerin artışı, tarım ödemelerinin üretimden ayrılması
Küresel eğilimler	Ulusal tarım sektörü kolonilere ihraç için kitlesel üretim yaparlar, teknolojik transfer, tropik ürünlerin ithali	ABD hegemonyasındaki dünya gıda ekonomisinin organizasyonu	'yeşil' tüketici, risk toplumu, çok kutuplu güç ilişkisi, hükümetten yönetişime kayma

Kaynak: (Smith vd., 2010: 146)

1.1. Birinci Gıda Rejimi (1870-1914)

Bu rejim iki hareketi barındırmaktadır. Birincisi, kolonileşmenin yayılması ABD, Almanya ve Fransa'nın Britanya karşısındaki emperyal mücadeleleri ulusal çekişmeleri beraberinde getirirken yeni sanayi hammaddeleri ile (pamuk, kereste, lastik, çivit, bakır gibi) ve tropik ürünlerle (şeker, tütün, kahve, kakao, çay, muz gibi) yeni şehirli sınıfın tanışması sağlanmıştır. İkincisi, eski koloniler dünya sisteminde hem ekonomik hem de

politik olarak ulus-devlet biçiminde yeniden yapılanmaya başlamıştır. Bu ekonomiler, tarım ürünleri ve imalat sektöründe rekabetçi olup uluslararası ticarete yerlerini almaya çalışmıştır. Bu aynı zamanda uluslararası işbölümünü de belirlemiş ve sözde devletler Avrupa'nın (Britanya'nın) tarım ve sanayi üretimindeki etkinliği taklit etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte ülke ekonomileri dışa açıldıkça ele geçirmeler ve birleşmelerle tarımda zincirleri oluşmaya başlamış ve sanayileşme derecesi giderek artan tarım sektörü, sermayeye daha da bağımlı hale gelmiştir (McMichael, 1991: 74-75).

1870 Büyük depresyonu ile düşen kar oranlarını takiben Britanya hegemonyasında gelişen ve 1870 – 1914 arasını kapsayan bu rejim, Avrupa'nın hâkim devletlerden buğday ve et ithalatına karşılık sermaye ve işgücü ihracı üzerine kurulmuştur. Gelişen ücret ilişkileri altında işgücü tarafından üretilen tarım ürünlerinin ihracı gıda piyasasının büyümesine ve metropollerin merkez olarak konumlanmasına neden olmuştur. Pre-kapitalist bölgeler bu rejimde kolonileştirilmiş ve örgütlenme biçimi olarak seçilen ulus devlet küreselleşmeye başlamıştır. Devletlerin egemenlik alanlarını genişletme eğilimlerinin doruk noktasına çıktığı bu dönemde ABD ve Almanya gibi yeni devletlerin Britanya'ya meydan okuyuşları Britanya'nın ticaretini tropik bölge kolonileriyle sınırlamasına neden olmuştur.

Bununla birlikte 'alt ve üst yapı' olarak ulus devletlerin yükselişi ise merkez ülkelerin kolonileriyle olan eski tamamlayıcılık ilişkilerini hukuki çerçevede yürütebilecekleri gerçeği ile örtüşmüş, imalat ürünleri ve tropik ürünler arasında geçen ticaret rekabeti ve dolayısıyla emeğin uzmanlaşması adı altında uluslararası bölünme ortaya çıkmıştır. 'Sözde devletlere' merkezden atanan bürokratlar, ekonomik kaynakların sömürgeci devletlerin çıkarlarına göre şekillenmesini sağlamıştır. Asya'dan baharat ticareti 18. yüzyılda tekstil, şeker, tütün, porselen, kahve, metal, parfüm vs. eklenmesi ile devam etmiş ve 19. yüzyılda bu ticaret Avrupa piyasalarını da kapsayacak şekilde genişlemiştir. Kolonileşme hareketleri dünyayı politik ve ekonomik güç açısından,

tarımsal hinterlant olan itaatkâr kapitalistleşmesini tamamlayamamış ülkeler ve endüstrileşmiş metropollerden oluşan kapitalistleşmiş ülkeler olarak iki bloğa bölmüştür. Kısaca bu dönemde uluslararası ve ulusal ilişkiler, Britanya hegemonyası altında ulusal sermaye üzerinden birbirini yeniden üretmiştir (Friedmann ve McMichael, 1989: 95-100)

Diasporik gıda rejimi dönemi olarak ta tanımlanan bu dönemin hegemon gücü Britanya öncülüğündeki Avrupa, işçi hareketlerini bastırmak için Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda kıtalarına göçü desteklemiştir. Bu yerleşimciler, Avrupa'ya ihraç etmek üzere kendilerinden talep edilen hayvancılık ve buğday üretiminde uzmanlaşarak bağımlılık temelinde bir serbest ticaret rejimi kurmuşlardır. Böylelikle tarımsal ürün fiyatları düşürülerek, hem Avrupa işçilerinin beslenme hem de sınai üretimi için hammadde maliyetleri aşağı çekilmiştir. Tüm bunlara rağmen yoğun üretimin sonucunda toprağın verimliliğini yitirmesi ve su kaynaklarının azalması, üretim miktarlarında düşümlere neden olmuş ve 1929 Buhranının getirdiği tarım ürünlerindeki fiyat düşümleri de eklenince ihracata bağımlı küçük çiftçiler zora düşmüştür. Şehirlere yoğun göçü başlatan bu süreç aynı zamanda toprakların az sayıda kapitaliste yoğunlaşmasının da başlangıcını oluşturmaktadır. Tüm bunların sonucu olarak I. gıda rejiminde monokültürel tarımsal ürün ihracatına bağımlı küçük ticari çiftlikler yaratılmıştır (Çaşkur, 2012: 175-176).

1.2. İkinci Gıda Rejimi (1945-1973)

ABD'nin 1947 Marshall yardımları ile başlayan yeni rejim Amerikan hegemonyasında büyük bölümü tarım toplumu ve tahıl üretiminde kendine yeter olan Afrika ve Asya'yı çok taraflı anlaşmalar üzerinden kolonileştirerek tahıl ithalatına bağımlı duruma sokmuştur. 1950-53 Kore Savaşı'nda birikmeye devam eden üretim fazlaları 1954 yılında çıkarılan 'Tarımsal Ticaret Kalkınma ve Destekleme Kanunu' ile satışlarının yabancı para birimleri ile yapılmasına ve stratejik hammaddeler ile takasına

imkân vermiştir. Böylece 1948-1952 Marshall Planında %29 olan tarım ve gıda ürünleri yardımlarının payı 1977 yılında %70 olmuştur. Ucuz buğday ithalatına bağlanan ülkelerde %80' e ulaşan ihracat sübvansiyonu ile buğday fiyatları yarı yarıya, üretim ise üçte iki oranında düşmüş ve bu düşüş arpa ve patates gibi diğer temel ürünleri de etkileyerek bu ülkeler için tarımsal bir çöküşe yol açmıştır. Üçüncü dünya köylülerinin beslenmelerinin %25'ini oluşturan buğday 1970'lerde hem ucuz işgücünü hem de açlığı temsil etmesi bakımından önemli kabul edilmektedir. 1960'ların sonlarında çökmeye başlayan sistemde 1972-73 Sovyet-Amerikan tahıl anlaşması ile geçici olarak piyasadan çekilen fazlaların yerini Kanada tahılı alırken dünyanın en büyük tahıl ticareti ABD – Sovyet Rusya ve Kanada – Çin arasında gerçekleşir olmuştur. Avrupa Birliği'nin kendine yeterliliği sağlayıp fazla üretime geçmesi ile de dünya tahıl ihracatı ABD – AB – Kanada - Avustralya arasında dönmeye başlamıştır (Friedmann, 1999: 22).

Tarihsel sürecin anlatıldığı bu rejim dönemin özelliklerini incelediğimizde ilk olarak, Fordist birikim sürecinin gerektirdiği artan ücretler ve üretkenlik ile birleşerek yoğunlaşan birikim ve üretime rağmen ucuzlamayan tüketim ilişkileri dikkat çekmektedir. İkinci olarak ise Truman doktrini, Marshall yardımı ve NATO ile desteklenerek ABD'nin II. Dünya Savaşı sonrası hegemon güç olmasını sağlayan Pax-Amerikancılığın⁷ getirdiği refah döneminde gıda sanayinde yeni dayanıklı gıdaların ortaya çıkması ön plandadır.

⁷ II. Gıda rejimi ile başlayıp soğuk savaşın bitimine kadar devam eden dönemdir (Gill, 1986). Dönemin gıda ve tarım açısından önemi; Taylorcu rasyonalizme dayanan fordist emek süreci ile açığa çıkmaktadır. Taylorizm, basit şekilde emeğin yoğunlaşması, vasıfsızlaşması ve rutinleşmesi olarak özetlenebilirken, Fordizmin beceri, vasıf ve bilgi isteyen işlerin üst derecelerde alındığı ve işçilerin sadece rutinleri yerine getirerek işleyişi hızlandırıp sürekli hale getirdiği mekanik üretim sürecini ifade etmektedir. Bu üretim şekli ücret, sosyal haklar ve istihdamın sürekliliği açısından istikrarı gerektirdiği için devletin işçiler üzerinde korumacı rolü ve bu istikrarın sürmesi için toplumun 'standartlaştırılmış bireyler' olmaları gerekmektedir. Tam olarak yeni Amerikan kapitalizmin erken aşamasına denk gelen dönüşümde tüketim, ahlaki ve psikolojik konularda işçiler disipline edilebilmeli, kitlesel üretim tükettirilebilmeli ve üretim sisteminin ötesinde kültürel ve kişilik dönüşümü sağlanmalıdır. 1960 sonunda ekonomik büyümenin yavaşlamasına da bağlı olarak ırkçılık isyanları ve kampüs ayaklanmalarının ABD hegemonyasındaki ileri fordizmi aşındırmaya başlaması; 1970'lerde ırk gerilimleri, petrol kesintileri, resesyon, Watergate, kaybedilen Vietnam Savaşı, İran rehine krizi, artan vergiler ve stagflasyon gibi pek çok krizi izleyen Avrupa ve Asyalı imalatçıların ABD ile rekabete girmesi; OPEC gibi yeni gruplaşmalar uluslar arası politik ve ekonomik

Söz konusu dönemde tropik ürünler üzerine kurulan eski koloni ticaret blokları zayıflamış ve büyük metropollerde şeker ve bitkisel yağ ikamelerinin üretimi yoğunlaşmıştır. Yaşanan gelişme sadece eski kolonilerle olan ticaret düzeninin değişmesine yol açmamıştır. Aynı zamanda bu ülkelerle olan ticaretin de kesilmesi tarımlarının da yeniden düzenlenmesine neden olmuştur. Eski kolonilerle ticaretin kesilmesi sayesinde oluşan üçüncü dünya proleterleri, ABD'nin aşırı üretim fazlalarını yönlendirdiği gıda yardım sistemi ile dengelenmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan ülkelerin tarım sektörleri, tarım-gıda sermayesi tarafından ulus ötesi yeniden yapılandırılma sürecine sokulmuştur. Metropol tarımındaki yoğunlaşma, tarım-gıda zincirlerinin ulusal sınırların ötesine geçmesine ve tarım ürünlerinin nihai olarak işlenmiş ve dayanıklı ürünler şeklinde tüketilmesi söylemlerinin artmasına neden olmuştur. Bu yeniden yapılandırma et ve gıda üretim komplekslerini getirmiştir.

Söz konusu et kompleksleri çeşitli hayvan, tahıl ve soya yetiştiricilerini kapsamakta olup kapitalistleşen ülkelerin yanı sıra eski doğu bloku ve bazı üçüncü dünya ülkelerinde de ortaya çıkmıştır. Dayanıklı gıda kompleksleri ise ikamecilik üzerine inşa edilerek ya tarımsal ürünlerin endüstriyel girdi olarak kullanımını azaltmış ya da tarımsal olmayan bileşenlerle değiştirilmiştir. Örneğin; kolay bozulan, yerel bir gıda bileşenleri, dondurulmuş, işlenmiş veya tatlandırıcı yağlarla sulandırılmış hale getirilerek küresel pazarlarda satılmıştır (McMichael, 1991: 74-75).

ABD hegemonyasında devam eden bu rejim, I. Gıda rejimindeki olağan gıda ve hammadde akışını tersine çevirmek üzerine kurgulanmıştır. Bir yandan tarımın sanayileşmesi 'yeşil devrim' adı altında küresel olarak yaygınlaştırılmaya çalışılırken, diğer yandan ABD'nin sübvansiyonlu tarımsal fazlaları Güney'e 'gıda yardımı' adı

alanda ABD hakimiyetini tehdit etmesine yol açmıştır. Fordizm bir meşruiyet krizine dönüşmüş ve sosyal haklar, kamu malları ve düzenlemeler ile ekonomik büyüme arasında seçim yapmak durumunda kalan Amerikan rüyası 1980 Reagan seçilmesini takiben 1990'larda sonlanmıştır (Antonio and Bonanno, 2000: 35-38).

altında boşaltılmıştır. Devlet kontrollü tarımsal ve ticaret desteklerin yoğun uygulandığı bu dönemde çiftçiler daha çok üretime yönelmiş, tarımın sanayileşmesi ve buna bağlı olarak arz fazlaları artmaya başlamıştır. Tarımsal gıda şirketleri bu dönemde ortaya çıkıp hızla gelişmiş, hayvancılık ve bitkisel üretim birbirinden ayrılmaya başlamıştır⁸. Şirketler bir taraftan büyük ölçekli tarım ve hayvancılık çiftlikleri kurarken diğer taraftan yem, ilaç, gübre gibi girdi üretiminde yoğunlaşmışlardır. Çiftçiler ise hem bu girdilerin alıcısı hem de gıda imalatı ve yem sanayiine hammadde satıcısı olarak sisteme eklemlenmişlerdir. Bu dönemde kalkınma çabası içinde olan ülkeler “ulusal tarımla birlikte sanayileşme” modelini benimseyerek tarımı sanayileştirme çabasına girmişler ve kalkınmayı sanayide gelişme ile özdeşleştirerek tarımı ikinci plana itmişlerdir. Bu durum Üçüncü Dünyanın ABD’nin yardımlarını kabul etmesine zemin hazırlamış ve ABD’nin dampingli buğdayı Üçüncü Dünyanın yerli üretiminin yerine geçerek geleneksel beslenme kalıplarının da değişmesine neden olmuştur (Çaşkurlu, 2012: 176).

Gıda yardımları olağanüstü durumlarda ve koşulsuz olarak bağışçı devletler üzerinden yapılması gereken bir yöntem olması gerekirken ABD hegemonyasındaki gıda rejiminde dönemin en büyük bağışçı devleti ABD, bağışı alan devletler üzerinde politik ve ekonomik tavizler talep etmiştir. Bu durumun örneklerinden birisi 1950 ve 1960’larda ABD yardımlarından yararlanan en fakir ülkeler gurubundaki Bangladeş’e 1972-1973 yardımları ile tarım politikasının değiştirilmesi olmuştur. Hükümet bu reformu uygulamakta gönülsüz davranınca halk uygulanan ambargo ile açlığa mahkum edilmiş ve piyasa reformu gerçekleştirilmiştir (Crow,1999:36).

Bu gıda rejimin sonunu getiren olaylar; 1972-1973’te Sovyetler’in ABD’den dünya arzının yaklaşık $\frac{3}{4}$ ’üne karşılık gelen miktarda buğday alması ile küresel kıtlığın

⁸ Canlı hayvan yetiştiriciliği ve bitkisel ürün ekiminin birlikte yürütülmesinin dünyanın çoğu bölgesinde tarımın sürdürülebilirliğini sağlayan temel yol olduğu hakkında detaylı bilgi için bkz. Delgado et al. (1999).

baş göstermesi, gıda fiyatlarındaki yüksek artışa petrol fiyatlarındaki artışında eklenmesi ile gelişmekte olan ülkelerin darboğazla karşılaşması ve gelişmiş ülkelere yapılan yardımların sübvansiyonlu tarımsal ürün fazlalarının ihracı olduğunun ortaya çıkması şeklinde sıralanabilmektedir (Çaşkurlu, 2012:177).

1.3. Üçüncü Gıda Rejimi

Friedmann (2005) ile Burch ve Lawrence (2009) III. Gıda Rejimi'nin başlangıcında olduğumuzu henüz yeni bir gıda rejiminin ortaya çıkmadığını iddia ederken Gimenez ve Shattuck (2011) makalesinde 1980 sonrası başlangıç olarak almakta McMichael (2009b) ise 1995 Tarım Anlaşması ile yeni rejimin başladığını kabul etmektedir.

Çaşkurlu (2012) çalışmasında III. Gıda rejimini tanımlarken McMichael (2009b)'in şirketleşmiş ve Burch ve Lawrence (2009)'ün finansallaşmış rejim tanımını esas almakta ve şirketleşme ile finansallaşmanın rejimi oluşturan örtük kuralları birlikte belirlediğini kabul etmektedir. Bu çalışma ise alanla ilgili literatürle uyumlu olarak 1980 sonrası III. gıda rejimi olarak almakta ve 1995 itibarıyla oluşmaya başlayan şirket hegemonyasının 2008 küresel gıda krizi ile şirket gıda hegemonyasına dönüştüğünü düşünmektedir. Gimenez ve Shattuck (2011) III. Gıda rejiminin şirketleşme boyutunu küresel ölçekteki hayvansal protein zincirlerinin varlığı, gıda ve yakıt arasındaki bağlantılar, tarımsal gıda şirketlerinin tekeli gücü, süpermarket zincirlerinin gelişimi, küresel gıda ticareti ve toprak yoğunlaşması başlıkları ile tanımlamaktadır (Çaşkurlu, 2012: 178)

Gimenez ve Shattuck (2011) küresel tarım piyasalarında çok uluslu şirketlerin giderek yoğunlaştığını, dünya tahıl ticaretinin yüzde 80'inin ADM, Cargill ve Bunge adındaki üç şirket tarafından yapıldığını iddia ederek örneklendirmektedir. McMichael

(2009b)'a göre 1995 Tarım Anlaşması ile birlikte tarımsal ticaretin görece serbestleşmesi de çok uluslu şirketlerin gücünün küreselleşmesine katkı yapmıştır. McMichael (2009a) uluslararası kurumların baskısıyla ulusal gıda stoklarının özelleştirilmesi sonucu küresel tarım stokunun yüzde 60'ının çok uluslu şirketlerin eline geçtiğini iddia etmektedir. Burch ve Lawrance (2009) küresel süpermarket zincirlerinin hızla genişlediğini bununda yerel pazarları ortadan kaldırarak küçük üreticiler üzerinde baskı yarattığını ileri sürmektedir.

Burch ve Lawrance (2005) bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: Önemli malların üretim zincirlerinin organizasyon ve idarelerinin imalat endüstrisi tarafından kontrol edildiği 1960'ların aksine ABD ve AB'de başlayan dönüşüm toplumsal ve ekonomik değişikliklerin temelini kitle tüketimi ve yüksek kaliteli ürün talepleri üzerine kurgulamış ve arz zincirlerinde yeni bir dönem başlatmıştır. Bu dönüşüm dağıtım ağındaki monopsoncu yapı ve süpermarketlerin kendi logolu ürünlerine bağlanmaktadır. Monopsoncu dağıtım ağında pek çok gıda üreticisi şirket ürünlerini sayıları sınırlı olan ve yüksek satın alma güçleri ile piyasada yoğunlaşan küresel satıcılara vermeleri yönünde zorlanırken, zincir süpermarketlerin jenerik veya kendi markalı ürünleri son yıllarda diğer markalı ürünler ile rekabet etmeye başlamıştır. Yeni süreçte süpermarket markaları diğer markaların taklidi olmaktan çıkıp yeni ürün çeşitliliğine giderek üretici taleplerini karşılamaktadır. Bu yönüyle de özellikle dondurulmuş hazır gıdalar, pratik gıdalar, temizlenmiş gıda ve atıştırılabilir ev yemeklerinin yerini almaktadır. Böylelikle hem süpermarketlerin kendi markaları için gıda hazırlayan hem de tarım-gıda işleme sürecini dönüştüren pek çok gıda işleme şirketleri oluşmuştur. Gıda dağıtım sistemindeki güncel dönüşümünde tedarik zincirlerinin değişimi yeni tüketim kalıplarının ve gıda güvenliği konularının önem kazandığı dönemin ortaya çıkması ile eş zamanlı olmuştur. Diğer taraftan gıdaların taze tüketiminin yaygınlaştırılması da etnik, bölgesel mutfakların, kolay hazırlanan gıdaların, organik besinlerin vs. yaygınlaştırılması ile eş zamanlıdır.

Dolayısıyla bu örtüşmeler tarım-gıda sistemindeki yeni bir yapılanmayı ve tedarik zincirinde perakendeciliğin güçlendirilmesini ifade etmektedir. Süpermarket markaları üzerinden rekabet ise sadece fiyat ve kalite ile sınırlı kalmamaktadır. Tüketici talepleri de gıda üretim şirketleri üzerinden daha esnek ve kolay uyum sağlanabilir şekilde karşılanmaktadır. İlk rejimde sömürgeci kapitalist devletlerin tarım lobileri, ikinci rejimde markalı gıdaların kitlesel üretimini yapan şirketler yüksek karlar elde etmişlerdir. Üçüncü rejimde ise güç ve sınırlarını ölçmek zor olmakla birlikte süpermarketler birikim sürecine hâkim durumda gözükmektedir.

Bunlara ilave olarak Lawrence ve Burch (2008) günümüzde düzenli beslenme, düzenli spor yapma, fitness programları, alternatif tıp gibi 'sağlıklı olma' fenomeni dünyayı sararken bu durumun tarım-gıda zincirlerinin derin değişiklikleri ile olan bağlarının göz ardı edildiğini iddia etmektedir. Tüketicilerin talepleri olan sağlığa yönelik ürünler, kimyasallardan uzak olan 'temiz ve yeşil' gıdalar, serbest dolaşan tavuk yumurtaları, stressiz hayvanların ürünleri, protein zengini sütler ve yoğurtlar, fast-food zincirlerinin menülerine salata ve taze sıkılmış meyve sularını eklemeleri verilebilecek birkaç örnektir. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere bu fenomen ile reklamı yapılan ürünler ve yaşam biçimi, üretim sisteminin dönüştürülmesinin bir sonucu olarak görülmektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, süpermarketlerin tarım-gıda zincirleri üzerindeki büyüyen etkisi ile giderek artan gıda hizmetleridir. Büyük süpermarketlerin artması yoğunlaşmanın önemli bir göstergesi olmanın ötesinde perakende piyasalarda güçlerini artırarak küçük üreticinin daha fazla rekabet baskısı altına girmesine neden olmakta ve çiftçilere ödenen fiyatları giderek aşağı çekmektedirler (Doğan, 2006: 46).

Diğer taraftan ise süpermarketler karlarını artırmak amaçlı kendi markalarını yaratırken, geleneksel marka ürünleri piyasa paylaşımında sıkışmakta, gıda hizmet sektörü ise geleneksel ev yemeklerinin hazırlanıp tüketilmesine alternatif, geniş seçenekler

sunmaktadır. Değişen bu güç ilişkileri tarım-gıda şirketlerinin faaliyetlerini yeniden şekillendirmesi konusunda baskı oluşturmakta ve tarım-gıda arz zincirleri ile ileri ve geri bağlantılar konusunda rekabete girmelerini gerektirmektedir. Bu kapsamda ‘sağlıklı olma’ önemli görülmekte ve pek çok gıda şirketi ilgilerini geleneksel markaların sağlık yönlerine kaydırmaktadır. Nihai olarak süpermarket ve gıda üreticileri sağlık ürünleri/sağlıklı ürünler üzerinden karlarını artırmaktadırlar. Süpermarketler raflarını organik, ‘temiz ve yeşil’ ürünler ile doldururken tüketicinin onaylamadığı genetiği değiştirilmiş ve hayvan refahını önemsemeyen ucuz ürünleri kabul etmemektedirler. Diğer taraftan pek çok gıda üreticisi firma ise faaliyetlerini sağlıklı, besleyici ve güvenli gıdaların üretimine dönüştürmüştür. Bu süreç aslında gıda endüstrisinin aşırı işlemden geçen, kimyasal karışımı yüksek ve besleyiciliği zayıf ürünlerine tüketicilerin tepkisi olarak görülmelidir. Endüstriyel tarım ve gıda üretiminin yol açtığı obezite, felç, kalp-damar hastalıkları ve kanser gibi sağlık sorunlarına karşı endüstriyel şirketler sağlıklı gıdalar üzerinden temizlemeye çalışmaktadırlar. Bununla birlikte bu ‘sağlıklı olma’ yeniliğinin yörüngesini ve etkilerini kimin belirlediği sorusuna cevap ise biyo-bilim şirketleridir. McMichael (2009b) ise kamu tarafından uygulanan tüketici standardizasyonun tüketicileri ayrıştırdığını kaliteli ve denetlenmiş gıdalara ulaşımın, bazı tüketiciler için yüksek maliyetli olmasına yol açtığını düşünmektedir.

McMichael (2005), biyo-teknolojinin kullanıldığı tarımsal ürün üretiminin doğal üretim süreçlerini ortadan kaldırarak çok uluslu şirketlerin girdi kontrolünü artırdığını, çok uluslu şirketlerin tohumdan toprağa her alanda yoğunlaşarak köylünün mülksüzleşmesine yol açtığını eklemektedir. Birinci Yeşil Devrimle başlayan köylünün buğday üzerindeki hegemonyasını kaybetme süreci çok uluslu gıda tekellerinin tohumları patentlemesi ve ulus devletlerin de egemenlik alanları kapsamında çıkardıkları tohum yasaları ile devam etmiştir. Dünya tohum tekelleri ve tarım kimyasal tekelleri aynı firmalar olduklarından piyasa büyümektedir. Buna ek olarak söz konusu tohumların tarım kimyasallarına bağımlı olması

da çok uluslu şirketler açısından pazarın büyüklüğünü daha da çarpıcı hale getirmektedir (Özkaya, 2007: 40). Bu rejime çok uluslu şirketler biyo-teknoloji ve canlı bilimi üzerinden uluslararası durumu düzenledikleri için ‘neoliberal gıda rejimi’ de denilmektedir (Pechlaner ve Otero 2008:366).

Tablo 1.2. Tohum ve Tarımsal İlaç Üretiminde Lider Konumdaki Çok Uluslu Şirketler

Tohum	Pazar payı	Şirket Merkezi	Pazar payı	İlaç
<i>Monsanto</i>	26	ABD	7,4	Monsanto
<i>Dupont (Pioneer)</i>	18,2	ABD	6,6	Dupont (Pioneer)
<i>Sygenta</i>	9,2	İSVİÇRE	23,1	Sygenta
Vilmorin	4,8	FRANSA	5	Nufarm (Avustralya)
Winfield	3,9	ABD	3,3	FMC Corporation
KWS	3,6	ALMANYA	12,3	BASF
<i>Bayer Crop Science</i>	3,3	ALMANYA	17,1	Bayer Crop Science
<i>Dow Agro Science</i>	3,1	ABD	9,6	Dow Agro Science
Sakata	1,6	JAPONYA	3,9	Sumitomo Chemical
Takii&Company	1,6	JAPONYA	3,4	Arysta LifeScience
		ÇİN	6,1	National Agrochemical

Kaynak: Özkaya, T., (2014), **Sürdürülebilir Tarım ve Çiftçi Hakları Açısından Türkiye’de Tohumluk Sorunu**, XI. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, s. 722-723.

McMichael (2009a) biyo-yakıt üretiminin gıda temini açısından bir başka tehdit oluşturduğunu gıda, enerji ve finans alanındaki çok uluslu şirketlerin ortaklıklar kurarak egemenliklerini genişlettiklerini belirtmektedir. Finansal piyasaların sermaye birikim aracı olarak görülme işlevi arttıkça, çok uluslu şirketler tarım-gıda sektörünün finansallaşması üzerine daha çok etkide bulunmaktadır. Bu kapsamda hem küresel tarım-gıda mal zincirlerindeki aktörlerin sayısı artmakta hem de gıda, fiziksel biçiminden çıkarak aşırı kompleks tarımsal malların türevleri haline gelmektedir. Diğer taraftan finansal sektörler ve gıda sistemi arasındaki mesafe gizlendikçe, tarım üreticilerinin finansal güçlülere tepkileri de siyasi olarak sınırlandırılmaktadır. Tüm bu gelişmeler kapitalizmin kurumsal yatırım kararlarını nasıl etkilediğini ve küresel gıda sistemini birikim için yeni bir fırsat olarak nasıl gördüklerini gözler önüne sermektedir. Örneğin; mal fiyatları, tarım arazileri ve tarım-gıda şirketleri hisselerinden oluşturulan bir endeks finansal yatırım fonu olarak spekülörlerce popülerleştirilmekte ve bu araçlar gıda

fiyatlarını etkileyebilmektedir. Genel anlamda finansallaşma, özelde ise tarım-gıda sektörünün finansallaşması Fordist ekonomik büyüme modelinin tükenmesine cevap olarak finans kapitalin kar arayışlarının hedefi olmaktadır. Tarım-gıda sektöründeki vadeli işlemler aracılığı ile finansallaşmanın 2007-2008 krizinde çok tartışılması, gıda fiyatlarındaki ani artışın yarattığı tahribattan kaynaklanmaktadır. Finansal aktörlerin tarım ve gıdadaki artan finansallaşma süreci sektörün finans kapital ile bütünleşme derecesini de göstermektedir (Clapp, 2013:1-3).

Bu rejimin bir diğer önemli özelliği ise küçük üreticileri yerinden ederek, gıda üretiminin süpermarketlerin kontrol ve kararları altında olan sözleşmeli üreticilik yönteminin gelişmesine katkı sağlamasıdır. Bir başka deyişle mülksüzleştirerek birikim; yeniden düzenlenmekte, devletin gıda egemenliğinden ödün verdirilerek veya piyasalaştırılarak söz konusu üretim biçimi gerçekleştirilmektedir. Bu gıda rejimi aynı zamanda sermayenin küresel ölçekte birikimini; küçük üreticiler, yerel ekoloji ve topraklarından atılmış kent varoşları pahasına gerçekleştirdiğinden, yoksulluktan-çevreye bir çok alanda dikkatle izlenmesi gereken ilişkiler bütünü olarak görülmektedir. Neo-liberalleşme ve özelleştirme birleşerek küresel gıda sirkülasyonuna erişim sağlamak ve gıda üretimini yeniden yapılandırarak perakendeleştirmekte ve yükselen fiyatlar üzerinden yüksek şirket karlarına imkân tanımaktadır. Sözleşmeli ilişkiler üzerine odaklanan son rejimin biyo-yakıtlara yol vermesi fosil yakıtların bağımsızlığının kırılmasında bir kavşak görevi görmektedir. Sözleşmeli üretim günümüzde daha önce hiç olmadığı kadar dünya ölçeğinde gıda egemenliğine yol açmaktadır. Küresel gıda egemenliği hareketi nasıl ki güncel ticaret rejiminin politizasyonu üzerinden devletlerin tarıma dahil edilerek sermayenin yeniden üretilmesinin aracı ise sosyo-ekolojik sözleşmeler de Dünya Bankası'nın üretken tarım projesi yoluyla şirketleşmiş gıda rejiminin kurumsal bir mekanizması haline gelmektedir (McMichael, 2009a:287-293).

Kısaca; III. gıda rejiminde, temel gıda üretiminin ABD, AB, Japonya, Kanada gibi kapitalist ülkelerde yoğunlaşması ve yoğunlaşan süpermarketleşme üzerinden küresel meta zincirlerinin kurulması, entegre tarımsal sanayi sistemine geçiş, sermaye birikimlerinin üretici ülkelere sertifikalı ve GDO'lu tohum ve kimyasal girdi üretip satması, tarımsal ürünleri işleyip dağıtım ve ticaretinin yapılması öne çıkan özelliklerdir (Aydın, 2016: 49). Bu çerçevede çalışmaya belirleyici özellikleri olan ve çok uluslu tarım gıda şirketleri ve sözleşmeli üreticiler ile devam edilecektir.

2. ÇOKULUSLU TARIM GIDA ŞİRKETLERİ

Tarımsal üretimin küresel tarım-gıda kompleksine dönüşmesi İkinci Dünya Savaşı'nı takiben başlamıştır. Bu sürecin itici gücü, dayanıklı gıda endüstrisinin gelişmesiyle yerel/bölgesel ürünlerin işlenerek küresel pazarlara sunulmasıdır (Friedman ve Mc Michael, 1989: 106). Söz konusu bu hedefle birlikte ulusal tarım-gıda şirketlerinin çok uluslu şirketlere dönüşmesine neden olmuştur. Çok uluslu tarım-gıda şirketlerinin (ÇUTGŞ) standart çok uluslu şirketlere benzer tarafları bulunmakla birlikte küreselleşmenin farklı bir aşamasında sürece katılmaları ve ulusal temelli olmaları nedeniyle farklılaştığı düşünülmektedir (Llambi, 1993: 20).

ÇUTGŞ'lerin hammaddeleri görece ucuz olduğu bölgelerden alarak işleyebilmesi, bilgiye erişme ve kullanabilme güçleri ile birleşerek küresel gıda piyasasını (özellikle 1970 buhranı ile birlikte) daha fazla kontrol etmelerine imkân sağlamıştır. 1970'li yıllardaki bu gelişmelere rağmen 1990'lı yıllara gelindiğinde ÇUTGŞ'leri kapitalistleşmesini tamamlayamamış ekonomilerde, kapasite artırımı ya da teknolojik gelişmenin getirdiği maliyet ve riski üstlenmek yerine; katılım ortaklığı, lisans sözleşmeleri, sözleşmeli üreticilik, franchising ve alt sözleşmeler gibi maddi olmayan varlıkları sermayeleştirerek yeni bir yatırım alanı oluşturmuşlardır. Bu yatırım alanları

gıda üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılan birikim sürecinin parçalanmasına neden olmuştur (Yenal, 1999: 22-23).

ÇUTGŞ'lerin günümüzde geldiği aşama tarihsel boyutta dört kuşaktır yaşanan dönüşümün sonucu olarak görülmektedir. Birinci kuşak ÇUTGŞ'ler 1890'larla birlikte aşırı talep oluşturan sanayileşmiş ülkelere gıda ve tarımsal hammadde temininde bulunan girişimler olarak değerlendirilmektedir. Bu şirketler çok uluslu olmalarına rağmen arz mekânları, merkez ülkelerinin etkisi altında bulunan coğrafyalar olmuştur.

II. Dünya savaşı sonrası ekonomik ve politik çevrenin radikal bir küreselleşme sürecine geçişi ikinci kuşak ÇUTGŞ'leri ortaya çıkarmıştır. Bretton Woods ve GATT anlaşmalarının, 1945-1972 arası dönem için faiz oranlarını sabitleyerek tarife engellerinde kademeli indirimleri öngörmesi, savaş sonrası ortaya çıkan yeni ticaret koşullarının oluşması, Yalta konferansı⁹ ve Avrupa ile Japonya'nın ABD zoru ile yeniden yapılandırılması ile birleşince; ABD temelli çok uluslu şirketlerin hegemonyalarının önü açılmıştır. Söz konusu dönemin başlarında ikinci kuşak gıda şirketleri yem bitkileri ve yağlı tohumlar ağırlıklı olmak üzere büyük hububat ticareti üzerine kümelenirken ABD gıda sanayisi iç piyasanın ihtiyacını karşılayarak üçüncü kuşak ÇUTGŞ'ine derin bir yeniden yapılanma fırsatı bırakmıştır. Özellikle Clayton Yasası¹⁰ ile sıkışan şirketler dış pazar ve yatırım fırsatları aramaya başlamış ve Latin Amerika'da ulusal hükümetlere konserve temini üzerine yoğunlaşmaya başlamıştır.

⁹ABD, İngiltere ve SSCB arasında düzenlenen konferansta kabaca her ülkenin işgal ettiği bölgenin kendisine kaldığı yeni dünya düzeninde; ulusların var olan sömürgeleri, düşmandan temizlenmiş bölgeler, gönüllü bölgeler ve konferansın hemen öncesinde kurulan Birleşmiş Milletler (BM)'nin gözlemleyeceği bölgeler, güvenli bölge olmuştur. Avrupa'nın özgürleştirilmesi (kurtarılması) için Almanya, Yugoslavya, Polonya, Bulgaristan konuları ile ilgili çözümler ve genel hatları ile Nazi yönetiminden kurtulmaları ile ilgili maddeler yer almıştır. Ayrıca Japonya'nın hâkimiyet sahası Rusya ve Çin arasında bölüştürülmüştür. (<http://avalon.law.yale.edu/wwii/yalta.asp>)

¹⁰ 1890 Sherman kanunundan sonra 1914 yılında çıkarılan ve anti-tröst yasası olarak bilinen yasaya göre ABD'nin kendi sınırları veya herhangi bir şekilde hâkimiyet kurduğu bölgelerdeki hukuksuz kısıtlamalar, rekabeti azaltıcı, zarar veren ve tekelleşme eğilimli davranışlara ya da belli kesimi kayıran kazanımlara karşı ticareti koruma kanunudur. (<http://gwcl.com/Library/America/USA/The%20Clayton%20Act.pdf>)

Dördüncü kuşak ÇUTGŞ'ne bakıldığında ise geleneksel damarın aksine yeni piyasalara girerken daha tedbirli davranan, bir anlamda günümüz piyasa risklerine uyumlu olan yeni bir damar ortaya çıkmıştır. Bu kuşağın tipik yaklaşımı, yerel taşeronlar/ajan/tüccarlar üzerinden öncelikle ticaret ilişkileri kurarak sonraki adımda da yatırımın esnek biçimlerini (franchise (imtiyaz hakkı), uzun dönemli sözleşmeler, yerel firmalarla yatırım ortaklıkları vb.) kullanmaktır. Bu yeni formdaki çok uluslu şirketler bir taraftan yerel firmalar üzerinden yerel kaynaklara ve piyasa bilgisine erişirken diğer taraftan kendi uzmanlığını da ilave ederek ulusal piyasanın avantajını kullanmakta riskini ise yeni araçlara paylaştırmaktadır (Llambi, 1993: 21-22).

Tüm bunlara ek olarak ÇUTGŞ'ler küresel mal zincirleri açısından da ele alınmaktadır. Mal zincirleri yaklaşımının ilgilendiği temel sorunlar; hangi malın hangi bölgelerde üretildiği, yaratılan artığa nasıl el konulduğu (dağıtıldığı) ve şirketler arası ilişkilerin nasıl yönetildiğidir. Söz konusu uluslararası zincir ağının örgütleyicisi olan çok uluslu şirketler, üretici ve satın alan şirket zincirleri olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Üretici yönetimindeki mal zincirlerinde şirketler ileri ve geri bağlantıları ile tüm üretim sürecini kontrol ederken, dikey bütünleşme şeklindeki örgütlenmede kontrol şirketin ana merkezindedir. Yüksek katma değerli malların üretimi ağırlıklı olarak bu yapıda örgütlenmektedir.

Satın alıcı şirket yönetimindeki mal zincirlerinde ise şirketler; markalar yaratarak tasarım, pazarlama ve dağıtım süreçlerinde örgütlenmekte, ürünün üretimini sözleşmeler çerçevesinde kapitalistleşmesini tamamlayamamış ülke şirketlerinde fason anlaşmalar ile gerçekleştirmektedir. Bu örgütlenme türünde merkez şirket ürünün nitelikleri dışında diğer şirketler üzerinde herhangi bir hiyerarşiye sahip gözükme de nihai ürünün üretim koşulları üreticiler üzerindeki güç ilişkisini yansıtmaktadır. Bahsi geçen örgütlenme ağırlıklı olarak kaynak ve emek yoğun mallar olan düşük beceri, teknoloji ve sermaye kullanımı gerektiren ürünlerde yoğunlaşmaktadır. Bu ürünlerin üretildiği sektörlerde

görel olarak küçük işletmecilik yaygın, emek arzı yüksek ve ücretler düşük olduğundan niteliksiz işgücü fazlası olan kapitalistleşmesini tamamlayamamış ülkeler üretim bölgeleri olarak seçilmektedir (Köse ve Öncü, 2000: 73-77).

Çok uluslu şirketlerin üretim açısından kapitalistleşmemiş ülkeleri tercih etmesinde önemli bir etken de söz konusu ülkelerde devlet destekli düşük maliyetli taşıma imkânları olmuştur. Dolayısıyla ucuz emeğe sahip olan ülkelerin ucuz taşıma imkânı da sağlaması kapitalist ülke sermayeleri için oldukça karlı bir yatırım alanı bulmasına neden olmuştur. Böylece ucuz emeğe dayalı sanayilere kapitalistleşmemiş ülke grupları içinde örgütlenme fırsatının önü açılmıştır (Dikmen, 2000: 284-286). Bu gelişmelerin yarattığı problem, şirketlerin kısmen denetlenebilir hale gelmesi bir başka deyişle üretim ve pazarlama açısından farklı ülkelere dağılmış olan bir yapının ulus devletler tarafından tümüyle denetlenmesinin mümkün olmamasıdır (Friedland, 1991: 53).

Ulus-devletlerin kendi dışında kullanılan gücü kontrol edememesi veya düzenleyememesi ülke sınırlarında ve karar alma sürecinde oy veren halkın tercihlerinin gerçekleşmemesi konusunda demokrasi krizlerine de neden olmaktadır. Bununla birlikte çok uluslu şirketler, ulus devleti güçsüzleştirmesine rağmen sermaye birikim sürecinde kontrollü davranmasını ve yasalarla toplumun çeşitli katmanlarına bu işleyişi taşımalarını beklemektedir. Devletin, çok uluslu şirketler, toplum ve ekonomi arasındaki arabulucu rolünün karşılığı, baskı gruplarının ve Fordizmin¹¹ alt gruplarının kazanımları olan küreselleşme şeklini almaktadır (Bonanno, 2004: 37). Bir başka deyişle ulus ötesi finans kapitalin yeni birikim rejimi ulus devletin kurumları üzerinden toplumsal ilişkileri şekillendirmektedir. Dolayısıyla tarım-gıda sermayesi de daha önce devlet tarafından

¹¹ Fordizm küreselleşme öncesi dönemin en önemli bileşenidir. Fordizm alt gruplara daha önce olmadığı kadar belirgin kazanımlar sağlamakla birlikte bu kesinlikle sermayeden daha fazla değildir. Dolayısıyla bir sonraki aşama olan küreselleşmede sınıf temelli çatışmalara dönüşen hâkim sınıflar ile baskın sınıfların çatışması tartışmasız tarım alanları da dâhil olmak üzere üretimi biçimlendiren çok uluslu şirketler lehine olmuştur (Bonanno, 2004: 37).

garanti edilen ücretler üzerinden harekete geçmektedir¹². Çok uluslu şirketler sözleşmeler üzerinden Fordist modelin yoğun birikim ve yerel tüketiminde ulus devletin korumacı rolünü sermaye ve emek üzerinden değiştirmektedir. Bunun sonucunda devlet artan ölçüde küresel sermayenin isteklerini karşılamak eğilimi taşırken diğer taraftan ücret ilişkileri de küresel düzeyde yeni bir biçime sokulmaktadır (McMichael ve Myhre, 1991: 99).

Gelinen noktada çok uluslu şirketler ticari amaçlı devlere dönüşmüş, ezici finansal ve piyasa gücüne kavuşmuşlardır. Tarım-gıda işlerinde en önemli oyuncu haline gelen bu devler aşırı kapasitelerine rağmen ulus devletin isteksiz olmadığı ya da yapabileceği yeni düzenleme biçimlerini yaptırarak finansal sermayenin aşırı güç kazanmasını sağlamaktadırlar (Moreira, 2004: 26).

Türkiye’de yabancı sermayenin tarım-gıda alanına girişi 1950’lere uzanmaktadır. Unilever, Nestle, Coca-Cola gibi şirketlerin pazar payları 1980’lere kadar oldukça önemsiz iken ‘neoliberal dönüşümle birlikte gelen yeniden yapılanmada bir taraftan devlet-köylü ilişkisinin yerini sermaye-köylü ilişkisi alırken diğer taraftan da büyük yerli sermaye grupları ÇUŞ’larla ortaklıklara girmişlerdir. Bu yeni ortaklıklar özelleştirmeler üzerinden piyasaya girerek rekabete kapalı yapılar doğurmuş ve küresel sermaye yayıldıkça yerli ortak yok edilmiştir (Doğan, 2006: 50).

¹² Meta zincirlerinde yansımaları bulan tarım-gıda şirketlerinin finansallaşmanın derecesini artıran önemli faktör, ‘mesafe’ olarak tanımlanan üretim-tüketim, yani tarla-sofra mesafenindeki aşamayı ifade etmektedir. Bu mesafedeki zincirler ne kadar çoğalursa finansallaşma ve gıda fiyatları da o kadar artmaktadır (Friedmann, 1994: 379). Küresel tarımsal meta zincirlerinde mesafe coğrafi açıdan fiziki mesafe, üretim koşulları açısından kültürel mesafe, pazarlık gücü açısından karar verebilme yetisi ve aktif aktörler açısından mesafeyi kapsamakla birlikte, meta zincirleri için tipik orta sınıfın yaratılması coğrafi genişlemeyi zorunlu kılmaktadır. Mesafenin artması araya giren güçlü aktörleri hakim kılacağı için negatif dışsal maliyetler kolayca gizlenebilecek ve tüketiciler tüketimlerinin yol açtığı ekolojik ve toplumsal sorunların farkına varmayacaklardır (Princen, 2002: 108-123).

Teknolojik değişimin hammaddeyi nihai üründen oldukça farklılaştırması, her aşamadaki bilgi eksikliği, üretim sürecinin toplumsal ve ekolojik etkileri ile ilgili endişeler ve meta zincirinin ekonomik ilişkilerin gizlenmesi anlamında mesafeyi uzatmaktadır (Kneen, 1995: 25). Bu gerçek sorumluların gizlenmesi anlamında olduğundan eşitsiz gelişme üzerine kurulan küresel ticarete yatırım ve finans ilişkilerindeki sorunların maliyetini olabildiğince dünyanın fakirleri üzerine yığmaktadır (Dauvergne, 2008: 10).

Mal sistemi analizinde şirketlerin girdi ya da pazarlama üzerinden üretimi dolaylı kontrol ederek tarımsal artığı elde tutmaları aile işletmeciliğinin sürekliliğini açıklamaktadır. Dolayısıyla şirket kontrolleri birikimlerini artırmak amacıyla devletleri ve ulus üstü kurumları etkileyerek devletlerin yasama ve politik faaliyetlerini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmaktadırlar. Devletler ise bu bakış açısıyla küreselleşme, yerelleşme ve bölgeselleşme üzerinden ulus ötesi sermaye birikimine uluslar arası düzenlemelerle aracılık eden örgütler halini almaktadırlar (Doğan, 2006: 42 - 43).

Karşılaştırmalı üstünlüklerin tarımda uzmanlaşmaya işaret ettiği, tarımda uzmanlaşmanın ise DTÖ ile su yüzüne çıkan kendine yeterliliğin ortadan kaldırdığı ve gıda arzını tamamen piyasa koşullarına bıraktığı 1995 sonrası dönem, fiyat alıcısı küçük üreticilerin üretim düzeylerini değiştirmeye, birleşmelere ragmen gıda zincirinin her aşamasında baskın olan küçük üreticiliğin daha ezici koşullara itilmesine yol açmaktadır (Doğan, 2006: 48). Bu biçimin küresel şirketler ve süpermarket zincirlerince tercih edilen şekli sözleşmeli üreticilik olmaktadır.

2.1. Sözleşmeli Üreticilik

Kapitalistleşmemiş ülkelerde küçük köylülüğün yaygınlığı kabul edilmekte ve kapitalist yapılarla birlikte bulunup sisteme entegre olacağı görüşleri ağır basmaktadır. Küçük köylülük bu entegre olma sürecini üretim ve yeniden üretimini ileri ve geri bağlantılar üzerinden daha yoğun meta ilişkileri çerçevesinde yürüterek ve aile emeğini de eş zamanlı değersizleştirerek yapabilmektedir. Bu tür bir “yeniden üretim sıkışması” küresel tarım-gıda tekellerinin küçük köylük üzerindeki ürün, işleme, dağıtım ve emek süreçlerindeki denetimin yoğunlaşması ve yaygınlaşması anlamına gelmektedir (Aydın, 2014). Bir başka deyişle meta olmayan aile emeğinin ücretli emeğe yakınlaştırılması için gereken değersizleştirme araçları küresel sermayenin denetimine bırakılmaktadır (Aysu,

2002). Bu sistemin en yaygın görünür yüzü sözleşmeli üreticilik/çiftçiliktir ve diğer kapitalistleşmemiş ülkeler gibi Türkiye’de de son yıllarda yaygınlaşmaktadır.

Küresel düzeyde dünya fiyatları üzerinden küçük tarım üreticisinin güçsüzleştirilip ÇUGŞ’in güçlenmesi, çiftçilerden sözleşmeler yoluyla düşük fiyatlardan alınan ürünler ve üretim maliyetlerinden ve yüksek risklerden kaçınan şirketlerin kapitalistleşmemiş ülkeleri ucuz emek dolayısıyla ucuz tarım fiyatları üzerinden merkeze artı değer aktarması sayesinde gerçekleşmektedir (McMichael, 2001).

Bu gıda rejiminin bir gereği olup aynı zamanda yeni bir işbölümü ortaya çıkararak ülke tarımlarının yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Dolayısıyla sözleşmeli üretim tarım-gıda şirketlerinin işlem maliyetlerinden kaçınmasının bir yöntemi olan dikey bütünleşmesinin parçası olup yetiştiriciler ile özel veya kamu kuruluşları arasında fiyat, üretim pratikleri, ürün kalitesi, kredi ve diğer kolaylıklar gibi konuları içeren sözleşmeleri ifade etmektedir (Rehber, 2000: 10).

Yeni küresel düzenin DTÖ eliyle şekillendiği süreçte dikey bütünleşme biçiminin birleşmeye tercih edilmesinde emek kiralama ve emek sözleşmelerinden kaçınma gibi bir maliyeti içselleştirmesi, tek bir ürün üzerine uzmanlaşmanın ve toprağı kullanma bedelinden muaf olmanın ve üretime bağlı hastalık, iklim ve zararlılardan kaynaklı risklerden kurtulmanın şirketlere sağladığı maliyet avantajı en başta sayılacak nedenlerdir (Rehber, 2000: 30).

Buna karşılık tarım sektöründe tarımsal üretimin doğa koşullarına bağımlı olması, üretim döneminin belirli bir süre gerektirmesi ve bunun da sermaye devir hızını düşürmesi, depolanamama gibi özellikleri nedeniyle riskli ve karın belirsiz olduğu bilinmektedir. Tarımsal risk ve belirsizliklerin en aza indirgenmesi çerçevesinde topraksız tarım, büyük ölçek ekonomisine dayalı üretim, seracılık gibi alanlara geçilmekle birlikte en yaygın riskten kurtulma biçimi sözleşmeli üreticilik olarak

görülmektedir (Sönmez, 11. Tez 7. Kitap; 232-233). Günümüzde yoğun borç krizlerinde ve AB gibi topluluklara üyelikler üzerinden zorlanan agro-endüstrinin gereksinimleri doğrultusunda DB ve IMF yardımları ucuz emek 'sözleşmeli tarım' üzerinden sermaye ve yerli taşeronlara gerekli karlılığı sağlamaktadır (Aydın, 2016: 50).

Türkiye'de sözleşmeli üreticilik kavramının kökleri Osmanlı'ya kadar uzanmaktadır. 19. Yüzyılın başlarında tarımsal üreticilerle hasat üzerinden sözleşmeler yapılmakla birlikte bu sözleşmeler köylülüğün mülksüzleşmesine yol açmamıştır. Bu direnç 1867'de kırılmasına rağmen tarımsal kapitalizm; proleterleşmiş köylülerin bulunmaması ve yönetimce desteklenmemesi nedeniyle yaygınlaşmamıştır (Keyder, 2011: 59-60).

Buna karşılık 1880'lerde İngiliz tüccarlarının Çukurova pamukları ve Ege tütünleri üzerinde başlattığı sözleşmeli üreticilik, Cumhuriyet'le birlikte tarım ürünleri ticareti üzerinden sermaye biriktirmeye başlayan ülke içi sermayenin 1950 sonrası uluslararası sermaye ile bütünleşmesine katkı sağlamıştır (Sönmez, 11. Tez 7. Kitap; 230,231). Devlet Üretim Çiftliklerinin 1984'te TİGEM olarak örgütlenmesi ile birlikte, sözleşmeli çiftçilik belli bölgelerde yaygınlık kazanmıştır. Dönemin en güçlü yerel sermaye topluluğunun gıda sanayisi hammadde tedarikinde istikrarlı fiyat, yeterli ve kaliteli hammadde temin etme çabası serbest piyasadan ürün tedarik etmek yerine sözleşmeli ve kontrollü ürün yetiştirme yöntemini tercih etmeleri (TUSİAD, 1987: VIII) 1990'larda sisteme giren yabancı şirketlerin önce tohum, gübre ve ilaç temini sonrasında da ürünleri de alarak girdilerin değerini ürün fiyatından düşmeye başlamaları, bu üretim biçimini yaygınlaştırmıştır (Özüğurlu, 2011: 111).

Gelişmiş ülkelerde oldukça yaygın olan sözleşmeli üreticilik Türkiye'de 2014 yılından itibaren tütün, arpa, şeker pancarı, mısır gibi temel tarım ürünleri üretiminde çalışan 2 750 000 sözleşmeli çiftçi üzerinden yaygınlaşmıştır. Günümüzde TAT,

TUKAŞ, DİMES gibi tarım gıda şirketleri ve METRO, KİPA, MİGROS gibi dev süpermarket zincirleri hızla bu üretim biçimine yönelmektedirler. Bu üretim biçiminin çiftçinin lehine olmadığı TEKEL özelleştirmesinde tecrübe edilmiştir. 2001 yılındaki sözleşmeli tütün üretiminden itibaren tütün üreticileri, şirketlerin verdiği fiyata ve koşullara razı gelmeyerek üretimden çekilmişlerdir (Şirvan, 2014). Giderek yoğunlaşan yeni üretim biçimi Türkiye’de göç hareketleri ile paralel seyretmekte ve bir yandan kent problemlerinin artmasına diğer yandan temel tarım ürünlerinin üretiminde düşüşe neden olmaktadır.

III. gıda rejimi döneminde büyük ve orta işletmeler sözleşme ile şirketlerinin gereksinimlerine göre geçici işçileri kiralamaktadır. Fakat bu işçilerin istihdam güvenceleri resmi ve yasal düzenlemelere göre değil gelenek ve göreneklere göre şekillenmektedir. Genellikle haftalık ya da aylık bazen de yıllık nakit ödemeler şeklinde ücretlerini almaktadırlar (İslamoğlu vd.2008: 118). Örneğin Türkiye’de tarım iş ve işçileri kanuni olarak 6098 sayılı Borçlar Kanunu, Hizmet Sözleşmesi hükümleri ile yükümlü olmaktadır. Tamamen kendilerini güvence altına alacak yasal dayanaklara sahip olamamaları nedeniyle 2000 sonrası güvencesizleştirme (iş, istihdam, sosyal güvenlik, gelir güvencesizliği) ve piyasalaştırma (kamu hizmetlerinin piyasa koşullarına uydurulması) olarak gruplandırılabilir politik süreçlerin ögesi olmaktan kurtulamamışlardır (BSB, 2015: 49, 51).

Yapısal uyum programları ve Türkiye’deki 5 Nisan kararları gibi politika yönlendirmeleri, 1999 ve sonrası niyet mektupları, bu yönelim için hem gerekli alt yapının hazırlanmasında hem de zorunlu ucuz emeği sağlamak üzere sözleşmeli tarım modelini özellikle vurgulamaktadır. 2001 TRUP ile de; kurumsal dönüşüme paralel çıkarılan yasalarla geleneksel ürünlerin üretimi zorlaştırılarak bu ürünleri bırakmak zorunda bırakılan üreticilerin sözleşmeli tarıma zorlanması sistemi 2001 Şeker Yasası,

2002 Tütün Yasası, 2006 Tohum ve Tarım yasaları ile hukuksal zemini oluşturulmaktadır (Aydın, 2016: 50).

Girdilerini tüccardan borçlanıp ürünlerini yine tüccara satan üreticiler de bir taahhüt çerçevesinde hareket ettikleri için temelde sözleşmeli üretim yapmaktadırlar (Rehber, 2000: 256). 2000'lere kadar tarımsal ürünler tarım satış kooperatifleri aracılığı ile Gümrük ve Ticaret Bakanlığı'nın kontrolü altında ve serbest piyasa üzerinden olmak üzere 3 farklı piyasada satılmakta idi. Bu yapıda kamu kurumlarının ve kooperatiflerin sistemden çekilmesi ile özellikle şeker pancarı, et ve balık, çay, tahıl ve süt gibi ürünlerde kamunun ağırlığının kalkması alt sözleşmeleri hâkim hale getirmiştir (Rehber, 2000: 14-15).

Rehber (2000) tarafından incelenen 25 farklı sözleşme türünde ekonomik koşullar ve tarafların sorumlulukları, teknik koşullar ve tarafların itiraz ve memnuniyetsizliklerinin çözümü yer alırken sözleşmeler genellikle 1 yıllık sürelerle yapılmakta, sözleşmelerin %80'i tonajı kapsamakta, bireysel üretici ya da üretici grupların sorumluluğu girdilerin alınmasıyla başlayıp ödemelerin yapılmasına kadar devam etmektedir. Fiyat ve ödeme sistemi her sözleşmede değişmekle birlikte %36'sı sabit fiyat, %44'ü ise sabit fiyata ilave ürüne göre ödemelerin kapsandığı prim sistemini kullanmaktadır. Bursa ve Bilecik yöresi sebze, meyve üretiminde ki, bölge domates salçası üretiminde adını duyurmuştur, Sakarya yöresi ise et endüstrisinde ki, özellikle kanatlı eti üretiminde önemlidir, özel sektör güdümünde sözleşmeli üreticiliğin başladığı yerlerdir. Diğer taraftan 1996 yılında sözleşmeli üreticiliği tanımlayan çerçeve yönetmelik sonrası 1998 yılında çıkarılan detaylandırılmış yönerge ile artık standart bir sözleşme niteliği kaldırılmıştır. Şeker üretiminde kamu kurumu olan Türk Şeker Şirketi, zeytin, ayçiçeği ve incir üretiminde ise birer kooperatif olan Marmarabirlik ve Trakyabirlik, TARİŞ sözleşmeli üreticilik yapmaktadır. (Rehber, 2000: 17-19).

Çalışma kapsamında ele alınan ürünler üzerinden bakıldığında; ayçiçek üretiminde sözleşmeli tarım kooperatifler (Trakyabirlik, Karadenizbirlik ve Çukobirlik) ve özel şirketlerin yerel aracıları ile sözleşmeler üzerinden yapılmaktadır. Birlikler üzerinden yapılan anlaşmalarda çiftçi 'rekolte beyannamesi, beyan edilen miktarın alt ve üst sınırlarında ürün teslimlerinde bazı yaptırımlar, birlikten girdi alımında ürüne daha yüksek fiyat verme gibi zorlayıcı tedbirlerinin yanında üreticinin irade dışı zararlarının bir kısmını üstlenmek gibi koruyucu tedbirleri de bulunmaktadır. Buğday üretiminde sözleşmeli tarım ayçiçeği ve şeker pancarı gibi yaygın olmamakla birlikte yapılmaktadır. Sözleşmeli üretimin en yaygın olduğu ürünlerden biri olan mısır da Cargill şirketi Monsanto ve Pioneer tohum tekellerinin tohumları üzerinden sözleşmeli üretim yapmaktadır. Üreticiye alım koşullarının önceden bildirildiği fakat alım fiyatının bildirilmediği üretim biçiminde veresiye sertifikalı girdilere bağlanan üreticiler tüccarlar üzerinden Cargill'e sattıkları mısırın fiyatını TMO'nun verdiği fiyattan primleri düşerek hesaplamakta ve üreticiyi maliyetin de altında fiyatlarla bağlayarak yoksullaştırmaktadır. Diğer taraftan mısır ithalat eğiliminin belirmesine karşın firmalar alımlarını durdurarak da fiyatları düşürmekte ve piyasada sürekli düzensizliklerin oluşmasına neden olmaktadır. Pancar üreticilerinin tamamı sözleşmeli üretim yapmakta ve önceki yıllar kadar kârlı bulunmayan pancar ekimi çoğu üretici tarafından destek ve girdi alabilmek için devam ettirilmektedir (İslamoğlu, 2008: 128-130, 193, 254-255, 412).

Sözleşmeli üreticilikte gelinen noktada ise kooperatifleşme ve sendikasızlıktan dolayı çiftçinin sömürülmesine uygun bir ortam oluşmaktadır. Sözleşmeli çiftçilik Türkiye'de son dönemde şeker pancarı, süt, et, ayçiçeği, zeytinyağı gibi küçük ölçekli üreticiliğin ağırlıklı olduğu ürünlerde yaygınlaşmaktadır. Domates, fasulye gibi bağ-bahçe ürünlerinde sözleşmeli çiftçilik dikey bütünleşmeye yönelerek ürünlerin işlenmesi aşamasını da kapsamaktadır (Doğan, 2006: 52). Dünyada ve Türkiye'de sözleşmeli üretimin yaygın olduğu önemli bir sektör olan süt üretiminde SÜTAŞ, PINAR, SEK ve

DANONE, keçi sütünde MADO, MİGROS, AOÇ sözleşmeli üreticilik yaptırırken Tarım Bakanlığı ise ‘Kayıtlı Süt Üretimini Geliştirilmesi ve Sütte Gıda Güvenliği’ projesi ile süt çiftliklerini bu alana yönlendirmektedir (Şirvan, 2014). Türkiye’de diğer büyük sözleşmeli üretim örnekleri¹³ patates üretiminde Pepsi-Lays şirketi, mısır üretiminde Du’Pont Pioneer şirketi¹⁴ sayılabilmektedir.

Çalışmanın bu kısmında ele alınan şirket birikim rejiminde karlılığın devam ettirilmesi için çözüm önerileri yine tarım içinde aranarak sözleşmeli üreticiliğin küreselleştirilmesine ulaşılmıştır. Oysaki sistemin kurucularıdünya arzına göre talebi şekillendirmeye çalışmakta ve sınırlamasız bu piyasa sisteminde en fakirlerin olduğu topluluklar cezalandırılmaktadır. Diğer taraftan genişleyen ticarete koşut aşırı uluslararası ve tarım içindeki bağımlılıklar ekonomik ve toplumsal karşıtıklara ve sistemde yaratılan dışsallıkların farklı yorumlanmasına yol açmaktadır. Bu sürecin en büyük zarar göreni ise görece daha tecrit kırım aksine gıda fiyatları ve kötü beslenme koşullarından doğrudan etkilenen şehirlerde yaşayan yoksullardır. Kır yoksulları da hem üretici hem de gıda tüketici oldukları için gıda fiyat artışlarından doğrudan etkşlenmektedirler (Godfray et.al., 2010). Peki bu noktaya nasıl gelinmiştir? Tarımsal üretim için kendi ürünün tohumunu ayırmaktan başka masrafa katlanmaması gereken köylüye ne olmuştur da üretmez hale gelmiş, toprağını bırakarak şehirlere sürülmüş ve aç proleterya sınıfına katılmıştır? Neden

¹³ Lays şirketinin Gaziantep ilinde yaptırdığı sözleşmeli üreticilikte, diğer sözleşmelilerde olduğu gibi şirket tohumdan hasat aşamasına kadar denetim ve girdi tedarigi sağlamaktadır. Girdileri ya şirketten ya da şirketin belirlediği markalardan kullanma zorunluluğu yanında şirket alım yaparken patatesin büyüklük standartlarını da belirlemektedir. Dolayısıyla şirketin standart büyüklüklerine uymayan patatesler çiftçinin zarar hanesine yazılmaktadır. Bu yaptırımlara rağmen sözleşmeli çiftçiliğin tercih edilme nedeni; alım-satım garantisi vermesi, girdi tedariginde faiz uygulamaması ve devletten yüksek fiyat vermesi şeklinde sıralanmaktadır.

Mısırdaki ise patateste olduğu gibi şirket sözleşmelere kota koymakta, kota altı üretimin maliyetini üreticiden alırken kota üstü ürünleri ise almamaktadır. Diğer taraftan sözleşme arazi tapusu olanlar ile tonaj başına yapıp toprağın verimi, düzlüğü, sulanabiliyor olması gibi özellikleri barındırması gerekmektedir. Ayrıca, PANKOBİRLİK özellikle Şanlıurfa’da pancar ekimi için toprak kiralamaktadır (Tasdoğan, 2015).

¹⁴ Şirket Türkiye’deki çalışmalarına 1985’te başlamakla birlikte merkez ofisini 1986’da İstanbul’da açmış ve 1987’de Adana’da tohum işleme fabrikasını kurmuştur. Trakya, Adapazarı, Bursa, Aydın, Adana, Karadeniz ve GAP bölgesinde faaliyet gösteren tekel; mısır, buğday, ayçiçeği, kanola hibrit tohumlarında da Türkiye’de tekel konumundadır.

köylü yığılan şehir nüfusunu beslemek zorunda kalmıştır ya da neden devletlerin sanayi temelli kalkınma stratejilerinde kaynak aktarmak zorunda bırakılmıştır? Bu ve benzeri onlarca soruya cevap verebilmek adına, sistemin belirleyenlerinin aynı zamanda ulusların iç politikalarının da yönlendiricileri olduğu bilinmektedir. Küresel bir birikimin sağlanabilmesi için küresel karar alınmalı ve uygulanmalıdır. Dolayısıyla bu küresel dizayn sistemi ulusların siyasi ve fiziki hegemonyalarının üstüne çıkarak 'entegrasyon' adı altında uyumlu olmayı gerektirmekte ve belirlenen kural ve standartları gözetmeyi gücün çeşitli bileşenleri üzerinden zorunlu tutmaktadır. Bu çerçevede Türkiye için bağlayıcı ve kural belirleyici olan uluslararası anlaşmalar ve üyeliklerin gerekleri doğrultusunda şekillenen kısıtlar incelenecektir.

3. DIŞ KISITLAR

Gıda rejimleri üzerinden açıkça gözlenebilen birikim rejimleri ülkeler açısından kısıt olarak değerlendirilmektedir. Küresel sistemin parçası olan ve ondan bağımsız hareket edemeyen Türkiye için temel kısıt olan birikim rejiminin parçası olmak dışında IMF, DB, DTÖ Tarım Anlaşması ve Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası (OTP) dış kısıtları; bütçe kanunları ise iç kısıtı oluşturmaktadır (II. Tarım Şurası, 2004: 332). Bu çerçevede Tarım Anlaşması ve DB destekli TRUP sonrası dönemde dış ticaret, yeni birikim düzeninin kurulduğu II. Dünya Savaşı sonrası dönemde terk edilen korumacı-devletçi politikaların kendini gösterdiği ilk alan olmaktadır.

II. Dünya Savaşı sonrası ithalatın görece serbestleştirilmesi ile dış finansmana ve pazara yönelik üretim yapan kalkınma anlayışına uygun olarak emek yoğun sektörleri korumak ya da göçlerle ikincil emek piyasasının yaratılması (Balta: 282) gereği ortaya çıkmıştır.

Bu dönemin emek-yoğun ürünler satan ülkelerin aleyhine olduğu ve kapitalizmin yeni sömürgeleştirme yöntemi olarak sanayileşememiş ekonomileri borç üzerinden gelir transferine ve dünya ticaret hadlerinin sanayi lehine değişmesine zorladığı okunmaktadır (Mandel 1995: 246). Bu anlayış Türkiye’de savaş ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipliğinin sınıf olarak varlığını pekiştirirken (Boratav, 1998: 74) 1947 Truman Doktrini¹⁵, 1948 Hiltz Heyeti Raporu¹⁶, 1949 Neumark Raporu¹⁷, 1949 Thornburg

¹⁵ Avrupa’da yaşanan dolar kıtlığına çare olan ve 1948’de uygulamaya konulan Marshall Planı’nı beklemeden (1947) Truman doktrini ile Yunanistan ve savaş dışında kalan Türkiye’ye acil yardım yapılmıştır (Avcıoğlu, 2001: 462).

¹⁶ İlgili rapor yatırım önceliğinin demiryoluna göre daha ucuz olduğu iddia edilen karayollarına verilmesi ve bu nedenle karayolu ulaşım hizmetinin Ulaştırma Bakanlığı’ndan ayrılarak Bayındırlık Bakanlığı’na bağlı ayrı bir idare kurularak yönetilmesini önermiştir. Demiryollarının ana ulaşımı oluşturacağı ve kalan noktaları demiryollarına dik gelen karayolları ile tamamlanacağı ve nihai olarak da limanlara çıkması yönünde tasarlanan ulusal ulaşım ağı iptal edilerek bu rapor sayesinde ulaşım sistemi arasındaki bütünlük kopartılmış ve ulaşım adeta birbirine rakip yapılara dönüşmüştür. Raporla Türkiye’nin küresel inşaat, otomotiv ve petrol endüstrisinin pazarı olmasının adımlarının atılmasının ötesinde görece ucuz ithal malları ülkenin en uç noktalarına kadar taşınmıştır. Kısaca Osmanlı dönemi hegemonyasının simgesi olan demiryolları Cumhuriyet’le birlikte karayoluna dönüşmüştür (TBMM, 1999).

¹⁷ 1923- 1938 arası sanayileşme çabaları büyük sermaye yaratma işini devlet eline bırakınca sanayi planları hazırlanarak devlet iktisadi teşebbüsleri ile uygulanmaya başlanmıştır (I.BYKP, 10). Bu kapsamda öncelikle İktisat Vekâleti tarafından hazırlanan ‘İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor’u takiben kurulan pamuklu dokuma ve kurulacak diğer sanayi tesisleri için Sovyetler Birliği Proje Tröstü Müdürü Prof. Orloff’un Başkanlığında çalışmalar yürütülmüş ve ‘‘Türkiye’de Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayisi’’ adında rapor hazırlanmıştır (Yücel, 2014: 23-24).

1933 yılında ise ABD’den davet edilen ikinci bir heyet ülkenin dış ticaret dengesi de göz önünde tutularak ihracatın %85’ini oluşturan tarım ürünlerine dayalı temel tüketim mallarına yönelik hafif sanayiye yönelmesi anlamındaki raporunu hazırlamıştır. Bu raporların Türkiye açısından asıl önemi devletçilik ve plan fikrinin oluşması yönündeki I. Beş Yıllık Sanayi Planının (I.BYSP) hazırlanmasına da kaynak olmasıdır. Türkiye’de gelişmemiş ekonomiler için tek örnek olan Sovyet Rusya gibi temel hammaddeleri ülke içinde üretilen projelere öncelik veren sanayi planını benimseyerek I.BYSP’nda kaynakların yaklaşık yarısını dokuma sanayiine ayırmıştır (Yücel, 2014: 25-27). Bu planda GSYH, üretim hedefleri, üretim-bölüşüm payları, (iç ticaret hadleri) katma değer, yatırım- tasarruf dengesi, sektörler itibariyle ithalat-ihracat payları, kamu harcamalarının sektörlerle dağılımı gibi göstergeler bulunmaktadır. Gelir dağılımında adalet için tarımsal üretkenlikte beklenen artışların sağlanması; bunun için de girdi sübvansiyonlarının çiftçi lehine gelişme sağlayacak şekilde düzeltilmesi, toprak reformu, kooperatifleşme ve adil vergilemenin yapılması, mal üretiminin en azından nüfus artış hızı ile paralel seyretmesi, zorunlu gıda, giyim ve ucuz konut üretiminde arz-talep dengesinin gözetilmesi gerekliliğine göre hareket edilmiştir (I.BYKP: 39, 146).

II. BYSP da ilk plan gibi ithal ikameciliğe eğilerek maden, enerji, makine gemi ve kimya sanayii gibi yüksek ihracat geliri sağlayan sanayilere ağırlık vermiştir (Yücel, 2014: 33). Savaş yılları olan 1939- 1945 arası, işgücü ve ekonomik kaynakların büyük bölümünün orduya verilmesi ve dünyada yaşanan darlık nedeniyle planın uygulanması sektöre uğramıştır. 1938 yılında topraksız köylüye hazine arazilerinin dağıtılması ve 1942 yılında Toprak Mahsulleri Vergisi’nin çıkarılması tarımla ilgili önemli gelişmeler olmuştur (Karluk, 2002: 185).

1946- 1950 yılları arası savunmaya verilen ağırlık bir süre daha devam etmekle birlikte, dış borçlar ödenip tarım harcamalarında genişlemelerin başladığı geçiş dönemini temsil etmektedir (I.BYKP, 10-11).

Bu geçiş döneminin en belirgin gelişmesi 22-27 Kasım 1948’de İstanbul’da toplanan II. İzmir İktisat Kongresidir. Burada tarımla ilgili; kadastronun uygulaması, devletin köy bankaları sermayesi üzerindeki %12,5’luk hakkının %2,5’inin bu bankalara bırakılması, ziraat okullarının en azından liva düzeyindeki yerleşim birimlerinde açılması ve ilkökul programlarına ziraat derslerinin konulması, devlet destekli meyve ağaçlarının yetiştirilmesi, bataklıkların kurutulması, doktorların köyleri gezerek tedavi etmeleri, hastalıklara karşı mücadele ve köylünün eğitilmesi, savaşlarla tahrip olan köylerin özel şirketler eliyle inşası ve devletçe desteklenmesi, keçi nüfusunun azaltılması, ithal boğalarla mevcut hayvan ırkının ıslahı, tütünde

Raporu¹⁸, 1951 DB (Barker) Raporu ve Marshall Yardımları¹⁹ Türkiye'nin yarı sömürge durumuna delil olarak gösterilmektedir. 1990'ların ikinci yarısı ile gelen DTÖ ise Türkiye'nin küresel düzlemde tam bağımlılık durumunu pekiştirmektedir.

3.1. Bretton Woods Kurumları

1980 sonrası bütçe açığı ve cari açıklar ve borç krizleri üzerinden Bretton Woods Kuruluşları ile hareket alanını genişleten küresel sermaye III. Gıda Rejimi ile yakından

tekel yerine bandrol uygulamasına geçilmesi, Ziraat Bankası'nın sermaye yetersizliğinin çözülmesi, bütün tarımından alınan harp kazançları vergisi ve köy değirmenlerinden alınan temettü vergisinin indirilmesi gereği bildirilmiştir (Alkan, 1992: 399-401).

1944 yılında savaş nedeniyle uygulanamayan I. ve II. sanayi planının uzantısı olan ve tarım üzerinden kalkınmayı hedef alan "Harp Sonrası Kalkınma Plan ve Programı" hazırlanarak Türkiye savaş sonrasına savaş döneminde hazırladığı kalkınma planı ile girmiştir. Bu plan hedefleri açısından 1930'lardan beri hazırlanan sanayi planlarının en gelişmiş olan son temsilcisi ve yapısal olarak da onların uzantısıdır. Planın amacı; 'genel olarak uluslararası konjonktürde ülkeyi ekonomik ve siyasi baskı ve etkilerden korumak amacıyla sanayi ve ziraatın geliştirileceği ve ulaştırma işlerini genişleterek ülkeyi topyekûn koruyacak çareler bulmak'; şeklinde tanımlanmaktadır. Bu genel amaçları başarmak için de 'ziraattaki gelişme biçimini' hedef alan sanayileşme planı öngörerek ülkedeki su altı ve toprak altı serveti değerlendirme esasına dayalı sanayileşme hamlesini esas almıştır. Zirai çeşitlilik de plan doğrultusunda sanayileşmeye yönelik hammadde üretimi amacını taşımaktadır (Tekeli ve İlkin, 1974: 2).

Fakat plan Neumark Raporunda fazla devletçi ve korumacı bulunarak dış kaynak yatırımları için uygun görülmemiş ve yerini o dönemin özel sektör temsilcilerince dahi uygulanamayacak kadar liberal bulunan ve 'Vaner Planı' olarak da anılan 'İktisadi Savunma Planı'na bırakmıştır (I.BYKP: 10).

¹⁸ Raporda tarımın görece geri kalmışlığının çözümü olarak öncelikle kırsal altyapı ve ağır sanayi yerine tüketime dönük hafif sanayi yatırımlarına yönelmesi istenerek SSCB destekli yatırımlar ve Karabük Demir çelik tesisleri eleştirilmiştir. Devletin kalkınmada devlet destekleri yerine özel sektöre yönelmesi, ABD'nin Türkiye'ye teknik yardım yapmasının daha uygun olacağı ve Hilts Raporunun tekrarı gibi karayolu yapımı ve tarımda ilerlenmesi gerekliliğini belirtmişlerdir. Özellikle dönemin ağır sanayisi sayılan traktör ve diğer tarım makine ve aletlerinin üretilmek yerine daha ucuz olan Amerika'dan ithal edilmesi, yabancı sermaye teşvik kanunu çıkarılması, kömürün de dâhil olduğu özel sektör öncülüğündeki maden ihracatının desteklenmesi ve bu konuda ABD tecrübe ve kredilerinden faydalanılması tavsiye edilmiştir. (meclis tutanak)

¹⁹ 1947 yılında Paris'te toplanan 16'lar ile çalışmalarına başlanan planda 'Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesi' kapsamındaki ülkelerin kendi ve çevre Avrupa ülkelerinin kalkınmaları için yapabilecekleri hizmetler, kaynaklar, ihtiyaç duydukları yardımlar ve bu yardımları minimum düzeyde tutabilmek için geliştirilmesi gereken uluslararası ticaret ile ilgili tedbirler konusunda raporlar; ülkelerin ayrıca mali ve finansal istikrar ve uluslararası ticaret engellerini kaldırıp bir gümrük birliğini taahhüt etmeleri istenmiştir. Ülkelerin 1938 yılı verileri esas kabul edilmiş, 1938-1951 arası bilgileri dökülmüştür. 4 yıl 3 ay sürecek yardım programı kapsamında Türkiye'nin Avrupa kalkınmasına tarım ve maden üzerinden yardım edebileceği fakat bunun için altın ve döviz stokları ile dış ödemeler dengesi yeterli görüldüğü için gıda, gübre gibi üretim girdileri hibe olarak, makine gibi üretim araçları ise rüçhan hakkı yanında borç karşılığında verilmiştir. Planda Türkiye için yol, sulama, elektrik gibi projelerinin savaş bütçesi yüzünden gerçekleştirilemediğini fakat ülkenin asıl eksiğinin savaş öncesi döneme göre kötüleşmiş olan ve zirai ürünler ile Zonguldak kömürlerinin naklini zorlaştıran ulaşım ihtiyacı olduğu belirtilmektedir. 1923'ten beri sanayi ve ticaretin devlet kontrolünde gelişmesi savaş sonu biraz gevşese de devlet ağırlıklı ekonomi durum tarım ve madencilik gelişmelerini engellemiştir (Çufalı, 2012: 104, 108, 109). ABD Kanada ve Güney Amerika'dan gıda ve ilkel malları alarak bu memleketlere dolar kazandıracak, yardım yapılacak 16 memleketin ekonomileri düzelirse ulusal paralarının istikrarı için ayrıca yardım yapılabilecektir. Ülkelere atanacak memurlar üzerinden paraların belirtilen esaslara göre harcanıp harcanmadığı kontrol edilecektir (Çufalı, 2012: 106, 107).

ilgili görünmektedir. Küresel tarım zincirlerinin kurulmasında ulus devletlerin sağlaması gereken kurumsal düzenlemeler bu kuruluşlar üzerinden gerçekleştirilmektedir (BSB, 2015: 62). Çalışma kapsamında incelenen kurumlar Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (DB) ve ayrıca Türkiye için bölgesel yaptırım gücü olan Avrupa Birliği (AB)'dir.

3.1.1. Dünya Ticaret Örgütü Ve Tarım Anlaşması

İkinci gıda rejiminde asıl amaç biriken yüksek tahıl ve diğer mal stoklarını uluslararası piyasalara transfer etmektir. Bu transfer biçimi 1950-60 arası 'gıda yardımları' 1980'de 'ihracat sübvansiyonları', 1982'de damping etkisi yaratan 'özel yardım' adını almıştır (Friedman, 2005: 232-233). İki büyük aktör AB'nin tarım politikasının ana hatları ile ABD'ye benzemesi sonucu, AB'nin de biriken yığınlardan ABD'nin yöntemini izleyerek kurtulmaya çalışması, gıda yardımlarını rekabete dönüştürerek ticaret savaşları halini almasına neden olmuştur. İki tarafın da sübvansiyon savaşları ile zarar görmeye başlaması sonucu 1986'da başlayan görüşmeler 1994 DTÖ'nün kurulması, ki Türkiye'ni AB ile Gümrük Birliği Anlaşması'nı imzaladığı tarihe denk düşmektedir, ve Tarım Anlaşması'na kadar devam etmiştir (Friedman, 2005: 233).

Ticaretin liberalleştirilmesi yönünde yeni birikim rejimi ile atılan ilk adımlardan olan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nın (GATT) DTÖ adını almasına kadar geçen süreç Tablo 1.3'te özetlenmeye çalışılmıştır.

Tablo 1.3. 1947-1993 Dönemindeki Müzakereler

Yıl	Konferans	Konu
1947	Cenevre konferansı	Tarifeler
1949	Annecy konferansı	Tarifeler
1951	Torquay Konferansı	Tarifeler
1956	Cenevre Konferansı	Tarifeler
1960-61	Cenevre (Dillon) Turu	Tarifeler
1964-67	Cenevre (Kennedy) Turu	Tarifeler, antidamping önlemleri
1973-79	Cenevre (Tokyo) Turu	Tarifeler, tarife dışı destekler, çerçeve anlaşmaları
1986-94	Uruguay Turu	Tarifeler, tarife dışı destekler, kurallar, hizmetler, fikri mülkiyet, tekstil, tarım, DTÖ'nün kuruluşu vs..

Kaynak: (WTO, 2005: 17)

GATT'ın uluslararası ticareti kurumsallaştırarak DTÖ'ye dönüşmesi sürecinde 8 önemli müzakere yapılmıştır. Bu görüşmelerde 'istisna' kabul edilen tarım 1986'da serbestleşme sürecine tabi kılınmıştır (Şahinöz, 2002: 188). 1989 yılında gıda fiyatlarının 1975'e göre yüzde 39 düşmesi üzerine; iki gıda ihracat bölgesi olan ABD ve AB, rekabet yerine tarım politikalarını uyumlaştırarak ABD tarzı doğrudan destek ödemelerine geçerek kendi tarım üreticilerini 1995 yılında uygulanacak serbest ticaret sürecine hazırlamışlardır (McMichael, 2005).

Tarım açısından en kapsamlı ve uzun konferans olan Uruguay Turu²⁰ tam da ABD'nin 1980'lerden beri biriktirdiği arz fazlalarını 'piyasa bağlantılı gıda güvenliği' adı altında dile getirdiği talepleri ile örtüşmüştür (McMichael, 2005). G-20'de onaylanan kapitalistleşmemiş ülkelerin tarım piyasalarını bütünüyle dış ticarete açmaları yönündeki yapısal uyum politikalarından oluşan Uruguay görüşmelerinde tarım desteklerinin kapitalistleşmemiş ülkeler için kayıp olduğu belirtilip ticaret anlaşmaları

²⁰ Uruguay Turu'nda tarımla ilgili 1999 görüşmelerinde; fikri mülkiyet hakları çeşitli bitki çeşitlerinin korunması ve patentlenmesiyle ilgili istisnalar tanınmış, 2000 görüşmelerinde tarım müzakerelerine başlanmış ve Doha Kalkınma Programının parçası olmuştur (WTO, 2005: 22). Buna göre tarımda tarife ve benzeri tüm kısıtlamalar yasaklanarak tarım piyasalarının öngörülebilirliği sağlanmıştır. Tarife öncesi %30 civarı olan tarife ve kota engeli ilk etapta aynı düzeyde farklı korumalarla ikame edilmesi, sonrasında kapitalistleşmiş ülkeler için 1995-2000, kapitalistleşmesini tamamlayamamış ülkeler için 1995-2005 geçiş döneminde aşamalı indirim sağlanması kararlaştırılmıştır (WTO, 2005: 26).

ile yurtiçi desteklerin ve dolayısıyla üretim fazlalarının azaltılarak dünya fiyatlarında istikrar sağlanması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda hükümet bütçelerinden kapitalistleşmemiş ülkeler için hiç de uygun olmayan Doğrudan Gelir Desteği öngörülmüştür. Bu politikalara her ne kadar fiyat istikrarını hedefler görünse de tarım ürünlerinin az sayıda firmanın elinde olması fiyat dalgalanmalarını sürecin mutlak parçası yapmıştır (Rehber, 2006: 23).

1995 yılında bir taraftan Kopenhag'da düzenlenen BM Dünya Kalkınma Zirvesi sonrası piyasa mekanizması temelleri üzerinde yükselen ekonomik ve sosyal kalkınma mutabakatı kadın hakları ve eğitimi üzerine yoğunlaşp yeni emek ordusu arayışına girerken (VII. BYKP, 4), diğer taraftan GATT isim değiştirerek DTÖ²¹ adını almış ve temel işlevi ulusla arası anlaşmaları yönetmek olan örgüt tarımın da kapsandığı altı genel başlığı müzakereye koymuştur (Akder, 2006: 15). Tarım başlığında tarım ürünleri ticaretini bozacak engellerin ortadan kaldırılması şeklinde özetlenebilecek Tarım Anlaşmasında²² yeni kurallar renklere göre belirlenmiş ve kırmızı yasakları, sarı gözden

²¹ DTÖ karar alma mekanizmasından kaynaklı kapitalistleşmesini tamamlayamamış ülkeler 1999 Seattle, 2001 Doha ve 2003 Cancun Bakanlar konferanslarında G-20 koalisyonu üzerinden etkili olarak 1999'da başlaması gereken yeni görüşmeleri 2004'e sarkıtmışlardır (Çakmak vd., 1999: 98).

²² GATT anlaşmasının tarım ürünleri ticaretine uygulanmasında kota, sübvansiyon, ihracat sübvansiyonu gibi serbest ticareti bozucu etki yapan açıklıklar üzerine varılan yeni uzlaşp Tarım Anlaşması olarak düzenlenmiştir (WTO, 2005: 27). Tarım Anlaşması pazara giriş, iç destekler ve ihracat sübvansiyonları kısımlarından oluşmaktadır. Anlaşmaya göre; öncelikle her devlet tarım iç destek ve ihracat sübvansiyonlarını tarifelendirecek ve ülkeler belirlenen bu oranlar ile bağlı olacak, üzerine çıkamayacaktır (II. Kısım). Piyasaya erişimle ilgili kararlaştırılan tarife dışı diğer kısıtlamalara, tarife indirimleri ve belirtilen diğer taahhütlere üyeler uymak zorundadır (III. Kısım, 4. Başlık).

Pazara giriş; GATT'ı imzalayan ülkeler tarife dışı engelleri sabit gümrük tarifelerine dönüştürerek, gümrük tarifelerinde merkez ekonomiler için 5, diğerleri için 10 yıl süre içinde 'de minimis' kuralı olan üretim değeri veya desteklerin toplamının %5 ve %10'u oranında indirim uygulayacaktır. Tarifeler üzerinde en az etkisi bulunan; AR&GE gibi kamu hizmetleri, hastalık kontrolü, altyapı ve gıda güvenliği gibi; önlemler kullanılabilir. Çiftçilere üretimden bağımsız ama tarımsal üretimlerini devam ettirebilecek doğrudan gelir ödemesi verilebilecek, çevre ve bölgesel kalkınma planları için de doğrudan ödemelerde bulunulabilir. Anlaşma kapitalistleşmesini tamamlayamamış Türkiye için ithalatı gümrük tarifelerine konu olan tarım ürünlerinde iç tüketimin %4'ü oranında asgari ithalat zorunluluğu getirilerek Balta Limanı Anlaşması gibi tekel şirketlerin satabileceği asgari miktarları garantileme çabasında görünmektedir (OECD, 2001: 5).

İç destekler üretimi doğrudan teşvik eden ve doğrudan etkisi olmayan şekilde ikiye ayrılmış, üretim ve ticaret üzerinde doğrudan etkisi olanların azaltılması kararlaştırılmıştır. Kanuna göre kapitalistleşmiş ülkelerin ortalamada %36, kapitalistleşmemiş ülkelerin ise %24 oranında ve ürün başına %15-10 düzeyinde tarifelerini indirmesi yasalasmıştır. İç destekler 1986-88 baz dönemine göre kapitalistleşmiş ülkelerde %20 diğerlerinde %13, ihracat destekleri değer olarak kapitalistleşmiş ülkelerde %36 diğerlerinde %24, ürün miktarı olarak da %21 – 14 oranlarında indirilmiştir. 1 Ocak 1995'ten önceki tarife oranları bağlayıcı oranlar alınmıştır. Anlaşma öncesi ABD, AB ve Japonya'da bu destek grubu toplam desteklerin

geçirilecek ve indirilecek destekleri, mavi yapılabilecek destekleri, yeşil ise indirim tabii olmayan destekleri simgelemiştir (Akder, 2006: 15). Türkiye GATT'a 1951'de katılmış, DTÖ kuruluş anlaşması ve eklerini 31.12.1994 tarihi itibariyle uygulamaya koyarak yeni sistemin üyeler için öngördüğü tüm yükümlülükleri üstlenmiştir (VII.BYKP, 78).

Sermayenin ucuz emek ve hammadde yönünde akmadığı bu yeni düzende ulus devletlere piyasayı tamamlama görevi verilerek yerel sanayilerin uluslararası şirketler ile bağ kurmasının desteklenmesi, AR&GE, ulusal bilgi ağlarının oluşturulması, yabancı sermaye yatırımlarının minimum maliyetle faaliyette bulunmasına yönelik tedbirlerin ve buna uygun işgücü piyasasının organizasyonu, küresel rekabet politikalarının esas alınması konularında teşvik edici olmaları bildirilmiştir (VII. BYKP).

Tarım Anlaşması ile getirilen dönüşümde AB-ABD uyumsuzluğu yanında tarımla ilgili koruma ve desteklerin küresel ve eşanlı olarak kaldırılması tartışmaları 'İleri Tarım Müzakereleri' sürecini başlatarak 2001 'Doha Kalkınma Gündemi'nde çözüme kavuşturulamayan sonuç sözleşmesinin 2005 yılında 150 ülke tarafından onaylanması ile noktalanmıştır (Dölekoğlu, 2003: 3).

(2001) Doha Turu'nda²³ sübvansiyon savaşları, pazara erişim, tarife indirimi, sanayi ve mal ticaretinin ve hizmet sektörünün serbestleştirilmesi ile ilgili hegemonyanın

%90'ına denk gelirken baz alınan 1986-88 yılı ile kıyaslandığında, üç büyük ülke grubunun iç desteklerinde azalma görülmesine karşın yeşil kutu kapsamındaki muafiyet önlemlerinde görülen artışlar miktar olarak toplam tarımsal destekleri aşmıştır (OECD, 2001: 7).

İhracat destekleri; tarımsal üretimlerde yasaklanmakla birlikte, komitece belirlenenlere izin verilebilmektedir. Örneğin, Japonya, Kore ve Filipinler için pirinç İsrail için koyun eti, süttozu ve peynir 'özel anlaşma' kapsamına alınmıştır (WTO, 2005: 28). Bu istisnalar bazı en fakir ülkelere ihracat yapan gelişmiş ülkeleri kapsamaktadır. Bu ülkeler tarım ithalatlarına bağımlı olduklarından ve indirilen ihracat sübvansiyonları nedeniyle yükselen fiyatlardan zarar göreceklere gerekli düzenlemeler sağlanana kadar sübvansiyon uygulaması devam etmiştir. (IV. Kısım, 6., 7., 8., 9., 10. Başlık). AB ve OECD ülkeleri toplam ihracat sübvansiyonlarının %90'ını sağlamasına karşın, çoğu ülke OECD ortalaması olan ve izin verilen %60 seviyesine ulaşamamakta, %40'larda kalmaktadır. (<http://www.oecd.org/trade/agricultural-trade/1912374.pdf>)

Tarım anlaşması haricinde GATT Genel Anlaşması 20. Maddesinde insan, hayvan ve bitki sağlığı ve korunması ile ilgili hüküm gereği ülkeler bilimsel gerçekliklere dayanarak kendi iç standartlarını kabul edilen uluslararası ölçütleri referans alarak belirleyebileceklerdir (WTO, 2005: 31).

²³ Doha Turu'ndaki tıkanmanın temel sebebi iki ayrı kutudaki ülke gruplarının özel ve farklı muamele talepleri olmuştur. Çıkar gruplarına göre kapitalistleşmiş ülkeler pazara erişime odaklanırken kapitalistleşmemiş ülkeler liberalleşme sonucu artan ithalat ve bütçe açıkları üzerinden tarife oranlarını belirleme serbestisini savunmuşlardır (Akder, 2006: 18). Küresel ticaret paylarına göre oluşturdukları

beklediği ilerlemeler kaydedilemezken, Cancun toplantısı²⁴nda da uzlaşa sağlanamamış ve küresel ticarileşmeye karşı küresel bir tepki olarak kaydedilmiştir. Görüşmelerde tıkanıklık tarımın liberalleşmesini %56'ya varan gümrük ve sübvansiyon indirimleri üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılması ve Fikri Mülkiyet Hakları ve bunların ticaretinin (TRIPS) coğrafi işaretlerin şarap ve alkollü içecekler dışında genişletilmesi, biyoçeşitlilik gibi alanları kapsamaması olmuştur (Alp, 2012: 51).

bloklar üzerinden müzakerelere etki eden diğer gruplar; Türkiye'nin de üyesi olduğu ve kırsal yaşam üzerine yoğunlaşan G-33, küreselleşmeden en ağır zararları gören Afrika ülkelerinin oluşturduğu G-90, G-10, G-20, Cairns Grubu, Colorado Grubu, Pamuk Dörtlüsü, Çevre Dostları gibi farklı çıkarları olan çok sayıda grubun yanında ABD, AB, Japonya, Avustralya, Yeni Zelanda ve Kanada'ya eklenen Çin, Hindistan, Brezilya'dır (Alp, 2012: 46-48).

Bu ülke gruplarından Cairns Grubu DTÖ Doha Görüşmelerinden dünya ihracatının %25'ini gerçekleştiren 19 ülkeden oluşmaktadır. Tarımsal ticaretin serbestleştirilmesi taraftarları olan Arjantin, Avustralya, Brezilya, Kanada, Şili, Kolombiya, Kosta Rica, Guatemala, Endonezya, Malezya, Yeni Zelanda, Pakistan, Paraguay, Peru, Filipinler, Güney Afrika, Tayland, Uruguay ve Vietnam üye ülkelerdir (<http://cairnsgrubun.org/Pages/Introduction.aspx>). CAIRNS Grubunun başını çeken Avustralya ve Yeni Zelanda; pazara ulaşmada tüm tarife indirimlerinden, ihracat sübvansiyonlarının kaldırılmasından ve iç desteklerde mavi kutunun tamamen yeşil kutunun da kısmen kaldırılmasından yana tavır alarak ABD ile benzemektedir.

Ülkeler içinde en tutucu olanı Japonya genel tarife indirimini yüksek bulmakta, ihracat sübvansiyonlarının kaldırılmasını istemekte, iç desteklerde esneklik sağlayıcı önlemleri desteklemektedir (Çakmak vd., 1999: 93,94).

AB'nin tarife indirimleri ve desteklerin yeniden düzenlenmesi yönündeki istekleri karşısında ABD fark ödemelerini doğrudan ödemelere dönüştürerek yeşil kutuda yer aldığını, pazara ulaşmada tarifelerin basitleştirilmesini savunmakla birlikte kendi tarifelerini indirmemekte, ihracat sübvansiyonlarını oldukça düşük miktarda kullandığı için kaldırılmasını istemekte, ihracat kredilerinde sessiz kalmakta ve iç desteklerde ise net tavır sergilememektedir (Çakmak vd., 1999: 91, 92).

Kanada arz kontrolü uyguladığı ürünler için yüksek oranlardaki genel tarife indiriminden yana olmamakla birlikte ihracat sübvansiyonlarının ve iç desteklerde ticareti bozucu etkilerin kaldırılmasını savunmaktadır (Çakmak vd., 1999: 92).

Bu çerçevede (2001) Doha Bakanlar Konferansı tarımın liberalizasyonuna yönelik irade beyanı olarak kalırken (2003) Cancun Bakanlar Konferansı'nda kapitalistleşmiş ülkelerin sübvansiyonları kaldırmadan diğer ülkelerin tarifeleri indirmeyecekleri netleşmiştir. Cancun başarısı (2004) Cenevre 'Çerçeve Anlaşma'sı ile noktalanarak tarımın uluslararası ticaretinin serbestleştirilmesi hedefi teyit edilmiştir (Kıymaz, 2007: 51). (2005) Hong Kong Bakanlar Konferansı ve (2007) Tarım Çerçeve Taslak Metni ile tarifelerin indirilmesi, hassas ve özel ürünlerde ayrıcalık sağlanması, iç destek indirimlerinde ülke gelişme düzeylerine göre farklı süreler tanınması ve ihracat desteklerinin piyasa işleyişini bozmayacak şekilde yapılması kararlaştırılmıştır (Yücer, 2004: 12).

²⁴ DTÖ'nün 1997 Singapur Toplantısı'nı takiben gelen 1997-98 Asya krizi ve 1999 Seattle Bakanlar Konferansı Kuzey Amerikalı sendikaların ve Batılı kuruluşların küreselleşme karşıtı muhalefetlerinden güç alan Asya, Latin Amerika ve Asya kökenli temsilciler Konferansı bloke ederek sonuçsuz dağılmasını sağlamışlardır. Doha'da gerçekleşen sonraki toplantıda ABD-AB ikilisi 'yeni konuların' Cancun'da görüşüleceği vaatleri ardından Cancun'da 4 Batı Afrika ülke temsilcisinin 10 milyon yoksul pamuk çiftçisi karşısında 25 bin ABD pamuk çiftçisinin sübvansiyonlarının kaldırılması talepleri ile gerilimi tırmandırması, ABD-AB ortak tasarısının reddederek gündemi lehlerine değiştirmeselerde anladıkları için konferansı bloke ederek sonuç belgesi çıkarmamışlardır. (Boratav, 2003: 1-2). Buradan elde edilen en önemli sonuç, tarımın küresel liberalizasyonunun 2005 yılına kadar gecikmesi, AB-ABD yakınlaşması ve G-20 karşıtı bloğu pekişmesi olmuştur (Boratav, 2004: 217).

AB ve G-10 ülkeleri tarım konusunda geri adım atmamakla birlikte Hong Kong Konferansında sayısal ve takvime bağlı gümrük indirimlerinin listesi ile iç desteklerin üç seviye üzerinden indirilmesi kararlaştırılmıştır. En çok iç destek veren AB, ABD ve Japonya'nın ihracat sübvansiyonu ve benzer etkiye sahip uygulamalarını 2013'e kadar bitirmeleri, gelişmekte olan ülkelerdeki KİT'lerin ihracat uygulamalarını ve destekleyici devlet müdahalelerini sonlandırmaları, buna karşın belirli sayıda 'özel ürün' ve 'özel korunma önlemleri' belirleyebilmeleri kararlaştırılmıştır.

Tarım anlaşması, ABD modeli olan doğrudan destek türü kaynak aktarımlarını yeşil kutu kapsamına alıp sınırlama göstermeksizin onaylarken diğer destekleri 'saptırıcı' olarak nitelendirilip kırmızı kutu kapsamında ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. DB kredileri aracılığı ile de III. Dünya'nın pazarlama kurullarını tasfiye etmeleri istenmiştir (Boratav, 2003: 4). Dış ticarete karşılaştırmalı değil mutlak üstünlüklerin kazandığı ve bu üstünlüğün de ucuza satmak olduğu 1995 sonrası küreselleşmesinde kapitalistleşmemiş ülkelerin aşırı sübvansiyonlu ürünlerde uzmanlaşamayacağı öngörüsüyle; DB söz konusu ülkelere yüksek korumaların olmadığı 'çeşitlendirilen' ve suyunu çıkartmak, kurutmak, konserveden ibaret olan 'işlenen' ürünleri ihraç etmeyi önermektedir (Boratav, 2003: 5).

Günümüzde süpermarket zincirlerinin tekelinde olan bu ürünlerin meta zincirlerinde aldıkları pay üreticiler aleyhine işledikçe, küresel kaynak aktarımı da kapitalistleşmemiş ülkelerin tarım üreticilerinin aleyhine olmaktadır. Bu aleyhe işleyiş hem köylülerin eline geçen payların sanayi gibi sektörlere kıyasla azalmasına hem de endüstrileşmiş tarım karşısında zayıflamasına neden olmaktadır. Örneğin; 1977 yılında kahve ihraç eden ülkeler kahve fiyatlarının %51'ini alırken bu payın %27'si çiftçilere kalan %27'si ise ihracatı yapan devlet ve kurumlara ait olmuş, 1994 yılına gelindiğinde bu ülkelerin payı %20'ye düşerken bunun %17'si üreticilere %3'ü ise devlet ve aracılara gitmiştir. 2000'lerde ise ülkelerin payı %8'e düşmüştür (Boratav, 2003: 6).

Bu ülkelerle oldukça paralel durumda olan Türkiye’de Tarım Anlaşması’na uyumlu olarak net bir tarifelendirme yapmamakla birlikte temel/hassas²⁵ ürünlerinde en yüksek düzeyi, diğer ürün grupları için 1986 yılı tarife oranlarını kabul etmiş, AB Gümrük Birliği Anlaşması sonucu asgari ve cari giriş kotalarına başvurmamıştır (Çakmak, 1999: 81). Destekleme alımları yaptığı buğday ve arpa ihracat sübvansiyonunun önemli kalemleri sayılırken, iç desteklerin azaltılması yönünde taahhüdü olmamakla birlikte iç destekler toplam değer üzerinden hesaplandığından bir üründe destek artışı diğer başka bir ürün aleyhine sağlanmıştır (Çakmak, 1999: 84). AB Amerika’dan iç desteklerin azaltmasını ve ABD ise AB’nin gümrük vergilerinde ciddi indirimler yapmasını isterken Doha Turunda amacına ulaşamayan AB, birliğe aday ülkeleri OTP’ye üye olmaya zorlamaktadır. Türkiye ile de bu kapsamda 4 katılım ortaklığı belgesi onaylamıştır (Yılmaz, 2006).

3.1.2. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası

Ortak tarım Politikası (OTP) 1967 / 68 ‘de başlayan bir süreçtir. Birlik içinde tarım ürünleri fiyatlarını koruyabilmek için gümrük vergileri 1960’larda esnek gümrük vergileri ile değiştirilmiş, iç piyasa için belirlenen eşik fiyat ile dünya fiyatı arasındaki fark ithalat vergisi olarak alınmıştır. İhracat için de aradaki fark ihracat sübvansiyonu ile desteklenmiş ve destekleme alımları da eşanlı olarak devam etmiştir. OTP’nin ilk adımları 1968 ‘Mansholt Planı²⁶’ değişikliklerinin 1972’de uygulanması ile atılmıştır (Çakmak vd., 1999: 102). 1982’de tahıl garanti fiyatlarına konulan eşik 1988’de diğer ürünleri de kapsamış fakat Birlik bütçesinden tarıma ayrılan paya sınırlama getirilmiş,

²⁵ Türkiye yurtiçi üretimi önemli olan tahıl, şeker, domates, çay, işlenmiş tütün ve hayvancılık ürünleri tarife indirim taahhütlerini en düşük düzeyde tutarken net ithalatçısı olduğu ve ihracata yönelik sanayilerin ara malları olan bitkisel yağ, ipek, pamuk gibi ürünlerin tarifelerinde yüksek indirim oranlarını seçmiştir (Çakmak, 1999: 81).

²⁶ Avrupa halklarının kendine yeterliliklerinin sağlanması üzerine oluşturulan OTP’nin ilk referandum önerisi ‘Mansholt Planı’dır. Plan uygulanamamakla birlikte tarımsal istihdamın azaltılması ve tarım işlemlerinin ölçek avantajlarını kullanması doğrultusunda hazırlanmıştır (TUSİAD, 2014: 124).

1984'te süt üretimine kota konulmuş, 1986'da başlayan Uruguay Turu görüşmelerinin OTP değişiklikleri ile sonulandırılabilceğinin anlaşılması zerine 1992 Lizbon Zirvesi'nde 'MacSharry Planı'²⁷ ile değişen gümrük vergisi yerine doğrudan ödemelere geçilmiştir (şahinöz, 2003: 3).

Bu esnada üreticilerin yaşayacakları gelir kayıplarını telafi etmek için DGD demesi; Koyun ve sığır yetiştiriciliği evre, gıda güvenliği, hayvan sağlığı gibi konularda da telafi ödemeleri başlatılmıştır (İTO, 2004: 36). Avrupalı küçük meta üreticilerinin dünya fiyatları ile karşı karşıya kaldığı bu yeni destek biçiminde tüm hububat ürünleri yardım kapsamına alındığı, tarım alanlarının %25'i, üreticilerin de %70'i kapsandığı halde küçük üreticiler üzerinde olumsuz etkileri olmuştur (akmak vd., 1999: 80). 2010 sonrası ise OTP toplam AB bütçesinin yaklaşık %40'ını almakta ve bu payın %70'i ise çiftçilere doğrudan demeler olarak dağıtıldığı halde çoğu küçük üretici geçimlik ya da yarı-geçimlik seviyelerde üretim yapmakta ve küçük üreticilerin %35'i tarım dışı işlerde de çalışmaktadır (CAP, 2011: 3). OTP, güncel haliyle tarım piyasaları ve destekleri ve kırsal kalkınma olmak üzere iki temel üzerine şekillenmektedir. Tarım piyasaları ve destekleri ortak düzenlemeler, piyasa istikrarının sağlanması, üretici örgütleri, üretim, pazarlama ve dış ticaret ile ilgili düzenlemeleri içermektedir (Tarım Bakanlığı, 2017).

Kırsal kalkınma teşvikleri OTP reformunda yer alan doğrudan demeler, geçiş dönemi düzenlemeleri ve reform arayışları ile birlikte Gündem 2000 yer almaktadır (şahinöz, 2003: 5). AB genişlemesi, OTP maliyeti ve DT gerekleri nedeniyle tartışmalı hale gelen Gündem 2000²⁸ ile başlatılan yeni reform sürecinde doğrudan demeleri DGD

²⁷ 'Mac Sharry' reformu 1991 yılında Doğu Avrupa lkeleri nedeniyle hazırlanmıştır. Reform ile gelir kayıpları ve evre tahribatı telafi edilmek; tahıl, yağlı tohum, yem bitkileri ve sığır etinde destekleme fiyatları dünya fiyatlarına yaklaştırılarak Uruguay Turu tıkanıklıkları giderilmek istenmiştir. Buna göre çiftçilerin üretimi belirli miktarın üzerine çıkmayacak ve şeker gibi her ürün reform kapsamında olmayacaktır (TUSİAD, 2014: 126).

²⁸ AB'nin pazara ulaşım ve ihracat sübvansiyonlarının yüksekliği Tarım Anlaşması gereği sorun olacağı için 2000-2006 arasını kapsayan Gündem 2000 programı ile tahıl, sığır eti, tereyağı ve süt tozu müdahale

ödemeleri olarak revize etmiş ve kırsal kalkınma destekleri yeni politika araçları olmuştur (TUSİAD, 2014: 126). 2003 reformunda DTÖ müzakereleri ve 2004'te yeni katılacak üyelerin bütçeye getireceği yükler tartışılmıştır (Olgun, 2005: 20). 2005 itibariyle ödemeler son üç yılın ortalamasına göre yapılmaya başlanmış, ürünlerin kendilerinde ve üretim süreçlerinde sağlık ve standart koşulları öne çıkarılmıştır (İTO, 2004: 36-38).

Fishler Reformu ile devam eden yapılanma sürecinde 2006'ya kadar 'Alan Bazlı Ödeme', 2006 sonrası 2014'e kadar 'Tek Ödeme Sistemi' getirilmiş, Birliğin 2014-2020 tarım stratejisinde ise doğrudan desteklerin %30'unun çevresel koruma ile ilgili konulara verilmesi, doğrudan destek düzeyinin kademeli olarak sınırlandırılıp ayarlanması ve kırsal kalkınmayı destekleme fonunun daha objektif kriterlere ve daha iyi amaçlara tahsis edilmesi yer almıştır (Commission Staff Working Paper, 2011: 7).

Tüm bunlara rağmen doğrudan ödemeler ile üretim-gelir bağlantısı zayıflamış, tek ödemeler ise bir anlamda ödeme hakkı tanımlayan belge olarak devredilebilir, satılabilir özellik kazanmıştır (TUSİAD, 123, 127). Dolayısıyla OTP kapsamında küçük üretici adeta tarım sektöründen dışlanmış, bilgi teknolojilerinin sınırlı iş yaratma kapasitesi sonucu özellikle katma değeri yüksek ürünlerin bu kırsal işgücünü emememesi 2006 sonrası küçük ve orta üreticilerin tekrar desteklenmeye başlanmasına neden olmuştur. Buna karşın 2008 krizinin bütçeler üzerinde yarattığı baskı nedeniyle de bu kitlelerin turizm sektörüne vasıfsız emek olarak sürülmesi hızlanmıştır (İslamoğlu ve Aysu, 2014).

Türkiye 1980'lerle başlayan yeni dönemde AET'nin ortak tarım faaliyetlerine uyum sağlama konularına yoğunlaşmış ve uyum sürecinden olumsuz etkilenecek olan tarım üreticileri için tarım sorunlarının anayasal çerçevede çözümüne odaklanmıştır. Bu kapsamda tarım reformu ile tarımsal temel eksikliklerin giderilmesi ve teknolojik ve verimlilik artırıcı tedbirlere yönelinmiştir (V. BYKP: 192). Bu dönemde 2000 sonrası uygulanacak olan tarım

fiyatlarında indirimler öngörülmüştür. Fiiliyatta ise reformda öngörülen indirim doğrudan destek ödemeleri ile telafi edilmiştir (Çakmak vd., 1999: 89).

reformunda yer alan tarım satış kooperatiflerinin yeniden düzenlenmesi, tarımsal yatırımlarda sulama ile ilgili altyapı yatırımlarına öncelik verilmesi, ithal tohumculuğa yönelmesi, tarımla ilgili yabancı sermaye yatırımları ve teknolojinin teşviki, baklagil-soya-yaş sebze ve meyve üretiminde yoğunlaşılması, ürünlerde kalite ve standartizasyon, ambalajlama, toprak toplulaştırmalarına hız verilmesi ve yurt dışı fiyatlar göre ayarlamaların yapılması konuları öne çıkmıştır (V. BYKP: 193, 202).

1987’de AT’ye yapılan tam üyelik başvurusu sonrası Topluluk tarım ürünlerine uyguladığı gümrük vergilerini 1 Ocak 1987 itibariyle kaldırmasına karşılık bu ürünlerin ihracatına sınırlayıcı tedbirler koymuştur (VI: BYKP: 337). 1987 itibariyle Türkiye ithalat üzerindeki parasal değer üzerinden hesaplanan (ad-volarem) vergileri kaldırmış diğer tarifelerde de indirim gitmiştir. 1973 yılı Katma Protokol ile öngörülen 22 yıllık geçiş süreci sonunda 1/95 sayılı AT Ortaklık Konseyi Kararı ile Gümrük Birliği esasları belirlenmiştir. Katma protokolde öngörülen tarım ürünlerinin serbest dolaşımı Türkiye kaynaklı uygulamaya sokulamamış olmakla birlikte karşılıklı ticaret tercihleri artırılmıştır.

Bunlara ek olarak Cardiff Zirvesi’nde Türkiye’nin tarım ürünlerinde serbest dolaşımı tekrar hedeflemesi ve bunun için OTP gereklerini üstlenmesi gereği belirtilmiştir (Çakmak, 1999: 109). Bunun üzerine 2001²⁹, 2003³⁰, 2006³¹ ve 2008³² yıllarında katılım

²⁹ 2001 Katılım Ortaklığı Belgesi; tarım reformunun sürdürülmesi ve ilgili KİT’lerin özelleştirilmesi, fikri ve sınai mülkiyet hakları mevzuatına uyumun sürdürülmesi, uyum mevzuatlarının hazırlanması ve gıda sağlığı ve hijyen standartlarının yakalanması amaçlı topraksal, bitkisel ve hayvansal ve balıkçılıkla ilgili istatistiklerin geliştirilmesi, iyileştirilmesi, uygun idari yapılanmanın oluşturulup ticarete yönelik engellerin kaldırılması ile ilgili düzenlemeleri içermektedir (2001/235/AT).

³⁰ 2003 Katılım Ortaklığı Belgesi; Tarım reformuna devam edilmesi, idare ve kontrol sistemi kurularak kırsal kalkınma ve ormancılık, ortak pazar, piyasaların izlenmesi için gerekli yapıların kurulup izlenmesi, AB standartlarına uygun gıda güvenliği düzenlemelerinin ve gıda işleme tesislerinin revize edilmesi ve iyileştirilmesi, bitki ve bitkisel üretim ile ilgili denetimin güçlendirilmesi ve ilgili düzenlemelerin iç hukuka aktarılması, üçüncü ülkeler ile AB ile uyumlu sınır noktaları sisteminin geliştirilmesi, balıkçılıkla ilgili mevzuatın müktesebatla uyumlaştırılması yer almaktadır (DPT, 2003: 10,11,12, 18).

³¹ 2006 Katılım Ortaklığı Belgesi; tarım reformuna devam edilmesi, kırsal kalkınma ile ilgili yasal düzenlemelerin, arazi parsel tanımlama sisteminin oluşturulması, tarım istatistiklerinin güçlendirilmesi, gıda güvenliği, veterinerlik ve bitki sağlığı mevzuatı için idari ve hukuki yapının hazırlanıp AB standartları çerçevesinde kayıt altına alınması, balıkçılık mevzuatının ve idari kapasitesinin AB ile uyumlaştırılması yer almaktadır (2006/35/AT).

³² 2008 Katılım Ortaklığı Belgesi; Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı-Kırsal Kalkınma Programı (IPARD) ajansının kurulması, büyükbaşların envanterinin tutulması ve canlı ya da hayvansal üretimlerinin

ortaklığı belgeleri verilmiş, 2004'te Birliğe yeni katılan ülkeler ile Türkiye'nin 1/98 sayılı Türkiye-Ortaklık Konseyi Kararı kapsamındaki ikili tarım ürünleri tavizlerinin uygulanması öngörülmüştür (İTO, 2005: 13).

Bu doğrultuda Türkiye 2001 sonrası dönemi bilgi toplumu olma yolunda hedef belirlerken teknoloji ithali, küreselleşme ve bölgesel bütünleşme hareketleri içinde dış ticaret, fikri haklar, çevre ve gıda güvenliği gibi yeni alanlarda belirlenen norm ve standartların etkinliğine yönelmiştir. Birliğin üyeleri için ulus üstü belirleyici konumu, ortak girişimler, ileri düzeyde finansallaşma devletlerarası ve devlet içi gelir dağılımı eşitsizliklerini ve kültürel tek düzleşmeyi beraberinde getirmiştir (VIII. BYKP, 2,3).

Küçük üretici aleyhine gelişen tek tipleştirme ve eşitsizleştirme süreci Türkiye'de üyelik yönünde Tarım ve Kırsal Kalkınma, Gıda Güvenilirliği, Bitki ve Hayvan Sağlığı, Balıkçılık fasıllarının açılması ile perçinleşmiştir. Bu kapsamda 5996 sayılı 'Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu', 5977 sayılı 'Biyogüvenlik Kanunu', 'Tohumculuk Kanunu' ve ilgili düzenleyici işlemler hayata geçirilmiş; ayrıca pek çok ülke ile ikili anlaşmalar imzalanmıştır (TUSİAD, 2014: 59, 60, 67).

OTP ile ilgili AB tarafından 2011 yılında yayınlanan araştırma raporuna göre OTP'nin üretim temelli, sübvansiyonlar yerine piyasa merkezli sisteme geçilmesi çerçevesinde gıda güvenliği, çevre ve biyo-çeşitlilik gibi standartlarla bütünleşmeyi hedeflediği belirtilmiştir (CAP, 2011: 3). Bu çerçevede sürdürülebilir tarımsal yapı içinde güvenli ve satın alınabilir istikrarlı arz yapısı, AB çiftçileri için kabul edilebilir yaşam standartları, gıda kalitesinin artırılması, gıda güvenliğinin temin edilmesi, dünya piyasaları ile rekabetin sağlanması, kırsal bölgelerin refahının sağlanması, sürdürülebilir

ithalatı ile ilgili tüm kısıtlamaların kaldırılması, gıda-yem-veterinerlik konularında AB müktesebatı ile tam uyumlu çerçeve kanun çıkarılması, Trakya'nın şaptan arındırılmış bölge olması, tüm tarım gıda işletmelerinin AB ile uyumlu şekilde sınıflandırılması, balıkçılıkla ilgili önceki belge kararlarına ek olarak su ürünleri kanununun kabul edilmesi, arazi tanımlama ve Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS)'nin geliştirilmesine devam edilmesi, tarım ve çevre tedbirleri ile ilgili pilot uygulamalara başlanması, gıda güvenliği-hayvan ve bitki sağlığı ile ilgili laboratuvar ve kontrol kapasitelerinin geliştirilmesine yer vermektedir (2008/157/EC).

Üretim tekniklerinin sağlanması, hayvan sağlığı ve refahının iyileştirilmesi ve tüm bu amaçların minimum bütçe ile yapılması öne çıkmaktadır (Eurostat, 2012).

Dış politikaların iç politikalarla uyumlulaştırılması ancak benzer ekonomik ve toplumsal yapılar ile anlamlı olmaktadır. Türkiye'nin politika süreçlerini uyumlulaştırmaya çalıştığı Birlik ile temel tarımsal benzerliklerinde AB-27 içinde toplam arazilerin %42,75'i tarım arazisi, %26'sı ekilebilir alan, %16'sı mera ve mera kapsamına alınan alandır. Türkiye'de ise sırasıyla tarım arazilerinin oranı %49,8'i ekilebilir alan %27,26'sı mera ve mera kapsamında olan alanlar %22,55'tir. Yine AB-27 ile yapılan karşılaştırmada 2010 yılı için tarımsal istihdam AB grubunda %4,7 Türkiye'de %26,1 ve tarımsal katma değer Birlik içinde %1,7 ve Türkiye'de %9,4'tür (Eurostat, 2012). Bu çerçevede tarımsal fiziki yapı olarak AB'den çok farklılık göstermemekle birlikte toplumsal ve ekonomik kriterler açasından fark görülmektedir. Birliğin doğrudan ödemelerden küçük çiftçilerin yararlanmasını sağlayacak Şekilde sınır getirilmesi, küçük tarım üreticilerinin ihtiyaçlarının modernize edilerek karşılanması, yerli malların tüketilmesine verilen önemden dolayı küçük üreticinin kırdaki tutulması gerekliliği yönündeki görüşler (CAP, 2011: 7) Türkiye için daha ciddi konular olduğu düşünülmektedir.

Dolayısıyla TUSİAD (2008)'in tarım ve gıda konusunda kurumsal örgütlenmenin AB ile uyulaştırılması tavsiyeleri de (TUSİAD, 2008: 117), lçek ekonomilerinden faydalanarak teknoloji yoğun üretime geçilmesi ve dikey entegrasyonu kolaylaştıracak hukuki altyapının sağlanması, tek ödeme sisteminin genişletilmesi, biyogüvenlik kanununun değiştirilmesi (TUSİAD, 2014: 63, 69) küçük üreticiyi tarımda tutmak ve refahının artırılması yönünde anlamlı görülmemektedir.

Türkiye politika değişimlerini kalkınma planlarına yansıtılmaktadır. AB üyeliğinde temel doküman olarak 7 yıllık hazırlanan ve 8. Plan ile arasında 1 yıl boşluk bulunan

2007-2013 arası kapsayan IX. Planda planlama stratejik yaklaşım şeklini almıştır (IX.BYKP, 10). Rekabet gücünün artırılması, etkinlik, kalite yönetimi, sosyal dayanışmanın güçlendirilmesi ve bölgesel gelişme stratejik amaçlı olarak belirlendiği için tarım da bu amaçlar doğrultusunda ele alınmıştır. Devletin toplumsal diyalog, katılımcılık, şeffaflık, hesap verilebilirlik ve vatandaş memnuniyetini temel ilke edinerek düzenleme ve denetleme işlevlerine yoğunlaşması ve bu kapsamda tarımsal rekabet gücünün artırılıp tarımsal yapıların etkinleştirilmesi, bölgesel gelişme yerine kırsal kalkınmanın sağlanması amaçlanmıştır (IX.BYKP, 11-13).

AR&GE çalışmalarının büyük kısmının küresel şirketler tarafından gerçekleştirildiği, merkez ekonomilerin teknoloji patentlerini ellerinde tuttukları dönemde kapitalistleşmemiş ekonomiler emek maliyetlerine duyarlı üretim alanlarında yoğunlaşmaktadırlar. Diğer taraftan ise ABD, AB, BRIC ülkeleri ve Doğu Asya gibi çok kutuplu dünyaya doğru evrilen süreçte kapitalistleşmemiş ülkelerin kendi aralarındaki bağımlılık, işbirliği ve ticari ilişkilerinde artış yaşanmakta, uluslararası kuruluşlar meşruiyet tartışmalarına maruz kalmakta, finansal serbestleşmenin yeni kural ve düzene bağlanması beklenmektedir (X.BYKP, 8). Kısaca serbest ticaret anlaşma eğilimlerinin yaygınlaştığı bu dönem yeni bir birikim rejiminin de habercisi olmaktadır.

Türkiye bu dönemde İSEDAK³³, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (KEİ) ve D-8 ile bölgesel işbirliklerini önemli ölçüde artırmaktadır. AB ile ilişkilerde Gümrük Birliği üçüncü ülkelerle ticari ilişkileri kısıtlamakla birlikte yeni büyüme modeli sürdürülebilir 'yeşil büyüme' etrafında ilişkilerin gelişeceği fikri önem kazanmaktadır. Bu çerçevede ilişkiler süpermarket rejimi

³³ Bölgesel ilişkiler 2010 sonrası AB ile görece zayıflama dönemine girince İSEDAK önemli ticaret seçeneği olarak değerlendirilmiştir. Tarımla ilgili Afrika'daki pamuk üreticisi üye ülkeler arasındaki teknoloji, yatırım ve ticaret transferini artırmayı amaçlayan İslam İşbirliği Teşkilatı'nın pamuk programı (<http://www.comcec.org/iit-pamuk-programi/>) ve İSEDAK'ın tarım çalışma grubu tarımla ilgili ortak sorunları belirleyip işbirliği alanında strateji geliştirmişlerdir. (http://www.comcec.org/wp-content/uploads/2015/07/The_COMCEC_Strategy_on_Agriculture.pdf)

ile uyumlu olarak eko-verimlilik, sağlıklı ve çevre dostu üretim, tarımda ekolojik potansiyelin değerlendirilmesi olarak vurgulanmakta ve ilişkiler tarım ve kırsal kalkınma, gıda güvenilirliği, veterinerlik ve bitki sağlığı, balıkçılık başlıkları ile devam etmektedir. (X.BYKP, 12).

3.1.3. Dünya Bankası ve IMF

III. Gıda Rejimi döneminde ‘Washington Mutabakatı’ nın tarıma yansımaları olan desteklerin sınırlanması ve az gelişmiş ülkelerin küresel sisteme daha sıkı entegrasyonu için serbestleşme ile ilgili kurallara bağlama politikaları yoksulluğu azaltmamıştır. Bunun üzerine Bretton Woods kurumlarının 1995 sonrası yeni politika açılımları olan ‘Post-Washington Mutabakatı’ uygulamaya konulmuştur. Yeni sürecin ‘yönetişim-kurumsal şok tedavi’ ayakları üzerine oturtulması tarımda rollerin ve etki güçlerinin yeniden tanımlanacağına habercisi olmuştur (BSB, 2015: 63-64). Gelişmelerin Türkiye tarımına uygulanması 1980’lerde desteklenen ürün sayısı ve kapsamı kısıtlanması, tarımsal dış ticarete özellikle Gümrük Birliği çerçevesinde önemli serbestleşmelerin yapılması, tarımsal kamu yatırımları ve kredilerin azaltılması olmuştur.

Serbest ticarete geçiş aşaması olan 1990’larda tarımsal desteklerle ilgili IMF/DB’nin yeni modelinin Hazine ve Planlama bürokratlarınca kabulü sürece ayrı bir anlam katmıştır. Değişimlerin ülke bürokratları tarafından niyet mektupları³⁴ üzerinden

³⁴ İlgili dönemde dile getirilen çeşitli taahhütler içeren niyet mektuplarından doğrudan tarımı konu alanlar; - 26 Haziran 1998 tarihli niyet mektubunda kamu sektör ücretleri ve tarım destek fiyatlarında geçmiş dönemlerde yapıldığı gibi enflasyon yerine hedefler doğrultusunda artış sağlanacağı, maaşlar ve tarım desteklerinin hedeflenen enflasyona göre ayarlanacağı, buğday için %60, çay %64, tütün %71 olan tarım destek artışlarının 1998 ve 1999’da ortalama enflasyon oranına göre planlanacağı taahhüt edilmiştir. Ziraat Bankasının tarım kredileri oranlarının ortalama kredi oranlarından daha düşük olmayacağı ve bu düzeyde tutulacağı bildirilmiştir. (<http://www.imf.org/external/np/loi/062698.htm>)

- 9 Aralık 1999 tarihli niyet mektubunda mevcut tarım desteklerinin yoksul çiftçilere destek sağlamanın en uygun maliyetli yolu olmadığı, piyasa sinyallerini bozarak kaynak dağılımını olumsuz etkilediği, zengin çiftçilerin daha fazla faydalanmasına neden olduğu ve politika yapım sürecinden çeşitli bakanlık ve kamu kurumları arasında uyum eksikliği oluşturduğu, milli hasılanın %3’ü kadar vergi mükelleflerine yük olduğu belirtilerek reform programı kapsamında yoksul çiftçileri hedef alan doğrudan gelir desteğine geçileceği taahhüt edilmiştir. Bu programın 2000 yılında pilot uygulama ile başlayıp 2001’de ülke çapında genişletileceği ve 2001’de çiftçi kayıt sistemi üzerine temellendirileceği bildirilmiştir. 2000 yılı için mevcut

destekleme politikaları aşağıdaki şekilde revize edilecektir. 2000 yılı için tahılların destekleme fiyatları dünya fiyatlarının %35'inden fazla olmayacak ve 2001'de indirilecektir. Bununla beraber destekleme fiyatları ton başı 150 \$'dan aşağı olmayacak, ithalat tarifeleri; tarife dahil ithalat fiyatı belirtilen destekleme fiyatının üzerinde olduğu durumlarda ayarlanacaktır. Hedeflenen dünya fiyatlarının ayarlanmasında Chicago Borsa'sı referans alınacaktır. TMO'nun tahıl satın alımlarında şirketin stok maliyetleri de hesaplanarak zarar etmesini önlemek için alım fiyatı, depolama giderleri ve satış gününe kadar ödenen faizler giderilecek şekilde ya da tarife dahil ithalat fiyatı ile eşit bedel üzerinden belirlenecektir.

Şeker pancarında 2000 yılı için destekleme alımları enflasyon oranında belirlenmesi ilan edilecek alım fiyatının 12 aylık tüketici fiyat endeksinin %75'inden az olmayacağı, 2001-2002 için TŞFAŞ'nin yürüttüğü şeker pancarı üretim desteklerinin, hükümetin verdiği bütçe sınırlarında olacağı belirtilmiştir. Şeker Şirketi'nin yetiştiricilerle yapacağı fiyat ve kota anlaşmalarında faaliyetlerini daha ticari temellerde sürdüreceği belirtilmektedir.

Endüstriyel ürünlerin destekleme alımlarını yürüten tarım satış kooperatifleri ve birlikleri ise Mart 2000'de meclisten geçecek olan taslak kanuna göre daha özerk yapıya kavuşmaları, hükümetin çiftçilere verilen kredi sübvansiyonlarını aşamalı olarak kaldıracağı taahhüt edilmiştir. Bu kapsamda Ziraat ve Halkbankası tarafından verilen kredilerin 1999'da GSYİH'nin %1,2 olan oranı 2000'de %0,6'sı düzeyine inmesi, bu amacı başarmak için de sübvansiyon kredi oranlarının Hazine tarafından 12 ayın ortalamasına göre ilan edilen referans oranlara eşitlenmesi, borçlananların kredi alınacak tarihteki orandan borçlanmaları ya da geçerli sübvansiyon oranına eşit değişen faiz oranından borçlanmaları seçeneği sunulmuştur. İki banka tarafından verilen sübvansiyonlu krediler 2000 yılında verilen tarım kredilerinin %55'ini aşamayacaktır. Gübre ve diğer girdi sübvansiyonları 2000 ve 2001 için sabit kalacaktır. (<http://www.imf.org/external/np/loi/1999/120999.htm>)

- 22 Haziran 2000 tarihli niyet mektubunda 2001'de devam edecek olan özelleştirme işlemleri için Özelleştirme Kurumu'na devredilecek portföyünün içine TŞFAŞ, ÇAYKUR, kısmi olarak TEKEL alınmış, tarımla ilgili sübvansiyon ödemelerinin kamu bankalarından yapılması kaldırılmış, enflasyon hedeflemesine göre yapılacak destekleme fiyatları çerçevesinde buğday destekleme fiyatları dünya fiyatlarının %35'i seviyesinde belirlenmiştir.

2000 yılı için TEKEL'in yeniden düzenlenmesi ve tütün destek alımlarının aşamalı olarak kaldırılması için üç yeni yasa gerekmektedir. İlk olarak TEKEL'in destekleme alımları diğer ticari birimlerinden ayrılarak tütün satışı açık artırma müzayedeleri yapıp, satılmayan tütünler kalitesine göre en düşük müzayede fiyatının %15 eksiğinden alınacak; İkinci yasada alkollü içki üretiminde özel girişimcilerin piyasaya girmelerine izin verilerek tekeli yapı kırılacak ve üçüncü olarak da TEKEL'in içki, tuz ve tütün üretim tesislerinin özelleştirilmesine izin verilecektir. TEKEL'in ticari varlıkları 2001-2002 aralığında elinden alınacaktır. (<http://www.imf.org/external/np/loi/2000/tur/02/index.htm>).

- 18 Aralık 2000 tarihli niyet mektubunda; şeker kotalarının indirilmesi, destekleme fiyatlarının %12'den fazla arttırılmadığı, tahılların destekleme alımlarında TMO stoklarının azaltılması için alım fiyatlarında ilave indirimler yapılacağı belirtilmiştir. Destekleme alımlarının enflasyon hedeflemesine göre arttırıldığı, fiyatların dünya fiyatlarına göre ayarlandığı sübvansiyonlu kredilerin tamamen kaldırıldığı, şeker fabrikalarının 2002 sonunda özelleştirileceği, şeker piyasasını düzenleyen Şeker Yasası'nın 2001'de parlamentoya sunulacağı, TEKEL'in yeniden yapılandırılması ve düzenlenmesi ile ilgili önceki niyet mektubunda belirtilen düzenlemelerin 2001 itibarıyla tamamlanacağı belirtilmiştir (<http://www.imf.org/external/np/loi/2000/tur/03/index.htm>)

- 30 Ocak 2001 tarihli niyet mektubunda; tütün sektöründeki reform stratejisi ve TEKEL'in yeniden yapılandırılmasının tarım politika reformu ve özelleştirmenin temel bileşeni olduğu ve dolayısıyla TEKEL'in tütün işleme birimleri yerine tüm kurumun özelleştirme kurumuna devredilmesi kararı alınmıştır. (<http://www.imf.org/external/np/loi/2001/tur/01/index.htm>)

- 3 Mayıs 2001 tarihli mektubunda TEKEL ve Şeker Şirketinin özelleştirilmesi ve tarım reformunun diğer bileşenleri için DB kredileri ile desteklenmesi beklendiği belirtilmiştir. (<http://www.imf.org/external/np/loi/2001/tur/02/index.htm>)

- 28 Ocak 2002 tarihli niyet mektubunda tütün yasası parlamentoda yasalaşp TEKEL'in özelleştirilme planının hazırlandığı belirtilmiştir. (<http://www.imf.org/external/np/loi/2002/tur/01/index.htm>)

- 5 Nisan 2003 tarihli niyet mektubunda özelleştirme kuruluşunun uluslararası danışmanlarla yaptığı çalışmaya göre TEKEL özelleştirilmesi için hazırlanan planın aşırı istihdam, borç yönetimi ve aşırı stok üzerine yoğunlaştığı, özelleştirme kapsamına alınan Ziraat Bankası'nın finansman ihtiyacının ticari bankaların kaidelerine göre yürütüleceği vurgulanmıştır. (<http://www.imf.org/external/np/loi/2003/tur/01/index.htm>)

- 2 Nisan 2004 tarihli niyet mektubunda ÇAY-KUR ve TİGEM'in de özelleştirilecek kuruluşlar arasına alındığı belirtilmiştir (<http://www.imf.org/external/np/loi/2004/tur/01/index.htm>).

taahhüt edildiği 1999 ve sonrası, Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP)'nin başlaması tarımla ilgili destek sistemi kooperatiflerin, KİT'lerin, kredilerin tasfiye, özelleştirme, işlevsizleştirmelerinin de başlamasıdır. Dünya borsaları referans alınarak dış pazara engelsiz açılma küresel kapitalizmin köklü şekilde yerleştiği bağımlılık süreci olmaktadır (BSB, 2015: 65-66).

Dünya Bankası ise şartlı verdiği kredilerin yanında önerileri ile ön plana çıkmaktadır. Örneğin; 1980 döneminde aynı ağda üretilen genetiği ile oynanmış tohum ve gübreleri toprağı daha az kirlettiğini iddia ederek 'koruma ekimi' adı ile önermiş ve enerji, kimya ve tohum şirketlerinin tarıma nüfuzunu derinleştirmiştir. Diğer bir örnek ise; 2008'de ise Dünya Kalkınma Raporunda küçük ölçekli tarım işletmelerinin zayıf ve yetersiz olduğu ve dünyada gıda bolluğı olmasına rağmen arz sıkıntısı yaşandığı iddiasını tekrar sunarak desteklenmesi gereken tarımsal yapıların tasfiyesini gündeme getirerek yeni sistemin birikim tıkanıklıklarını gidermeye çalışmaktadır. Kalkınma için yeni tarım sisteminde küçük üreticilerin bilgilerinin gıda zincirlerinin girdilerine aktararak satın alma gücüne sahip olanlardan oluşan pazarlara kanalize edilmesi gereğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla DB tarımda 'dünyayı beslemek' ve tarımsal sürdürülebilirliği sağlamak yerine toprağın lüks gıdalar ve biyoyakıtlar gibi fakirleri beslemeyen kanallara arzının devam ettirilmesini yeni vizyon olarak benimsemiş görünmektedir. Kısaca banka önderliğinde sanayiinin gelişmesi küçük tarım işletmelerinin modernizasyonu ile hızlanacak ve üretkenlik artışı olarak tanımladığı yeni biçimi; küçük arazi sahiplerini ortadan kaldıran, yoksulluk ve açlığın sürekli üretilmesini sağlayan tarımsal yapıyı yeniden düzenleyerek başaracaktır (McMichael, 2009: 235-240).

Bu eşitsiz gelişme biçiminin sürdürülememesi küresel ve ulus içi tepkilerle kendini göstermektedir. Küresel tepkilerin en bilinenleri DTÖ görüşmelerinin bloke edildiği Cancun Bakanlar Konferansı ile başlayan süreç ve küresel düzeyde çiftçi örgütlülüğüne dayanan çiftçi teşkilatlarıdır. Endüstriyel tarımcılığın yol açtığı çevresel

tahribatlara dikkat çeken Vancouver bildirgesi, yine DTÖ çerçevesinde fikri sınai hakların patentlenmesine tepki olarak gelen tohum takaslarıdır.

3.2. Küresel Tepkiler ve Türkiye

Marks'ın değer teorisinden yola çıkıldığında emek piyasasındaki değer ve/veya farklı coğrafyalardaki doğal kaynakların eşitsiz değişiminin varlığı temel problemdir. Kapitalizm bu eşitsiz değişimde işçileri, emeklerini değerinin altında satmaları için zorlamaktadır. Benzer şekilde doğal kaynakları 'emeğin organik olmayan gövdesi' olan insan ilişkilerinden soyut bir obje olarak görmekte, üretim ilişkileri kurmak yerine bir sömürü kaynağı olarak algılanmasına yol açmaktadır. Oysa doğa insanın yaşam kaynağı, emek ve toplumsal hayatın üretildiği ortamdır (Araghi, 2009: 120-121).

Tarihsel perspektifte emek gücünün eksik üretim biçimi cinsiyet, ırk, coğrafi ve çevre temelli yaklaşımlarla eksik tüketim rejimlerinde gösterilmektedir. Özellikle çevre ile ilgili olanları doğanın aşırı sömürülmesi ve aşırı tüketimi 'doğanın metabolik yarılma'sını derinleştirmekte ve yoğunlaştırmaktadır. Küresel düzeyde bakıldığında doğanın ve emeğin bu yoğun, hızlı ve agresif sömürüsü bu malların 'bedava' algılanmasının sonucu olmaktadır. Dolayısıyla günümüzde 'ucuz gıda rejimi' üzerine örülen tarımsal üreticinin eksik tüketime zorlanması yoluyla biriken artık-değer kısa dönemde karlılık artışları, uzun dönemde ise ucuz gıdanın tükenişi ve karlılığın düşme eğilimi ile karşılaşacaktır (Araghi, 2009: 122).

Sanayi devrimi ile başlayan dönüşüm 'çitleme hareketini' küreselleştirerek doğayı ve bütünleşik parçası olan insanı alınıp satılabilir genel metalara çevirerek yankı yapmaktadır. Bu sürecin yarattığı gerilim özellikle dönüştürülmeye çalışılan ülkelerde yoğun tepkiler uyandırmıştır³⁵. Örneğin 1943 Hindistan ve Bengal kıtlığında kadınlar

³⁵ Bu tepkilerin temel sebebi ülkelerin yaşadığı açlıktan kaynaklanmaktadır. BM kuruluşları (FAO, IFAD, WFP), UNESCO, kimi STK'lar ve gıda tekelleri tarafından son dönemde ön plana çıkarılan "açlığın"

gıda haklarını savunmak için örgütlenmeye başlamış ve ‘Tebhaga Hareketi’ ile hasatlarının toprak ağaları ve Britanya vergi memurları tarafından alınmasına karşı çıkmışlardır (Shiva, 2014: 13).

Ülkeler çapında hareketlerin yanı sıra uluslararası ve bölgesel hareketler ve tepkiler de yükselmiştir. Örneğin çok uluslu şirket tekeline ve küreselleşme hegemonyasına küresel güney olarak da adlandırılan düşük ve orta gelirli kapitalistleşmemiş ülkelerin tepkisi DTÖ görüşmeleri üzerinden yansımıştır. DTÖ Doha Bakanlar Konferansı ile piyasalaşma süreci başlatılan tarım ürünleri üretim ve pazarlanması Cancun, Hong-Kong, Cenevre ve Bali Bakanlar Konferanslarında çözümsüz kalmış ve günümüzde çok taraflı anlaşmalar üzerinden serbestleştirme çalışmalarına yerini bırakmıştır (BSB, 2015: 62).

Tarımın yani gıdanın serbestleşme altında istismara açılması ve şirketlerin karlılığının artırılmasının küresel bir açlığa tercih edilmesi ise DTÖ’nün (1999) Seattle, (2001) Doha, (2003) Cancun, (2005) Hong-Kong konferanslarındaki tarım üzerine uzlaşlarını sekteye uğratmış ve küresel şirketleri tarım konusunda da ikili ve bölgesel anlaşmalar üzerinden hızla serbestleşerek hedefledikleri ticari sistemi kurmaya yöneltmiştir (Alp, 2012: 46). Bu kapsamda sadece 2001 sonrası süreçte DTÖ’ye bildirilen

üretim azlığından kaynaklanmadığı endüstriyel tarım üretiminin sanayi girdilerine dayanan denetimsiz üretiminin, gelir dağılımı adaletsizliğine, gıdaya erişememeye veya bunun süreksizliğine neden olduğu bilinmektedir. I. Gıda rejimi ve öncesi gıda sömürgeci ülkelerin gıdaya erişimleri tekellerinde tutmaları üzerine açlık yaşanırken, II. D.S. sonrası Avrupa’nın “tarımda kendine yeterlik” stratejisi, yeşil devrim ile desteklenmiş ve kimyasal tohum, gübre ve ilaç kullanımı ve aşırı sulamanın getirdiği maliyet artışları köylülerin da kapsandığı yoksulların açlığının nedeni olmuştur. (Özkaya, 2006: 36). Bu çerçevede meşhur açlıkları olan 1875 - 1900 Hindistan açlığı, 1840 İrlanda’nın nüfusunun 1/9’unu kaybettiği patates açlığı, Fransa’nın nüfusunun %6’sını kaybettiği ihtilal nedeniyle yaratılan açlık, 1930 Sovyet Rusya, 1943 Hindistan ve Bengal, 1950 Çin ve günümüz Yemen ve Güney Sudan açlığı halkın gıdasının ticari amaçlarla bölündüğü politika ve karlılık nedenleriyle yaratılan açlıklardır. (McMichael, 2009c: 3; ETC, 2017: 15). Savaş nedeniyle yaşanan açlıkların örneklerine günümüzde tanıklık etmekle birlikte I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’ne bağlı Suriye toprakları, II. Dünya Savaşı’nda ise Yunanistan açlığı İngiltere donanmasının ablukası sonucu yaratılmış trajik açlık örnekleridir. Karaborsa ve karne uygulamasını takiben açlık nedeniyle çıkan iç savaş hali, siyasi kargaşa, direniş, uç sınırlarına ulaşan yoksulluk ve yoksunluk, ölüm bu krizlerin ortak noktasını oluşturmaktadır (Tağmat, 2016: 110-120).

bölgesel ve ikili ticaret anlaşmaları, 1948-1994 GATT dönemi anlaşmalarının toplamını çoktan aşmıştır (Kara, 2012: 66).

Küresel düzeyde DTÖ tepkilerini en geniş boyutta duyuran Cancun Konferansı dikkat çekicidir. Kapitalistleşmiş ülkelerin dumpingli tarım ürünlerini dünya piyasasına sürme planları CANCUN'da jeo-politik güç ile karşılaşmış ve kapitalistleşmiş ülkelerin güdümündeki DTÖ'nün demokratik olmayan uygulamaları GATS ve TRIP anlaşmalarına kalmıştır (McMichael, 2005).

1994'te tamamlanan DTÖ Uruguay çok taraflı ticaret anlaşmaları sonrası Katar Doha'da gerçekleştirilen IV. Bakanlar Konferansı'nda tarımla ilgili serbest ticareti engelleyen tarım desteklerinin azaltılması, tarım ürünlerindeki tarife engellerinin kaldırılmasını ve sonraki (Cancun) konferansta 'Singapur Konuları' rekabet, yatırım, kamu alımlarında şeffaflık ve ticaretin kolaylaştırılması ile ilgili kuralların görüşülmesi kararlaştırılmıştır (Watkinson, 1996). GOÜ'lerin tarımla ilgili beklentilerinin Cancun Bildiri taslağına girmemesi ve Afrika Grubunun (Benin, Burkina Faso, Çad, Mali) 'pamuk girişi'nin geleceği belirsiz konulara bırakılması üzerine Cancun karşıtlıkların çatışma yeri olmuştur. G-21 ülkeleri ile AB ve ABD bloğunun tarım konusunda karşı karşıya gelmesi Cancun'daki konferansı sonuçsuz bırakmıştır (Arar, 2003).

Ne var ki, G-21 ülkelerinin başını çektiği önemli az gelişmiş ülkeler Hindistan, Brezilya, Çin, Arjantin ve Meksika'nın AB ve ABD'nin tekli görüşmeleri ile saflarını değiştirmeleri, GATT'ın anlaşmazlık konusu olan çok taraflı ticaret anlaşmalarına ve sayısal hedef ve göstergelerine itiraz eden Afrika Grubu, Afrika-Karayip-Pasifik ülkeleri, en az gelişmiş ülkeler (üçüncü dünya), bazı Latin Amerika ve ASEAN ülkeleri ve Venezuela'yı yalnız bırakmıştır (Yılmaz, 2006).

Küresel düzeyde tepkileri yoğunlaştıran bir başka konu ise gıda egemenliği ve gıdada kendine yeterlilik kavramlarıdır. *Gıda egemenliği*; kişi, topluluk ve ülkelerin

kendi besinlerini üretebilmeleri ve tarım politikalarını belirleyebilmelerini ifade etmektedir. Devletin yanında yerel yönetimler ve yerellerin denetimleri ve oluşturacakları kendi STK'ları (örgütleri) bir karşı hareket olarak devreye girmektedir. Bir anlamda küçük ölçekli üretimin sürdürülebilirliğini koruyan bir hareket halini alarak köylü ve çiftçilerin toprak, su, tohum ve kredi üzerindeki hakları şirket haklarına karşı savunulmaktadır. Gıda egemenliğini desteklemek için düşük endüstriyel girdiye dayalı sürdürülebilir tarım ve permakültür seçenekleri yereller aracılığı ile yaygınlaştırılmalı, endüstriyel tarım terk edilerek yerel toplumlar genetik kaynaklara sahip olmalı ve kamunun yerel makamlar aracılığı ile desteği alınmalıdır (Özkaya, 2006: 41).

Gıdada kendine yeterlilik; gelişme düzeylerine bakılmaksızın ülkelerin temel gıda maddelerini pahalı destekleme programlarına rağmen iç üretimle karşılama zorunluluklarını ifade etmektedir. II. gıda rejiminde 1970 krizi ile kapitalistleşmemiş ülkelere deneyimlendiği üzere temel gıda maddelerinin üretiminde kendine yeterlik ulus devletlerce bir kamusal mal olarak algılanmalı ve özelleştirilmemelidir. Bunun en acı örneklerinden biri Malawi'nin IMF güdümünde sıfırladığı mısır stoklarını bir sonraki yıl ihracat fiyatının %400 fazlası ile ithal etmesinde görülmüştür (Boratav, 2003: 2). Oysa ulusüstü kuruluşlar, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO) 2017 raporundaki gibi bu iki kavramı gıda güvenliği adı altında eritmektedir. Gıda egemenliği ve gıda bağımsızlığını hiç dillendirmeyen kuruluş 2030 gündeminde sürdürülebilirliğin sağlanması üzerine ülkelere eğilerek FAO, Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (IFAD), Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), Dünya Gıda Programı (WFP) ve dünya Sağlık Örgütü (WHO) arasında işbirliği öngörmektedir. Gıda güvenliğini obezite ve yetersiz beslenme olarak ele almakta, hijyen ve standartların sağlanması tarım alanlarının, balıkçılığın ve ormanların korunmasını gıda güvenliği kapsamına almaktadır. Üretim araçlarına bağımsız şekilde sahip olma ve bağımsız şekilde üretebilme yerine üretim araçlarını muhafaza edip yönetebilmeye odaklanmaktadır. Bu

şekilde ÇUGŞ'nin bu alanlara yatırımlar ve risklerinin minimize edilmesi olanaklı kılınabilmektedir (CFC, 2011: 5-7).

Tüm bu ve benzeri örneklere karşı öncelikle gıda egemenliğini savunan Uluslararası Çiftçi Örgütü (La Via Campesina); 1933 yılında kurulmuştur. 4 kıtada 120 ülke ve 148 üyesi olan örgüte Türkiye, 'Çiftçi Sendikaları' üzerinden katılmıştır. Örgüt ucuz gıda ithalatı, gıda güvencesizliği ve egemenlik sorunu ve Tarım Anlaşması ile getirilen politikalara karşı ortak tavır almaktadır (Aysu, 2010a,).

Alternatif modellerin öne çıkarıldığı Via Campesina hareketi merkezileşmiş, işbölümüne dayanan, ihracat odaklı endüstriyel tarımcılığa karşı çıkararak gerçek çatışmanın küresel ticaret görüşmeleri ile gizlendiğini savunmaktadır. Dolayısıyla alternatif modeller şirket modelinin karşısına küçük üreticiyi koymaktan öte toprak hakları, tohum saklama özgürlüğü, biyoçeşitlilik ve yoksullar için temel gıda maddelerinin sağlanmasını içermektedir (Aysu, 2010b).

Tarımda endüstrileşme ve küreselleşmenin zararları, tarımın ÇUŞ ve kimyasallara bağlı monokültür yapısının insan sağlığı, beslenme, toplum ve gıda bağımsızlığını tehdit etmesi (Rehber, 2006: 21), buna karşılık dünya tarım ürünleri ticaretinin yaklaşık %70'inin DTÖ üzerinden kapitalistleşmiş ülkeler hâkimiyetinde olması (WTO) tepkileri artırmıştır.

Tarım üreticilerinin karşılaştığı bir başka konu ise *tohum* üzerindeki fikri mülkiyet haklarının yarattığı kısıtlardır. Tohumun köylüden alınarak metalaştırılması ve köylünün mülksüzleştirilmesi ya ürün-tohum-ürün zincirinin parçalanması ya da hibrit tohum ve fikri mülkiyet haklarında olduğu gibi teknoloji ve bilgi üzerinden sağlanmaktadır (Özkaya, 2014: 720-721). Birinci Yeşil Devrimle başlayan köylünün buğday üzerindeki egemenliğini kaybetmesi küresel gıda tekellerinin DTÖ kapsamında elde ettikleri fikri

mülkiyet hakları üzerinden tohumların patentlenmesi ve ulus devletlerin iç hukukları kapsamında çıkardıkları tohum yasaları ile devam etmektedir (Özkaya, 2007: 40).

II. Gıda Rejimi ile birlikte tohum küresel düzeyde ticareti yapılan ve önemli gelir sağlayan bir meta halini almaktadır. 2015 yılı için küresel 3.865.063 ton tohum ihracatı karşısında 10.665 milyon dolar gelir sağlanmakla birlikte küresel tohum ticareti her yıl artmaya devam etmektedir (ISF, 2017). Ülkeler (ülkelerde bulunan küresel şirketler) bu ticaret üzerinden pay alabilmek için uluslararası tohum federasyonunun etkin, öngörülebilir, şeffaf ve bilime dayalı kriterleri ile bağlı kalmaktadır³⁶ (ISF, 2014).

Dünya’da tohum piyasasının özelleşmesi I. Dünya Savaşı öncesi 1900’lerde ABD’de tohum ıslah çalışmaları ile başlamıştır. 1930’larda kamu-özel şirket ayrımına tabi tutulan ve kamuya verilen popülasyon ıslahı ile elde edilecek çeşitleri içeren ‘temel araştırmalar’ görevine karşılık özel sektör, kamunun geliştirdiği hatlar üzerinden hibrit tohumları elde etmeye başlamıştır. Günümüzde ise FAO’nun, hibritli tohumların yayımında oynadığı aktif rol Rockefeller ve Ford vakıflarınca fonlanan Uluslararası Tarımsal Araştırma Merkezi (IARC) ve şubelerince uygulanarak desteklenmektedir (Özkaya, 2014: 721; Kloppenburg, 2008).

DTÖ ‘Tarım Anlaşması’ çerçevesinde ülkelerin koruyucu önlemlerinin yasaklanması, tohum üzerinden uygulanmaya başlamıştır. Çiftçilerin kendi tohumlarını kullanmalarının yasal olarak engellenmesi üzerine bölgesel düzeyde Avrupa Tohum Ağı (CNDFS) altında küresel düzeyde ise 46 çiftçi örgütü tarafından 1993 yılında kurulan La

³⁶ Tohum devleri Dupont (Pioneer Hi-Bred Int.Inc.), Bayer, Monsanto ve BASF soya; Bayer, Monsanto, Syngenta, Pioneer mısır tohumları üretip küresel ticaretini yapmaktadır (isaaa.org, 2017). Türkiye’de tohum tekellerinden Monsanto domates, Syngenta marul ve ıspanak, üzerinde tekelleşmektedirler (BUGEM, 2017).

Via Campesina üzerinden tarım üreticileri örgütlenmiştir. Türkiye'deki tarım üreticileri³⁷ de 2006 tarihli 5553 sayılı Tohumculuk Kanunu³⁸ ile sürece eklenmiştir.

Tohumculukla ilgili küresel gelişmelerin yansıması olarak Türkiye'de ise 1960'da başlayan çalışmalarda devlet aktif olarak bulunmuştur. İlk etapta fide yetiştiriciliği Tarım Bakanlığı; hububat tohum ihtiyacının karşılanması ise Devlet Üretim Çiftliklerinin sorumluluğuna verilmiş ve program Ziraat Bankası'nın fonladığı sözleşmeli çiftçilerden yararlanılarak yürütülmüştür (I.BYKP: 178). Kamu üretimindeki ıslah tohum üretimi 1980'lerde üzerine yoğunlaşılacak konu olmuş ve yurt dışındaki ithal tohumların yurt içindeki yerli tohumlar ile değiştirilerek çiftçiye dağıtılması ilke olarak belirlenmiştir. Yine benzer şekilde daha verimli fidan, bağ, fide temininde de işletme kredileri ile desteklemede bulunulmuştur (V. BYKP: 40).

Dönemin önemli sermaye topluluğu TUSİAD'da devletin tohum üzerindeki araştırmalarda ABD örneği gibi AR&GE çalışmalarını yürüterek sermayenin yükünü hafifletmesini ve sonrasında piyasayı özel sektöre açmasını istemektedir. Bu doğrultuda tohumculuğun ithal veya lisanslı tohum yerine devlet teşvikindeki araştırma faaliyetleri üzerinden yürütülmesi, sertifikasız tohum ticaretini önlenmesi ve sertifika işlemlerinin hızlandırılması gerekliliğini belirtip Bakanlığın temel araştırmalara, özel kuruluşların uygulama ve ıslah çalışmalarına yönlendirilmesi gerektiğini tavsiye etmektedir (TUSİAD, 1987: VIII, IX).

³⁷ Türkiye yerel üreticileri 5553 sayılı Kanuna ile tohumun metalaştırılıp monokültürleşme sürecine tepki olarak 2008 yılında ÇAY-SEN, TÛTÛN-SEN, ZEYTİN-SEN, ÜZÛM-SEN, FINDIK-SEN, AYÇİÇEK-SEN, HUBUBAT-SEN ve HAY-YET-SEN Çiftçi Sendikaları Konfederasyonu (ÇİFTÇİ-SEN) çatısı altında birleşmiş ve 'Yerel Tohum Üretimi ve Takas Ağı Projesi'ni başlatarak yerli tohumlarla üretimin desteklenmesini istemektedirler (koykoop.org ve tohumtakas.org, 2017).

³⁸ Tohumculuk sektörünün yeniden yapılandırılması ve geliştirilmesini amaç olarak belirleyen kanuna göre Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı tarafından sadece kayıt altına alınan çeşitlerin tohumlarının üretimine izin verilmekte, desteklenmekte ve ticaretine izin verilmektedir (md.1-6). Dolayısıyla tohumlukları yetiştirme, işleme, satışa hazırlama, dağıtım ve satma işleri Bakanlığın yetkilendirmediği ve denetlemediği gerçek ve tüzel kişilerce yapılamamaktadır (md.7). Bakanlığın belirlediği standartlar ve yönetmelikler dışında tohumla ilgili ticari işlem yapan, ya da tohumları yönetmeliklere uygun hazırlanmakla birlikte amaç dışı yemlik veya yemelik olarak 'kullanan, satan, dağıtan, satışa ve dağıtımına arz eden veya şahsi ihtiyacından fazlasını ticarete konu olacak kadar elinde bulunduranlara' idari para cezası ve faaliyetten men cezası verilmektedir (md.12) (5553 Sayılı Tohumculuk Kanunu).

I. BYKP’da belirtilen tohumculuk endüstrisinin kurulması hakkında gerekli teşvik ve kolaylıkların sağlanacağı beyanı, 1985 yılında yayınlanan ‘Tohumculuğun Teşviki Kararı’ ile can bularak, 308 sayılı ‘Tohumluk Tescil, Kontrol ve Sertifikasyonu Hakkında Kanun’un özellikle caydırıcı önlemlerinin şartlarına göre yeniden düzenlenmesini istemektedir. Sertifikalı tohumun üretim ve ticareti yaygınlaşmadığı ve devlet eliyle düzenlenmediği sürece sertifikasız tohum ticareti ve kullanımının önlenemeyeceği vurgulanıp gerekli önlemlerin alınması istenmektedir (TUSİAD, 1987: 27-28).

Çokuluslu tarım gıda şirketleri (ÇUGŞ)’nin sektör hâkimiyetlerini kanunların yanında Birleşmiş Milletler (BM) Biyoçeşitlilik sözleşmesi ile çelişen Uluslararası Yeni Bitki Çeşitlerini Koruma Birliği (UPOV) üyeliği ile de pekiştirmektedir. Türkiye de 2007 tarihli 5601³⁹ sayılı kanun ile tarımsal ürünlerin fikri mülkiyet hakları koruma altına alınmıştır. UPOV’a üye ülkelerin⁴⁰ biyoçeşitliliği %75 oranında kaybedilmiştir. Tohum devleri, sırtlarını UPOV’a dayayarak ülkelerin yerel tohumlarının genetikleri ile kendi gen merkezlerinde oynayarak ‘biyokorsanlık’ yapmakta ve çaldıkları yerel tohumları da ‘yeni ya da ıslah edilmiş’ ürün olarak patentlemektedirler (Özkaya, 2007: 43). Örneğin Türkiye’de kayıtlı mısır ve ayçiçeği tohumlarının tamamı hibrit ve sertifikalı olup ‘Bitki Çeşitlerinin Kayıt Altına Alınması Yönetmeliği’ ile üretici firmaların hukuki hakları korunmaktadır (26755 sayılı resmi gazete). Türkiye ilgili anlaşma gereği IX. kalkınma planı çerçevesinde hedeflerini belirlemiştir. Rekabetçi yapının oluşturulabilmesi için verimliliği artırıcı sertifikalı tohumların kullanım oranının 2006 yılına göre %30’dan

³⁹ ‘10 Kasım 1972, 23 Ekim 1978 ve 19 Mart 1991 tarihlerinde Cenevre’de Gözden Geçirilen 2 Aralık 1961 Tarihli Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunması Uluslararası Sözleşmesine Katılmamızın Uygun Bulduğuna Dair Kanun’ ile bir bitki çeşidini ıslah eden, geliştiren, keşfeden kişiye akit tarafların sınırları içinde ıslahçı hakların verilmesi ve korunması konusunda tarafların kendi vatandaşlarına uyguladığı/uygulayacağı muamele ile eşit muamele göreceklerdir (md.1-4). Islahçı haklar çeşidin yeni, farklı, yeknesak (sahip olduğu özellikler açısından tektip olmalı), durulmuş (çeşit üremeler sonucu aynı karakteristiklerde kalıyor olmalı) olması halinde verilecektir (md.5-9). Oysa köylünün elindeki yerli tohumlar sürekli değişim göstermekte ve kanunun ilgili maddesindeki yeknesaklık ve durulmuşluk kriterlerini sağlamadığından koruma kapsamına girmemektedir (Özkaya, 2007: 43). Islahçı çeşidini üretim, satış ve pazarlama, stoklama ile ilgili her konuda koşul ve sınırlamalar getirebilmektedir (md.14).

⁴⁰ 58 ülke ve 2 uluslararası kuruluş (OECD ve OAPI ülkeleri) oluşmaktadır. (<http://www.upov.int/pluto/data/current.pdf>).

%50'ye ve melez kültür ırkların kullanım oranlarının %67'den %77'ye çıkarılması, organik tarım üretiminin toplam tarım alanlarının %1'inden %3'üne çıkarılması hedeflenmiştir (IX. BYKP, 69).

Tohum üzerinde yapılan tüm ahlak dışı çabalara ve zorlamalara rağmen gelinen noktada yerel tohuma dayalı tarımsal üretimin devam etmesi devletler tarafından zorunlu görülmeye başlanmıştır. Özellikle toplumsal düzeyde yükselmeye başlayan tepkiler doğal yollarla ayrılmış tohumluklardan oluşan üretimin desteklenmesi yönündedir. Bu görüşü doğrultusunda Türkiye'de Ege Bölgesi, Ankara, Antalya, Bafra'da ve internet üzerinden takas şenlikleri gibi köylü pazarları düzenlenmekte, toplumun ve bilim insanı-çiftçi işbirliğinin desteklendiği tarım örgütleri ve kooperatifler mutlaka sistemde yer almaya başlamaktadır (Özkaya, 2014: 725).

Bu bölümde gıda rejimleri, gıda rejimlerinin baş aktörleri olan çok uluslu şirketler ve bu şirketlerin III. Gıda rejimi ile birlikte sistemi dönüştürdüğü küresel mal zincirleri, bu sistemin oluşmasını olanaklı kılan ulus üstü güçler olan DTÖ, AB ve hukuki düzenlemeleri, yine ulusüstü finansal kurumlar olan Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonunun sürece şartlı kredileri ile destek vermeleri tartışılmıştır. Buna ek olarak söz konusu gelişmelere küresel ölçekte tepkilerin varlığına değinilmiştir. Bu tepkiler, devletlerin yaratılan sistemi dış kısıtlar olarak kabul edip kendi tarım politikalarının temel belirleyicisi haline getirmelerinden kaynaklanmaktadır. Yapısal ve toplumsal farklılıklar nedeniyle birbirin aksi sonuçlar doğuran bu politikaların oluşturulma süreçleri ve tarımın liberalleşme aşaması izleyen bölümde Türkiye açısından incelenmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

ULUSAL ÇERÇEVE

1. GİRİŞ

Dış konjoktüre bağılı olarak değişen ÷lke öncelikleri, hükümet politikaları üzerinden ÷lke içi değişim-bölüşüm ilişkilerine yansımakta ve her dönem farklı bir özelliği ile ön plana çıkmaktadır. Bu dönemlendirme Siyasal tarih olarak 1908-1923, 1923-1950, 1950-1960, 1960-1980 ve 1980 sonrası şeklinde dönemlendirilmiştir (Akşin, Koçak ve Özdemir, 2008). İktisadi açıdan dönemlendirme Boratav (2008)'de 1908-1922 devrim ve savaş yılları, 1923-1929 yeniden inşa dönemi, 1930-1939 devletçi sanayileşme, 1940-1945 II. Dünya savaşı, 1946-1953 farklı bir eklemlenme süreci, 1954-1961 tıkanma ve yeniden uyum, 1962-1976 içe dönük dışa bağımlı genişleme, 1977-1979 yeni bunalım, 1980-1988 sermayenin karşı saldırısı, 1989-2007 uluslararası finans kapitalin egemenliği ve 2008 sonrası dönem şeklinde ele alınmıştır. Sönmez (2013) dönemlendirmeyi Boratav'a oldukça yakın şekilde 1923-1929 Cumhuriyetin ilk Yılları, 1929-1932 özel sektöre dayalı ithal ikameci dönem, 1932 - 1939 devletçi/ithal ikameci dönem, 1940-1945 savaş yılları, 1945 sonrası yeni ithal ikamesi dönemi, 1960-1979 büyümeden bunalıma, 1980-1988 dışa açılımcı dönem, 1989-2001 sıcak paraya dayalı büyüme ve krizler dönemi, 2002 sonrası yeni birikim dönemi olarak ele almıştır. Yeldan (2001), 1870-1914 ve 1970 sonrası olarak bölümlendirdiği küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomi tarihini 1970, 1980 ve 2000 sonrası olarak ele alıp bu dönemler üzerine yoğunlaşmıştır. Kazgan (2009) 18. yy'dan Cumhuriyet'e kadar olan dönemi kapitülasyonlardan ulusal ekonomiye, ulusal ekonomiden küreselleşmeye geçiş; 1923-1948 arasını ulus devlet ve ulusal ekonomi inşa etme ve milli burjuva yetiştirme yılları; 1947-1975 arası küresel ekonomiye katılım; 1975-1979 serbest sermaye ithaline geçiş denemesi; 1980-1989 mal hareketlerinde serbestleşmeye geçiş; 1990'lar yeni dünya

düzeninde Türkiye ekonomisi; 1999 - 2007 arası krizle küçülme ve IMF denetiminde sanal büyüme yılları olarak dönemlendirilmiştir.

Kazgan (2012) krizleri referans alarak yaptığı dönemlendirmesinde 1923 -1970 arasını klasik ekonomik krizler ve 1970 sonrasını ise yeni dünya düzenine geçiş olarak alıp alt dönemlere ayırmaktadır. 1923–1970 arasını 1923-1927 Osmanlı'dan devralınan ekonomi mirası, 1929-1935 kambiyo krizinin patlaması ve korumacı politikalara geçiş, 1935-1938 durgunluk ve bunalım sürecinin aşılması, 1950-1953 serbest piyasa ekonomisi ile dışa açılma ve ABD dış yardım programı, 1954-1958 serbestleşme programının krizi hazırlayan uygulama sonuçları, 1958 - 1961 kambiyo krizi, 4 Ağustos devalüasyonu ve IMF istikrar programı şeklinde ayrıştırmıştır. 1970 sonrasını ise; 1973-1977 I. Petrol krizinin ve Avrupa para piyasasına açılma, 1978-1980 sonrası kambiyo krizi ve IMF ile istikrar anlaşmasını takiben gelen serbestleşme ve dış dayatmalı yapısal dönüşüm, 1999-2002 Türkiye'nin yaşadığı en büyük finansal kriz, 2002-2007 II. Köpük sürecinde yaşanan yapısal dönüşümler ve 2008 krizi sonrası olarak açmıştır.

Tokgöz (2007), 1923-1930 arasını ulusal ekonomiye geçiş dönemi, sanayi planlarının uygulanmaya çalışıldığı 1930-1939 arasını Atatürk ve devletçilik dönemi, 1930-1945 devletçiliğin duraklama yılları ve 1946-1950 arasını devletçiliğin gerileme dönemi olarak ele almıştır. Savaş sonrası kurulan yeni düzende 1950-1960 arası Demokrat Parti dönemi ve 1960 sonrası planlı kalkınma dönemi olarak ayrıştırılmıştır.

Karluk (2007)'nin tarımı kavramsallaştırmasında, öncelikle 1800 sonrası Osmanlı döneminden devralınan yapı hakkında Baltalimanı Anlaşması ve Arazi Kanunu'nu referans alarak bilgi vermektedir. Cumhuriyet dönemini ise 1925 aşar vergisinin kaldırılması, 1932-1936 arası toprak reformu ve 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu ve Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu, 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, 1950 tarihli kamulaştırma sınırını genişleten 5618 sayılı yasa, 1955 tarihli kamulaştırma

bedelini artıran 6603 sayılı yasa, 1961 tarihli toprak ve tarım reformu kanunu, 1984 tarihli Sulama Alanlarında Arazi Düzenlenmesine Dair Tarım Reformu Kanununu şeklinde ağırlıklı olarak toprak üzerinden yaşanan önemli gelişmelere göre sınıflandırmıştır. Genel olarak ise 1933-1950 arası devletçi ve planlı politikalar çerçevesinde, 1950 sonrası demokrat partinin köylü kalkınmasına yönelik politikaları, 1963 planlı politika dönemi, 1980 sonrası ise liberal politikaların yansıması şeklinde ele alınmıştır.

Dönemlendirme devletin sınıf ilişkileri ile analizi açısından ele alındığında devletin büyük toprak sahipliği ya da tam tersi küçük meta üreticisi ile siyasal anlamda kurduğu ilişkinin niteliğine göre üç farklı dönemlendirme yapılmaktadır. Öncelikleri değişmekle birlikte sermaye birikimi, toplumsal mücadeleler ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya özgü sorunların bileşiminde oluşan dönemlendirmede 1923 - 1935 siyasi amaçlarla müdahale dönemini, 1935 - 1960 büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisinin etkin, sanayi burjuvazisinin görece cılız olduğu toprak reformu dönemi, 1960 - 1980 egemen sınıf ve iktidar ilişkilerinin yeniden yapılanma dönemi ve 1980 sonrası sanayi burjuvazisinin yükselişi dönemi olarak ayrıştırılmaktadır (Yeğen, 2017: 270-272). Benzer dönemlendirme Birtek ve Keyder (1991), Keyder (2011) ve Teoman (2015) tarafından da yapılmıştır.

Keyder (2011) ve Birtek ve Keyder (1991) devletin toprakta örgütlenmesi, destekler ve vergiler üzerinden bir ayrıma demokrat parti dönemine kadar küçük köylülük, bu tarih sonrası orta ve büyük köylülüğün temel ittifak tarafı olduğunu vurgulamaktadır. Küçük köylülüğün siyasi açıdan tehdit unsuru olmasının 1980'lere kadar göz ardı edilemediği ve dolayısıyla iniş çıkışlara rağmen küçük köylülüğün yoksulluğunun görece ertelendiği belirtilmektedir. Çalışmanın devletin toprak üzerinden örgütlenmesinin ele alındığı kısımda ise devletin temel amacının sanayileşme olduğu ve bu kapsamda büyük köylülükle ittifakın asıl amaç olduğu, fakat küçük köylü üretiminin

yaygınlığı ve bu biçimin hedeflendiği şekilde kapitalistleştirilememesi nedeniyle küçük köylülükle de bağların koparılmadığı anlatılmaktadır.

Boratav'ın tarım iç ticaret hadlerini incelediği (2009), (2015), (2013a,b,c) ve diğer eserlerinde devletin genel olarak köylülük üzerinden kurduğu ittifakı tarım iç ticaret hadleri üzerinden sanayi-tarım ilişkisini, tarım dış ticaret hadleri üzerinden ise tarımsal ürün ihracı üzerinden dış dünyaya kaynak aktarılması şeklinde ele almaktadır. Aynı bir başlık altında bölüm sonunda Boratav'ın çalışmaları üzerinden detaylı incelenecek olan ticaret hadleri bu yönleriyle uluslararası ve ulus içi bölüşüm paylarını ifade etmektedir. Devlet ise bu paylarda tarım lehine ya da aleyhine tutum almasına göre dönemlendirilerek incelenmektedir. Bu çerçevede kabaca 1929 buhranına kadar iç ticaret hadleri tarım lehine, Demokrat Parti dönemine kadar geçen savaş döneminde tarım aleyhine, 1950'lerin sonlarına kadar tarım lehine seyretmektedir. Petrol şokları, 24 Ocak ve 4 Nisan kararları, Gümrük Birliği ve 1999 IMF niyet mektupları sonrası başlayan dönem ticaret hadlerinin tarım aleyhine geliştiği evrelerdir.

Teoman (2015), Keyder ve Birtek (1991)'in devlet köylü ittifakı ve Boratav'ın iç ticaret hadlerinin sentezini yaparak devletin demokrat parti dönemine kadar küçük köylülük lehine tarım politikaları uyguluyor görünümünde olduğunu belirtmektedir. Buna karşın Medeni Kanun ile toprakların ikinci kez çitlenmesi, toprak reformları ve savaş döneminde tarım üzerinden alınan olağanüstü vergiler, makineleşme ve teknolojik gelişmelerin zengin ve orta köylüler tarafından ağırlıklı olarak kullanılıp bölüşüm eşitsizliklerini daha da bozması gibi gelişmeler dikkate alındığında ise asıl ittifakın büyük köylülük lehine kurulduğunu belirtmektedir.

Türkiye tarımı ile ilgili akademik katkılarda bulunan diğer pek çok çalışma ise tarım politikaları, tarımın milli gelire katkısı, tarımsal istihdam gibi veriler üzerinden dönemleştirmelere gitmektedirler. Örneğin dönemlendirmeyi kurumların uğradığı

dönüşümler üzerinden aldığımızda KİT'lerin ve kooperatiflerin yoğunlaşmaya başladığı planlı kalkınmacılık dönemi, tarımsal KİT özelleştirmelerinin hız kazandığı 1984 ve 1990 sonrası dönem ve birlik ve kooperatiflerin yeniden yapılanmaya tutulduğu 2001 sonrası dönemler alınabilmektedir. Tarımla ilgili bakanlık düzeyinde teşkilatlanma açısından bakıldığında ise Bakanlığın köklü revizyonlara uğradığı 1931, 1974, 1981-1983, 1991 ve 2001 kırıma yılları farklı dönemler olarak incelenebilmektedir.

Bunların yanında Türkiye ekonomi tarihinde yapılan tüm bu dönemlendirmeler iç kısıtlar⁴¹ referans alınarak yapılan yeni politika belirlenimleri ile uyumlu olmakta ve temel bağlayıcı dış kısıtları bünyesinde barındırmaktadır (Çakmak vd., 1999: 56). Alınan dönemlendirme konularından bu çalışma kapsamında yararlanılmakla birlikte temel belirleyici olan uluslararası gelişmelerin yani dış kısıtların, iç düzene hukuki düzenlemeler üzerinden yansıdığı ve bunun da tarım politikaları üzerinden bölüşüm kategorilerini ve dolayısıyla devletin tarım ve küçük köylüye yaklaşımını şekillendirdiği düşünülmektedir.

Bu çerçevede Marshall yardımları ile başlatılan yeni düzen öncesi devletin bir hegemonik düzeninin kurulmamış olmasına bağlı olarak, görece daha bağımsız politika belirleyebilme özgürlüğü kabul edilmekle birlikte 1950 sonrası dış gelişmelere paralel iç politika izlediği fark edilmektedir. Bu süreç en önemli ipucunu 1960 yılında kabul edilen gelir vergisi taslağında zirai kazançların vergi dışı bırakılmasına karşı gelen tepkiler üzerine büyük çiftçilerin vergilemeye dâhil edilmek zorunda kalmasında göstermektedir. Dolayısıyla devamında gelen küresel ithal ikamecilik ve ihracata dayalı büyüme stratejilerinin, kapitalistleşmesini tamamlayamamış ülkeleri borçluluk ilişkisi üzerinden temel tarım ürünleri ve gıda ithaline yönlendirme politikaları olduğu düşünülmektedir.

⁴¹ İç kısıtlar; finansman, girdi ve örgütlenme, pazarlama gibi çıktı piyasaları, altyapı, teknolojik uyum ve kent işsizleri, yoksulluk gibi toplumsal faktörlerden meydana gelirken dış kısıtlar; diğer ülkelerin kendi piyasalarına müdahaleleri, piyasalara giriş engelleri ve uluslar arası anlaşmalardan oluşmaktadır (Çakmak vd., 1999: 56).

Bu çerçevede çalışma kapsamında ele alınan gıda rejimleri ve gıda krizi dış kısıt olarak değerlendirilip bunlar üzerinden ilerlemek istenmektedir. Dış kısıtların yansıması olarak ülke birikim rejiminin de değiştiği savı üzerinden, gıda rejimlerine denk düşen dönemlerin Türkiye tarım tarihi açısından ele alınabileceği düşünülmektedir. Bu çerçevede ilgili yazında genel kabul gören I. gıda birikim rejimi 1870-1914/1930 arası, yeni hegemonya kurulma dönemi 1930-1950 arası, II. gıda birikim rejimi 1950-1970 arası, geçiş süreci olan 1970-1980 arası, III. Gıda birikim rejiminin başlangıcı olan 1980-1995 arası, III. rejimin yayılma süreci 1995-2008 ve nihayetinde yeni gıda düzeninin ve hatta IV. Gıda birikim rejiminin kurulmaya çalışıldığı 2008 sonrası şirket birikim rejimi, tarım açısından önemli dönüşümlere denk düşen dönemler olarak görülmektedir. Bu dönemlendirmelerde sadece tarımsal üretimle ilgili sayısal veriler ve tarım politikaları açısından değil devletin tarım üreticileri ile iç ve dış ticaret hadleri üzerinden yaptığı siyasi ittifaklar açısından da farklılıklar olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde ilk olarak Osmanlı Devleti'nden kalan tarımsal düzene değinilmekte ve ilgili dönemde birikim toprak ve dış ticaret üzerinden sağlandığı için bu iki konu üzerinde ağırlıklı olarak durulmaktadır.

2. TARIM SAYIMLARINA GÖRE TARIMSAL YAPI

Anadolu'daki ataerkil toplum yapısı Osmanlı İmparatorluğunun aile tarımına dayanan çift hane tarım sisteminin sonucu olduğu günümüz insan ve toprak ilişkilerinin doğru anlaşılabilmesi açısından önemli görünmektedir. Bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşabilmek öngörüsüyle çalışmaya başlandığında Osmanlı'nın tımar sistemi hakkında veriler bulunduran 'mücmel defter-i hakani' ve kırdaki vergi yükümlüleri için tutulan

‘mufassal defter-i hakani’ler vergi yükümlülerinin tasarruflarında bulunan toprak miktarları ve vergi oranlarına ilişkin bilgiler içermektedir⁴² (Güran, 1997: IX).

Yerinde sayımlarla oluşturulan bu defterler, vergi ve asker toplamak amacıyla tutulmuş olsalar da, Osmanlı ile ilgili günümüzde nüfus ve ekonomi bakımından en emin kaynaklar olmaları ve temel ekonomik birimi olarak haneyi almaları açısından önemli bilgiler içermektedir. Yakın dönem ise Türkiye’de tarımla ilgili modern istatistik çalışmaları olarak 1830’da yapılan nüfus sayımı (Saçlı, 2009: 9) mülkiye baytarı, Halkalı Ziraat devlet okulları ve diğer eğitim öğretim birimleri hakkında bilgiler içerirken (1313) 1897 senesi İstatistik-i Umumisi dışarıda bırakılırsa Güran (2007) tarafından hazırlanan (1325) 1909 Asya ve Afrika-i Osmani Ziraat Sayımı, (1329) 1913 Ziraat İstatistiği, (1330) 1914 Ziraat İstatistiği dönemin yapılan önemli istatistik ve tarım sayımlarıdır (Tarım Bakanlığı, 1974). Dolayısıyla Türkiye Tarımı hakkında yorum yapabilmek için Tarım İstatistikleri⁴³ne ait olan tarihler referans kabul edilebilmektedir.

⁴² Osmanlı’nın nüfus ve gelir kaynaklarını kontrol altında tutmak için tahrir defterleri tutmuştur. Tahrir, Osmanlı Devleti içerisinde tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerde, nüfusun vergi verme ve asker olma potansiyelini tespit etmek amacıyla yapılan sayım işlemine, tahrir defteri ise kayıtların işlendiği deftere denilmektedir (Avcı, 2013: 1).

Sanayi öncesi toplumlarda ve özellikle Akdeniz’de kurulan devletlerde uygulanan sistemin Osmanlı’daki en eski örneği 1431 tarihli Arnavid Sancağı defteridir. Osmanlı klasik dönemi olan 15- 16. yüzyıllar umumi sayım sonuçlarını ihtiva ettiğinden ‘tahrir defterleri çağı’ olarak anılırken 17. yy’ dan itibaren tımar sistemindeki bozulmaya bağlı tahrir dönemi kapanmaya yüz tutup hanelerin tespitine yönelik avarız vergisinin bulunduğu ‘Avarız Tahrir Defteri’ ve 19. yy’ın ilk yarısında nüfus tahrirleri ve eski tahrir geleneği olan ‘Temettüat Defteri’ne yerini bırakmaktadır. Tahririn 30- 40 yılda bir yapılması ilgili dönemle teamül halini almaktadır (Avcı, 2013: 2).

⁴³ Saçlı (2009)’da tarım istatistikleri 1928-37 tarım, 1929-44 hayvan, 1934-65 zirai bünye ve istihlal, 1936 – 1949 zeytincilik, 1937-52 meyve, 1937-46 tarla mahsulleri, 1939 toprak anketi ve 1940-45 tarım alet ve makinaları istatistiği olarak yayımlanmıştır.

1951 yılından itibaren istatistikleri ‘tarımsal yapı ve üretim’ adı ile kullanıma sunulmuştur. 1955-60 traktör anketi sonuçları, 1967-93 tarımsal yapı ve üretim, 1991-1993 tarımsal ürün, miktar, fiyat, değer, 1994-tarımsal yapı (üretim, fiyat, değer üzerinden) istatistikleri yayımlanmıştır.

1994 itibarıyla tarımsal ürünlerin fiyat, miktar ve değerlerini ‘tarımsal yapı’ adı ile yayımlanmıştır.

Tarım istatistik özetleri 1936-’62 arası ve 1963-1995 arası tarım istatistikleri özeti sonrasında tarımsal yapı ve istatistikleri olarak yayımlanmıştır.

Çiftçinin eline geçen fiyatlarla ilgili istatistikler ise 1935-51 Zirai Mahsul İstatistiği, 1951-72 Tarımsal Yapı ve Üretim, 1973-93 Çiftçinin Eline Geçen Fiyatlar, 1994 ve sonrası Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) içinde bulunmaktadır (Saçlı, 2009: 26).

Ülkede tarım sayımları ise 1927, 1950, 1963, 1970, 1980, 1991 ve 2001 yıllarında yapılmıştır (TUİK, 2014: 167).

Güran (2007) tarafından hazırlanan 1909 tarım istatistiği Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti tarafından yayınlanan ilk tarım istatistiği olup Avrupa kıtasındaki topraklar için 1907, Asya ve Afrika kıtalarındaki topraklar için 1909 yılı verileri yayımlanmıştır, 1909 tarım sayımında Kars bölgesi ile birkaç kaza dışında Türkiye coğrafyasına ait veriler bulunmaktadır. İstatistiklerde gayri safi üretim üzerinden alınan öşür vergisine dayanılarak hesaplanan üretim miktarı ve onun üzerinden ekilen arazinin tahmini yapılmıştır. Dolayısıyla verimli bir yıl olmamasına rağmen zirai verim düzeyinin olduğundan daha yüksek görüldüğü belirtilmektedir (Güran, 2007: XVIII).

1913 istatistiğinde yöntemle ilgili açıklamaya yer verilmemekle birlikte Kars, Ağrı, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Muş ve Siirt üretim bölgeleri kapsam dışı bırakılmıştır. 1914 istatistiğinde ise; Adana, Bingöl, Bitlis, İçel, Şanlıurfa ve Van da üretim bölgelerinden çıkarılmıştır. 1913 sayımında ekim alanlarının olduğundan %25-30 daha düşük gösterilmesi verimlilik artışı gibi yansımış ve 1919'la karşılaştırmada anlamlı bir açıklama yapılamayacak artışlar ortaya çıkmıştır (Güran, 2007: 4).

Cumhuriyet dönemi için ilk tarım sayımı olan 1927 yılında yapılmıştır. Bir nevi Osmanlı'dan kalan tarım envanterinin çıkarılması amacını taşıyan 1927 sayımı, o yılın kötü bir veri yılı olması nedeniyle 1927 sayımı yerine 1928 – 1932 yılları üretim ortalamaları kullanılarak cumhuriyetin erken dönem tarım performansına ilişkin değerlendirme yapılmıştır (Güran, 2007: 3, 4). Bunları takip eden 1950, 1963, 1970, 1980, 1991, 2001 ve 2011 yıllarında genel tarım sayımı, 1984 genel hayvancılık sayımı yapılmıştır (Saçlı, 2009: 10). Burada da 1913-14 istatistikleri ile benzer bir durum karmaşası çıkmaktadır. Cumhuriyet Dönemi iktisat tarihi 1924'le birlikte başlatıldığı için 1930 ve 1940'larda önemli sıçramalar görülmektedir. Oysa savaş yorgunu 1920'lerin 1940-45 gibi istisnai dönem olarak alınıp 1910'lar ile kıyaslanması daha sağlıklı yorum yapılmasını sağlayacaktır (Tarım Bakanlığı, 1974).

1950’de yeni bir tarım sayımı yapılmış ve 1955 yılı 6534 sayılı yasaya göre sonu 5 ile biten yıllarda genel nüfus ve sonu 0 ile biten yıllarda genel tarım sayımı yapılmasına karar verilmişken 1989 yılı 357 sayılı yasa ile sonu 1 ile biten yıllarda tarım sayımlarının yapılacağı hükme bağlanmıştır (Saçlı, 2009: 10). Bu sayımlara göre yapılan ve en çok kullanılan verilerden toprak büyüklüklerine, tarımsal yapıya ilişkin karşılaştırma yapılabilmesi amaçlı bakılmaktadır. Bu kıyaslama üretim miktarı, tarımsal kişi başı gelir gibi diğer gelişmeler dışarıda tutulduğunda hâkim üretim biçimi ve devletin ittifak kuracağı grubun görece önemini belirleyebilmek açısından önem taşıdığı düşünülmektedir. Örneğin Türkiye gibi küçük köylülüğün ağır bastığı ekonomik yapılarda küçük köylülüğü destekleyici tarım politikaları uygulanması beklenmektedir.

Tablo 2.1. Tarım İstatistiklerinde İşletme Büyüklüklerine Göre İşletme Oranları

Dekar	1909	1927	1950	1963	1970	1980	1991	2001
0	26		62,1	9,02	9,41	-	2,5	1,8
1-5				11,7	10,4	8,5	6,2	5,8
5-10				11	12	7,3	9,4	9,4
10-49	48,32			39,83	43,6	46,35	49,8	48,5
50-99			21,8	16,47	14,2	20,23	17,5	18,2
50 -	25,42			28,41	24,6	37,9	32,1	34,5
Ortalama İşl. Büy.	29,6			7	7,2	6,73	5,89	7,4
Toplam sayı (1000)	1.108	1.751	2.528	3.410	3.377	3.650	4.068	3.077

Kaynak: (TUİK, 2014; Güran, 2017: 187; Güran, 1987: 242)

Osmanlı sınıflandırmasında 10 dönümden az araziler küçük işletme, 10- 50 dönüm arası orta, 50 ve üzeri büyük işletme olarak geçmektedir. Bu sınıflandırma üzerinden gidilirse; basit aritmetik ortalamaya göre 0-10 dönüm arası küçük işletmeler 1909 sayımında %28 1963 yılında %31,7’den 2001 yılında %17’ye gerilemiştir. 10-49 arası orta işletmeler 1909 sayımında %48, diğer sayımlarda %39,83’den %48,5’a artmış ve 50-99 dönüm arası işletmeler 21,8’den 23,64’e gelmiştir. Bu istatistikler iki şekilde yorumlanabilmektedir. Osmanlı döneminde nüfusun görece kıt faktör olması ve 50 dönüm üzerinin büyük toprak olarak kabul ediliyor olması küçük köylü üretiminin devlet tarafından bilinçli bir politika olarak sürdürüldüğü görüşünü desteklemektedir. Buradaki

temel güdünün isyanlara karşı siyasi bir kaygı olduğu daha önce belirtilmekle birlikte Cumhuriyet döneminde de çok partili siyasi hayata geçişe kadar bu kaygının korunarak küçük köylülüğe yaklaşıldığı düşünülmektedir. Diğer taraftan yıkılma döneminde dahi %26'lık küçük köylülük oranının 1980'e kadar %30'larda seyretmesi ve neoliberalizm darbesi sonrası %20'nin altına inmesi, devletin '80 sonrası değişen politikalarını yansıtmaktadır. Sanayi kesimi ile girişilen ittifaka rağmen ilk dönemlerde %75'lerde olan orta köylülüğü de %65'e inmesi ilerleyen kısımlarda değinilecek olan küçük köylülüğün tasfiyesine yönelik radikal bir girişimde bulunulmadığının ipucu olarak değerlendirilmektedir. Bunda temel gerekçenin uluslararası işbölümünde Türkiye'ye kuruluş yıllarında verilen emek yoğun tarımsal hammadde kullanımına yönelik hafif sanayide uzmanlaşma üzerinden kaynak aktarımı rolünün devam ettirilmesi olduğu düşünülmektedir.

Bu oranlarla ilgili diğer bir yorum ise tarım istatistiklerinin verildiği dönemlerde farklılaşmakla birlikte küçük üreticilerdeki kopuş ve 50 dönüm üzeri toprağı bulunan hanelerin oranındaki artış nedenleri üzerinde durulması gerekliliği üzerinedir. İlgili dönemde küçük işletmelere sahip üreticiler bütün zamanlarını dolduramadığından aile üyelerinin bir kısmı emek güçlerini ücret karşılığı büyük işletmelere kiralamakta ya da tarım dışı ekonomik faaliyetlerde bulunmaktadır. Orta büyüklükteki işletmeler ise bir ailenin çalışma zamanını dolduracak büyüklükte, büyük işletmeler ise en azından hasat mevsimi gibi zirai faaliyetlerin yoğun olduğu dönemlerde yardımcı işgücüne ihtiyaç duymaktadır (Özgün, 2012: 378).

İstatistiklere göre Küçük Meta Üretici (KMÜ) toplam işletme sayısında artış olmakla birlikte işletme başına arazi büyüklüğü de artmaya devam etmektedir. Bu rakamlara göre geçimlik üretimden pazara dönük üretimin yapıldığı anlaşılmaktadır. Tablo II.1.'e göre ortalama arazi büyüklüğü 1909 sayımında 29,16; 1963 sayımında 7; 1970 sayımında 7,2; 1980 sayımında 6,73; 1991 sayımında 5,89 ve 2001 sayımında

7,4'tür. Bu büyüklük AB'de ortalama 15 ve ABD'de 198 dekadır (İTO, 2005: 18). Bu veriler tarımda hâkim üretim biçiminin küçük, hatta güncel adı ile cüce işletmeler olduğu bilgisini doğrulamakta, tarımda uygulanan genel geçer politikaların başarısızlıkları hakkında da ipucu vermektedir.

Türkiye'de tarım oligarşisinin olmaması önemli bir özellik olmakla birlikte toprak dağılımındaki küçük mülkiyetliler aleyhine olan eşitsizlik makineleşmenin hızlanarak yeniden başladığı 1945 sonrası artmıştır. Köylerde meraların traktörlerle sürülmesi ile köylü mülkiyeti genel anlamda genişlerken küçük üreticilerin ve 5 dönüm üzeri toprak sahipleri oranında %10 artmış görünmektedir. Topraksız hanelerin oranında görülen artış yoksullaşmanın bir grup aleyhine sürekli hale geldiğini ve bunun köylere motorlu taşıt ve bakkalların girmesi ile paralel ilerleyerek bu iki biçim üzerine simgeleştiğini göstermektedir (Keyder, 2011: 164).

Toprak büyüklükleri dışında diğer özelliklere bakıldığında Cumhuriyet dönemi tarımla ilgili kırılma noktaları tarımda teknoloji yoğun büyümenin başladığı 1965 ve 1994 yıllarıdır. Buna göre ekilen alan 1930-1965 yılları arasında yaklaşık 2,5 katlık; 1965 – 1994 arası ise yaklaşık ¼' lük artarak 15 milyon hektardan 19 milyon hektara çıkmıştır. TÜİK, (2006) tarımsal yapı araştırmalarına göre; Türkiye'de toplam tarım arazilerinin %24,1'i sulanmaktadır. Tarıma elverişli olup kullanılmayan arazilerin de %7,3'ü sulanmaktadır. Ekilen tarım arazilerinin oranı % 27,8; sebze ve çiçeklikler %72,7; meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler ile içecek ve baharat bitkilerinin kapladığı arazinin %25,8; kavaklık ve söğütlükler %58,4'tür.

Küçük üretici piyasa için üretim yerine geçimlik üretime döndüğü ürün desenini pazar ürünlerinden tahıl grubuna ve meyve sebze ekimine ayırmasından anlaşılabilir (Güran, 20017: 28; Teoman, 2001: 51). Ürün açısından ele alındığında tarımla ilgili 21 idari birimi kapsayan Osmanlı istatistiklerine göre toprakların

%53,8'i ekili alan ve ekili alanlarda buğday başta olmak üzere %93,8'lik kısımda tahıl ekimi yapılmaktadır. 1909 tarım sayımına göre buğday ekim alanı %54,03; mısır ekim alanı %6'dır. (Güran, 2007: XIX). 1909 sayımında ise buğday ekim alanı %54,03 ve mısırın ekim alanı %6,01'dir. Tahıl 1909 ile 1930 arası önemli üretim düşüşleri yaşarken ekili alanların %90'ını, 1994 itibariyle de %75'ini oluşturmaktadır. 1909-1994 arası tahılların ekim alanı 4 kat, üretim miktarı ise 5 kat artmıştır. İlgili aralıkta şeker pancarı 433 kat ile sulamaya bağlı üretim artışları en çok olan grupta olmuştur (Güran, 2007: 148). Hayvan varlığı ve ürünleri açısından bakıldığında, sayım alanında bulunan 24,8 milyon hayvanın 19,8'i küçük baştır. 1909 – 1927 arası azalış 1927 – 1965 arasında ise düzenli artışlar görülmektedir (Güran, 2007: 3-5, 98).

Tablo 2.2. Bitkisel Ürün Verimlilikleri ve Kırmızı Et Sağlanan Hayvansal Değerler (%)

	Buğday	Mısır	Ayçiçeği	Ş.pancarı	Hayvan	K. Et	Süt
1897	2,61	3,70			Toplam		%50'si
1909-1914	0,34	0,59			hayvanların		
1927-1950	0,58	0,43			%15'i		
1950-1963	0,47	0,40	0,54	5,08	19,54	33,49	52,26
1963-1970	-0,09	0,09	0,13	0,45	21,04	40,77	55,44
1970-1980	0,57	0,33	0,25	0,41	20,5	50,62	64,88
1980-1991	0,16	0,98	0,08	-0,27	19,87	50,54	65,78
1991-2001	-0,04	-0,05	-0,10	-0,09	20,01	58,43	67,52
2001-2011	0,33	0,78	0,60	0,54	19,42	68,23	85,72

Kaynak: (Güran, 2007: 38 – 223, 147-148; TÜİK, 2014: 181-212).

1897-1914 arası verim değeri dönüm başına ortalama verimi kapsamaktadır. 1925 itibariyle TÜİK (2014) tarafından verilen verim değerleri kg/ hektar olarak alınmıştır. Hayvancılık ülke içinde eti tüketilen büyükbaş hayvanları kapsamaktadır. Hayvanlar içinde küçükbaş hayvan eti toplam tüketim içinde ağırlıklı olmasına karşın, son dönemde devletin kırmızı et üretim ve tüketimini büyükbaş hayvancılık üzerinden teşviklerle artırmaya çalıştığı bilinmektedir. 1923-33 arası hububat ekim alanında %9, üretim miktarında %63; bakliyat ekimde %17, üretimde %72 ve şekerpancarının ekim alanında %205, üretim alanında %2700 oranında artış yaşanmıştır (Güran, 2007).

Tablo 2.3. Seçili Ürünlerin Ekim Alanları ve Üretim Değerleri ile İlgili Değişimler (%)

	Buğday		Ş.Pancar		Ayçiçeği		Mısır		Hayvan Varlığı
	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	Ekim	Üretim	
1927	17,6	-46	0,01	73	-	-	1,26	-67	
1950	30,8	190	0,35	3.472,45	4,08	101,5	4,08	385	98,64
1963	32,8	327	0,56	73,9	0,39	31,5	2,8	58	28,58
1970	35,4	0	0,51	29,7	1,48	331	2,67	5	3,21
1980	36,7	65	1,1	59,06	2,34	100	2,37	19	21,2
1991	40,2	24	1,72	128,7	2,36	6,7	2,16	76	-24,9
2001	41	-7	1,57	-18,36	2,23	-18,75	2,41	1	-29,67
2011	41,1	15	1,51	27,66	3,32	105,4	2,99	91	0,25

Kaynak: (TUİK, 2014: 174, 177, 179, 206)

KMÜ açısından piyasaya yönelik üretimden öz tüketime yönelmenin istisnası hayvan sayısındaki düşmeden de anlaşılacağı üzere hayvan yetiştiriciliğinde ortaya çıkmıştır. Bu izlenimden yola çıkarak tarım üreticilerinin varlıklarını idame ettirme stratejilerinde hem canlı hayvan ve hayvansal ürün fiyatının serbestleştirilmesinin yerli üreticiyi olumsuz fiyat ve gelir koşulları ile karşı karşıya bırakması hem de topraktan önce ilk elden çıkarabilecekleri geçim birimi olan hayvanlarını sattıkları anlaşılmaktadır. (Teoman, 2001: 53).

Yönetici erkin tarıma bakış açısının tarım politikaları üzerinden anlaşılacağı, bu politikaların ise toprak mülkiyeti ve dış ticarete göre şekillendiği bu tez çalışmasında temel noktalardan biri olarak düşünülmektedir. Savran (1986), Boratav (1988) ve Tezel (1982) tarafından halktan gelmeyen reformların Osmanlı'da Arazi Kanunnamesi ile başladığı ve Cumhuriyetle devam ettiği iddia edilmektedir. Çalışma çerçevesinde toprak ve ticaret üzerinden dönüşümün anlaşılabilmesi için Osmanlı'dan kalan toprak sistemi ve dış ticaret üzerinden küresel sisteme eklemlenme biçimine genel hatları ile bakılacak ve küçük köylülükle ilgili çıkarımlarda bulunulmaya çalışılacaktır.

3. OSMANLI TOPRAK SİSTEMİ⁴⁴

Osmanlı'nın toprak sistemi, tapulu ve mukataalı topraklardan oluşan miri toprak rejimi⁴⁵ (sultanın mülkiyetindeki topraklar) ve çift-hane sisteminden⁴⁶ oluşmaktadır “ (İnalçık, 2014: 243). Geleneksel Osmanlı düzeninde toprakta özel mülkiyet bulunmamaktadır. Toprağın işleyicisi olan köylülere devlet güvenlik başta olmak üzere ekonomi dışı ve kapitalizme⁴⁷ aykırı amaçlarla yaklaşmıştır. 1858 Arazi Kanunnamesi'ne kadar ülkenin farklı bölgeler ve farklı yasalarla yönetilmiş olmasına karşın⁴⁸ boş ya da terk edilmiş toprakların tarıma açılması desteklenerek tarımsal üretim sürekli kılınmıştır (Ertürk, 1997: 18-19).

16. yüzyılın sonuna doğru tımar sisteminin bozulmaya başlaması⁴⁹ ile küçük dirliklerin mukataa olarak verilmesi ve tımarların⁵⁰ has, tımar ve zeamet olarak merkez

⁴⁴ Osmanlı toprak yapısı ile ilgili ilk akla gelen tartışma feodal ilişkilere ilişkindir. Osmanlı toprak düzenini Boratav (2004) ve Erdost (1988), Asya tipi yarı feodal ilişki olarak nitelendirirken, Oyan (1998) bağımsız bir sistem olarak ele almaktadır. Feodalizmde doğrudan üreticinin toplumsal varoluş biçimi olan serflik artık emeği rant şeklinde alırken, köle ve küçük köylülükten evrilmiştir. Osmanlı'nın üretici köylüsü ise toprak üzerinde fiili tasarruf hakkı olan ve diğer üretim araçlarının da maliki olan ve dolayısıyla üzerinde tahakküm kurulmasının zorlaştığı hane birimleridir. Bu açıdan ne köle ne de ücretli emekle özdeşleştirilebilen feodal toprak emekçisinden tümüyle farklı olmaktadır (Oyan, 1998: 7-11).

⁴⁵ Sultanın mülkiyetinde olan bu topraklardan tapulu topraklar köylü hanelerin tasarrufuna verilmeyle birlikte satılmayıp, hibe ve vakıf edilemeyip ama babadan oğula geçebilmekte idi (İnalçık, 2014: 247-248). Usulüne uygun erkek altoya intikal ettirilen bu topraklar yine usulüne uygun kullanıldığında köylünün sınırsız süre boyunca tasarruf hakkı korunmakta idi (İnalçık, 1998: 16). Mukataalı topraklar ise köylü tasarrufunda bulunmayan toprakların belli bir bedel karşılığında kiralanması, yani iltizama verilmesi iken asıl amacı reayası olmayan topraklardan devletin gelir kazanması olmaktadır (İnalçık, 2014a: 248-249).

⁴⁶ Çift-hane sistemi; bölgelere göre 60-150 dönüm arası değişen büyüklükte çift ya da çiftlik verilen köylü haneleri düzeninden oluşmaktadır. Sistemin temelini, hanenin bir çift öküz ile işlediği mali ünite üzerinden devletin aldığı çift resmi oluşturmaktadır (İnalçık, 2014: 251).

⁴⁷ Ürünün metaya dönüşme aşamasını ifade eden para-rant 'çil akçalar' Osmanlı Devleti'nde nüvelenmekle birlikte tam olarak oluşamamıştır. Miri mülkiyet biçiminin özünü oluşturduğu 'dirlik düzeni'nde köylülerin ödediği toprak-rantı ürün rantına, gayrimüslimlerin öşüre ilaveten ödedikleri 'çil akçesi' ise para-ranta denk düşmektedir. 16. yy'da İngiltere'nin para-ranta geçişi ile eş zamanlara denk gelen Kanuni dönemi 'kesim düzeni'nde ödenen erken ve geç kira bedelleri para rantı ifade ederken adı, tefeci-tüccar-mültezim-sarraf, her ne olursa köylüyü sömüren gruplar sisteme dâhil olarak çiftçiden devlet payı olan vergi dışında kesimcinin iradı, mültezimin karı ve sarrafın faizi de alınmaya başlanmıştır (Kıvılcımlı, 1975: 300-301).

⁴⁸ Örneğin Mısır ve Mezopotamya gibi tarım üretimi bölgelerinde tarımdan alınan verginin % 50'ye kadar yükselmesi, bazı bölgelerde vergi karşılığı belli devlet görevlerinin yerine getirilmesi gibi, farklı kanunlarla yönetilen ülkede tek tiplik sağlanmıştır (Ertürk, 1997: 20).

⁴⁹ Tımar sisteminin bozulmuş nedenleri için bkz. Oyan (2016).

⁵⁰ Tahrir sırasında bir sancağa ait gelir genel olarak havass-ı hümayun (padişah hasları) ve dirlik olarak ayrılmaktayken dirlik sahipleri arasında en büyük pay sancak beyi, sonrakiler zeamet ve tımar sahipleri tarafından tasarruf edilmekte idi. Senelik geliri 100.000 akçeden fazla olan dirliklere has, 20.000- 100.000 arası zeamet ve 19.999'a kadar olanlar tımar olurken haslar vezir, defterdar, sancak beyi gibi üst düzey devlet görevlilerine; zeametler eyaletlerde bulunan hazine ve tımar defterdarlarına, kapucu başlarına, divan

hazineye yazılmasını gerektirmiş ve 18. yüzyılda haslar özellikle de beylerbeyi ve sancak beyi hasları sürece dâhil edilmiştir (Cezar, 1989: 34-35). Miri toprakların bir anlamda özel mülkiyete verilmeye başlanması, toprakların servet sahiplerinin ellerinde yoğunlaşarak özellikle verimli Balkanlar'da ve Ege'de büyük çiftliklere dönüşmesi⁵¹ ve bu topraklarda kalan köylülerin de tefecilik üzerinden borçlandırılarak topraklarına el konulması sürecini getirmiştir. Emeğin toprağa göre göreceli bolluk ya da kıtlık durumu sömürü ve angarya ile kiracılık ya da emek yoğunluğu hayvancılığın yaygınlık derecesini şekillendirmiştir (Pamuk, 2013: 156-157). Rumeli bölgesinin aksine Anadolu'da sık ve uzun süren savaşlar ve sürekli göç nedeniyle nüfusun işleyebileceğinden daha fazla boş toprağı olmasına karşın küçük üreticilik merkez yönetim tarafından hâkim üretim biçimi olarak devam ettirilmiştir (Faroqhi, 1987; Pamuk, 1987; Keyder, 1983 ve Güran, 1998).

Osmanlı tarımsal üretim biçiminde; sarayın köylü ile ittifaka girme gereği görmediğinden; dönemin batılılaşma çabalarının tarıma yansması ve devletin köye ve köylüye bakış açısındaki değişimin kendini ancak 1858 Arazi Kanunnamesi⁵² ile

kâtiplerine; tımarlar ise Osmanlıya hizmeti olan bir kısım asker ve memurlara verilmekteydi. (Avcı, 2013: 17).

⁵¹ Tarım üretimi ve ticareti üzerine ekonomisini şekillendiren Osmanlı'da Ege bölgesi yapılan demiryolu hatları ile verimli tarım arazilerini daha da kıymetlendirmiştir. 1880'lerin ikinci yarısında Manisa Kazası, Belen nahiyesine bağlı Koldere Çiftliği yerel halk ve eşraf arasında anlaşmazlık yaratarak idari makamların eşraf ile örtülü bir ittifak olduğu kanaati ile bölgenin gelecek rant potansiyeli o gün resmi makamlar üzerinden tapulanmak istenmiştir. Halk buna çiftliği teslim etmeyerek, vergi ve kira ödemeyerek direnmiş ve Koldere Çiftliği padişahın mülkleri arasına katılmıştır (Berber, 2014). Bu özellikle son dönemde devlet-devlet adamları- eşraf ve halk arasındaki ilişkileri aydınlatması bakımından bir örnek olarak verilmiştir.

⁵²1858 Arazi Kanunu'na kadar arazi ile ilgili her eyalet için ayrı kanunlar çıkarılmakta iken 1858 (1274) yılında çıkarılan kanun ile öncekiler yürürlükten kaldırılıp tek kanuna tabi hale gelmiştir (Cin, 1978: 3-4). Kanuna göre; Osmanlı toprakları mülkiyet yolu ile tasarruf olunan (tımarlar), miri araziler, vakıf arazileri, terk edilmiş topraklar ve sahipsiz topraklar olarak beş bölüme ayrılmaktadır (md.1). Mülkiyet yolu ile tasarruf olunan arazi köy ve kasabalarda bulunan araziler, öşürlü araziler, haraçlı araziler ile bedeli peşin alınmak kaydı ile satılan miri topraklardır (md2). Mülk araziler malik tarafından dilediği gibi tasarruf edilebilir, satılabilir, hibe, rehin veya vakfedilebilirdi (Cin, 1978: 37). Vakıf araziler temelde mülk arazi olmakla birlikte padişah tarafından miri araziden belli bir amaca tahsis edilmiş olan topraklar devlete kalmaktadır (md4). Metruk (terk edilmiş) arazilerde mülkiyet veya tasarruf hakkı (devlet için dahi) söz konusu olmayıp kamu faydası sağladığı bölgeler için bir yararlanma hakkı tanımaktadır ki meralar bir yere tanınan yararlanma hakkının en bilinen örneğidir (md.5). Sahipsiz araziler ise; kimsenin tasarruf ve temellükünde bulunmayan, bir ahaliye terk ve tahsis olunmayan, köy veya kasabaya uzak olan arazilerdir (md.6). Bu araziler duruma göre miri, terk edilmiş ve sahipsiz veya çeşitli işlerde kullanılacak arazi hükümlerine tabidir (md.7). Kanunda 3 ve 83. maddelerde tanımlanan miri araziler ise; mülkiyeti devlete ait olan tarla, çayır, yaylak, kışlak, koru ve benzeri yerler olup işletilmek üzere bedel karşılığı verilebilmektedirler. Kanunun kalan bölümlerinde günümüz Borçlar ve Medeni Kanunlarında yer verilen kimi düzenlemeler olan arazilerin işlenmesi, tasarrufu, elden çıkması, boş bırakılması, miras yolları, ihya yolları, kişilerin birbirlerine olan hak, sorumluluk ve cezaları vb. ilgili hükümler ve süreler yer almaktadır.

göstermesine neden olmuştur. Batı'da köy sorunu tarihsel ve toplumsal olaylar sonucu şekillenen tartışmalar üzerinden, Osmanlı'da ise devletin köy ile ilişkisinin niteliğini değiştirip yeniden kurmayı amaçlaması üzerinden ele alınmıştır. Bu ele alışıta dahi köy sorunundan öte devletin toprak rejimi ve sistemini yeniden yasalaştırması ve sınırların çizilmesi temel amaç olarak görülmektedir. Aynı zamanda Arazi Kanunundan önce tasfiye edilen tımarlı sipahiler ile devlet köylü ilişkisinin askeri yanı (iltizam) kalkmış ve devlet-toprak ilişkisinde toprakların devlete gelir getirici niteliği ön plana çıkmıştır (Ertürk, 1997: 20). Yeni düzenin taşra esnafınca yeni birikim aracı olarak fark edilmesi, bu kesimlerin toprağı mülk edinme eğilimlerini demiryolları ağlarının ve verimli ovaların olduğu Ege ve Çukurova'da artırmış ve bu bölgelerde tarımda kapitalistleşmeyi hızlandırmıştır (Teoman, 2015: 194).

4. OSMANLI TARIMSAL TİCARET DÜZENİ

16. ve 17. yüzyılda ticari sermayenin birikerek toplumsal sınıflaşmayı belirginleştirmesi ve merkantilist hareketlerin şehirlerdeki endüstriyel ilerlemeleri motive etmesi, pazar için üretimi harekete geçirmiş, fabrika tipi üretim feodal ilişkileri çözerek köy topraklarının belirli ellerde yoğunlaşarak şehir nüfuslarının artmasına neden olmuştur (Akşit, 1967: 34, 35, 37, 38). Yağma ya da ticari anlaşma 'zor'ları üzerinden ilerleyen 'batı kapitalizmi' 18. Yüzyılda Victoria dönemi ile küreselleşmesinin altın çağını I. Afyon savaşı ile başlatmıştır. Küreselleşmenin ilk dönemleri ile örtüşmekte olan bu savaş, doğrudan zora dayanan Nanking Anlaşması sayesinde, Avrupa usulü yayılmacı kuralların da küreselleşmesidir. Britanya donanması İskoçlular'a Hindistan'dan Çin'e afyon

Kısaca 1858 tarihli arazi kanunnamesi topraksız köylüye toprak dağıtma fonksiyonu olmayıp, mevcut işleyişin kanunlaşmış halidir. Bu kanun ile miri arazileri hukuki koruma altına alınmıştır denebilir (Cin, 1987).

Ayrıca, 1858 Arazi Kanunnamesi'nin dış ticaret üzerinden emperyal sömürüye maruz kalmanın başlangıcı sayılabilecek Baltalimani Antlaşması'nı takiben çıkarılması köylü-toprak değil fakat devlet-toprak ilişkisinin devlet eli ile değişmesi anlamında geleneksel Osmanlı siyasetini ve dolayısıyla idari ve mali teşkilatını değiştirmiş olmaktadır.

ithaline ayrıcalık sağlamıştır (Oyan, 1998: 232). 19. yüzyılda benzer bir zor kullanımı Tanzimat toprak rejimi ve ekonomide köklü değişiklikleri getiren 1838 Baltalimanı Ticaret anlaşması ile Osmanlı'da yaşanmıştır.

*1838 Baltalimanı Anlaşması*⁵³ Türkiye ekonomisinin liberalleşme sürecinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Osmanlı Devleti, bu anlaşma ile ihtiyaç duyduğu hammaddenin ülke dışına çıkışını durdurmak için kurduğu tekelleri kaldırarak İngiltere'yi dilediği kadar yerli hammaddeyi alma imkânına kavuşturmuş, İngiliz tüccarları iç ve dış gümrük vergileri üzerinden yerli tüccarlar aleyhine bir anlamda kayırlmıştır. Anlaşma ile devletin tüm tekelleri kaldırılmış, İngiliz tüccarlar tek oranlı vergilerle; %12 vergi oranı ve ithalatta %3'lük gümrük resmi ile yükümlü kılınmıştır. Osmanlı bu ve devamında gelen ticaret anlaşmaları ile serbest bölge halini alarak Fransa ve İngiltere'nin artan üretimi ve ucuz buharlı gemi taşımacılığı ile 1873 durgunluğuna kadar ticaret hacim ve canlılığını sürekli kılmıştır (Keyder, 2011: 42).

Bu anlaşmalarda Osmanlı'da ihraç edilecek ürün fazlasının olmaması ve gelen gemilerin boş dönmesi, ticaret tekellerinin organize edilmesi işine soyunan İngiliz sermayesinin, üretim ve işbölümünü dizayn etmek gibi bir amaç uygulamasına imkan vermiştir. Böylece ithal edilen tüketim malları karşısına hammadde ihracı konmuştur. Oysa tarım yapısındaki küçük üretimin yaygınlığı pazarlanabilir ürün hacmini, ihraç ürünlerine geçiş hızını ve büyük kapitalist çiftlik kurulmasını güçleştirmiş iç tüketimi aksatmıştır (Keyder, 2011: 43, 44).

⁵³ Avrupa model ve ilkelerine reformlar üzerinden entegre olmaya çalışan Osmanlı Avrupa kapitalizmine dâhil olma yolundaki kurumsal adımını bu anlaşma ile atmıştır (Keyder, 2011: 40-41). Baltalimanı anlaşması öncesinde yabancılar sadece belirli iskelelerde ticaret yapabilirken anlaşma sonrası memleketin içinde de serbestçe ticaret yapma hakkını elde etmişlerdir. Yerel tüccarların karşısına çıkan güçlü ve imtiyazlı rakipler ihracatta (yani yerel tüccarlara) %12, ithalatta %5 gümrük resmine tabi tutulmuş, satın alma tekelleri kaldırılmışsa da zamanla yabancıların onayı olmadan tekel konulamamıştır. Osmanlı Avrupa'da liberal sistemi uygulayan tek ve en büyük devlet olduğu için İngiltere dış ticaretinde hem ürünlerini satmak hem de gerekli hammaddelerin temin edilmesinde Osmanlı'yı uygun pazar görmüştür. Anlaşma sonrası İngiltere'nin o dönem en büyük müşterileri Osmanlı, Yunanistan ve Çarlık Rusya olmuştur. İki büyük kara imparatorluğu içinde Türkiye'nin İngiltere'den aldığı mal miktarı 4 sene içinde 5 kat artmıştır (I. Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, 1938: 72).

19. Yüzyıla gelindiğinde ticaret düzeni serbest ticaretin kapitalist-kapitalistleşememiş ayırımına dayanan işbölümünü yansıtır olmuş ve mamul mal ithaline karşılık temel gıda ve ham madde ihracı üzerine kurulu I. Gıda Sistemi Osmanlı bölgesinde de hegemonya kurulmuştur. Başlangıçta ihracat pazarlanmakta olan artığın mahalli pazar yerine ihraç pazarlarına yöneltilmesi yolu ile gerçekleşirken ucuz tekstilin geleneksel manüfaktürleri iflas ettirmesi ve ihracatın yerli sanayinin kullandığı hammadde fiyatlarını artırması nedeniyle iş bölümü bozulmuş, işsizlik ve fakirlik toplumsal kargaşa yaratmış, dini ve etnik çatışmaları şiddetlendirici neden olmuştur (Keyder, 2011: 44-45). Dönem sonunda dış ticarete başlayan açıklar, savaş mağlubiyetleri ile birleşerek Duyunu-u Umumiye'ye kapıları açmıştır.

1820- 1914 liberalleşme dönemi GSYH'nın kabaca %10'u olan ihracatın tamamına yakını pamuk başta olmak üzere arpa, üzüm, incir, ham ipek ve yün gibi tarım ürünlerinden oluşurken; tekstil, makine, şeker, kahve, un ve buğday gibi çoğunluğu işlenmiş mamül mal ithal etmişlerdir (Pamuk, 2007: 141). Örneğin; 1880 yılındaki Osmanlı dış ticaret bileşeninde ithalatın %40'ını dokuma ürünleri, % 39'unu tarım ve gıda ürünleri oluştururken ihracatın % 29'unu dokuma ürünleri, % 47'sini ağırlıklı olarak işlenmemiş tarım ve gıda ürünleri oluşturmuştur. 1909 Tarım Sayımına göre dış ticaret bileşenine bakıldığında tekstil ürünleri, tarım ürünleri, hayvan ürünleri, orman ürünleri, gıda, maden ve diğer ürünlerden oluşan dış ticaret yapısında İngiltere, Avusturya ve Fransa ithalat ve ihracatta en büyük paya sahip ülkelerdir (Güran, 2007: 200-203). İthalatta ağırlıklı olarak tekstil ve tarım ürünleri ihracatta ise tarım ve hayvan ürünleri üzerine yürütülen bir dış ticaret düzeni bulunmaktadır. Tarım ürünlerinde ithalatta en yüksek pay buğday ve arpa iken ihracatta üzüm, incir, afyon, ham pamuk, arpa ve susamdadır. Hayvan ürünlerinde ithalatta koyun ve keçi, deri ve kösele; ihracatta ham ipek VE tiftik ilk sıralardadır. Gıdada ise ithalatta toz şeker ve un ihracatta ise zeytinyağı, temel ürünlerdir. 1911 yılına gelindiğinde ise; dokuma ve tarım-gıda bileşeninin dış

ticaret oranları ithalatta %38 ve %27, ihracatta %25 mensucat ve %62 işlenmemiş tarım ürünleri olarak gerçekleşmiştir (Güran, 2017: 380-394). 1913'te en önemli gıda ithal kalemleri savaş döneminde en çok ihtiyaç duyulan un, buğday, pirinç, şeker, kahve ve çay olmuştur. Özellikle un ve buğday ithalatının savaş nedeniyle aksaması ekmek sıkıntısına yol açmıştır. Gıda sanayii açısından savaş öncesi ithalata bağımlılık %39,2 olarak hesaplanmıştır (Eldem, 1994: 6-9).

Pamuk (2017)'nin İstanbul ve büyük kentlerde fiyat ve ücret karşılaştırmaları ile ilgili 500 yılı kapsayan çalışması⁵⁴ ilgili dönemi aydınlatması açısından faydalı görülmektedir. Un, pirinç, yağ, koyun eti, nohut ve zeytinyağından oluşan mal sepetine göre oluşturulan endekslerde 1469 – 1860 arası Osmanlı arşivlerindeki hesap defterlerinden yararlanılarak gıda ve diğer mallar için TÜFE, 1860 – 1914 için İstanbul Zahire Borsası toptan mal fiyatları, 1914 sonrası için geçinme ve fiyat endekslerinden yararlanılarak fiyat tarihi çalışması yapılmıştır (Pamuk, 2017: 3-5).

Tablo 2.4. İstanbul Tüketici Fiyat Endeksleri (1469-1918)

	TÜFE (1469=1)	Akçe (gümüş gram)	TÜFE (gümüş gram)
1469	1	0,86	1
1740	10,96	0,121	1,53
1822	52,69	0,193	1,18
1832	114,96	0,0078	1,04
1844	169,24	0,00833	1,63
1914	307,59	0,00833	2,97

Kaynak: (Pamuk, 2017: 12,18).

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalist sistemine yani I. gıda rejimine ucuz gıda ve Avrupa imalat sanayi için ucuz hammadde tedarikçisi olarak eklenmesi en çok İzmir, Adana, Balkanlar ve Mısır'ı etkilerken Anadolu feodal ve ataerkil yapısını

⁵⁴ Muhasebe defterleri kayıtlarına dayanılarak oluşturulan önemli ve ilk nitelikteki çalışmalar 16. yy'daki fiyat hareketlerini anlatan Barkan (1975), Konya vakıfları ile ilgili çalışmasında Faroqi (1984), ve imparatorluk coğrafyasında kapsamlı fiyat verilerini vakıf muhasebe defterlerine dayanarak ortaya koyan Pamuk (2000), İstanbul ve Gelibolu için fiyat serileri hazırlayan Güran (2006)'dır (Orbay, 2008: 86). Barkan (1975) etin, buğday ve unun ağırlıklı olduğu, tüketilen miktarlara dayanarak 16 gıda maddesini kapsayan bir endeks oluştururken Pamuk (2000) tarımsal koşullardaki kısa dönemli gelişmelere daha duyarlı beş gıda malını (un, pirinç, bal, sade yağ ve zeytinyağı) içeren endeksin yanında sabun, odun, kömür, çivi ve yünlü kıyafetlerin de eklendiği tüketici fiyat endeksi tanımlamıştır (Orbay, 2008: 88)

1930'lara kadar korumuştur (Aydın, 1980: 35). Bu ticari liberalizasyon süreci Cumhuriyet sonrası GATT-DTÖ, DB, IMF üzerinden küresel düzeyde AB, NAFTA gibi birlikler üzerinden bölgesel düzeyde ve ikili anlaşmalar üzerinden uluslararası ilerlemeye devam etmiştir.

5. DEVLETİN TARIMDA ÖRGÜTLENMESİ⁵⁵

Osmanlı'dan gelip Cumhuriyet'te devam eden tipik küçük köylü meta üreticisinin tarımsal yapıda en yaygın örgütlenme biçimi aile işletmeciliği ve bu işletme biçimini kapitalistleşme süreci ile birlikte ayakta tutan kooperatifleşme kabul edilmektedir (Duran, 1991: 16). Tarım ürününün elde edilme döneminin doğal şartlara bağlı olması, mevsimsel olma ve tüketimlerinin evrenselliği, küçük çiftçilerin tasarruf kapasitesinin sınırlı olması, teknolojik gelişmeler ve yeniliklere gecikmeli uyum sağlaması, arz ve talep esnekliğinin görece katı olması gibi özellikleri nedeniyle tarım kesimi diğer kesimlere oranla daha yoğun kamu desteğine ihtiyaç duymakta, kamu politika amaç ve araçları bu doğrultuda yönlendirilmektedir. (Duran, 1991: 13-15).

Mülkiyet biçimi ve büyüklüklerine göre birbirinden ayrılan köylü üzerinde devlet küresel politikalar doğrultusunda tarım politikalarını uygulamaktadır. Bu politik amaç ve araçlar ekonomi politikasındaki alternatifleri ve siyasal ittifakları açığa çıkarması anlamında önemlidir. Bu ittifak ilişkisi Türkiye'de tarımsal artığın sanayileşme çabalarında kullanılması üzerine geliştiği için köylü gelir elde etme çabasının ötesinde siyasi baskı grubu olarak da çatışma alanı yaratabilmektedir. Dolayısıyla devlet tarım

⁵⁵ Özüğurlu (2011), devletin bu örgütlenme biçimindeki yapısal dönüşümü köylü ile ittifakı yerine devlet-piyasa ikiliği açısından ele almaktadır. Devlet, köylü ile tarıma özgü "korporatist" bir ilişki örüntüsü geliştirmiş kredi, üretim girdileri ve ürün fiyatını düzenleyen mekanizmalar inşa etmiş, kooperatif ve birlikler ile köylere uzanmış ve bu kanallar ile köylüyü içermiştir. Fakat bu kalıp 2000'li yıllarda kırılmaya yönelmiş, köylüler tarımsal üretici olarak değil, ama kırdan yaşayan nüfus olarak devletin küçük çaplı ve çok yönlü fon aktarımının alıcısı olmuşlardır. Bu sayede köylü piyasada tüketici olarak kalmaktadır. "DGD" adıyla sürdürülen bu fon aktarımı arazi tapusu gerektirdiğinden toprak mülkiyetine sahip köylü devletin yeni çıkar grubu olmuştur (Özüğurlu, 2011: 118, 119).

üzerindeki stratejisini kurarken tarımsal artığın bir kısmına vergiler yoluyla el koyma, ürün ve girdi fiyatları üzerinden pazar fiyatlarını etkileme ve girdilere erişim politikalarını kullanmaktadır (Birttek ve Keyder, 1991: 31-32).

Buhran ve iki dünya Savaşı arası II. Gıda rejiminin kurulamadığı ara dönemde orta ve küçük köylü ile ilişkiler 1950'lere kadar egemen olmuştur. Küçük meta üretimi bu süre içinde 1940'larda devlet eliyle yaygınlaştırılmaya çalışılan orta üreticiliğe rağmen hâkim üretim tipi olmaya devam etmiştir. Üretimin artması, metalaşma derecesini yükseltmekle birlikte, iç bölgelerdeki piyasa ticareti Osmanlı son dönemindeki kıyı ve liman bölge ticaret seviyesine ancak ulaşabilmiştir. Bu dönem itibariyle kapitalist üretim tarzı yaşam koşulları üzerinden tüm ülkeyi piyasa koşullarına bağlı hale getirerek diğer üretim biçimlerinde de belirleyici olmuştur. Tüm üretim araçlarının sahibi olan küçük meta üreticisinin köylü mülkiyeti yerine özel mülkiyet hakkına geçişi toplumdaki kişilerin birbirini eşit statüde görmesine bağlıdır. Özel mülkiyetin bu şekilde desteklenmesi, 1950'lerin traktör kullanımı ile beraber devletin tarıma açılabilir topraklarındaki tükenmeye paralel olarak değişmiştir (Keyder ve Pamuk, 1984: 165-168). Ancak devletin küçük meta üreticisi lehine tarım politikaları uygulaması, bu değişim ile beraber gelen kapitalist dönüşümün gecikmesi olarak yorumlanabilmektedir.

1950 Kore Savaşı ve 1953'te ticaret hadlerinin tarım lehine artması ve ihracatın %50 büyümesi kişi başına gelirin de yükselmesini sağlamışken 1 yıl sonra tablo bir anda tersine dönerek tarım kredileri, fiyat destekleme politikaları ve hızlandırılan kamu yatırımları enflasyon artışlarına ve korumacı tedbirlere dönülmesi ile sonuçlanmıştır. Bu iki bileşim sanayi karlarındaki artışla birlikte milli gelir içinde sanayi payının düzenli yükseldiği döneme geçilmesi ile sonuçlanmıştır. 1950-60 arası artan makineleşme tarımda ortakçı olarak çalışan kesimin şehre göçmesine neden olmuştur. Çoğunluğu şehirlerdeki geçici işlerde çalışan eski mevsimlik işçiler önce hizmet ardından sanayi sektörü için vasıfsız istihdam kaynağı olurken bir kısmı da 'hasat zamanı köye

dönmüşlerdir (Keyder, 2011: 167 - 169). Keynesyenizm döneminde köylerden şehir merkezlerine ağırlıklı olarak yapılan göç 1995 sonrası %70 düzeyinde farklı şehirlere özellikle de şehirden şehire 'iş' nedeniyle yapılmıştır. İl içi göç iller arası göçün yarısına yakını bir oranda gerçekleşmesine rağmen bölgeler arası gelişmişlik farklarını değiştirmedikinden fazla önemsenmemiştir (TUSİAD, 2008).

1963 yılıyla başlayan planlama döneminde, devlet desteğiyle yoğun tarıma geçiş küçük meta üreticiliğini pekiştirmiştir. Devletin, fiyat sübvansiyonuna dayalı uygulamaları sonucu yoğun girdi kullanımı ile önemli ölçüde artan verimlilik toprak bölünmeleri ile gelen olumsuzlukları kapatmakla birlikte maliyet artışları da girdi ve ürün destekleri üzerinden devlet eliyle örtülmüştür (Teoman, 2001: 45, 46). Bu kapsamda II. Gıda rejimi döneminde kamunun özel sektörün tamamlayıcısı olma planı, tarımda makineleşme ile birlikte I. yeşil devrim devlet tarafından girdi destekleri ile sürdürülmüştür. Bu durum tarımsal hasılda artış olmasına karşın tarımsal katma değer açısından sanayi ürünlerinin görece yüksek katma değerleri ile karşılaştırılınca gayrisafi hasılda azalma olarak yansımıştır (Şahinöz, 2001: 96).

Bu dönem yerli sanayi burjuvazisinin özellikle Çukurova'da tarımsal artık üzerinden de en yüksek sermaye birikimini sağladığı dönemdir. 1960 darbesi ile devletçi bürokratlar istifaya zorlanmış ve ithal ikameci sanayileşme ile sanayi burjuvazisi devlete hâkim unsur olmuştur. Süreç aynı zamanda köy yaşam tarzına göre kurulan ilk gecekondulaşma dalgasını ve şehirlerde ikili yapıyı yaratmıştır. Şehir hayatı 1950 ve 1960'lar boyunca ekonomik koşullar açısından kır hayatına göre olumlu seyrettiği halde öteki kültür olmaya devam etmiştir (Keyder, 2011: 170-180).

1970 sonlarında karayolu ağının köyleri şehirlere bağlaması göç hareketini yavaşlatmakla birlikte potansiyel işgücü oldukça ileri boyutlara çıkmış, teknoloji transferi yabancı sermaye ithalatından öte patent ve marka satın almalar üzerinden ilerlemiş,

buhran yılları 1971 ve 1977'de emek ücretleri ve tarımsal fiyatlarda düşüş yaşanmıştır (Keyder, 2011: 171, 189). 1980'lere kadar fiyat ve kredi politikaları ve girdi kullanımına bağlı verimlilik üzerinden geçimlik üretimin sürdürülmesi yüksek enflasyonun nedeni olmaya başlayarak fiyat ve maliyet desteklerindeki gerilemeler iç göçler üzerinden beslenme ve işgücü maliyetlerini yükseltmiştir (Teoman, 2001: 47). Fakat, 1971 darbe yılı dışında 1980'e kadar köylü güçlü siyasi ittifak olarak varlığını koruduğu için hükümetler tarımsal girdi sübvansiyonları ve ürün destekleme fiyatları üzerinden ticaret hadlerinin tarım lehine gelişmesine katkıda bulunmuşlardır (Keyder, 2011: 194).

Bu dönemin tarıma yansımaları diğer sektörlerde olduğu gibi üretimden pazarlamaya, tüm aşamaların emperyal denetime tabi olması ile olmuştur. Bu denetimin sağlanabilmesi için gerekli küçük üreticiliğin tasfiyesi ya da güçsüzleştirilmesi tarımsal girdi ve dağıtımında kamu tekellerinin sonlandırılması, kamu desteklerinin oldukça azaltılması, tarıma dayalı sanayinin özel sektöre devredilmesi gerekmiştir. Böylelikle 1980'e kadar devletin köylü ile olan doğrudan ilişkisi kırılarak sermaye-köylü ilişkisi yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bu devletin yeni ittifak ortağı olarak sanayi ve finansal sermayeyi seçmesi ve dolayısıyla eski kurumsal yapıların tasfiyesi anlamında önemlidir (Oral vd., 2013: 77). İç ticaret hadlerinin %48 oranında tarım aleyhine döndüğü dönemde kişi başı gelir sanayide tarımın 4,6 kat fazlası olmuştur. Fakat 1980-1990 geçiş dönemi 1000 dekar ve üzeri toprağa sahip işletmelerin mülkiyetindeki alanın oranının %4,2'den %10,7'ye çıkması orta köylülükle bozulan ittifakın yerini sermaye ile uyumlu olan büyük / kapitalist tarım işletmelerinin aldığı yorumuna neden olmaktadır (Oral vd., 2013: 79). 1999 sonrası dönemle tarım çok uluslu tekel ve yerli taşeronlarının kontrolüne girerek küçük ve orta üreticiler sözleşmeli işçi/çiftçi halini almıştır ve bu süreç halen devam etmektedir.

Tarımla ilgili dönemlendirme yapılırken nasıl ki siyasi tarih açısından tek parti dönemi, iktisat tarihi açısından da Marshall yardımları ve 1980 darbesi milat olarak

alınıyorsa tarım üzerinden yapılacak bir dönemelemede de toprak benzer bir konumdadır. Cumhuriyet tarihinde oldukça önemli olan toprakla ilgili kanunlardevletin tarım ve küçük köylülüğe bakışını analiz etmek açısından önemli bir araç olarak görülmektedir. Benzer bakış açısı devletin politika değişikliklerinin yansıtan kamu kurumlarının görev ve sorumluluk paylaşımlarında görülmektedir. Kurum isimleri ve farklı kanunlara göre oluşturulan devlet örgütlerinden takip edilen bu anlayış yine tarım politika değişikliklerini yansıtan girdiler üzerinden de takip edilebilmektedir. Bu kapsamda devletin dış kısıtlara göre şekillendirdiği tarımla ilgili politikaları toprak, kurumlar ve girdiler üzerinden kısaca ele alınmıştır.

5.1. Toprak Üzerinden

Tarihsel süreç içinde değerlendirildiğinde toprak ve ticaret politikaları ile doğrudan bağlantılı olan devletin örgütlenme biçimi, bir başka deyişle devlet köylü ilişkileri Tanzimat'ın ilanı ile klasik dönemden farklılaşmaya başlamıştır. Bu dönemde ele alınan en önemli mesele topraktan elde edilecek gelir olarak görüldüğünden Osmanlı toprak sistemi küçük üreticiyi toprağa bağlamak ve özellikle savaşlar nedeniyle hassaslaşan tarımsal üretimin devamlılığını sağlamayı ana hedef almıştır. Fakat bu politika aynı zamanda köylülüğün yoksulluk nedeni ve kapitalist toplum yapısını engelleyen merkezi iktidarın gücü olmuştur. Toprakla ilgili bu düzen güçsüz ara sınıf kabul edilen köylüler ile Kurtuluş Savaşı'ndaki yönetici sınıfın işbirliği sonucu siyasi güç halini almıştır (Kongar, 1993: 74-112).

Büyük çiftçi, ticaret sermayesi üzerinden dünya ekonomisi ile bütünleşme eğilimi yüksek olduğu için siyasal bir tehdit olarak algılanırken diğer çiftçi kitlelerinin üretim ve pazarlama yönünden ticaret sermayesine bağlı olduğu ihmal edilmiştir (Birttek ve Keyder, 1991: 33). Bu öngörüler altında devlet tarım ürünleri hammadde dış talebinin arttığı I. Gıda rejiminin sonlanma döneminde, Cumhuriyet'in kurucu kadrosu ihracata yönelik

üretim yapan büyük toprak sahipleri ile ittifaka girmiştir. Bunun en önemli örneği, I. İzmir İktisat Kongresi'nde boş çiftliklerin köylüler arasında paylaşılmasının reddi, 1924 Anayasası'nın kamulaştırmanın bedeli nakit ödenme şartına bağlanması, aşarın kaldırılması ve taşıma maliyetlerinin düşürülmesi, 1926 tarihli Medeni Kanun ile fiili denetim kurulan toprakların tapuya kaydettirilmesi, özellikle Ege ve Çukurova'daki büyük toprak sahiplerinin siyasete çağırılarak politik desteklerinin aranması olarak gösterilmektedir (Yeğen, 2017: 273, 274). 1926 Medeni Kanun ile Osmanlı toprak sistemindeki miri toprakların özel mülkiyete açılması ile özel mülkiyetin sınırlandırılması aşılmaya çalışılmıştır.

Cumhuriyet sonrası devletin toprak üzerinden tarımda örgütlenmesinde en net gözlenen gelişme Osmanlı miri arazilerinden olan menfaat ve tasarrufları, vakıflara devredilen hazine topraklarının (İşeri, 2006) 1935 yılında bu statülerinden çıkarılarak⁵⁶ varlıklı sınıfın mülkiyetine geçmesi ve takibinde 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu⁵⁷ ile bu vakıf arazilerinin tamamının kamulaştırılıp yeniden topraksız köylüye dağıtılmasıdır (Tarimkredi, 2017).

⁵⁶ 1935 yılında çıkarılan 2762 sayılı kanunun 10-11-12 ve 13. maddelerine göre vakıflara ait gayrimenkuller hakkında özel hukuk hükümlerinin uygulanacağı ve ilgili mallar üzerinde bu kapsamda tasarrufla bulunulabileceği yer almaktadır

⁵⁷ 1945 yılında çıkarılan 4753 sayılı kanuna göre; yurt topraklarının devamlı işlenmesini sağlamak amacıyla arazisi olmayan veya yeterli olmayan küçük çiftçiye arazi, ihtiyaç halinde olanlara işleme ve onarma sermayesi, canlı ve cansız demirbaş vermek kanunun amacıdır (md.1). Kanun 500 dönüme kadar küçük, 501-5000 dönüm orta ve 5000 dönüm ve üzerini büyük arazi olarak almıştır (md.6). Dağıtılacak araziler kamu mülkiyetinde olup kamu işlerinde kullanılmayan, ihtiyaç fazlası orta malı olan, sahibi bulunmayan, kurutulan bataklıklar, kuruyan göl ve nehir yataklarıdır (md.8). Devletin Vakıflar Genel Müdürlüğü tasarrufunda olan vakıf arazileri, özel idare ve belediyelerin mülkiyetinde olup kamu hizmetinde kullanılmayan araziler ve gerçek ve özel hukuk tüzel kişilerinin dar topraklı bölgelerde 2000, geniş topraklı bölgelerde 5000 dönümün üzerindeki arazilerini kamulaştırma yetkisi de vardır (md. 14, 16). Toprakların verilmiş sırası ise; hiç arazisi olmayan ortakçı-kiracılar, arazisi yetmeyen çiftçiler, arazisi olmayan tarım işçileri, göçebe ve göçmen çiftçilerdir (md.34). (<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6032.pdf>).

Kanunun uygulanması 1947 yılına sarkarken 1950'de topraksız veya az topraklı ortakçı, kiracı veya tarım işçileri tarafından işlenmekte olan 50 dönüm üzerindeki arazinin kamulaştırılarak bu işçi ve çiftçilere dağıtılabilmesini içeren 17. madde yürürlükten kaldırılmış (4753 sayılı kanun), 1955'te 24 maddesi daha değişen kanun 1973 yeni toprak ve tarım reformu ile de yürürlükten kaldırılmıştır (Keyder ve Pamuk, 1984: 52). 1947- 1972 yılları arasında dağıtılan Hazine toprakları dışında sadece binde 2'si büyük toprak sahiplerinden kamulaştırmak yoluyla dağıtıldığı için (Birtek ve Keyder, 1991: 54) toprak reformunun toprak dağılımında eşitliği vurgulama fonksiyonundan söz etmek gerçekçi görünmemektedir.

1945 toprak davasının başlangıcı (1925) Şeyh Sait İsyanı sonrasında çıkarılan 1097 sayılı kanundur. 1929 yılında çıkarılan 1505 sayılı kanun ile doğu bölgesinde ihtiyaç sahiplerine dağıtılacak toprak hakkında; 1927 tarihli 1097 sayılı kanunla⁵⁸ hazine arazilerinden ihtiyaç sahiplerine verilenlere dokunulmamak kaydıyla 2000 dönüm üzeri araziye rayiç bedeli ödenmek şartıyla yine ihtiyaç halindekilere dağıtmakla devlet görevli kılınmıştır (md.1 ve 2). Burada asıl hedeflenen Şeyh Sait'in gayrimenkulleri olmakla birlikte 1505 sayılı kanunun Muğla ve Konya'daki bazı büyük çiftlikleri kamulaştırarak toprakları halka dağıtılmıştır. Bunun üzerine Danıştay'a kanunun sadece Şark'ta geçerli olacağı üzerine itiraz edilmiş ve kanun 1933 yılında iptal edilmiştir (Kuruç, 2017). Bu gelişme ile toprak meselesinin önemi ve kanun yapıcının temel amacının Danıştay tarafından anlaşılmadığı yasama organı tarafından öne sürülerek kamulaştırmanın anayasa maddesi halinde yeniden toprak üzerine uygulanmasına karar verilmiştir.

Bu kapsamda önce 1934 yılında 2510 sayılı iskân kanunu⁵⁹ aşiret reisliğine, beyliğe, ağalığa, şeyhliğe hükmi şahsiyet tanımayıp bunlara ve bunların herhangi teşkilat ve bağlantılarını kaldırmıştır. Aşiretlere veya kişilere ait tüm gayrimenkullerin devlete geçeceği ve devletin bunları muhacir, mülteci, göçebe, naklolunan, topraklı ve az topraklı yerli çiftçiye dağıtıp tapu verebileceği (md.10) hükme bağlanmıştır. Aynı kanununa göre iskân yoluyla verilen gayrimenkuller 10 yıl süre ile satılamaz, haczolunamaz, bağışlanamaz, terkin edilemez (md. 30). Bu kanun devletin toprakları kamulaştırabilmesinin ilk işareti olması, çiftçinin topraksız bırakılmaması ve ailesini geçindirecek büyüklükteki toprağın elinden çıkmaması yorumları açısından da önemli bulunmaktadır (Karaömerlioğlu, 1998). Dolayısıyla 1945 Toprak Reformu Kanunu,

⁵⁸ 1927 yılı 1097 sayılı "Bazı Eşhasın Şark Manatıkından Garp Vilayetlerine Nakilleri Hakkında Kanun" ile toplumsal, idari ve ekonomik gerekçelerle Beyazıt ilinden ve Şeyh Sait İsyanı ile ilgisi olmamakla birlikte olası riskleri engellemek için süreçten etkilenebilecek bazı kişi ve aileler Batı illerine nakledilmiştir. Bu kişilerin arazileri ise 1505 sayılı kanun ile Hazineye geçmiştir.

⁵⁹ Kanun asıl olarak Şeyh Sait İsyanı'nın etkisi ile Doğu ve Güneydoğu'daki ağalık benzeri büyük toprak sahiplerinin etkisini kırmayı amaçlamakta iken sonraları tüm ülke coğrafyasını kapsayacak bir toprak reformu düşüncesi öne çıkacaktır (Tezel, 2000: 347).

reform mu tartışmasını yaratmış ve 1945'te anayasa değişikliği ile çok tartışılan 74. Madde getirilmiştir. Bu madde ile kamuya çiftçiyi toprak sahibi yapmak üzere özel istimlak kanunları yapma yetkisi tanınmış ve ardından da “Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı” hazırlanmıştır (Kuruç, 2017).

1945 Topraklandırma kanunu öncesi bu tasarı ile ilgili yapılan meclis tutanaklarında temel meselenin özellikle büyük toprak sahipliğinde görülen ortakçılık olduğu ve yurt topraklarının gereği gibi işlenmesi içinde ortakçılığın kaldırılıp mülk haline getirilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Gerçek anlamda bir tarım reformu için çiftçinin topraklandırılması yanında tapulaştırma, toprak mülkiyetinin sınırlandırılması ve bunların tescillerinin yapılması ve arazinin teknik açıdan ıslahı gibi konuların dikkate alınması gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu kapsamda çiftçiye toprak dağıtılması ve ‘çiftçi ocaklarının⁶⁰’ kurulması öncelikle ele alınıp çiftçiyi topraklandırarak geçimini bu topraktan sağlaması, üzerinde işletme kurarak toprakla kökleşmesi ve aynı zamanda arazilerin belli ellerde yoğunlaşması ya da işletilemeyecek kadar bölünerek küçülmesi engellenmek istenmektedir (TBMM Tutanakları, 2017).

1945 yılında yasalaşan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 1947 yılında başlayıp 1972 Toprak ve Tarım Reformu Kanunu'na kadar uygulanmıştır. 1945 Toprak Kanunu'nu farklı kılan özelliği ise sadece mülkiyet dağılımındaki eşitsizliği dengelemeyi değil nüfus ve üretimin toprak mülkiyeti üzerinden artırılacağı, tapu kayıtları üzerinden mülkiyet ilişkilerinin denetlenebileceği, ortakçılığın önlenerek siyasi avantaj

⁶⁰ Kuruç (2017)'a göre çiftçiye toprak dağıtılması ve çiftçi ocakları kurulması hakkındaki kanun tasarısında topraklar küçük, orta, büyük ve köylü mülkleri olarak dörde ayrılmaktadır. Büyük mülklerin devletin hâkimiyetinde olup yoğunlaşmanın ve diğer çiftçilerin ezilmesinin önlenmesi, orta mülklerin şahısların ellerinde sınırlı olan topraklar olması ve küçük mülklerin temel üretim unsuru olması belirtilmektedir. Asıl üretim unsurunun köylü mülkleri olacağı ve bunların da çiftçi ocağı şeklinde örgütlenecekleri belirtilerek 1940'da getirilen ‘Köy Enstitüleri’ ile Cumhuriyet tipi köylünün yaratılarak toprak dağıtımıyla birleştirilmesi düşünülmüştür. Yeni bir mülkiyet şekli olarak tasarlanan bu ocakların bölünmezliği, 25 yıldan önce satılamazlığı, haciz veya ipotek edilemezliği, devredilemezliği, ortakçı kullanılamazlığı tasarıda garanti altına alınarak bu topraklar meta olmaktan uzaklaştırılmıştır. Fakat tasarıdan köylü ocaklarının çıkarılması ile birlikte 1950 sonrası sınırlı sayıda hazine arazisi dağıtılabilmemiş ve bugünlere gelinmiştir (Karaömerlioğlu, 1998).

sağlanabileceği hedeflerini de barındırmasıdır (Kaya, 96). Diğer taraftan Türkiye’de toprak sorununa yoğunlaşılmasının özellikle Şeyh Sait İsyanı sonrası Doğu ve Güneydoğu’daki aşiret yapılanmasının kırılması ile paralelliğine dikkat edilirse I. Dünya Savaşı sonrası Doğu Avrupa ve Ekim Devrimi’ndeki topraksız köylülerin huzursuzlukları ve başkaldırılarından etkilenildiği ve toprak dağıtımının ekonomik gerekçelerden öte toplumsal ve sosyal huzur için ele alındığı düşünülebilmektedir (Karaömerlioğlu, 1998). Bu nedenler reform girişiminin başarısı noktasındaki tartışmaları gündeme taşımakta ve Cumhuriyet rejimini köye götürecek olan köy ve toprak meselelerinin başarı ile çözümlenemediği (Kuruç, 2012) yorumuna açık kapı bırakmaktadır. İlave olarak o yıllarda asıl sorunun köylüğü topraklandırmaktan öte üretim teknolojisi ve girdi kıtlığından kaynaklandığını belirtmekte fayda bulunmaktadır. Mülkü olmadığı için ortakçılık ve kiracılık yapan aileler topraksız oldukları için değil hayvan ve sabanı olmadığı için üretim yapamamaktadır (Keyder ve Pamuk, 1984: 60-61). Zaten ilerleyen yıllarda traktörle gelen bir anlamda girdi ve teknoloji reformu gerçekleşince köylü devletten toprak reformu yapmasını beklemeden boş toprakları, hazine arazilerini, sürmeye başlamıştır⁶¹. Marshall dönemi ile başlayan makineleşme sürecinde, mera ve çayırların tarım alanlarını genişletmek amacıyla özel mülkiyete geçirilmesi, eş zamanlı olarak toprak reformu ve köylüyü topraklandırma çalışmalarının başlatılması; küçük

⁶¹ Neoliberal yapılanma dönemine doğru toprak üzerine devlet politikalarında Peyzaj ve Mimarlar Odası tarafından 1978 ve 2005 yıllarında ‘Toprak Reformu Kongreleri’ yapılmıştır. 2009 ‘Toprak Mülkiyeti Sempozyumu sonuç bildirgesine göre; toprak mülkiyetinin hukuki olarak sahip olmanın ötesinde üretim aracı olarak kullanabilme ve karar verme gücüne sahip olabilmenin de mutlaka kabul edilmiştir. Dolayısıyla kırsal, kentsel ve doğal varlık olarak bölümlenen toprak mülkiyetinde kırdaki toprak mülkiyeti, toprak reformu adı altında siyasetin gündeminde olmakla birlikte kapitalist olmayan eski üretim ilişkileri kırsal sanayileşememesine bağlı olarak farklı biçimlere bürünmüştür. Günümüzde modern hali ile toprak toplulaştırması biçimini alan uygulamalar sonucu topraksız çiftçi sayısında toprak ve sahibine bağımlılıkta yoğunlaşma görülmektedir. GAP gibi bölgesel projeler ise büyük toprak sahipleri lehine gelişmeler olup toprak mülkiyeti üzerinden adil bölüşümü sağlayamamaktadır.

Tarım topraklarının özellikle yeni büyükşehir yasası ile kent merkezlerine görece yakın olan kısımları tekeli rant savaşlarının kaynağı olmakta, kimi durumlarda ‘Acil Kamulaştırma Kanunu’ ile kimi durumlarda ortak (kamu) mülkiyetinde bulunan orman, mera, kıyı, su kaynakları, madenler gibi doğal varlıklarının ‘piyasa odaklı kamu yararı’ ile ulus ötesi maden ve inşaat şirketlerinin mülkiyetlerine girişi ‘zor’ yolu ile sağlanmaktadır. 2012 yılında 6302 sayılı Tapu ve Kadastro Kanunu değişikliği ile ise yabancı kişilere toprak satışı olanaklı kılınarak topraklar yabancılara ipotek ettirilip hale getirilmiştir.

çiftçi hedeflense dahi büyük toprak sahipleri lehine işleyen bir süreç yaratmıştır. (Sarı, 2016).

5.2. Kurumlar Üzerinden

Tarımla ilgili Bakanlık ve ilgili kamu kurum ve kuruluşları ve meslek örgütleri⁶² yanında tarımsal (köy) kalkınma, sulama, su ürünleri, pancar ekicileri, tarım kredi ve tarım satış kooperatifleri hizmet vermektedir. Kooperatiflerin yanında kooperatif benzeri kurumlar olan köylere hizmet götürme birlikleri, sulama birlikleri, damızlık sığır yetiştiricileri birlikleri, tarımsal amaçlı üretici birlikler bulunmaktadır. Resmi kurumlar; bakanlık ve müdürlükleri kapsarken; Özel kurumlar ziraat odalarını, 1910 yılında faaliyete geçen çiftçi cemiyetlerini, kooperatifleri kapsamaktadır (Özgün, 2012: 275).

Tarımla İlgili Bilinen Kurumlar; Zirai Kombinalar İdaresi, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu, AOÇ Genel Müdürlüğü, Zirai Mücadele ve Zirai Karantina Genel Müdürlüğü, Topraksu Genel Müdürlüğü, Türkiye Tiftik ve Yapağı A.Ş. Genel Müdürlüğü, Yem Sanayi T.A.Ş. Genel Müdürlüğü, Türkiye SEK Genel Müdürlüğü, Su Ürünleri Genel Müdürlüğü, Yem Tescil ve Kontrol Genel Müdürlüğü, TMO Genel Müdürlüğü, EBK Genel Müdürlüğü, Suni ve Tabii Tohumlama ve Nesil Kontrol Genel Müdürlüğü, Yaş Meyve ve Sebze İhracatı Projeleri Genel Müdürlüğü, 1982’de TİGEM olarak yeniden yapılandırılan Devlet Üretim Çiftlikleri, Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü, Bağ-Bahçe İşleri Genel Müdürlüğü, Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrol Genel Müdürlüğü, Orman Köy İşleri Genel Müdürlüğü, Milli Parklar ve Avcılık Genel Müdürlüğü, Orman Ürünleri Sanayi Genel Müdürlüğü, Yol Su Elektrik Genel Müdürlüğü, Kooperatifler Genel Müdürlüğü, Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü, Veteriner

⁶² Ziraat odaları ve ziraat mühendisleri odaları ise tarımsal mesleki örgütlerdir. Ziraat odaları, 1984’te çıkarılan kanun ile Tarım Bakanlığı’nın yan örgütü haline getirilerek pasifize edilmiş ve sadece Tarım Bakanlığı’nın verdiği görevleri yapan yarı resmi kuruluş haline almıştır.

İşleri Genel Müdürlüğü ve son dönemde oluşturulan Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü ve Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü'dür. (Tarım Bakanlığı, 2018-2022 Stratejik Plan).

Yeni Organizasyon; Tarım Bakanlığı⁶³ 2011 yılında çıkarılan 6223 sayılı kanun ile Tarım Gıda ve Hayvancılık Bakanlığı adını almış ve 2011 tarihli 639 sayılı KHK ile düzenlenen yeni görev tanımı; ıslah çalışmaları ve laboratuvar ortamları ile ilgili yapılacak geliştirme denetleme, katkı sağlama gibi fonksiyonlar, gıda sağlığı ve güvenliği ile bağlı olunan düzenleme ve yönetmelikler, yem arzı kaynaklı sorunlara ve tarımsal üretimle ilgili her türlü verilerin kaydı, muhafazası vs. ile ilgili önlemleri almak, stratejiler geliştirmek, kırsal kalkınma ve arazi toplulaştırması ile ilgili taahhüt edilen öncelikleri yerine getirmeyi kapsamaktadır (2018-2022 Stratejik Plan).

KİT'ler; 1909 yılında 3, 1911'de 22, 1913 yılında 5 anonim şirket ve iki adet iktisadi teşekkül bulunmakla (Akşin, 2008: 56) birlikte KİT'lerin Türkiye ekonomisi içindeki önemli yerinin gerçekleştirilemeyen sanayi planları bir tarafa bırakılırsa, planlı kalkınma dönemi ile başladığı bilinmektedir. KİT ve merkezi planlama ile ekonomi politikalarının yönlendirildiği yıllarda kamu, özellikle gıda sektörünün hammaddesi olan ürünlerde belirleyici olmuştur.

Türkiye'de tarım politikaları açısından devlet üretme çiftlikleri, haralar gibi tarımsal KİT'ler teknolojik gelişmelerin ve sulama da dahil olmak üzere verimliliği

⁶³ Kurumun tarihçesine kısaca bakacak olursak; 1838 yılında Ziraat ve Sanayi Meclisi olarak kurulup hizmetlerini Dışişleri Bakanlığı bünyesinde yürütmüştür. 1839'da Ticaret Bakanlığı'na bağlı Meclis-i Umuru Nafia, 1843 yılında Maliye Bakanlığı'na bağlı Ziraat Meclisi olarak hizmet vermiştir. 1846'da ayrı bir bakanlık olarak Ziraat Nezareti kurulmuş, 1846'da Tarım ve Ticaret Bakanlığının birleştirilmesi, 1889'da da Ziraat Bankasının Bakanlığa bağlanması ile tarım hizmetleri Ticaret ve Nafia Nezareti, Ticaret Nezareti, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Orman ve Maadin Nezareti adları altında yürütülmüştür. 1891-1911 arası Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti olmuş, 1920'de ticaret, ziraat, orman, sanayi ve maden işlerinin bir arada yürütülmesinin kanunlaştırılması üzerine İktisat Vekâleti bünyesinde hizmetler yerine getirilmiştir. Cumhuriyet sonrası ayrı bir bakanlığının kurulması ile Ziraat Vekâleti, 1931'de tekrar İktisat Vekâletine bağlanma, 1931'de tarım-veteriner-orman genel müdürlüklerinden oluşan Ziraat Vekâleti, 1974'te Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 1981'de Tarım ve Ormancılık Bakanlığı, 1983'de Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı, 1991'de Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ve 2011 tarihi itibarıyla de Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı adlarını alarak faaliyette bulunmuştur (2018-2022 Stratejik Plan).

artıran girdilerin yayılmasında, TMO gibi destekleme alımları ile fiyat dalgalanmalarının önlenmesinde, tarım kredi kooperatifleri gibi küçük üreticilere sübvansiyonlu kredi verilmesinde etkin olmaktadır (II.BYKP, 308-309). KİT'ler (TMO, TEKEL, TŞFAŞ, ÇAYKUR, TMO gibi) pazar oranları ve fiyatlar üzerinden, tarım satış kooperatifleri ise devlet kredileri yoluyla devletin tarım politikalarını uygulamaktadırlar (İTO, 2005: 69).

KİT'lerin liberalleşme dönemleri ile birlikte özelleştirilmeleri⁶⁴ tarımsal yapı üzerinde oldukça önemli etkilere sahip olmuştur. Dünya genelinde özelleştirmeye hiçbir gerekçe ve yerde tarımla başlanmayıp, aksine sübvansiyon edilmesi AB ortalamasında tarım çalışanlarının oranının %10 bile değilken özelleştirmede tarımı en son sıraya koymaları Türkiye'de 1990'larda %50, 2017'de dahi %20 olan tarım sektöründe dikkate alınması gereken bir konu olarak görülmektedir. Tarımın vazgeçilmezi olan hayvancılığın teşviki için de Yem Sanayii A.Ş., EBK ve SEK girdi destekleri ve diğer teşvik mekanizmaları bir yana özellikle Pazar paylarını korumaları anlamında özelleştirilmemesi gereken KİT'ler olarak değerlendirilmektedir (İrbeç, 1992: 67, 76).

Bu KİT'lerden yeni tarım reformu 2001 sonrası süreçte en çok tartışılıp dönüşüme uğrayanları ele alınmak istenmiştir. Bu çerçevede *TMO* satış ve pazarlama aşamasında kritik öneme sahip KİT'tir. TMO 2001 sonrası geleneksel fonksiyonunu bırakarak rol ve organizasyon dönüşümüne tabi tutularak 2007 yılına kadar alım merkezlerini kapatmış, buğday alımlarını düşürüp stoklarını küresel piyasadaki ucuz buğdayı gerekçe göstererek eritmiştir (İslamoğlu vd. 2008: 188, 190). 2003 yılı 'AB Müktesebatı' çerçevesinde hububat, mısır, çeltik/pirinç, haşhaş ve fındık ürünlerine yönelik destek değil müdahale alımı yapan bir kuruma dönüştürülmüştür (TMO, 2017).

⁶⁴ Morgan Guaranty Bank'ın KİT'leri satış önceliklerine göre sınıflandırdığı özelleştirme ana planına ve özelleştirme tarihlerine göre birinci derecede öncelikli KİT'ler YEMSAN (1993-1995) ve TİGEM (2003-); ikinci sırada öncelikli KİT'ler SEK (1993-1998), EBK (1995-2000), ORÜS (1996-2000), ÇAYKUR, TÜGSAŞ (2004-2005), TŞFAŞ (2003-); Üçüncü sırada öncelikli KİT'ler TMO (2001-), TZDK (1998-2003), TEKEL (2004-) ve ZİRAAT BANKASI (tarımsal kredi dağıtımı)'dır (Oral, 2013: 300-301). KİT olmamakla birlikte Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerinin İşlevsizleştirilmesi de özelleştirme kapsamında değerlendirilmektedir.

TİGEM, tohumculuk, fide ve fidan ve damızlık hayvan üzerine örgütlenmiş olduğundan üretimle ilgili temel girdi sağlayan KİT konumundadır. Dünya tohumculuk sektörü gelişmelerinde 1970'lere hibrit melez tohumlar damgasını vurmuşken günümüzde biyoteknoloji ve rekombinant teknolojileri ile geliştirilmiş tohumlar tarımın belirleyicileri haline gelmiştir. (TİGEM, 2016: 8). 1970'lerde canlanan tohum ticareti 1980'ler boyunca hızlanmış ve günümüzde 1970'in 12 kat büyüklüğünde bir ticaret hacmine ulaşmıştır. Bu ticarete Fransa, Hollanda ve ABD lider ülkelerdir (TİGEM, 2016: 10).

Türkiye'de ise 1926'da kurulan tohum ıslah istasyonları 1950'lere kadar serin iklim tahılları ile ilgili çalışmalarda bulunmuştur. TİGEM 1960'larda traktörleşmeyi takiben başlatılan verimliliği artırma çabalarında 1980 itibarıyla kamu yerine özel sektör temelli tohum tedarik sistemine geçilerek ulusal tohumculuk endüstrisinde özel sektör hâkim duruma gelmiştir. Sertifikalı tohum üretimine önem vererek Ziraat Bankası üzerinden finanse edilen tohumluk programını sözleşmeli çiftçilerle yürütmüştür (I.BYKP, 178). Bu çerçevede TİGEM bayileri aracılığı ile sertifikalı tohumlar dağıtmakta ve TİGEM sertifikalı tohumculuğu yaygınlaştırmak için işletmelerinde sertifikalı patates, hibrit mısır, ayçiçeği, sebze ve yem bitkilerinin üretimini yapmaktadır (TİGEM, 2017: 8)

Kamu ise kendine döllen bitkilere odaklanarak üretim ve dağıtımlarını yapmaktadır (TİGEM, 2016: 12). 1990'lara doğru yüksek verimli tohum endüstrisinin geliştirilmesi önceliklendirilmiş ve yabancı sermaye yatırımlarının bu alana girişi teşvik edilmiştir (V. BYKP: 39).1980'e kadar 2 özel şirket toplam %2'lik pazar payına sahip olabilmişken 1982-'85 serbestleşme düzenlemeleri ile Türkiye tohum piyasasını 4 kattan fazla genişletmişlerdir. 2002-2016 arası tohum ithalatı miktar olarak %190, değer olarak da % 265 artış göstermiştir. 2002 yılında ton başı fiyatı ortalama 2.875 dolar iken günümüzde %42'lik bir artış ile 4.084 dolar olmuştur (TİGEM, 2016: 14). Tohum üretim

miktarlarında ise son on yıl içinde buğdayda %504'lik, mısırdaki % 26'lık, ayçiçeğinde % 28'lik ve şeker pancarında % 1,9'luk artış gerçekleşmiştir (BUGEM, 2017).

Mevcut durumda Türkiye tohum pazarını tahıl, endüstri ve yem bitkileri tohumları oluşturmaktadır. Günümüzde bu tohumların %55'i sebze, onun da %10'u patates, %9'u mısır, %7 ayçiçeği ve %5'i yem bitkileri tohumlarını kapsamaktadır (TİGEM, 2017: 12-13). TİGEM'in sertifikalı tohumdaki pazar payı buğday, arpa, korunga ve fiğde %50'nin üzerinde çeltik ve yoncada ise %25'in altındadır (TİGEM, 2017: 8). Sertifikalı tohum kullanımı TİGEM üzerinden yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır. TİGEM ayrıca Tarım reformu ile 2004 yılında kabul edilen 5042 sayılı 'Yeni Bitki Çeşitlerine Ait İslahçı Hakların Korunmasına İlişkin Kanun' ile 2006 yılında kabul edilen 5553 sayılı "Tohumculuk Kanunu" yaratılan tohumculuk sektörü ile sertifikalı tohum üreticilerine sertifikalı tohum desteği vermektedir. Buğday-arpa, tritikale-yulaf-çavdar, çeltik, yer fıstığı, nohut-kuru fasulye-mercimek, susam-kanola-aspir, patates, soya fasulyesi, yonca korunga-fiğ-yem bezelyesi bu kapsamda desteklenen tohumlardır.

Cumhuriyet dönemi sonrası makineleşme ile ilgili ilk akla gelen traktörleşmedir. Hükümetlerin küçük üreticilik ve kıra bakış açıları makineleşme üzerinden de takip edilmektedir. Örneğin 1960'larda traktör sayısındaki artıştan çok tarımsal işgücünü azaltmayan makinalar üzerinde durulması gerekliliği ele alınırken (I.BYKP: 179), küresel kapitalistleşmemiş ülkelerin ithal ikamecilik dönemi olan IV. Planda, traktör ithali yerine ithal ikameciliğine yönelmesi benimsenmiştir (IV. BYKP: 618). Dolayısıyla tarımsal üretim tohum dışında makineleşme üzerinden de desteklenmektedir. Yetkili kılınan kurum KİT ise Türkiye Ziraat Kurumu (TZDK)'dur. 1960'larda kurulan kurum gübrelerin ve tarım makinalarının dağıtımında sorumlu tutulmuştur. Kurumun fabrikalarla işbirliği yaparak sağladıkları yerli üretim, satın alma garantisi kapsamına alınarak ihtiyacın kalanı ithal edilmiştir (I.BYKP: 177). 1962-72 arası TZDK, TŞFAŞ ve Tarım Kredi Kooperatifleri ile işbirliği yapan yerli fabrikaların yurtiçi üretimi

karşılayamadıkları miktarların ithal edilmesi sonucu kimyasal gübre kullanımı 11 kat, sulanan alan 1,5 kat ve traktör sayısı 2,9 kat artış yaşanmıştır (III. BYKP: 211, 238). Günümüzde Tarım Bakanlığı'nın sorumluluğuna bırakılmıştır. Herhangi bir şart olmadan ithal edilen gübrenin TL/ton üzerinden verilen fiyatı çiftçiye %5-10 arası fiyat artışı ile satılmakta ve gübre fiyat artışlarına yönelik hükümetlerin küçük üreticiyi desteklemek dışında uygulayabilecekleri araçları bulunmamaktadır. Diğer önemli girdi mazot TL/litre üzerinden verilen fiyatlarında %251'e ulaşan değişim oranları⁶⁵ yaşanmaktadır ve sınırlı ayarlama yapılmaktadır.

Temel verimlilik sağlayan girdi sulamanın tarım için olan önemi üzerine, KİT olmamakla birlikte genel müdürlük sorumlu tutulmuştur. Devlet Su İşleri (DSİ) ve sulama birlikleri sulama ile ilgili kamunun temel aracı kurumları olarak yer almıştır. Planlı dönemle birlikte yapılacak küçük sulama işleriyle köylülerin de ilgilenmesi gerekliliği belirtilerek köylü emeğinden faydalanılmıştır. Temel hedef olan sulanan alanların artırılması ve sulama projelerinin toprak toplulaştırmalarıyla birlikte yürütülmesi ve bu hakları düzenleyecek mevzuatın Tarım, Bayındırlık, Adalet ve İçişleri Bakanlıklarınca hazırlanması gerekliliği belirtilmiştir (I.BYKP: 176).

Türkiye tarım alanlarının %60'ı sulamaya elverişli, yaklaşık yarısı sulanabilir niteliktedir. 2016 itibariyle bu alanlarda DSİ tarafından kurulan sulama tesislerinin %88,6'sı sulama birliklerine⁶⁶, %5,7'si kooperatiflere, %3,9'u belediyelere, %1,5'i köy tüzel kişiliğine verilmiştir (DSİ, 2016: 74). Kooperatif sulamaları toplam yeraltı suyu sulamaları içinde %74 oranındadır. DSİ 1990 öncesi döneme göre tarımsal sulamadan çekildiği halde revize edilmiş ödeneğinin %53'ü tarım sektörüne ayırmaktadır (DSİ, 2016: 104).

⁶⁵ Mazot fiyatları 2002, 2008 ve 2015 yılları için 1,09 TL, 2,82 TL ve 3,86 TL olmuştur.

⁶⁶ Yeni tarım reformu döneminde sulama birliklerinin yaşadığı dönüşüm için bkz. Genç (2010).

Mevcut durumda tarım toprak yüzeysel suların %82'si, yeraltı sularının ise %37'sini sulama amaçlı kullanmaktadır (TUSİAD, 2008: 68). Sulamanın hem kırsal hem de tarımsal üretim açısından temel altyapı hizmeti olarak ele alınması GAP gibi bölgesel sulama yatırımlarına girişilmesine neden olmuştur. Çeşitli yönleri ile eleştirilen bu projelerin çalışmanın bu kısmı açısından önemi toprağın yetersiz sulanmasının aksine aşırı sulama problemi oluşturmasıdır. Aşırı sulama sonucu bitki tarafından alınmayan fazla su yeraltı ya da yüzeysel sulara karışmakta ve hem kimyasal girdiler bu geri dönüş yolları üzerinden su kaynaklarının kirlenmesine neden olmakta (TUSİAD, 2008: 69) hem de toprakların verimli üst kısımlarının aşınıp çoraklaştırması, taban su seviyesi yükselerek bataklıklar oluşması sorunu yaşanmaktadır (Şanlıurfa Çevre Sorunları ve Öncelikleri Envanteri, 2005)

Kooperatifler; Günümüz tarım kooperatifleri 1863'te kurulan Memleket Sandıklarına dayandırılmaktadır (tarimkredi.org, 2017). Memleket sandıkları üzerinden çiftçilere kredi vermek amaçlı 1908 devrimi sonrası başlayan ve yaygınlaşan kooperatifleşmede hareket öncelikle örgütlü yabancı tüccarlar karşısında yerel üreticinin sömürülmesini önleme çalışmalarına yönelmiştir. 1915 yılında Aydın Müstahsilleri A.Ş., 1917 yılında Türkiye Palamutçuları A.Ş., Manisa Bağcılar Bankası ve İzmit Sancağı Kooperatif Tütün Müstahsilleri A.Ş. Osmaniyesi kurulmuştur. İzmir'de 1892-1922 arası, Adana'da ise 1913-1920 arası işlem yapan 'Ticaret ve Zahire' borsalarının kapanıp 1925'te İstanbul Borsası'nın açılmasına kadar fiyat düzensizliklerinin yaşandığı boşluk dönemi oluşmuştur (Duran, 1991: 72-83).

Kooperatifçilik hareketi ve kooperatifler, Cumhuriyet dönemi ile üzerinde yoğunlaşan ve kalkınmanın motoru sayılan bir araç olmuştur. Küçük meta üretici ağırlıklı yapıda ürünlerin alımı, kredi imkânları, girdi temini ve sigortalama konularında kooperatiflerin aktif olması ekonomik ve toplumsal açıdan gereklilik olarak görülmüştür (I.BYKP: 188).

Bu doğrultuda başlayan kooperatifleşme çabalarında planlı dönem öncesi 1923-1960 arasında; günümüz tarım kredi kooperatiflerinin⁶⁷ temeli olan 1924 tarihli 498 sayılı İtibari Zirai Birlikleri Kanunu yürürlüğe konulmuştur. Bu kanuna dayanarak ilk kooperatifler 1925 yılında Ankara Memurin Erzak Kooperatifi, 1927 yılında İzmir’de İtibari Zirai Birliği 1936 yılında Silifke’de Tekir Çiftliği Tarım Kredi Kooperatifi olarak kurulmuştur (tarimkredi.org, 2017). Takibinde 1935 yılında tarım satış kooperatifi, köy kalkınma kooperatifleri, toprak ve su kooperatifleri ve pancar ekicileri kooperatifi kurulmuştur (Tarım Bakanlığı, 1974: 32).

Planlı dönemle birlikte kooperatifler ile ilgili yapılan en önemli düzenleme 1961 Anayasasında ve kalkınma planlarında ayrıntılı şekilde ele alınan düzenlemelerdir. Bu dönemde üreticilerin kendi aralarında birlik kurmaları desteklenmiş özellikle kooperatif olmayan yerlerde özellikle tüccara bağımlılığın azaltılması amaçlı belirli bölgelerde tarım odaları kurulmuştur. Üreticinin borçlu olması ve yeterli depolama imkânlarının bulunmaması ürünün büyük kısmının hasat döneminde satılmasına ve şiddetli fiyat dalgalanmalarına yol açmaktadır. Hem kredi ve pazarlama kolaylıkları hem milli gıda

⁶⁷ Memleket sandıklarının 1881 senesinde Rumeli illerine ait olanlarının yürütülme ve idare biçimlerinde yapılan değişikliğin kabulü ile bu kooperatiflerin kurulduğu kabul edilmektedir. Bu değişiklik ile tarım aletlerine ve arazi sürme ihtiyacında olan üreticilere azami 5 yıllığına borç verilmesi amaçlanmıştır (tarimkredi.org, 2017). Kredi kooperatifleri 1929 yılında çıkarılan 1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu ve 1935 yılında çıkarılan 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifler Kanunu, 1972 yılında çıkarılan 1581 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu ile gelişmeler devam etmiştir. 1977 yılında merkez birlik kurularak Ziraat Bankası’ndan ayrı bir teşkilatlanmaya sahip olmuşlar, 1984 yılı 1581 sayılı kanun ile idari ve mali yapılarında değişiklik yapılarak 2005 sayılı 5330 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanununda Değişiklik Yapılmasına Hakkında kanun ile son hali şekillenmiştir (tarimkredi.org, 2017).

Bu yeniden yapılandırma kanunu sonrası üreticiler borçlanabilmek için ipotek, tapu belgesi, kira sözleşmesi, hayvan varlığı belgesi göstermek zorundadır. İslamoğlu (2008) araştırmasına göre çalışma kapsamında incelenen ürünler açısından bakıldığında ayçiçeği üreticilerinin %45’i bu kooperatiflere borçlu olup borçların % 15’i girdi alımı için kullanılmaktadır. Buğdayda ise üreticilerin %90’ı borçlu hesaplanmış ve %70’inin borçluluğu 2003 sonrası artmıştır. Bu üreticilerin %88,5’i girdi maliyetleri nedeniyle ki; tohumun %20’si kooperatifler üzerinden sağlanmaktadır. Borçlanılan kurumlar açısından Ziraat Bankası %42 ile ilk, tarım kredi kooperatifleri %41’lik oran ile ikinci sırada yer almaktadır. Tüccar ve tefeci borçluluğu da %42 düzeyindedir. Pancar üreticileri %94 oranında borçlu olup borçların %70’i girdi nedeniyledir ve bu borçların %60’a yakını kooperatiflerdedir (İslamoğlu vd, 2008: 381). Pancar üreticileri en çok mazot fiyatları daha sonra diğer girdiler nedeniyle kooperatiflerden, Ziraat Bankası ve Denizbank ağırlıklı bankalar üzerinden borçlanmakta, %55’inin tarım dışı geliri bulunmamakta, %85’i üretim alternatifleri olmadığı için çiftçiliği bırakmayı düşünmemekte ve 300 dekar ve üzeri toprak sahipleri borçlanmaya olağanüstü durumlarda başvurmaktadırlar (İslamoğlu, 2008: 166, 195, 219-221, 395, 400, 411).

stoku tesisi nedeniyle büyük silolardan çok küçük merkezlere satınalma depoları yapılmıştır (I.BYKP: 189-190, 214, 220). Kooperatifler dışında Ziraat Odaları Birliği ve Türkiye Çiftçi Teşekkülleri Federasyonu da tarımsal üreticileri destekleyen örgütler olarak yer almıştır (Tarımda Bakanlığı, 1974: 33, 88).

Kırsal kalkınma amaçlı 1964 yılında Köy Kalkınma Kooperatifleri kurulmuş, 1969 yılında 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu çıkarılarak kooperatifler tarımsal amaçlı ve tarım dışı olarak sınıflandırılmıştır (tarimkredi.org, 2017). Kamu kurumları II. planla birlikte kooperatifleşmeyi teşvik etmiş ve kooperatifler kanunu çıkarılarak ortaklarına eşit haklar ve sorumluluklar tanıyan demokratik yapıların tarımda çeşitli amaçlar için kurulması esas alınmıştır (III. BYKP: 910). III. plan döneminde kamu fonları, halk tasarrufları kullanılarak oluşturulan girişimler ‘üçüncü sektör’ olarak tanımlanmış ve yurt dışı işçi tasarruflarının ülkeye aktarılması amaçlanmıştır (IV. BYKP: 131). Kooperatiflerin tarımın yanında sanayi ve hizmet kesiminde de etkin rol oynaması düşüncesi ile hareket edilmiş, tarımsal faaliyetleri için gereken sabit sermaye yatırımlarının kooperatifler eliyle sağlanması ve yine kooperatifler üzerinden bu tarım ürünlerinin işlenmesi amaçlanmıştır. Kooperatiflerin desteklenmesinin Merkez Bankası ve Ziraat Bankası kaynakları ile yürütüldüğü dönemde, fiyat dalgalanmalarına karşı bir fon kurulup üreticinin gelir istikrarına kavuşması hedeflenmiştir (IV. BYKP: 260).

2000'lere kadar çiftçilerin nakit de dâhil girdi ihtiyaçları kredi ve satış kooperatifleri üzerinden karşılanırken 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifi ve Birlikleri Kanunu⁶⁸ ve 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu ile mali özerklik

⁶⁸ Tarım satış kooperatif ve birliklerinin 2834 sayılı yasa yanında 5957 sayılı yasa ile de işletme açmaları engellenerek küçük üretici sıkıştırılmıştır. 2010 tarihli 5957 sayılı ‘Sebze ve Meyveler ile Yeterli Arz ve Talep Derinliği Bulunan Diğer Malların Ticaretinin Düzenlenmesi Hakkında Kanun ile sebze ve meyve ticaretinin serbest rekabet şartlarına göre yapılması amaçlanmış (md.1), komisyoncuların satış bedeli üzerinden alacakları oran en fazla %8 (md.5), toptancı halinde satılan mallardan %1 ve hal dışında satılan mallardan %2 hal rüsumu (md.8) ile sınırlandırılmıştır. Hal yasasında 2017 yılı şubat ayında değişikliğe gidileceği hükümet tarafından duyurularak taslak yasa ile gıda fiyatlarındaki yükselişin komisyoncular ve hallerden kaynaklı ayağının önlenmesi amacı ile hallerin her ilçede olmak yerine belirli yerlerde toplanması, ürün sınıflandırmasına gidilmesi (gidahatti, 2017) tasarlanmıştır. Tarım üreticilerinin gelirini artırmanın amaçlandığı yasada hal komisyonu ve belediye rüsumu kaldırılarak tarım ürünleri fiyatlarında

kazandırılması ve işleyişleri piyasa mekanizması ile uyumlulaştırılmış, üretim-pazarlama zincirleri kırılıp piyasanın ajanı konumuna sokulmuşlardır (KOYKOOP, 2017).

Devletin tarıma bakış açısındaki değişimin yansıması olan tarım reformu ile gelen süreçte tarımsal KİT'ler kadar kooperatifler üzerinde de etkisini göstermiş ve tarım satış kooperatifleri ve birliklerin yeniden yapılandırılması hukuken ele alınmıştır. Sürece TÜSİAD, kooperatiflerin özerk yapıları geliştirilirken rekabet hukuku kuralları da dâhil kanunlara uygun hareket etmesi, denetlenmesi, küçük üreticinin verimlilik sorunu için kümelenme modeli ile üretim denenmesi, üretim hariç dikey entegrasyon ile piyasa kurallarına göre yarışması gerekliliği yönünde düşüncesini yansıtmıştır (TÜSİAD, 2014: 93). Temel amacın tarım ürünlerinin işleme ve pazarlanmasında devletin etkinliğinin azaltılması şeklinde belirtilerek bu kooperatif ve birliklerden lisanslı depoculuk yapmak isteyenlere destek verilmesi, üreticilere depolardaki ürünleri karşılığı kredi alma ve ürün takası imkânı getirilmiştir. Böylelikle banka kredileri için uygun olmayan tarım arazileri yerine ürünler senet sayılıp piyasada işlem görerek borçlanma kolaylaştırılmıştır (DB, 2002).

Kooperatiflerin küresel düzenlenmesi ile tarım ürünlerini piyasa fiyatlarından alma zorunlulukları, üyelerinin tapu sahibi olma zorunluluğu, geçmiş borçların en az %60'ı ödenmeden yeniden borçlanamamaları çiftçiyi girdi maliyeti-piyasa fiyatı arasında sıkıştırmıştır (İslamoğlu ve Aysu, 2014). Kooperatiflerin banka kuramayacağı gerekçesi ile Tarıbank alınarak rekabet sonucu değil ama tasfiye sonucu ortadan kaldırıldıkları savı güçlendirilmiştir. Bugelişmelerin yanında tarım reformu dönemi kooperatifleri kendi içinde de farklılaştırmıştır. Örneğin büyük çiftçilerden oluşan Trakyabirlik küçük çiftçilerden oluşan Pankobirliğe göre sürece daha iyi uyum sağlamıştır.

indirim yapılması planlanmıştır (Aydınlık, 2017). Oysa ki şirket gıda rejimini yaşadığımız dönemde büyük market zincirleri sözleşmeleri tarlada çiftçi ile yaparak hal komisyoncusu ya da başka bir aracıya gereksinim duymamakta ve yüksek kar marjları ile satış yapmaktadır. Fakat bu yasada yapılan değişikliklerle vaat edilen üretici pazarları yerine üreticiler araçlara daha çok bağımlı kılınmaktadır (Güven, 2017).

Kooperatifçilik anlayışındaki değişimin uygulamadaki yansıması kooperatif ve birlik sayısı ile üye sayısından oldukça net anlaşılmaktadır. Özellikle tarım kredi kooperatifleri ve birliklerinin küçük üreticiye sübvansiyonlu kredi ve girdi temininin önüne geçilme çabası ile yeniden yapılandırılması sonucu hem kooperatif hem de üye sayısında ciddi düşüşler gözlenmektedir. Küçük üretici açısından oldukça kritik öneme sahip olan tarım kredi kooperatifleri 1930 yılında 558 kooperatif ve 29.170 üyeye sahipken 1970 yılında 21.370 kooperatif ve 1.305.357 üyeye ulaşmış ve 2017 yılında 1.625 kooperatife karşın 939.998 üyeye düşmüştür (Tarım Bakanlığı, 1974: 33; tarimkredi.org, 2017).

Tarım kredi, tarım satış, köy kalkınma, pancar ekicileri, toprak-su, çay, hayvancılık, balıkçılık, orman köy kalkınma ve toprak tarım reformu kooperatiflerinin de kapsandığı toplam 26 kooperatif türünün toplam kooperatif ve ortak sayısına bakıldığında 1965'te 2.744, 1976'da 12.328 ve günümüzde 84.232 kooperatif bulunmaktadır. Üye sayısı olarak ise aynı tarihlerde 2.106.595, 3.237.070 ve 8.109.225 olmuştur (IV. BYKP: 130, koop.gtb.gov.tr, 2017). Planlı dönem ile başlayan kooperatifleşme çabalarında kooperatif sayısında 31 kat artış yaşanırken üye sayısında kabaca 4 katlık artış yaşanmıştır.

2015 yılı itibariyle 31 kooperatif türünde 8.520 kooperatif faal olup 1.780.988 üyeye sahiptir. Dikkat çeken bir nokta yeni kooperatif kanununa kadar tarım satış ve tarım kredi kooperatifleri en fazla üyesi olan kooperatifler iken 2015 yılında bu sıralama değişmiştir. Motorlu taşıyıcılar kooperatifi 5.157 kooperatif ve 159.832 ortak sayısına sahip iken tarım satış kooperatifleri 325 kooperatif sayısı ile 499.932 üyeye sahiptir. Birlik olarak tarım satış kooperatifler birliği sayısı 15 ortak sayısı ise 480.217'ye düşmektedir (GTBa, 2017). Aktif olan birlikler ise üyelerin %46'sını kapsayan Fiskobirlik, üyelerin %15'ini kapsayan Trakyabirlik, Tariş Pamuk Birliği, Tariş Zeytinyağı Birliği, Tariş Üzüm Birliği, Tariş İncir Birliği, Çukobirlik, Karadenizbirlik,

Marmarabirlik, Antbirlik, Tiftikbirlik, Gülbirlik, Kozabirliktir (GTBb, 2017). Trakyabirlik ve Karadenizbirlik ürün ekiminden önce üyelerine nakit kredi vermekte, mal girdilerini de ihale üzerinden peşin alıp üreticilere satmaktadır. 2008 itibariyle %40 pazar payı ile Trakyabirlik girdi fiyatlarının belirleyicisi durumuna gelmiştir (İslamoğlu, 2008: 164-166).

5.3. Girdiler Üzerinden

Krediler: Tanzimat dönemi müdahaleci politikaların en belirgin olduğu alan tarım kredileridir. Hem özel piyasaya düzenleyici tedbirler getirilmiş hem de devlet çiftçiye kredi vermiştir. Özel kredi piyasasını düzenlemek amacıyla; kredi faiz oranı saptanmış, faize faiz yürütülmesi, aynî kredilerde malın fiyatından daha yükseğe satılamaması, ürünün belirli fiyattan tespiti karşılığı verilen kredilerin ürünün piyasa fiyatının altında belirlenememesi kabul edilmiştir. Devlet çiftçiye kredi vererek özel tarım kredilerine alternatif olmak amacıyla 1843 yılında Ziraat Meclisi ve halkın ihtiyacı olan yol ve köprü yapımı ve onarımında, halkın kredi taleplerinin karşılanmasında, bataklıkların kurutulmasında etkin bir rol oynayan Nafia Hazinesi kurulmuştur. 1843-1846 yılları arasında Anadolu ve Rumeli’de kredi veren kuruluş, tahsil ettiği kredilerden ‘evrak-ı sariha varidâtı’ adında bir tarımsal geliştirme fonu oluşturarak Hazineye tahsis edilmiş ve sermayenin ‘ziraat sermayesi’ olarak kullanılması kararlaştırılmış (Güran, 782, 783).

1860 yılında sandık olarak kurulan Ziraat Bankası 1888 yılında bankaya, sandıklar da banka şubelerine dönüştürülmüş, 1924 yılında çıkarılan kanun ile banka anonim şirket haline getirilerek tarımsal kredi açma imkanı yaratılmıştır (Yücel, 2014, 12). Cumhuriyetle birlikte tarımsal krediler Ziraat Bankası, diğer bankalar, tarım kredi kooperatifleri, tohumculuk ve bağımsız tütün satış kooperatifleri gibi banka kaynaklı diğer krediler, desekleme ve fiyat istikrar fonundan tarım satış kooperatif ve birlikleri ile

tarımsal köy ve kalkınma kooperatiflerine açılan fon kaynaklı kredilerden oluşmuştur (İTO, 2005: 97).

Küçük köylünün ileri ve geri bağlantılarında ticaret burjuvazisinin kritik yeri ve geleneksel olarak ulusal–yerel pazar bağlantısı içinde konumlanan tüccarların küçük köylülükle kurduğu ilişki örüntülerinde devletin rolü ve etkisi bilinmektedir (Özügür, 2011: 109). Devletin koruyucu olmadığı, fiyatların küresel ölçekte belirlendiği bir yerel piyasa ortamında küçük köylü tüccarla karşı karşıya kalmakta ve yerel tüccarın küçük köylü karşısındaki hâkim konumunu güçlenmektedir (Özügür, 2011: 109). Bu işleyişin örneği küçük üreticilerin yoksulluklarından ötürü Ziraat Bankası ve tarım kredi kooperatifleri kredilerinden faydalanamadıkları durumlarda ihtiyaçlarını salmacılar ve tüccarlar⁶⁹ üzerinden gidermelerinde görülmüştür.

2001 tarım reformu ile Ziraat Bankası ve tarım kredi kooperatiflerinin tarım üreticilerine sübvansiyonlu krediler üzerinden destekleri kaldırılmıştır. Bu reform öncesinde kredi kullanım koşullarında tapu gibi resmi evrakların gerekmesi ki günümüzde dahi devam eden bu sorunun muzdaribi olan küçük üreticiler tarım kredi kooperatiflerinin kaynaklarına başvurmaktadır; tapu sorunu olmayan büyük ve orta köylü işletmeleri ile kapitalist tarım işletmelerinin bu destekten faydalanmasına yol açmıştır. Kredi kullananabilen küçük köylülerde ve görece yoksul orta köylülerdeki yoksullaşma izlenebilmektedir. Bu yoksullaşma durumu ile ilgili kooperatifler üzerinden son dönemi aydınlatacak bilgilere sahip olunurken Banka'nın Tanzimat Dönemine uzanan kurumsal kimliği nedeniyle detaylı inceleme yapılabilmektedir. Örneğin 2013 tarihinde verilen soru

⁶⁹ Yerel tüccar, fiili olarak küresel gıda – besin rejiminin içindedir ve gıda – besin zincirinin üreticiye en yakın, dolayısıyla en altta olan tedarikçisidir. Resmi hiçbir belgenin gerekmediği ve ödemede esneklik sağlayan tüccardan borçlanma; ayçiçeği üreticiler arasında %11 seviyesindedir. Tüccara borçlu olanların %85'i girdi temini amacıyla borçlanmaktadır. Günümüzde tüccar borçluluğunun en belirgin olduğu ürün mısırdır. Mısır üreticilerinin önemli kısmı ürünlerini girdi borçluluğu nedeniyle tüccara satmakta ve bu nedenle borsada temsil edilmemektedirler (İslamoğlu vd., 2008: 167, 254). Mısır üreticilerinin kooperatiflerinin ve gerekli altyapılarının olmaması nedeniyle tüccarlar mısırın satış fiyatı üzerindeki belirleyici aktör durumundadır.

önergesine Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı tarafından verilen cevaba göre 2013 yılı için Tarım Kredi Kooperatiflerinin 415.091 adet ortağına ait 4.575.000.000 TL kredisine karşılık 22.244 ortağın 201.000.000 TL'si icra takibindedir. Ziraat ve diğer bankalarla ilgili bilgiler verilmemektedir (Soru Önergesi, 2013: 1).

Banka üzerinden değerlendirildiğinde ise; Ziraat Bankası'na 1889 – 1910 aralığında kredi alan kişi sayısı 18.200'den 146.700'e çıkarak %706, kredi verilen miktar ise 16,3 milyon guruştan 106,2 milyon guruşa çıkarak %552 artmıştır (Güran 2017: 313). Aynı dönem Emniyet Sandıklarına ise 289.205 kişi borçlu olup 8.809 kişi (%3) bankaya müracaat ederek taksitlerin ertelenmesini istemiştir. Bu kişilerden taksitleri bir sonraki seneye ertelenenlerin sayısı 1.256 kişi (%0,43), icra yoluyla malları satılan 2.482 kişi (%0,86), malları açık artırma ile bankaya geçenler 2.098 kişidir (%0,73). Malları açık artırma ile dışarı satılanlar 384; borçlarını ödeyerek bankadaki mallarını geri alanlar 647; bankaca el konulanlardan tekrar satılanlar 242 kişiden oluşmaktadır (Güran, 1987: 246-248).

1897 yılında Ziraat Bankası'na yatırılan para; 35 pare 420.843 guruş, alacaklılara yapılan ödemeler 2 pare 589.797 guruş, çiftçilere verilen kredi 32 pare 51.199.592 guruştur. Emniyet sandıklarında ise kredi alacaklarından 19 pare 40.466.954 guruş tahsil edilirken, kredi ve çiftçilerden 32 pare 241.673.489 guruş alacağı bulunmaktadır (Güran, 2007: 245).

Borçlanma yönünden ele alındığında ilgili yılda Ziraat Bankası'na yatırılan ya da alınan kredilerin lira olarak belirtilmesi bir karşılaştırma yapılacak yeterlilikte olmamakla birlikte en azından alacak ve borçluluk dengesine göre devletin faiz oranları dışında finansallaşma üzerinden tarım üreticilerini bağımlılık kısıncasına almadığı ve yoksullaşmanın bir ayağı olmadığı söylenebilmektedir. Borçlu kişi sayısı üzerinden

gidilirse 289.205 kişi sandıklardan, 55.580 kişi Banka'dan kredi kullanmıştır. 8.809 kişi yani borçluların %2,6'sı taksitlerin ertelenmesini talep etmiş; %1,7'sinin malları icra yolu ve diğer sebepler ile elden çıkmıştır (Güran, 2007: 245-248).

Planlı dönem ile birlikte banka kredilerinin sektörel dağılımında tarım kredileri 1962'de %18,6; 1963'te %20,8 ve 1967'de %19,9'luk paya sahipken 1973'de %23 olmuştur (III. BYKP: 890). 1976'da Ziraat Bankası üzerinden kullanılan tarım kredilerinin %22,6'sı işletmelerin %68,9'una gitmiştir. Bu gruba dahi dâhil olamayan küçük üreticiler ise tarım kredi kooperatiflerine yönelmiş, yüksek faizlerden tüccar, tefeciye borçlanmış ya da girdi üzerinden bağımlı oldukları kişilere ürünler değerinin altında satmışlardır. Kısaca üreticiler küçüldükçe kurumsal olmayan finans kaynaklarına bağımlılıkları da artmıştır (IV. BYKP: 123).

Zirai krediler toplam krediler içinde 1924, 1932, 1975, 1976 ve 1980 yılları içinde %61,1; %27,3; %22,12 ve % 20,86 ve % 26,2 olmuştur. Yani %20 civarındadır (Kepenek ve Yentürk, 2010: 45; TUSİAD, 1976). 1980 yılında Ziraat Bankası kredileri içinde çiftçiye verilen krediler %3,84 düzeyinde olup bu kredilerin %60'ı pazarlama kredilerinden oluşmaktadır. Ziraat Bankası dışında TŞFAŞ, EBK, SEK, ÇAY-KUR, TEKEL, Köy İşleri Bakanlığı, Orman Bakanlığı, Toprak-Su Genel Müdürlüğü'nde toplam kredilerin %2'si oranında kredi vermiştir (TUSİAD, 1981: 34-39).

Neoliberal dönemde ise, Bankalar Birliği (TBB, 2017) verileri üzerinden gidilerek 1998-2016 yılı arasında tarımsal kredilerin toplam krediler içinde %14,81'den %3,34'e ve ihtiyaç kredileri içinde %57'den %51'e düştüğü bilgisine ulaşılmaktadır. Nominal değer olarak bakıldığında ise tarım kredileri 4 milyon TL'den 56.898 milyon TL'ye, toplam ihtiyaç kredileri 7 milyon TL'den 111.957 milyon TL'ye ve toplam krediler 27 milyon TL'den 1.704.763 milyon TL'ye ulaşmıştır. Yani tarım kredileri 14.224,5 ihtiyaç kredileri 15.993,9 ve toplam krediler 63.139.4 kat artış göstermiş olmaktadır. Kısaca

tarımsal kredilerdeki azalış yönündeki eğilim diğer kredilerdeki finansallaşmanın görece daha yüksek olmasından kaynaklanmaktadır (TBB, 2017).

Diğer bir karşılaştırma ise tarım reformu ile gelen yeniden yapılandırma sürecinde kredi veren bankalardaki değişimdir. Ziraat Bankası'nın sübvansiyonlu tarım kredilerinin kaldırılması ile Banka'nın tarım kredilerindeki payı da oldukça gerilemiş ve özel bankalar piyasa faiz oranlarından tarım üreticisini fonlamaya başlamıştır. Özel bankalardan Denizbank 2002 yılında TARIŞBANK'ı satın alarak tarım bankacılığına yönelen ilk özel bankadır. Fikir vermesi açısından bir karşılaştırma yapılırsa; 2000 ve öncesi dönemde tarım kredilerinde Ziraat Bankası tekel konumunda iken 2014 yılı için toplam kredilerin %2,86'sını tarım kredileri oluşturmuştur. Bu payın %28,56'si Ziraat Bankası tarafından, %11'i Denizbank tarafından sağlanmıştır (TBB, 2017; Denizbank Faaliyet Raporu, 2014: 21). Müşteri sayısı açısından bakıldığında 221.000 üretici ve firmaya 9,8 milyar TL faiz indirimli kredi kullandırırken 3,7 milyon çiftçiye 7,6 milyar TL destekleme⁷⁰ verilmiştir. Denizbank ise tarıma yönelik 'üretici kart'⁷¹, 'çiftçi kart'⁷² hizmetleri üzerinden 1 milyon üretici ve firmaya ulaşmıştır (Denizbank Faaliyet Raporu, 2014: 21).

Küçük tarım üreticisinin piyasa faizlerinden borçlanması yanında tarım satış ve tarım kredi kooperatiflerinin de piyasada etkinliklerini kaybetmesi bu üretici kitlenin mülksüzleşmesinin önünü açmıştır. Süreç bir taraftan tüccarların alıcı konumunu güçlendirerek nitelikli olmayan sözleşmeler üzerinden küçük üreticinin ürünlerini değerinin altında alırken diğer taraftan resmi borçlanma mekanizmaları temel üretim

⁷⁰ Bu ödemelerde %50'lik payı gübre destekleri %25'lik payı ise 2001'de verilmeye başlanan hayvancılık yem ödemeleri oluşturmaktadır (İslamoğlu, 2008: 97).

⁷¹ Petrol ofisi ile 2006 yılından beri sürdürülen işbirliğine göre; anlaşmalı bayilerden üretici kart ile yapılacak akaryakıt alımları 5 ay vadeli ve o faizli olmaktadır. Yine anlaşmalı bayilerden 6 ay vadeli ve faizsiz olarak gübre, yem, tohum-fide, tarım ilacı gibi girdiler alınabilmektedir. BAĞ-KUR primleri bu kart ile otomatik ödenmekte ve çiftçi ile hasatta mahsuplaşmaktadır. Emekli çiftçiler de maaş ödemelerini Denizbank'tan almaktadır (Denizbank Faaliyet Raporu, 2014: 22).

⁷² Çiftçiler, TMO ürün ödemelerini bu kart ile daha erken alabilmektedir.

araçlarına el koyarak küçük üreticilerin piyasadan süpürülme süreçlerine yardım etmektedir (İslamoğlu ve Aysu, 2014).

Çiftçinin borçluluğunun örneği Ziraat Bakanı'na üreticilerin %24'ünün borçlu olması ve bunların da %60'a yakınının girdi almak amacıyla bu kredileri kullanmasında görülmektedir (İslamoğlu vd., 2008: 166). Girdileri ağırlıklı olarak borçla alan üreticiler bu durumları 2015 yılı zirai kredilerin %33,28'inin kısa vadeli olmasından takip edilebilmektedir. Bu kredilerin %3,97'si gayri nakdi olup tarım kredilerinin oranı %3,79'a yükselirken bu kredilerin %2,20'si takibe dönüşmüştür. (BDDK, 2015: 15). Finansal bağlanma üzerinden yaratılan ve tarımda kapitalistleşme arttıkça şiddetlenen bu mülksüzleşme türü karşısında üretici köylüler önceki kısımlarda belirtildiği gibi ilk etapta hayvan, traktör, ilaç ve gübre kullanımını azaltma gibi gayrimenkul olmayan girdileri elden çıkarmaya başlamakta sonrasında toprağını satarak temel bir üretim aracından mahrum olarak ortakçı ya da tarım işçisi olmakta ve en sonunda konutunu satarak göçmekte ve toprağını terk etmektedir.

Süreçle ilgili toprak satışındaki detay meclis soru önergelerinde netleşmektedir. Türkiye'de toplam 38.264.617 adet tarım arazisinden ipotekli tarım arazisi sayısı 2.581.529, yerli ve yabancı bankalarca ipotek konulan tarım arazisi sayısı 1.970.730 adettir. Toplam alan olarak ise 287.877.769.601,53 m² 'nin 135.332.610.769,08 m² 'lik kısmında ipotek, 98.800.642.496,67 m²'lik kısmında ise yerli ve yabancı banka ipoteği bulunmaktadır. Buna göre sayı olarak tarım arazilerinin %6,75'inde ipotek bulunmaktadır. Bu ipoteklerin %76'sı yerli ve yabancı bankalarca konulmuştur. Alan büyüklüğü olarak da %47'sinde ipotek bulunmaktadır. Yine bu ipoteklerin %73'ü yine bankalarca konulmuştur (Soru Önergesi, 2014). Buna göre banka kredilerine başvuran kesimin ortalama arazi büyüklüğü 50 dönümdür. Tapulu Türkiye ortalaması ise, 7,5 dönümdür. Buradan bankaların ipotek koyduğu araziler, yani borçlu çiftçiler, %75 oranında küçük ve orta meta üreticileridir. Fakat ipotek konulan arazi sayısı ve arazi

büyüklüğü karşılaştırıldığında büyük işletmelerin de mülksüzleştiği yönünde bir algı oluşmaktadır.

Toprak Satışında ise; 2012 yılı 6302 sayılı Tapu ve Kadastro Kanunu'nda yapılan değişiklik ile yabancı uyruklulara satılan tarım arazilerinde yabancı gerçek kişilere 1.969.849 m², yabancı tüzel kişilere 3.900.366 m² alan satılmıştır. Bu da tarım arazilerinin %5'inin, 4875 sayılı 'Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu'na göre 44 tüzel kişi tarafından 517.028,18 m²'lik 121 adet ana taşınmaz mülk edinmiştir (Soru Önergesi, 2012b-Dibek).

Tohum⁷³; Küçük aile üreticisi için en önemli girdi unsuru olan tohumun payı tahıllarda diğer ürünlere göre daha yüksektir. Girdiler içinde tohum buğday üretiminde %21, pirinç üretiminde %18,3 ve pamuk üretiminde %5,3 oranında kullanılmaktadır. Pirinçte ot temizleme, pamukta çapa ve toplamada ücretli işçilik en yüksek paya sahiptir (Güran, 1987: 249).

Tohumla ilgili bilgilerde ilgili tekrara düşmekten kaçınılmak amacıyla tohumculukla ilgili günümüz gelişmeleri biyoteknoloji alanına yoğunlaşarak verilecektir. Biyoteknolojinin ilk uygulamaları mayalama, bitki yetiştirme ve günümüzde neredeyse tüm bitki ve hayvan üretiminde görülen melezlemedir. Bu çerçevede elma, kahve, kavun, domates, patates, mısır, buğday, ayçiçeği, şeker pancarı, marul gibi pek çok ürünün genetiği ile oynanarak satılmaktadır.

Bu çalışmanın analiz kısmının konusu olan buğday herbisit toleransı ve modifiye edilmiş nişasta tipleri, mısır haşere direnci ve herbisit toleransı, ayçiçeği değiştirilmiş yağ bileşimi ve şeker pancarı herbisit toleransı ve virüs direnci açısından değiştirilen genlere sahiptirler. Hayvancılıkta ise; klonlama beraberinde getirdiği çeşitli tartışmalarla birlikte

⁷³ Tohumla ilgili önemli bilgiler Tarımsal KİT'ler içinde yer alan TİGEM ve ilk bölümde küresel tepkiler kısmında açıklamıştır.

en önemli gen tekniği olmuş ve besiciliğin uzantısı olarak görülmüştür (TUSİAD, 2000, 41 - 51).

GDO'lu ürünlerin bitki ve böcek haşerelerine karşı dayanıklı gen transferlerine sahip olmaları bu ürünleri sermaye kesimince önemli kılmaktadır. 1993 yılında ilk genetiği değiştirilmiş bitki denemesi yapılmış, 1999 yılında gen aktarılmış bitkilerin küresel ekiminde yarı yarıya artış kaydedilmiş, bu bitkilerin kullanımı 23 kat artmıştır (TUSİAD, 2000: 46). Günümüzde tarım-gıda-ilaç sektörlerinin bütünleşmesini de beraberinde getiren gen değişimi çalışmaları yiyeceklerin daha yüksek vitamin ve besleyici değerler içermesi, besiciliğe yönelik daha yağlı ve besleyici mısır ve soya, hepatit B-ishal ve kanser aşısı, kanser ilaçları gibi farmakolojik ürünlerin bitkilerden elde edilmesi yönünde değişmiştir (TUSİAD, 2000: 45).

5.4. Vergiler Üzerinden

Osmanlı'da vergiler genelde toprak (ürün) ve hayvan üzerinden alınan olağan vergiler ve savaş, afet gibi durumlarda padişah emriyle toplanan olağanüstü vergiler olarak sınıflandırılmaktadır. Olağanüstü vergiler gerektiğinde tarımdan da alınmıştır. Has, zeamet ve tımar padişah ve devlet memurlarına yapılacak ödemeler için yapılan vergilendirilmeyi kapsamaktadır.

Tımar sistemi temelde zirai bir ekonomi olan Osmanlı ekonomisinin özünü oluşturmaktadır. Devlet miri topraklarda optimum büyüklüğün korunması için özen göstermiştir (Tabakoğlu, 2012: 292-293). Tımarlar üzerinden alınan vergiler kira olarak kabul edilmiştir. Bu vergiler ürün üzerinden alınan (haraç-ı mukaseme) zirai vergiler ve hayvanlardan alınan vergilerden oluşmuştur. Zirai vergiler öşür ve salariye; hayvanlar

üzerinden alınan otlak resmi (şânu'l-mer'a), yaylak ve kışlak resmi, resm-i ağnam, resm-i ganem, âdet-i ağnâm, ağıl resmidir (Tabakoğlu, 2012: 299 – 300)⁷⁴.

Osmanlı Devleti tarımı hem ürün, arazi büyüklüğü, hayvan sayısı gibi nicel değerler üzerinden para/ürün şeklinde hem de toprak sistemi üzerinden vergilendirmiştir. 100'e yakın türü bulunan örf-i vergiler doğrudan tarımla ilgili ve dolaylı olarak tarımla ilgili şeklinde ayrılmaktadır. En çok bilinenler; toprağı kullanan reayanın tımar sahibine ödediği Çift Resmi ve toprağını belirtilen sürelerde ekmeyen veya terkedenlerden ceza niyetinde alınan Çift Bozan Resmidir (Sayın, 1999: 91- 117). Toprak üzerinden alınan diğer vergi ve tazminatlar (harâc-ı muvazzaf) resm-i zemin ve resm-i dönüm, resm-i tapu, resm-i asiyabtır. Kişiler üzerinden ise; resm-i ispenç, resm-i bennak ve resm-i mücerred, resm-i arus, bâd-ı hevâ, resm-i cürüm ve oşır-i diyet ve yava resmidir (Tabakoğlu, 2012: 301, 302).

Bu dönem için Güran (2017) istatistiklerine dayanarak yapılan hesaplama göre 1862/1863 mali yılı için toplam kamu gelirlerinin %46'sı, toplam dolaylı vergilerin ise %69'u tarım üzerinden alınan vergilerden oluşmuşken oran 1915/1916'da %43 olarak

⁷⁴ Bu vergilerden en önemlileri kabul edilenlerden

Aşar, mahsul miktarı üzerine konulan bir vergi olduğu için fiyat dalgalanmalarında verimini kaybetmemektedir. Ancak gayri safi hasılat üzerinden alındığı için arazi verimlerini dikkate almamakta ve vergilemede eşitlik ilkesini bozmaktadır. Şer'i (aşar/öşür) vergiler tarımla doğrudan ve dolaylı ilgili olarak alınmakta ve toplam vergiler içinde % 80'e yakın paya sahip olmuştur. Ürüne ve bölgeye göre değişmekle birlikte genel oran ortalama ürünün 1/10'udur. Müslümanlardan alınan öşür ve gayrimüslimlerden alınan haraç benzer niteliktedir. Ürünün 1/10'u olarak alınanlara harac-ı mukaseme, arazi büyüklüğü üzerinden alınanlara ise harac-ı muvazzaf denilmektedir (Sayın, 1999: 27- 62).

Ağnam, hayvan adedine göre alınan maktu bir vergidir. Aşarın aksine sürekli oranı yükseltilmiştir. 1914 tarihli kanunla %25, 1918'de %100 ve 1919 tarihli kararname ile %300 zam uygulanmıştır. Hayvan varlığındaki azalmalar nedeniyle zamlara rağmen gelir artışları sağlanamamıştır. Küçük baş hayvanlar üzerinden ortalama 1/10 oranında alınan ağnam vergisi de, nakdi ve aynı olarak toplanmıştır (Sayın, 1999: 27).

Tuz resmi; kg başına yapılan zamlar ile 1912-1917 arası 30 para olan kg 1930'da tahmini %400 zamlanarak 3 kuruşa çıkmıştır. (3 akçe=10 para, 120 akçe= 1 kuruş hesabına göre).

İstihlak resimleri; 1918 Muvazenei Umumiyye Kanunu ile hükümet şeker, kahve, çay ve petrol üzerine istihlak resmi koymaya yetkili kılınmıştır.

Müskirat resmi; 1918 Muvazenei Umumiyye Kanunu ile şarap ve bira hacimlerine göre, ispirotolu içkiler ise hacim ve alkol derecelerine göre resme tabi tutulmuştur (Eldem, 1994: 88-151). Tanzimat öncesi dönemde ise tarım ürünleri ve hayvanlar üzerinden alınan resimlerin başlıcaları; öşür, dimüs, akta, salarîye, basma akçası, boyunduruk hakkı, ağalık hakkı, kulluk hakkı, çift resmi, çift bozan resmi, tapu-bahçe-bağ-bostanfevakih-kovansîre-mücerred-ispencaba akçası-geçit-ağıl-yaylak-kışlak-otlak resmi, ağnam-kasaphane-serhana-kellehane-paçacı bacı, deve-manda-camus-öküz-inek-at-merkep-hinzır-canavar-ihhtisap resmi, gayrimüslümler için cizye-I şeriye vs.dir (Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, 1938: 67).

gerçekleşmiştir. Tarım üzerinden alınan vergilere tapu ve gümrük vergileri de dâhil edilmiştir. Dış ticaretin %40'ının tarım ürünlerinden oluştuğu, yine tarım ağırlıklı yapıda tarla ve arazilerin alınıp satılması üzerinden %40 oranında bina, arazi ve arsa vergilerinin alındığı kabul edilmiştir.

Bu çerçevede bu iki vergi grubunun %40 üzerinden alınan değerlere göre fikir vermesi açısından kabaca hesaplanmıştır. İlgili dönemlerde tarım üzerinden alınan vergilerin kamu gelirleri içindeki payının değişmesi maktu gelirler kısmında yer alan egemenlik altındaki coğrafyalardan gelen gelirlerin farklılaşmasından kaynaklanmaktadır. 1909 tarım sayımı da devlet gelirleri içinde tarımla ilgili vergiler⁷⁵ hakkında bilgi vermektedir. Buna göre toplam vergilerin %57'si tarım üzerinden alınan vergilerden oluşmaktadır (Güran, 2007: 200).

Tablo 2.5. Tarım üzerinden alınan vergilerin payları (%)

	Kamu gelirleri içinde	Dolaylı vergiler içinde
1862/1863	46	69
1875/1876	63	83
1887/1888	57	72
1915/1916	43	43

Kaynak: (Güran, 2017: 402-411)

Cumhuriyet döneminde ise 1925'te 552 sayılı kanun ile devlet gelirlerinin %40'ına yakınına karşılamanı aşar kaldırılmış ve yerine Mahsulat-ı Arızıye Vergisi getirilmiştir. Ürünlerin satışından alınan bu vergi ile nakdi vergilemeye geçilmiş fakat uygulama ertesi yıl kaldırılmıştır. Ağnam Vergisi Cumhuriyet döneminde ağırlaştırılmış, 1924'te Sayım Vergisi olarak adı değiştirilerek büyükbaş hayvanlardan da alınmaya başlanmış ve 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'na kadar isim değişikliği yaşamıştır (Sarı, 2006: 53).

⁷⁵ Tarımla ilgili vergilerin 1897 sayımına göre oranına bakınca emlak ve akar vergisi %14,08; aşar ve ağnam %29,77; tuz resmi %4,15; tütün resmi %4,21; alkollü içki resmi %1,49; tütün öşrü %0,72 ve ipek öşrü %0,50'dir (Güran, 2007: 167).

1939 sonrası devlet kapitalizminin yaşandığı yeni dünya sisteminde devlet, doğrudan girdiği üretim ve sermaye birikim sürecini vergiler, dış ticaret ve fiyat mekanizmaları kontrolü ile güvenceye almıştır (Aydın, 1980: 47). Türkiye tarihinde bu araçlardan vergiler özellikle yeni hegemon güç belirene kadar oldukça önemlidir. Her ne kadar Osmanlı vergi sisteminde yer alan tarımsal vergilerin kaldırılması ya da görece hafifletilmesi önemli gelişmeler olarak karşılanırsa da bu dönemde devletin köylülükle kurduğu ittifak türü ne olursa olsun tarım üzerinden vergilemenin ilk aklına gelen finans kaynağı olduğu görülmektedir. Bu açıdan da Türkiye tarımında üretim ilişkileri, 1945'e kadar merkezi yönetim tarafından vergi yolu ile el koyma şeklinde değişmeden kaldığı için küçük meta üreticisi; hangi kimlik altında üretim ilişkisine girerse girsin temel aktarım mekanizması değişmemiştir (Teoman, 2001: 42). Geleneksel üretim ilişkileri üzerinde devletin belirleyici bu etkisi Cumhuriyetin kuruluşundan büyük bunalıma kadar iç ticaret hadlerinde tarım lehine gelişerek tarımın 'altın yılları'nı yaşatsa da (Boratav, 1998: 38-42) bunalım ve savaş döneminde çok net biçimde aksi yaşanmıştır. Tarım ürünleri fiyatları düştüğü, yani iç ticaret hadleri tarım aleyhine geliştiği dönemlerde, köylü daha çok iç tüketim ve kendine yeterliliğe dönüp pazara çıkardığı miktarı azaltmıştır (Keyder ve Pamuk, 1984: 58).

İkinci dünya savaşında askeri sefererlik nedeniyle tarımsal işgücünün önemli kesiminin üretimden çekilmesi yanında bir milyonluk ordunun beslenmesi ile şehirlerin yaş sorunu, hububat ürünlerinin piyasa fiyatları altında alınmaları üretimdeki köylünün üretim kısıtlamalarına gitmeleri yani kendi ihtiyaçları için üretmelerine ya da ürünlerini saklayarak kamu görevlilerine vermemeleri gibi tepkilere yol açmıştır. Bunun üzerine,

Milli Koruma Kanunu⁷⁶ ve Aşar Vergisine benzetilen Toprak Mahsulleri Vergisi'nin^{77,78} uygulamaya konulması ele alınan yılların önemli gelişmeleri olmuştur (Metinsoy, 2012: 86). Aşar'ın yerine vergi kayıplarını telafi etmek amaçlı Toprak Mahsulleri Vergisi'nin, hayvan vergisi ve yol vergisi getirilmesi ile arazi vergisi oranının artırılması ve bu vergilerin nakdi ödenmesi zorunluluğu ve devletin tefecilerden sağlanan girdilere çözüm üretmemesi ilgili dönemde tarım ürünleri fiyatlarındaki düşüş ile birleşince köylülerin maddi güç açısından oldukça zayıflamalarına yol açmıştır (Keyder, 1981: 34; Keyder & Pamuk, 1984: 61; Kanbolat, 1963: 21).

⁷⁶ 1940 yılında çıkarılan 1721 sayılı Milli Koruma Kanunu; seferberlik ve devletin savaşa girme ihtimaline karşı hükümlerinin uygulanacağı belirtilen kanunun (md.1), iktisadi hükümlerinde hükümetin halkı ve işletmeleri ihtiyaçları doğrultusunda üretimde bulunması amaçlı kullanabilmekte, hükümetin sigorta kapsamındaki ürünlere zam yapıp sigorta primlerini tahsil edebilmekte, madenleri birleştirerek işletebilmekte, un fabrika ve değirmenlerine el koyabilmekte, çalışma saatlerini belirleyebilmekte, dış ticareti ihtiyacına göre düzenleyebilmekte, finansal alana her türlü müdahaleyi yapabilmektedir. Karaborsa ve spekülasyon yaratmak, fırsatçılık yapmak, anlaşmalar yoluyla halkı istismar etmek, hükümetçe tespit edilen dışında fiyatlardan satmak ya da fiyatları yükseltmek yasaklanmıştır. Hükümet ihtiyaç gördüğü zirai ürünlerle ilgili düzenleme yapabilmekte, köylüleri çalışmaya zorlayabilmekte, boş arazileri işleyebilmekte, her türlü zirai girdileri ihtiyacına göre kullanabilmektedir.

Türkiye'de savaş hazırlıkları kapsamında çıkartılan kanun, açlıkla savaşan Yunanistan'a yardım hazırlığı ile ilgili politikaları da içermiştir. Bu kapsamda yükselen fiyatlar nedeniyle 1941'de uygulanan karne sistemi ve 1942 fiyat artışları sadece buğday iç tüketimini ve önemli gıda maddeleri ihracını değil Yunanistan için de yardımların azalması anlamını taşımıştır (Tağmat, 2016: 171-185).

⁷⁷ 1943 yılında çıkarılan 4429 sayılı toprak mahsulleri vergisinde mahsul miktarı ve kıymeti belediye, muhtar ve ihtiyar meclislerince mısır ve çeltik dışındaki hububatta ölçüm diğer mahsullerde ise ilgililerin beyanlarına göre kaydedileceği (md. 5-6-7-8-), verginin oranı %8-12 arasında değişeceği (4. Fasl),afyon, pancar ve tütün bu ürünlerin alımını yapan kamu kuruluşlarınca üreticiye alım karşılığı yapılacak ödemelerden kesileceği (md. 24) belirtilmiştir. Yanlış veya eksik beyanda %20, zamanında yapılmayan aynı teslimlerde %25, taksiti geciken nakdi vergilerde %10 zam uygulanacağı (md.25-26-27) hububatların, bakliyatların ve diğer mahsüllerde yer alan antep fıstığı, fındık, kuru üzüm ve incir, pamuk ve zeytinin vergisi aynen alınacağı (2 numaralı cetvel) kanunda yer almıştır.

4429 sayılı kanuna ek 4503 sayılı kanun ile zeytin de toprak mahsulleri vergisi kapsamına alınmıştır. Vergi bir yıl sonra 1944 yılında 4553 sayılı kanunla vergi oranı %27 olarak düzenlenmiş (md.27), vergi kapsamına alınacak ürünler ile vergisi aynen alınacak ürünlerde ufak değişiklikler yapılmıştır.

⁷⁸ Devlet yaşadığı savaş tehdidi nedeniyle yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duymuş ve bunu da Milli Koruma Kanunu takibinde çıkardığı olağanüstü vergiler olan ziraatle uğraşan kişilerden alınan Toprak Mahsulleri Vergisi ve gayrimüslimlerden alınan Varlık Vergisi üzerinden karşılamayı ummuştur. Varlık vergisi özünde servet vergisi veya yerli sermaye yaratma düşüncesi taşımamakla birlikte bir sefere mahsus alınan, savaş sonrası dönemde hatta günümüzde dahi hükümet eleştirilerinin temelini oluşturan bir vergi olmuştur. Varlık Vergisi ile aynı hatta belki daha yıkıcı etkisi olan Toprak Mahsulleri Vergisi hakkında ise fazla tartışma yürütülmemiştir. Her iki verginin de agresif olması, takdir komisyonunca miktarlarının belirlenmesi, çok kısa sürede toplanması, yaptırımlarının ağırlığı gibi çeşitli zafiyetleri olmakla birlikte; savaş halinin finansmanının vergilerce karşılanan kısmının yalnızca %7'si varlık vergisi kaynaklıdır. Toprak mahsulleri vergisi toplam vergilerin %41'ini, dolaylı vergiler ise %47'sini oluşturmuş, küçük çiftçi, tarım işçisi ve topraksızlar ise yol vergisi, angarya ve diğer çeşitli vergilerin mükellefleri olmuşlardır. Konu ile ilgili detaylı okumalar için bkz: Kayra (2013) ve Ökte (1951).

Planlı dönemden hemen önce kabul edilen ve günümüze kadar çeşitli revizyonlar yaşayan Gelir Vergisi Kanunu'na göre zirai kazançlar gelir vergisi kapsamında vergilendirilmektedir. 1960 tarihli ilk Gelir Vergisi Kanun Tasarısında asli zirai faaliyetler olan ekim, dikim ve bakım yanında zirai mahsullerin belirtilen şartlarla satışı, zirai alet ve makinelerin kiraya verilmesi, bakım ve yetiştirme yoluyla hayvan ve hayvan mahsulleri istihali istisna kapsamına alınmıştır (Hiçşmaz, 1957: 32).

Bu dönemde zirai kazançların vergi dışı bırakılması (istisnası) vergide adalet anlayışı, verginin genelliği ve fedakârlık ilkelerine, verginin verimi ve verginin olabildiğince geniş kitleleri kapsamı (potansiyel vergi mükelleflerini vergileyebilmesi) gereklerine göre uygun görülmeyle oldukça eleştirilmiştir. Zirai kazanç istisnasının olumlu karşılanmamasına rağmen uygulanması tarım ağırlıklı ekonomik yapı ve geçmiş dönemlerde uygulanan aşar ve toprak mahsülleri vergilerinin olumsuz hatıralarının telafi edilmesi gerekçe gösterilmiştir. Devletin asıl amacının küçük çiftçinin vergi dışı bırakılarak desteklenmesi olduğu belirtilse de tarımsal krediler ve makine teşviklerinden ağırlıklı büyük (sermaye sahibi) çiftçilerin yararlandığı gerçeği zirai kazanç istisnasının da ağırlıklı olarak bu kesime yarar sağladığı sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla devletin köylülükle fakat bu dönemde büyük köylülükle güçlü ittifakının sonucu bu istisnanın kabul edildiği söylenebilmektedir. Bu istisnayı haklı kılmak için gerçek tutarının belirlenmesinin idare açısından masraflı ve güç olması, zirai kazançların doğa koşullarına bağlılığı dolayısıyla istikrar kazanamamış olması ve tüm bunlardan daha önemli olarak bu kazanç türünü elde edenlerin büyük kısmının asgari geçim seviyesinin altında gelir elde eden küçük köy işletmeleri olması diğer haklı sebepler olarak sıralanmaktadır (Hiçşmaz, 1957: 32- 35).

Tartışmalar sonucu taslakla tezat şekilde 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu⁷⁹ nun yürürlüğe girmesi ile zirai kazançlar ilk kez gelir vergisine dahil olmuştur. GSMH'nin

⁷⁹ Türkiye'de Gelir Vergisi Kanunu (GVK) md. 53'e göre ise; çiftçiler elde ettikleri zirai kazançlar üzerinden tevkifat yapılarak vergilendirilmektedir. Kanunda belirlenen sınırları aşan çiftçiler gerçek usule

%35-40'ını karşılayan tarımda küçük üretici için gelir vergisi muafiyeti ve koşulları getirilmiştir (GVK md. 10, md.13). İlk planda vergi sistemindeki boşluklardan dolayı sermaye ve rant vergileri lehine ücret vergileri aleyhine bir dağılım olduğu bilinmektedir. Tarım ise çeşitli muafiyet ve istisnalar ile korunmaya çalışılan bir sektör görünümündedir. Fakat tarım gelirlerinin de gelir vergisi sınırlarına dahil edilmemesi çoğunluğu asgari geçim indirimi sınırlarında olan tarım işçileri ve ortaklarından çok rant geliri elde eden kesim lehine pozitif ayrımcılık olmaktadır (I.BYKP: 52). Örneğin; tarıma elverişli toprak satışlarının ortalama fiyatı 1950 - 1960 arası %360 artmasına karşılık, eski tahrirlere dayanan arazi vergisi %147 artmıştır ki, bu artış da vergi oranı veya matrahının yükselmesinden değil, vergiye tabi toprakların genişlemesinden kaynaklanmaktadır⁸⁰ (I.BYKP: 52). Bu durum hem sektör içi hem de tarımın barındırdığı nüfus ve istihdam büyüklüğü açısından ülke genelinde bölüşüm sorununu yaralamaktadır (I.BYKP: 484).

1997 yılı (4369 sayılı kanun) sonrası dönem ise 1998'de yürürlüğe giren 4369 sayılı zirai kazançları yeniden düzenleyen kanun ile başlamaktadır. 193 sayılı GVK'ya göre belirtilen gelir ve büyüklük ölçütlerini aşmayanlar (küçük çiftçiler) vergiden muaf tutulmuş ve bu muafiyet GVK'nın 12 ve 13. maddelerinde düzenlenmiştir. GVK 53. maddesinde küçük çiftçi muafliğına tabi olmayıp istisna sınırlarını da aşmayanların götürü usul, istisnayı aşanlar gerçek usul ile vergilendirilecektir. 4369 sayılı kanuna göre; zirai kazançlar ya gerçek usul ya da stopaj ile vergilendirilecektir. 4369'a göre gerçek usul; işletme ve motorlu araç ölçütlerini aşanlara, götürü usul ise; kamu idare ve müesseseleri, ticaret şirketleri, dernekler, vakıflar ve yasada sayılan diğer kesimlerin çiftçilerden satın aldıkları zirai mahsuller ve bu kategoriye giren faaliyetler için yasada

göre vergilendirilirken bu sınırları aşmayanlar beyanname vermemektedirler. İşletme büyüklükleri ise 54. Maddede ekili arazi yüzölçümü, meyve verebilecek ağaç sayısı, büyük ve küçükbaş hayvan sayısı, deniz ve iç su balıkçılığında üretim alanı ve tekne boyu, arıcılıkta kovan sayısı, ipekböcekçiliğinde kutu sayısı olarak belirlenmiştir. Tevkifat oranları Bakanlar Kurulu'nun 2009/14592 sayılı kararı gereği hayvan ve ürünleri le kara ve su avcılığı ürünlerinde %2, diğer zirai ürünlerde %4, bu ürünlerin ticaret borsalarına tescil ettirilerek satılmaları durumunda %1 ve %2 belirlenmiştir (GİB, 2017).

⁸⁰ Tarıma yeni açılan topraklar, devlet ve belediyelerden özel kişilere ve kooperatiflere geçen şehir yakınlarındaki arsalar örnek gösterilmektedir (I.BYKP: 52)

ayrı ayrı oranları belirtilen tutarların bu kurumlarca tahsil edilmesi şeklinde uygulanmaktadır. Değişikliklerin amacı, kayıtdışılığın önlenmesi, verginin tabana yayılması, vergi sisteminin sade ve anlaşılır hale getirilmesi şeklinde özetlenmektedir. GVK md. 54'te gelir vergisi kapsamına alınan işletme ölçüleri verilmiştir.

Güncel düzenlemeye göre küçük üretici gelir vergisi açısından ciddi kayıplar yaşamamakla birlikte lehine gelişen durumlar olduğu da söylenememektedir. Küçük üreticinin çeşitli gerekçelerle vergilendirilebilir kazancının kayıt dışı olabileceğinin ya da geçimlik düzeyin altında olduğunun devletçe de kabul edildiği tarım ve zirai kazanç istisnası gereği söylenebilmektedir. Fakat gelir vergisi üzerinden yürütülen hassasiyetin en azından TRUP sonrası tarımsal girdilere de yansıtıldığı düşünülmemektedir. Tüm tarımsal girdilerin ortalama %15'lik vergileme oranına denk geldiği göz önünde bulundurulduğunda muafiyet kapsamında korunuyor görüntüsü verilen küçük köylünün asgari vergileme oranı olan ilk dilim üzerinden vergilendirildiği ortaya çıkmaktadır. Oysa geçim düzeyi asgari geçim sınırının altında olan küçük köylünün vergilendirilmemesi hatta tarımsal desteklerle birlikte negatif vergilendirilmesi gerekmektedir.

Tablo 2.6. Tarımsal Girdiler Üzerindeki Vergi Yükleri

Girdi	KDV	ÖTV	Diğer
Mazot	%15,07	%36,57*	
Gübre	%18		
Tohum / fide	%8		
Elektrik	%18		%3*
Tarım ilacı	%8		
Hayvan yemi	%8		
Makine / traktör	%8		
Ürün satışı	%1		

Kaynak: (OVM P.O. A.Ş., 2014: 3; İTO, 2005: 106; KOYKOOP, 2017)

*Elektrik üzerinde %3 oranında görünen diğer vergiler %1 Enerji fonu ve %2 TRT payını kapsamaktadır. Mazotta ÖTV normal koşullarda %60 oranındadır. Tarım desteklemeleri kapsamında verilen mazot desteği sonrası ÖTV ve KDV oranları belirtilen düzeylere denk gelmektedir (Aktaş, vd., 2010).

Tarım Bakanlığı verilerine göre 2014 yılı için çalışma kapsamında incelenen bitkisel ürünlerden olan buğday, mısır ve ayçiçeğine maliyetlerinin %23,58; %12,15 ve %34,21'i oranında destek verilmektedir. Bu destekler ödemeleri, toprak analiz desteği,

sertifikalı tohum, gübre ve mazot desteklerini kapsamaktadır (TEPGE, 2015:5-6). Buraya kadar buğdayda %8 ve ayçiçeğinde %19'luk negatif vergileme yapıldığı görüntüsü oluşmaktadır.

Diğer taraftan bir önceki yıla oranla üretici fiyatlarında buğdayda %8, mısırdada %0,01 ayçiçeğinde %0,42, şeker pancarında %0,02'lik artış yaşanmıştır. Girdi maliyetlerinde ise yine bir önceki yıla oranla mazotta %1,63 gübrede % 0,4 tohumda %10,9 (buğday); %25,8 (mısır); -%1,4 (ayçiçeği) ve %0,3 (şekerpancarı) tüketici enflasyonunda %8,17'lik artış yaşanmıştır. Bu durumda enflasyon dâhil olmak üzere girdi artışlarında buğdayda %19,63; mısırdada %36; ayçiçeğinde %8,8 ve şeker pancarında %10,5 oranında artış yaşanmıştır. Negatif vergileme gibi görünen önceki durumla birleştirildiğinde buğdayda %11,1; mısırdada %38,85; oranında vergileme ve ayçiçeğinde %10,2 negatif vergileme görülmektedir (TEPGE, 2015:7, 13; TUİK, 2017).

Devlet bu noktada girdileri satan şirketlerin bu oranları küçük üreticiye yansıtılmalarını engellememekte ve ürün fiyatları ve desteklemelerin girdi fiyat artışlarının gerisinde kalmasına dünya fiyatlarını ve uluslararası anlaşmaları gerekçe göstererek göz yummaktadır. Ayrıca, çiftçilerin satışa sundukları ürünlerin brüt değerleri üzerinden vergi ve fonlar doğrudan kesilmekte, üretim girdilerinde KDV, mazotta KDV ve ÖTV alınmakta, ürün satışlarında da çok düşük düzeylerde şirketlere satış yapıp KDV alıcı şirket tarafından hesaplanıp ürün bedelinden kesilmektedir.

6. 1870 – 1914 DÖNEMİ

Osmanlı İmparatorluğu I.Gıda Birikim rejimine denk düşen 1870-1914 dönemini diğer kapitalistleşmemiş ekonomiler gibi ticari serbestleşme, mali bunalım, dış kontrolde olan finansal yapı ve yabancı kaynağa aşırı bağımlılık, tarıma dayalı üretim

yapısına rağmen tek sektörün (demiryolu yatırımlarının) ekonomik büyüme sürecindeki belirleyiciliği özellikleri ile geçirmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2010: 9-13).

Osmanlı'da tarım üzerinden yaşanan gelişmelere kısaca bakarsak; Tanzimat döneminde 1 kibrit, 2 buz, 1 yün ve pamuk iplik ve 1 adet şayak fabrikası, 23.539'un değirmeni, 23 ipek, 41 pamuk ve 234 ispirto ve sair fabrikası, 600 adet ziraat, sanayi ve ticaret odası, 3 havagazı ve 4 su şirketi, 6 tramway şirketi bulunmakta ve bunlar tahvil ihraç etmekteydi (Güran, 1987: 261-913). 1909 yılında kaleme alınan Sanayi Kanunu bazı düzeltme ve değiştirmeler ile 1913 yılında Teşvik- i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı⁸¹ olarak çıkarılmış mevzuat kapsamına alınan fabrikalara arazi temini, ulaşım yatırımları ve bağışıklıkları, vergiler aracılığı ile çeşitli teşvikler, hükümet alımlarında yerli sanayi mamullerine öncelik verilme ayrıcalıkları sağlanarak 1928 yılına kadar uygulamada kalması kabul edilmiştir (Ökçün, 1975: 26-37). Bu kanunun 14 yıllık uygulanması sonucu edinilen tecrübeler doğrultusunda çıkarılan 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu⁸² ile de teşvikler genişletilerek 1934'e kadar katı devletçilik uygulaması şeklinde devam etmiştir (Ökçün, 1975: 37, Ökçün, 1997). Bu kanunların temel ve nihai amacı sanayileşebilmek olduğundan teşvikler fabrikalara verilerek büyük ölçekli sanayi işletmeleri yaratılmaya çalışılmış ve tarım teşvik edilen sanayilerin hammadde tedarikçisi olmaktan öte anlam ifade edememiştir.

İlgili dönemin sonunda temel üretim ve ticaret kaynağı tarımın, İmparatorluğun milli geliri içindeki payı 1913'te %47 ve 1914'te % 63'tür. Üretimin %80'ni tahıllardan oluşurken tarla tarımına göre emek-yoğun olan ve Aydın ovasında yoğunlaşan bağ-

⁸¹İlgili dönemde köylü sadece kendi için üretim yapmakta ve esnaf zanaatkâr ve orta sınıf memurlar sürekli artan yoksulluğun içinde bulunmakta idi (Kasalak, 2012: 68).

⁸²“Misak-ı İktisadi” kararlar adı altında alınan sanayi ve işçi gruplarının isteklerini yansıtan ve İzmir İktisat Kongresi sonucu çıkarılan kanun 1913 kararnamesi gibi özel sanayi ve maden işletmelerine geniş ayrıcalıklar tanımakla birlikte, Lozan Antlaşması ile imzalanan 5 yıllık liberal ticaret sözleşmesi nedeniyle beklenen sonuç alınmamıştır (Kasalak, 2012: 73).

ve devletçilik, vergi reformu ve dış ticaret konularının tartışılıp hükümet, esnaf ve zanaatkar, KİT ve işçi temsilcilerinin katılmadığı toplantı Demokrat Parti'nin liberal politikalarının habercisi görünümündedir (Alkan, 1992: 395).

bahçecilik tarımsal üretimin %10'u düzeyinde kalmıştır. Hayvancılığın ayrı bir uzmanlaşma alanı olarak payı ise, Doğu'da %40'lara varmakla birlikte, %20 düzeyinde gerçekleşmiştir. (Güran, 1987: 239, 240).

Rumeli'de Edirne ve Kosova Anadolu'da Adana, Trabzon, Aydın ve Hüdavendigar (Bursa yöresi) en yüksek ekim ve verim bölgeleri olmanın yanında özellikle hasat dönemlerinde yoğun işgücü telebi olan bölgelerdir. Bu bölgelerin emek talepleri ya ekilebilir toprakları az olan ya da hasat dönemi ileri tarihlere rastlayan bölgelerden işgücü transferi yapılarak karşılanmıştır. Örneğin, Adana ve Tarsus'un mevsimlik işçi talepleri Diyarbakır, Harput ve diğer doğu bölgelerinden karşılanmıştır. Dolayısıyla yüksek ücretler taşıma maliyetleri ile birlikte tarımdaki en önemli sorun olarak görülmüştür. Taşıma zorlukları ürün fiyatlarındaki özellikle bölgesel dalgalanmaları daha da artırmıştır. Örneğin, Ankara çevresinde yüksek taşıma maliyetleri nedeniyle toprağın beşte biri ekilebilmiş, at ve öküz arabaları tek hayvanın taşıyacağına 5 katı yük taşınması nedeniyle teknoloji olarak ele alınmıştır. Karayollarının da ilkel yetersiz olması; demiryollarının aktifleşmesine kadar Anadolu'da hububat ticaretini geriletirken deniz taşımacılığının olduğu bölgelerde ticaret önemli ölçüde artırmıştır. (Güran, 1987: 227- 232)⁸³.

Gıda maddeleri fiyat artışları savaş koşulları yanında üretim ve ulaşım yerlerine göre de değişmiştir. Fiyat artışları Ege ve Orta Anadolu'da 1915'te % 40, 1916'da %90, 1917'de %200-250 ve 1918'de %400-500 oranında gerçekleşmiştir (Eldem, 1994: 5). Fiyat artışlarını verimlilik üzerinden üretimi artırarak dengelemek amaçlı bitkisel

⁸³ Konu ile ilgili Reşat Nuri Güntekin'in Anadolu Notları isimli 1936'nın Anadolu'sunu anlattığı kitabında Anadolu'nun içme suyu, olumsuz hijyen ve ulaşım koşulları gibi altyapı eksiklikleri yanında ürünlerini Konya-Ereğli'den Adana'ya eşek sırtında satmaya götüren çiftçilerin ürünlerin yol şartlarına dayanmaması ve normal değerlerine dahi satılamaması ile ilgili anlatımlar bulunmaktadır. Örneğin, Elazığ - Samsun arası eşek sırtında 20 gün de gidilirken ve ürünlerin taşınması 12 kuruşa mal edilirken Amerikadan deniz yolu ile 10 kuruşa 20 katına yakın ürün gelmektedir.

üretimde nadas süreleri kısaltılmaya çalışılmış, fakat ekilebilir ürünün üçte biri yiyecek ve tohumluk için ayrıldığından hedeflenen artışlar sağlanamamıştır.

Tarım ve ticaret üzerine ekonomisini şekillendiren Osmanlı'da özellikle Ege bölgesinde yapılan demiryolu hatları ile verimli tarım arazileri daha da kıymetlenmiştir (Berber, 2014: 41). Aynı zamanda iâşe⁸⁴ işlerinin İzmir gibi düzgün işlediği bölgelerle, İstanbul gibi düzgün işlemediği bölgelere kıyasla fiyat farkları %50'ye ulaşmıştır (Eldem, 1994: 51). Ürünlerde ulaşım ve haberleşme altyapısına bağlı olarak bölgeler arası fiyat farklarının diğer örnekleri; buğdayın fiyatı İç Anadolu'da 1,2 kg/kr iken Ege'de 1,6 kg/krş, mısırın Karadenizde 0,4 kg/krş iken Doğu ve G. Doğu Anadolu'da 0,9kg/krş olması verilebilmektedir (Duran, 1991: 113 içinde 1313 Senesi İstatistik-i Umum-i).

Bu dönemin tarımsal yapısı ve devletin köye bakış açısı kendini normal yaşayış içinde belli etmektedir. Geçmiş dönemlerle ilgili gözlem yapma şansımız olmayacağı için yapılmış alan çalışmaları, yazılan hikâye, roman ya da notlar, gazete ve yardımcı belgeler olmaktadır. Bu kapsamda cumhuriyet öncesi dönemle ilgili tahrir çalışmaları ve çeşitli makalelerden derlenen bilgilere referans verilmektedir. Örneğin, Güran (1987)'de Osmanlı köy ekonomisinde üreticinin kendi kendine yeterli, üretim faktörlerinden en azından birkaçına sahip olan, temel amacı aile geçimi olan bağımsız küçük üretici tipi olduğu belirtilmektedir. Bu üretici tipinde gelir düzeyinin ne ücretli emek kullanacak kadar büyük ne de çiftçilik dışında başka bir iktisadi faaliyette bulunmayı gerektirecek kadar yetersiz olduğu belirtilmektedir. (Güran, 1987: 268). Bu tanımlamaya göre Osmanlı kır üreticisi küçük köylü tipi evrensel tipolojiye uygun düşmektedir. Aynı zamanda Osmanlı küçük köylüsünün 0-10 dönüm toprağa sahip olduğu hatırlanırsa,

⁸⁴ Savaş döneminde en önemli konulardan biri haline gelen İstanbul'un iâşe sorununu çözebilmek için 1918 yılında çıkarılan 'İâşe-i Umumiye Kanunu' nun 2., 3., 5. ve 10. maddeleri gereği İâşe Müdürlüğü ordunun, İstanbul ve diğer muhtaçların ihtiyacını karşılamak üzere bedeli peşin ödenmek şartıyla öşürle belirlenen bedel ve gerektiğinde bu bedelin iki katı oranında ürünü alma hakkına yetkili kılınmıştır (Karataşer, 2-13: 111-121).

günümüz küçük köylüsü ile karşılaştırılmayacak kadar refah içinde olduğu sonucuna varılmaktadır.

Osmanlı kırında seçilen mesleklerin %78'inin küçük meta üreticiliği, % 14'ünün tarım işçiliği; elde edilen gelirler açısından gelirlerin %79'u küçük meta üreticileri ve %10'u ücret ödemelerine aittir /Güran, 1987: 271, 272). Buradan ise tarım işçiliği üzerinden %4'lük bir artık değer elde edilmesine karşın küçük meta üreticiliğinin hane emeğinin yeniden üretimini sağlamaya yönelik olduğu söylenebilmektedir. Dolayısıyla bu dönemde kapitalistleşmeden bahsedebilmek için çok daha ciddi bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır. Küçük köylülerden geçimini tarımda sağlayamayanlar toprağını bırakıp tarım işçisi, tarım işçisi olmak istemeyenler ise tarım dışı işçi olarak devam edebilmiştir. Küçük toprak sahibi köylüler zirai yapının genel karakterini belirleyecek çoğunluğa ulaşmıştır. Merkezi otoritenin güç kaybetmesine bağlı olarak hâkim üretim biçimi değişmemekle birlikte, çiftliklerin bol olduğu Rumeli bölgesindeki ortakçılık, diğer bölgelerde ise kiracılık ve yarıcılık yaygın üretim şekli olmuştur. Dönemle ilgili diğer özelliklerde küçük üreticiler arasında gelir farklılığı az olduğu için toprak dağılımında haneler arası görece eşitlik görülmüştür. İşgücü görece kıt ve ücretler yüksek olduğundan köylüler çiftlik topraklarını kiralama yöntemini tercih etmiştir (Güran, 1987: 273, 276, 277).

Sanayi öncesi ekonomilerde vergileme gelir dağılımının temel mekanizmasıdır. Köyler içi gelir dağılımı birbirine çok yakın olmakla birlikte köyler arası bu eşitlik bozulabilmektedir. Örneğin geçimini tamamen hayvancılık üzerine kuran Sivas Kırkdilim köyünde ortalama gelir en düşük seviyededir. Buna karşılık yeterli ve verimli toprakları ile temel ekonomik faaliyeti bitkisel üretim olan Rumeli'nin Filibe'ye bağlı Timurtaşlı köyü ise ortalama gelirin en yüksek olduğu köydür (Güran, 1987: 278, 281). Köy ve çiftlik evleri olarak ikili bir yapı sergileyen kır konutlarında köy evleri dağ ve ova

olarak ayrılmakta olup, ova köylerinin evleri dağ köylerine göre daha iyi durumda olduğu kaydedilmiştir (Güran, 1987: 278, 281, 282).

Özgün (2012) 1844-45 temettü sayımlarına göre derlediği bilgilerde İzmir Foça İlçesinin sosyolojik ve tarımsal yapısıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. İzmir, Aydın, Adana, Edirne, İstanbul ve Selanik imparatorluğun verimli topraklarına bağlı olarak yoğun nüfuslu bölgeleri olmalarına rağmen toprak, yine de nüfusa göre bol faktördür. Her mahallede büyük ve küçük arazi sahibi kişiler ile Foça dışında işledikleri toprakları olan kişiler bulunmaktadır (Özgün, 2012: 376). Tarımda verimliliği artırmak için nadasa ya da mükabele ekim kullanılırken, tarımsal üretimde etkinliği belirleyen temel faktörlerden birisi işletme (arazi) büyüklüğü kabul edilmiştir. Bundan dolayı sermaye donanımı yeterli büyük işletmelerin pazar için üretimleri teşvik edilmiştir (Özgün, 2012: 374-377).

Zirai işletmelerin $\frac{3}{4}$ 'ü geçimlik, küçük ve orta üreticilerden oluşmuştur. 1-9 dönüm arası topraklar toplam arazilerin %56'sını, işletmelerin %57'sini oluşturmuştur. Bu bilgi gelir dağılımı adaletsizliği ve tarımda kapitalist sömürü olmaması anlamında Güran (1987)'yi doğrulamaktadır. Orta ve büyük toprak sahibi kabul edilen 20 – 200 dönüm arası tarla sahiplerinin ağırlıklı olarak bağban, deveci ve gemici esnafından oluşması yine tarımda birikimin tarım dışı gelirlere kaynaklandığını göstermesi bakımından kapitalist sömürü olmadığını işaretler. Büyük arazilerin ise çok azı sahibi tarafından doğrudan işletilmekte, çoğu ortakçılık ya da kiracılık usulü ile bir başkasına bırakılmaktadır (Özgün, 2012: 378, 379)

1877 yılında İkinci Abdülhamid Dönemi tarımsal gelişme programında, tarım kredi talebini karşılayacak resmi kurumları geliştirip yaymak, eğitim-öğretim kurumlarını ve basın-yayın hizmetlerini geliştirip yaymak, müsabakalar düzenleyerek yenilikleri yaymak, sulu tarım ve toprak ıslahı, hayvan ve bitki hastalıkları ile mücadele için gerekli yatırımları yapmak, tarım makinalarına gümrük muafiyeti tanımak, ıslah edilmiş ithal

yüksek verimli tohumu ve damızlıkları üreticiye dağıtmak, vergi düzenini tarımsal gelişmeyi teşvik edici şekilde yapılandırmak, çiftçilere daha fazla hizmet götürmek (Duran, 1991: 68) yer almıştır.

1909 ile başlayan İttihat ve Terakki'nin programında ise; veterinerlik işlerinin ayrı bir birimde görülmesi, köylere ziraat memurları, öğretmenleri ve müfettişleri gönderilmesi, Ziraat Yüksek Okulları ve Darulfünun açılması, tarıma dayalı sanayi kollarının geliştirilmesi, ziraat odalarının kurulması yer almıştır. 1908-1913 arası üzüm bağları, ipekçilik ve pamuğa teşvik tedbirleri uygulanmıştır. Bağcılıkta kaliteli ve verimli, hastalığa dayanıklı ithal bağlar getirilmiş, ipekçilikte İzmir Seydiköy Numune Fidanlığı açılıp ürün ve fide yetiştirilmesi ile ilgili çeşitli vergi muafiyetleri tanınmıştır. Pamukta ıslah edilmiş kaliteli pamuk tohumları gümrükten muaf tutulmuş, zeytinde Ege ve Marmara'da yabancı zeytin ıslahları özendirilmeye çalışılmıştır (Duran, 1991: 70-72, 83-90)

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte 1914'te silah altına alınan erkek nüfusun %80'i tarımla uğraştığı için zirai üretimde ciddi düşüşler yaşanmış ve savaş konjonktürü ile 1913/14 ve 1914/15 arası buğdayda %39, bakliyatda %16 olan üretim artışına karşın zeytinde %85, tütünde %19 azalış olmuştur (Eldem, 1994: 33). Ertesi yılda buğday üretiminde %30 azalış olması ve tarımsal üretimin toparlanamaması üzerine Alman hükümeti çiftçiye tohumluk ve tarım aleti dağıtımını, zirai kurslar, ziraat mühendisi ve memurlarının gönderilmesi, Suriye'deki çekirge istilasını ile mücadele, Konya Ovası'nın sulanması gibi ıslah ve teşvik projeleri uygulamıştır. Ziraat Bankası'nın kredi ve idari yapısını düzenleyerek tarım kredilerinde üç katı artış yaratılmıştır. Dış müdahale ile gelen bu tarım reformu İstanbul'da merkezi olan 'Merkez Mubayaa Şirketi' üzerinden piyasada bulunan tüm gıda maddelerini satın alıp memleketlerine göndermeleri ile sonlanmış ve tarımdaki ilk modern makineleri miras bırakmıştır. (Eldem, 1994: 34).

Zirai Mükellefiyet Muvakkat Kanunu ile askeri hizmet dışında kalan kadın ve erkeklerin ziraatle günde 8 saat yükümlü olmaları kararlaştırılmış, çift hayvanlarının kasaplık satılması yasaklanmış, 500 dönüm ve üzerini işleyenler askerlikten muaf tutulmuştur. 1915 yılında canlı hayvan ihracatı durdurulmuş, İstanbul'daki tüm fırınların hükümet adına çalışması sağlanmış ve ekmek dağıtılmaya başlanmıştır. Yine de beklenen üretim artışı sağlanamamıştır. Ancak Aydın, Karesi, Bursa, Eskişehir ve Adana üretim düzeyini koruyabilmiştir. Ağnam resminden takip edilen hayvan sayısında ise savaşın başladığı 1914 ile bittiği 1918 arası %40 azalış olurken hayvansal ürünlerde azalışın bundan daha fazla olduğu tahmin edilmektedir (Eldem, 1994: 35 - 39).

7. 1914-1930 I. GIDA BİRİKİM REJİMİNİN SON DÖNEMİ

1873 krizini takiben sanayilerde yoğunlaşma ve tekelleşmeye geçişle birlikte ABD ve Almanya'nın sisteme entegre oluşu ile noktalanmış dünya (paylaşım) savaşı; 1923-28 arası ekonomik genişleme, 1928-33 arası ise sermaye birikim modelinin tıkanma dönemi olarak ayrıştırılmaktadır (Sönmez, 1998: 33, 40-42, 65). Birikim modelindeki tıkanmaların kapitalistleşme yoğunluğu düşük olan küçük işletmelerin ki tarımdaki küçük haneler buna dâhildir; tasfiyesine yöneldiği süreçte, pazar kısıtlamaları üzerinden tekelleri gruplar lehine paylaşım yaratılmaya çalışılmıştır (Sönmez, 1998: 65).

Türkiye 1924 tarihli Köy Kanununun temelini oluşturan 1858 Arazi Kanunnamesinin geçerliliğini yitirmesi, 1925 yılında aşar vergisinin kaldırılması, 1926 yılında Medeni Kanunun kabulü, 1925⁸⁵, 1927⁸⁶ ve 1929 yıllarındaki topraksız köylüye toprak dağıtılması ile ilgili kanunlar, 1929 yılında Lozan Anlaşmasına bağlı yükümlülüklerin sonlandırılıp korumacı dış ticaret rejimine geçilmesi, 1936 ilk buğday

⁸⁵ 1925 yılında küçük köylüyü topraklandırmak amaçlı Ziraat Bankası aracılığı ile 20 yıl vadeli ve düşük faizli kredilerle küçük çiftçilere toprak dağıtılmış ve topraklar özel mülk olarak yasalaşmıştır (Tarimkredi, 2017).

⁸⁶ Kürt isyanı sonrası çıkarılan yasa ile 11.000 hektar arazi Doğu ve Güneydoğu'da büyük toprak sahiplerinden alınarak topraksız köylüye dağıtılmıştır (Tezel, 1982: 346).

alım fiyatının açıklanması ile tarımsal üretimin fiyat ve vergi üzerindeki oynamalarla artırılmaya çalışılması (Kepenek ve Yentürk, 2010: 43, 49; Balta, 2002: 278) dönemin tarımla ilgili önemli özellikleridir. Bu uygulamalar ile küresel düzenden ayrıştığı için devlet neredeyse tek üretim birimi olan küçük köylülüğü vergi, kredi ve toprak mülkiyeti üzerinden desteklemeye çalışmıştır.

Cumhuriyet öncesi dönemde uluslararası iş bölümünde Türkiye'ye verilen ihracata yönelik emek-yoğun tarım ve madencilikte uzmanlaşma rolü Cumhuriyet sonrası da devam etmiş, yabancı sermaye ihracata yönelik hammadde üretiminde yoğunlaşmayı tercih etmiştir (Sönmez, 2013: 12). Türkiye'nin ekonomi ve tarım politikalarının dünya ekonomisinden farklılaştığı iki savaş arası dönemde 1929 buhranı Lozan Antlaşması⁸⁷'nin yükümlülüklerinin sonlanmasına da bağlı olarak etkisini oldukça hissettirmiştir. Türkiye'nin 1926'dan sonra korumacı dış ticaret rejimine geçişine karşı olduğunu ticari ve diplomatik tepki ile belirten ABD'nin buhran öncesi hem tarımsal ürünlere gümrük zorlukları çıkarması hem de dış kredileri kesintiye uğratması, 1929'da sadece yoğunlaşmıştır (Köymen, 1999: 10).

Yeni Türkiye kurulurken Lozan'ın imzalanacağı sırada toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde⁸⁸; Atatürk ve dönemin ekonomi bakanı, Türkiye'deki yasalara uyduğu sürece yabancı sermayeye karşı olmadıklarını bildirerek egemen sınıfların ve politik kadronun istekleri doğrultusunda halkçılık ve milliyetçilik perdesi altında devlet eliyle

⁸⁷ II. Kısım Mali Ahkâm, I. Fasıl, 46-257. Maddeler arası Osmanlı Duyun-u Umumiye borçları ile ilgili Osmanlı'dan ayrılan devletlerin sınırlarına düşen payın kendilerince ödeneceği, bu kapsamda Türkiye'nin de Osmanlı'dan ayrılan ayrı bir devlet gibi değerlendirileceği ve 1914 senesinde Osmanlı toprağı olmayan fakat anlaşmanın imzalandığı tarih itibarıyla Türkiye sınırlarında olan arazisi borç kapsamına alınmayacağı ve ödemel ile ilgili düzenlemeler bulunmaktadır. III. Kısım İktisadi Ahkâm 71. Maddede Britanya İmparatorluğu, Farnsa, İtalya, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven devletlerine Osmanlı Hükümeti tarafından verilen kapitülasyonların kaldırılması gözönünde bulundurulmak koşulu ile 29 Ekim 1914 tarihinden önce dava ve talep edilmiş olunan şartlar uygulanacaktır.

⁸⁸ İzmir İktisat Kongresinde tarımın 12 temel probleminin çözümü için kredi sağlamak amaçlı Ziraat Bankası A.Ş.'ye dönüştürülmüş, tarım kredi kooperatifleri ve tarım satış kooperatiflerinin örgütlenmeleri teşvik edilmiştir. Buhran sonrası tarım ürünleri fiyatları desteklenmesi amaçlı TMO kurulmuş, makineleşme ve teknolojik gelişme için devlet üretme çiftlikleri, ziraat fakülteleri, tohum ıslahı, altyapı yatırımları yapılmıştır (Kazgan, 2003).

sermaye birikimi başlatmışlardır. Sivil askeri aydınların, tüccar ve ağalarla işbirliği sonucu tarımsal artık üzerinden biriken ticari sermayeyi sanayi sermayeye dönüştürmek hevesiyle 1923-31 döneminde devlet özel sektöre müdahale etmeme özeninde olmuştur (Aydın, 1980: 35, 37).

Büyük buhrana kadar tarımda hayvan ve bitki ıslahının yapılmasından öte bunun nasıl yapılacağı yani eğitim, su ve sermayenin sağlanması tarımın en önemli sorunları olarak görülmüştür. Çünkü tarımsal üretimi artırmak için bir taraftan tarım alanlarının sulanması ve çiftçinin su ameliyeti yapması, diğer taraftan demiryolları ile tüm Anadolu'nun birbirine bağlanması ve Ziraat Bankası'nın kredilerini ve sermayesini sadece tarıma yöneltmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Doğrudan tarım ürünlerini işleyen sanayi kurulması gerekliliği, tarım kooperatiflerinin kredi vermekten öte rol almaları, satış ve rekabet için ürünlerin standartizasyonu ve tarım programının gerekliliği vurgulanmıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 5-6 Ekim, 1928). Bu doğrultuda, 1927 itibariyle Antep ilinde el tezgâhları fabrika haline gelmeye başlamış, Elazığ'da ipekli dokuma fabrikası, Malatya'da kuru kayısı, Adana'da portakal, Mersin'de zeytin üzerine uzmanlaşma başlamakla birlikte (Hâkimiyet-i Milliye, 12 Ekim 1928) iç bölgelerde ciddi kıpırdanmalar olmamıştır.

Bu dönemin tarımsal yapısı hakkında daha detaylı bilgiler 1927 sayımı referans alınarak edinilebilmektedir. 1927 sayımı bir envanter çalışması niteliğinde olup 1929 buhranı tarım politikalarının yapılmasında daha etkin olmuştur. Ekili arazilerin %80,9'u tarla bitkilerine bununda önemli kısmı hububat ekimine ayrılmıştır. Orta ve büyük işletmelerin bir kısmı ortakçılıkla işletildiği halde tüm işletmeler küçük köylü işletmesi kabul edilmiştir. İlgili dönem için Yüksek Ziraat Enstitüsü tarafından yapılan anket çalışmasına göre ise küçük işletmelerin oranı %79 bulunmuştur. Toplam ekili alanların %12,5'ini eken ortalama büyüklükteki işletmelerin oranı %2,3'tür. Büyük işletmeler parçalı yapıda olup 5.000-10.000 dönüm arası toprağa sahip olanlar büyük işletmelerin

% 52,7'sini; 100.000 dönüm ve üzeri toprağa sahip olanlar büyük işletmelerin %0,4'ünü oluşturmaktadır (Köylü, 1947: 6, 26-27).

Tablo 2.7. 1927 Tarım Sayımına Göre Seçilmiş Tarımsal Göstergeler (%)

	Ekili alan	Çiftçi	Hane gelir	Tarım makine	Tahıl	Baklagiller	Sınai bitkiler
İç Anadolu	38,7	38	22,7	13,9	13,6	10,7	4,03
Ege	19	17,4	25,2	11,7	17,5	36,7	27,8
Marmara	12,1	9,5	31,4	6,9	12,1	9,2	13,6
Akdeniz	11,3	6,8	40,5	19,3	9,6	6,5	38,1
Doğu Anadolu	4,7	5,6	22	6,1	5,1	1,1	1,5
Karadeniz	9,9	17,7	17,7	10,8	10,1	11,5	6,4
Güneydoğu A.	4,3	5	20,2	3,5	4,7	2,9	0,6

Kaynak: (Köymen, 1999: 5 içinde 1927 Tarım Sayımı)

Yine 1927 sayımına göre bir ailenin ektiği toprak büyüklüğü ortalama 24,9 dönüm bulunmuştur. Bu büyüklük 1937 yılında 51,9 dönüme çıkmıştır. Kiralanan ortalama toprak büyüklüğü olan %14 oranı da eklendiğinde işlenen ortalama toprak büyüklüğü 59 dönüme çıkmaktadır. Karadeniz bölgesi için kabaca büyük köylü 72, orta köylü 42, küçük köylü 20 dönüm toprağa sahipken; Orta Anadolu'da büyüklükler 177, 70, 25 dönüm; Ege Bölgesi'nde 385, 104, 40 dönüm; Marmara'da 237, 137 ve 63 dönüm; Akdeniz'de 487, 254, 94 dönümdür.

Buhranla birlikte hükümetin buğday fiyatlarının dış piyasaya paralel düşmesine müsaade etmesi, köylülerin satın aldıkları mallara gümrük ve satış vergileri koymasına ve tarım sektörüne ilave yeni vergiler getirmesi buhranın etkisinin tarımda güçlü hissedilmesinde önemli olmuştur. Köylüler düşen tarım ürünleri fiyatları yanında vergi borçları ve diğer borçlarını ödeyebilmek için topraklarını satıp ya göçerek işsiz kalmış ya da büyük çiftçilerin yanında ortakçı olmuşlardır. 1920'lerde başlayan makineleşmenin durması ve köylülerin de hayvanlarını kesmesi üzerine üretim araçlarından yoksun kalan köylü bir de iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine değişmesinin getirdiği yoksulluk ile de baş etmek durumunda kalmıştır (Keyder, 2011: 129, 130, 133).

Boratav (2013) yaptığı hesaplama göre milli gelir zımnı deflatörü, toptan eşya fiyatları ve buğday, pamuk, tütün göre göreli fiyatlar ara dönemde çiftçi lehine gelişmiş fakat, aşarın kaldırılmasından kaynaklanan vergi kaybı ancak şeker ve gazyağından alınan dolaylı vergilerle yani tüketici üzerinden telafi edilebilmiştir. Yani tarımdan kaynak aktarımı için uygun koşullar oluşmamıştır (Boratav, 2013: 38-39). Bu durum tarımın genellikle geçimlik düzeyde yapıldığı ve pazarlanan ürün örneğin Erzincan'da % 2 gibi çok düşük değerlerde olup üretim düzeyi yağış miktarı ile doğrudan ilişkilendirildiği bilgisi ile de uyumsuzdur (Tekeli ve İlkin, 2009: 38).

Osmanlı döneminden farklı olarak köylü vergi ve askerlik dışında daha özenilen bir kitle olmuştur. Köylerde işi ve tarlası olmayanlara bu imkânların sağlanması gerekliliği öncelikle ele alınmıştır. Karacabey Çiftliği gibi genellikle Hazine-i Hassa çiftlikleri olan büyük topraklar daha çok köylülere örnek amaçlı kullanılmıştır (Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 6 Ekim, 1928). Bunlara ek olarak tohum ıslah istasyonları ve Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü kurulmuş, 1926 yılında Uşak ve Alpullu şeker fabrikaları ile şeker üretimine başlanmış (Yüceli 2014: 24).

8. 1930 – 1950 İL. GIDA BİRİKİM REJİMİNE GEÇİŞ DÖNEMİ

1939'a kadar ithal ikameciliğin uygulandığı dönemde Teşvik-i Sanayi Kanunu ile ucuz tarım ürünleri ve ucuz emek girdisine dayanan özel sektörün birikim süreci hedeflere ulaşamayınca 1932 itibarıyla devlet eliyle ithal ikamecilik dönemi başlatılmıştır (Sönmez, 2013: 12-15). Orloff başkanlığı'nda 'Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayisi' başlıklı Rus raporu ve 1934'te ABD raporu hazırlanarak Sanayi Planlarına kaynak teşkil etmiştir (Yücel, 2014, 24).

Bu kapsamda tarımsal hammaddelere dayanan sanayileşme hedefi doğrultusunda savaş dönemine kadar ilk plan başarı ile uygulanmıştır. I.Beş Yıllık Sanayi Planında

(I.BYSP); hammaddeleri yurt içinden temin edilebilen sanayi kolları olan dokuma, demir-çelik ve kâğıt imali üzerinde durulmuştur. II. BYSP’nda ise enerji, gemi yapımı ve kimya sanayine ağırlık verilmiştir. Fakat dünya savaşı nedeniyle bu plan yerine hazırlanan ‘İktisadi Savunma Planı’ uygulanmıştır (Yücel, 2014: 26-34).

1929-1939 arası iç ticaret hadleri genel olarak tarım aleyhine özel olarak da buğday aleyhine bozulmuştur ve devlet 1932 yılında buğday destekleme alımlarına başlayarak buğday üretiminde ağırlıklı payı olan küçük ve orta çiftçiyi desteklemeye çalışmıştır. Bu dönemde tütün lehine görülen iyileşme 1940 sonrası pamuk lehine dönerek görece fiyat hareketlerinden büyük toprak sahiplerinin daha fazla birikim elde etmesine neden olmuştur (Boratav, 2013: 39-41).

1944 yılında ‘Harp Sonrası Kalkınma Plan ve Programı’ hazırlanmasına karar verilen Vaner Planı hedefleri açısından, 1930’lardan beri hazırlanan sanayi planlarının en gelişmiş olan temsilcisi ve yapısal olarak da onların uzantısı olmuştur. Planın amacı; uluslararası konjonktürden kaynaklanan ekonomik ve siyasi baskı ve etkilerden korunmak amaçlı sanayi ve ziraatin geliştirilmesi ve ulaştırmanın ülke geneline yayılması olarak özetlenebilmektedir. Genel amaçları başarmak için de ‘ziraatteki gelişme biçimini’ hedef alan sanayileşme planı ile ‘ülkedeki polikültüre dayanan su altı ve toprak altı serveti değerlendirme esasına dayanan sanayileşme hamlesi’ esas alınmıştır (Tekeli ve İlkin, 1974: 1-2).

Bu dönemin kırsal alan çalışmaları yapısal farklılıklar ve pazarla bütünleşme yani kapitalistleşme üzerine yoğunlaşmıştır. Sanayileşme planlarına hammadde temin eden küçük meta üreticiliğinin bölgesel farklılaşması yanında devletin tarıma yönelik yaklaşımları ile ilgili şekillendirdiği politikalara da yer verilmiştir. Koyu bir devletçiliğin başladığı dönemde tarımın desteklenmesinden öte tarım içi sınıf ilişkilerinde hangi grupların önceliklendirildiği tartışmaların temelini oluşturmuştur. Örneğin, Boran

(1945)'ın Ege bölgesinde yaptığı dağ ve ova köyleri üzerine incelemesinde ova köyleri; verimli toprakları ile fazla maliyet yüklenmeden piyasada yüksek fiyatla alıcısı olan ürünler yetiştirebildikleri için görece daha zengin, ulaşım olanaklarının daha elverişli olması nedeniyle şehirle bağlantısı daha yüksek ve genelde kasabalaşmış yapıda iken, dağ köyleri ise aksine içine kapalı, küçük tarım arazileri olan ve genellikle hayvancılıkla uğraşan fakat üretimleri kendine yeterlilik seviyesinde olan görece fakir köylerdir (Boran, 1945: 22-23).

Köylerde farklılaşma ilk belirtilerini dönemin ticari işletmeleri olan kahve ve bakkal ile cami üzerinden göstermektedir. Ova köylerinde kahveler ve bakkal yanında köyün kapitalistleşme derecesi arttıkça berber, fırın, demirci gibi esnaf dükkânları belirmeye başlamıştır. Dağ köylerindeki küçük mülkiyet yapısına karşın köy içi marjinalleşmeyi önleyici bağcılık, bahçecilik üretimi yapılıyorsa ve köy kasabaya yakın ve ulaştırma araçları görece gelişmişse kasaba tüccarı ile ticaret ilişkileri daha kolay kurulmuştur. Kasabaya uzak, ulaştırma araçları az ya da pahalı olan dağ köylerinde ise bakkal gelişerek köylü üzerinden sermaye biriktiren kapitalist işletme halini almıştır. Kredi ilişkileri kurumlar yerine genellikle köyün dışarı ile bağlantısını sağlayan aracı şahıslar üzerinden yürümüştür (Boran, 1945: 69-148).

Ova köyleri şehir ve dış ilişkilere açılmış pamuk, tütün, üzüm gibi sanayi hammaddesi üreten köyler olup ya toprak ağası ve ortakçı olan üretici köylü ilişkisi ya da kendi ihtiyaçlarını üreten küçük aile işletmesi egemen üretim biçimi olmuştur. Bu köylerde ayrıca satış ve kredi kooperatifleri bulunmakta hatta ilk kurulan kooperatiflere ev sahipliği yapmıştır. Adana Bölgesi gibi Osmanlı döneminde toprağa yerleştirilen yörüklerin aşiret reisi ya da ağanın önem ve gücünü yitirmesine bağlı olarak hayvanlarını satıp toprak edinin ve küçük toprak mülkiyetine sahip olmalarına karşın toplum içi tabakalaşma dağ köylerinin aksine daha keskin olmuştur (Boran, 1945: 98-172)

Bu geçiş ve belirsizlik döneminde daralan tarım ürünleri hammadde talebi karşısında daha koruyucu ve yerli kaynaklarla sanayileşme çabaları, temel tarım ürünlerinde kendine yeterlilik stratejisi ile birleşerek ucuz ve bol gıda üretimini sağlayan buğday üreticilerinin desteklenmesi gerekmiştir. Bu dönemde orta büyüklükteki köylüler korunarak sanayileşme için gereken artığın aktarım süreci yaratılmıştır. Dışa kapalılığın getirdiği en önemli sonuç tarım teknolojileri ve petrol ithalatının artan nüfusa bağlı emek gücü ile ikame edilmesi ve hükümetin de toprak dağıtımını ile sürece destek vermesidir (Birtek ve Keyder, 1991: 34- 35).

1932’de hükümet buğday destekleme fiyatını başlatarak kurduğu ticaret tekeline girdi üreten çiftlikleri ve teşvik ettiği ifti kooperatifleri ile yaygınlaştırmıştır. Devlet işgücü ve toprak dışında girdi kullanımını desteklemeyince politika aracı olarak tarımsal sektörden artı çekmek için iç ticaret hadlerine başvurulmuştur. Hükümet bir taraftan imalat mallarının fiyatlarını (vergi ve zamlarla) yükselterek tarımdan artık aktarırken diğer taraftan orta büyüklükte ifti kitleleri devletin tekel olarak ürettiği malların en büyük alıcısı durumuna gelmiştir (Birtek ve Keyder, 1991: 36). Kısaca devlet, yüksek tuttuğu buğday fiyatı üzerinden kendi siyasetini uygulayacak kitlesini oluştururken aynı zamanda ucuz gıda, kendini besleyebilen tarım sektörü ve hem de kendi mallarına alıcı yaratmıştır.

1935 sonrası ise satın alınan ürünlerin fiyatı ile dünya fiyatları arasındaki fark açılınca orta ifti hükümetin kurduğu sisteme ve onun politikalarına iyice bağımlı hale gelmiştir. Savaş yıllarında asker alımları, büyük toprak sahiplerine askerlik için tanınan muafiyetler, yeni arazi vergileri ve devletin köylünün ürünlerini piyasa fiyatlarının altında almasına rağmen orta köylülükten dikkat çekici bir tepki gelmemiştir. Düşen buğday üretim düzeyi, tüketim mallarının kıtlığı ve ithalatın tıkanması nedeniyle artan fiyat artışları karşısında devletin buğday fiyatlarını sabit tutmasının yol açtığı karaborsa, hükümeti vergileri artırmaya ve zorla satın almaya yöneltirken ittifak büyük ve kk

köylüler lehine güçlenmiştir (Birtek ve Keyder, 1991: 37-38). Üreticinin pazara ulaşımını kolaylaştırmak için; tarım satış kooperatif birlikleri 1935, Zirai kombinalar 1937 ve tahıl fiyatlarına müdahale etmek için TMO 1938 yıllarında kurulmuş, Ziraat Bankası'nın kredi portföyü genişletilmiştir (Minibaş, 2006: 4). 1940'ların yasal düzenlemeleri ve büyük toprak sahiplerinin 'dörtlü taktir'lerinin ardından çıkarılan toprak kanunu ile kır kontrol altında tutulmaya çalışılmış, 1946'da iç piyasada düşük, dış piyasada yüksek fiyatlar devam ederken yapılan devalüasyon ile de süreç siyasi maskeye bürünerek sanayi sermayesinin oluşumu netleştirilmiştir (Minibaş, 2006: 5).

Savaş sonrası 1946-50 arası dönemde devlet topraklandırma kanunu ile kanunun kamunun elindeki topraklara uygulanması, devletin siyaseten güçlü olan büyük toprak sahiplerinin tepkisinden kaçınmakla birlikte küçük köylülükle bir ittifaka gireceğinin işaretlerini vermiştir. Fakat seçimlerin Demokrat Parti tarafından kazanılması büyük toprak sahiplerinin ağır bastığı iktidar modeli devletin yoksul köylü ile ittifakının reddedilmesine neden olmuştur. Marshall yardımları aynı zamanda devletin politikasının sanayiye yöneldiği ve özel sektör üzerinden meşruiyetini devam ettirmek istediğini ifade etmektedir. Bu dönemin makinalaşma girişiminin de birikim ve sermaye sahibi büyük çiftçiler elinde yoğunlaştığı göz önünde bulundurulduğunda ittifak hareketinde tarım içinde büyük çiftçi lehine dönüşüm anlaşılmaktadır (Birtek ve Keyder, 1991: 39). Bu döngüyü destekleyen diğer bir uygulama da Teşvik-i Sanayi Kanunu çerçevesinde 1938 yılında uygulanmaya başlanan 3460 sayılı 'Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkında Kanun'⁸⁹ ile sermayesinin en az yarısı kamuya ait kuruluşlarının kanun

⁸⁹ KİT'lerle ilgili ilk olan bu düzenleme dışında; 1961 Anayasası, 3640 sayılı kanunu yürürlükten kaldıran 1964 yılı 440 sayılı kanun, 1982 Anayasası, 440 sayılı kanunu yürürlükten kaldıran 1983 yılı 60 sayılı kanun hükmünde kararname, 60 sayılı KHK'yı yürürlükten kaldıran 233 sayılı KHK, 1994 yılında çıkarılan 4046 sayılı kanun, 2000 yılında çıkarılan 4603 sayılı kanun bulunmaktadır (başkent.edu.tr, 2017).

kapsamında olacağı hükmü getirilerek iktisadi devlet teşekküllerinin özel sektöre devrine imkân veren şartların oluşturulması olmuştur (II. BYKP, 100).

1945 sonrası dönemde politikaların merkezine alınan tarımda önce yüksek ardından orta düzeyde tarım eğitimine başlanmış, Tarım Bakanlığı, Şeker fabrikaları ve TEKEL'in yürüttüğü ıslah çalışmaları paralelinde Zirai Kombinalar İdaresi kurulmuş, 1937'de Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu ile birleştirilip 1950'de Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü adını almıştır. Sonraki aşama makinalaşma (traktör) ile gelmiş ve 1920'de 500 olan traktör sayısı Zirai Donatım Kurumu'nun etkisi ile 1945'te 2000, 1955'de ise 40.000'i bulmuştur (Kuruç, 2017).

Fakat tarımda makineleşme yerine ortakçı çalıştırmak büyük toprak sahipleri tarafından tercih edilerek köylü muhafazakârlığının önde olduğu Doğu ve Güneydoğu'daki aşiret yapılanması yok edilememiş ve kitlelerin kazanılmasında en büyük engel görülen aşiret altındaki nüfus, rejim tarafına çekilememiştir. Dolayısıyla ilgili dönemde soruna sınıf kimliği kazandırılmış ve neoliberal dönemde dahi sorun toprak dağıtarak çözülmeye çalışılmıştır (Karaömerlioğlu, 1998)⁹⁰.

⁹⁰ Arazi toplulaştırması, Tarım Bakanlığı'nda tarımsal arazilerin niteliklerine göre sınıflandırılarak, bir kişiye ait farklı yerlerdeki küçük arazi parçaları yerine, o arazinin toplam büyüklüğü kadar mümkünse tek parça arazinin o kişiye verilmesi olarak ifade edilmiştir. Bakanlığa göre bu yöntemle hem tarla sınırlarındaki kayıplardan kar edilmiş olacak, hem de toprağın işlenebilme süresi ve kalitesi artacaktır. Yapılacak sulama, gübreleme, ilaçlama gibi diğer iyileştirmeler ise daha ucuza mal edilecektir. Kısaca ölçek ekonomilerden yola çıkılarak Türkiye'de 1961 yılında başlayan arazi toplulaştırma çalışmalarında, 2013 yılına 445.000 hektar arazi toplulaştırılması; 14 il, 173 köyde 13.129 çiftçiye 869.132 dekar toprak dağıtımı yapılmıştır. 2009/15154 sayılı Tarım Arazilerinin Korunması, Kullanılması ve Arazi Toplulaştırmasına İlişkin Tüzük ile Toprak Toplulaştırma kanunu'na göre toprağın verimli kullanımı, topraksız ve küçük çiftçilerin topraklandırılıp desteklenmesi, çok parçalı arazilerin ailelerin geçimini sağlamaya yetecek ölçüde birleştirilmesi, imar ve çevre düzeni planlarının yapılması ve tarım arazilerinin tarım dışı amaçlarla kullanılmasında Bakanlık veya valilik izin verebilir (md.8).

8,5 milyon hektar sulanabilecek tarım arazinin %55,3'ünde de fiilen sulama yapılmaktadır. Fakat arazi toplulaştırması yapılan yerlerde köylüler genellikle hazine ve kamu arazilerini ettikleri ya da özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi gibi tapu sorunu olan küçümsenemeyecek büyüklükteki arazilerin üreticilerin elinde bulunması ve bu arazilerin toplulaştırma nedeniyle alınması, köylülerin durumunda görece kötüleşmeler yaratmaktadır (tarımbakanlığı, 2017). Oldukça iyi niyetli görünen bu durum toplu ve büyük miktardaki toprak satışları ile birleşince bazı kafa karışıklıklarına yol açmaktadır.

9. 1950-1970 II. GIDA BİRİKİM REJİMİ DÖNEMİ

1950'ler ABD yardımları, kredileri, siyasi ve kültürel değerleri öncülüğündeki 'modern dünya' ile bir dönüm noktasını ifade etmektedir (Köymen, 1999). Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası, I. Gıda Birikim Rejimi Dönemi gibi dış dünya ve iç gelişmeler paralel seyretmiştir. Örneğin 1945 sonrası siyasal düzenin değişmesi dış baskı ve iç gelişmelerin ortak sonucu olarak görülmektedir (Kongar, 1993: 362). Bu dönemde tarımdaki eski egemen güçler daha da gelişerek yönetimde yer almışlar, kırdaki baskın olan eski toplumsal ve ekonomik yapının köy enstitüleri ile eğitim üzerinden de değişmesini engelleyerek şiddetlenen kırsal yoksulluğun ve makineleşme ile 'özgür' kalan tarımsal işgücünün göç macerasının başlama sebebi olmuşlardır (Kongar, 1993: 452). Diğer taraftan yeni kurulan işbölümünde Türkiye'nin mamul mal, özellikle de tahıl, ihracatçısı rolü tarihsel ekonomik gelişimine de uygun düşmüştür (Oral vd., 2013: 72-73). Traktörleşmeye bağlı olarak⁹¹ %60 genişleyen ekim alanları sonucu zenginleşen büyük toprak sahipleri kapitalist işletmeciliğe yönelmiş, çayır ve meraların sürülmesi hayvancılığı olumsuz etkilemiştir (Aksoy, 1971). Bu aralık içinde 1951-58 enflasyonla genişleme yılları olarak anılmaktadır. 1950 – 1953 arasında ürün artışları ve milli gelirden sıçrama, sonraki yıllarda ise dar boğazların yaşanmıştır. Dönem; beliren ekonomik sorunlara karşın dönem başında uygulanan politikalara devam edilmesi enflasyon, artan ödemeler dengesi açıkları ve 27 Mayıs ihtilalini getiren 1959 – 1961 durulma yılları ile devam etmiştir (I.BYKP: 11).

II. Birikim rejimi ile başlayan dönemde tarımsal gelişme ve Türkiye için göreceli önemi Tablo II.8.'dan takip edilebilmektedir. Tarımın ağırlığının Cumhuriyetten sonra

⁹¹ Traktör sayısı 1950 yılında 40.000, 1963 yılında 50.844, 1970 yılında 105.865, 1980 yılında 436.369, 1991 yılında 692.454, 2001'de 948.416 ve 2011 yılında 1.125.001, 2016 için 1.429.452 olarak bildirilmiştir (<http://www.tarmakbir.org/haberler/tarmekstatozet.pdf>). Tarım sayımlarından elde edilen hane sayısına oranlandığında 1950'de 63 haneye 1 traktör düşerken 1980'de 8,4 haneye 1 traktör, 2001'de 3,2 haneye 1 traktör düşmüştür.

azaldığı, yıllık büyüme oranının ise 1950’li yıllarda hem genel büyümenin üstüne çıktığı hem de kendi içinde arttığı görülmektedir. Tarıma bağlı milli gelir artışları 1950-53 arası hızlı artış yılları, 1954–58 kötü ürün yılları ve 1958 sınırası ise duraklama dönemi olarak ayırtılmaktadır (I.BYKP, 15). Tarımsal büyüme ve bunun ekonomiye doğrudan yansımaları 1950-70 arası ‘traktörleşme dönemi’ olarak da adlandırabileceğimiz kırılma dönemi ile farklılaşmaktadır. Büyüme hızları yanında tarımsal istihdam ve ekili alanlar da bu süreçte farklılaşmakta ve sıçrama görünümü sergilemektedir. Tarımsal büyümenin genel büyümeyi çok yakından etkilemesi GSYİH’deki ve istihdamdaki payın kuruluş yıllarından farklılaşmaması iyilik halinin dönemin sonuna doğru kaybolması yapısal gelişmelerin olmadığı izlenimini vermektedir.

Tablo 2.8. Tarımın Türkiye’deki Yeri (%) (sabit fiyatlarla)

YIL	GSYİH (Pay)	Büyüme hızı (tarım)	Genel büyüme	Istihdam payı	Ekili alan (% değişim)
1923	43,4	-	-	89,9	
1925	45,2	5,5	11,9		
1930	47,1	-3,8	2,2	87,5	
1940	44,5	-1,3	-4,9	86	
1945	39,1	-23,3	-15,3		
1950	44,6	10,8	9,4	84,3	43
1970	31,2	2,8	3,2	68	4,6
1980	24,8	1,3	-2,4	58	1,9
1990	16,8	7	9,3	46,9	-0,01
2000	13,4	7,1	6,8	36	-1,6
2010	9,4	2,4	9	25,2	-0,004

Kaynak: (I:BYKP, 8; Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 2015; Oral, 2013: 449, 450, 451, 456).

1960 yılında I. Kalkınma Planı’nın uygulanmaya başlamasına kadar geçen sürede ‘Bretton Woods’ ile gelen tarımda makineleşme, ekilebilir araziler ve elde edilen ürün miktarı da artışlara yol açmasına karşın iklim koşullarına bağlılık kaldırılamadığından tarımda hedeflenen ve sanayileşmenin temeli görülen yüksek verim artışları sınırlı kalmıştır (Günaydın, 2004: 100). Kırsal nüfusun önemli oranının tarımdan çekileceği ve şehirlerin beslenmesinde tıkanıklıklar yaşanacağı görüşüyle özellikle bölgesel düzeyde

oluşabilecek fiyat farklılıklarını kaldırmak için tarımın piyasalaştırılması ilk kalkınma planının hedefleri arasında belirtilmiştir (I.BYKP, 46). ‘Koşullu’ Marshall yardımlarının da koşulları arasında bulunan kırım kendine en yakın pazar ile bağını kuracak ulaştırma imkânlarının geliştirilmesi (I.BYKP: 46) ve devamında gelen makineleşmenin sembolü traktörler tarımda sermaye sahibi kesim tarafından alındığı için görece yoksul/küçük çiftçiler kurulmaya çalışılan yeni düzenden faydalanamamıştır. Bu ise traktör sayısı ile sürülen arazi ve elde edilen ürün arasında orantısızlık çıkmasına neden olmuştur.

İlk plan yılına kadar olan dönemde tarımla ilgili alt yapı, eğitilmiş eleman, verim ve işsizlik temel problemler olarak belirlenmiş ve bu nedenlere bağlı kırsal yoksulluk ve yoksunluğun uzantısı hızlı göç ve çarpık şehirleşme tarım dışı işsizlikle (tarım işsizleri inşaat ve sanayi sektörünü beslemeye başlamıştır) beraber ilerlemiştir. Toprak sisteminde devam eden adaletsiz dağılım, gelir dağılımının bir uzantısı olarak görülmesine karşın çözüme kavuşturulamamış ve köyde ortakçı-kiracı-küçükçiftçi-tarım işçisinin oluşturduğu düşük gelir gruplarının emek geliri, kentlerde ise arazi spekülasyonları üzerinden rant geliri elde edilmesi kanıksanmıştır.

Toplum kalkınmasını köy kalkınması olarak ele alan I. planı takip eden özellikle ilk 3 kalkınma planında da; öncelikleri değişmekle birlikte; köye götürülecek altyapı yatırımlarının tamamlanması, eğitim ve sağlık hizmetlerinin ve teknik bilgisi olan kişilerin köylere ulaştırılmaları, girdi kullanımında özellikle sulama ve gübrelemenin yaygınlaştırılması, miras hukukundan kaynaklı küçük arazi mülkiyetleri ve topraksız köylülerin topraklandırılma sorunlarının çözümü, tarımın öncelikli hedefinin ülke nüfusunu beslemesi ve buna uygun destekleme politika ve araçlarının kullanılması, merkez köy ve girdiden pazarlama aşamasına kadar etkin olan kooperatiflerin kurulup desteklenmesi ana hedefler olmuştur (Çağlar, 1990).

İhracatın ve GSYİH’da azalma eğilimine rağmen tarım ağırlıklı yapının devam etmesi yanında tarımsal KİT’lerin sayı ve hacim olarak artması, üretim artışlarının verimlilik gerekçeleriyle ithal girdi kullanımlarına bağlanmaya başlaması ve bu konuda devlet girdi desteklerinin 1980’lere kadar baskın olması dönemin önemli özellikleri olmuştur (Şahinöz, 2001: 96). Fakat tarımın gizli işsizliği gizleyebilen yapısı toprak reformu⁹² tartışmalarını yeniden canlandırmakla birlikte devletin tarım üreticisini koruyan tarımsal destekleri, ilgili dönemde gizli işsizlerin içindeki küçük ve ücretsiz aile emeğini de saklamıştır.

Yeni birikim rejiminin Bretton-Woods kurumları üzerinden yayılmaya başladığı dönemde makineli tarımsal üretim üzerinden biriken sermayenin ticaret, banka ve sanayi kesiminde kullanılmaya başlanması ile bir taraftan köylünün piyasa ile bütünleşme sürecini pekiştirmiş diğer taraftan tarımdaki kapitalistleşmeye ve büyük toprak sahiplerinin diğer sektörlere yönelmelerine bağlı olarak ağalık düzeni eski güç ve önemini kaybetmiştir (Kongar, 1993: 453). 1970’lerde üretim artışları %20 sulamadan, %52 gübrelemeden, % 10 tohumdan, %8 nadasa bırakılan toprakların azaltılmasından kaynaklanmış ve özellikle buğday üretiminde gübreleme % 70 düzeyine çıkarılmıştır (II. BYKP, 319). Modern girdi kullanımında en belirgin artış 8 kat ile kimyasal girdi kullanımında olmuş, traktörle işlenen alan toplam tarım alanlarının %14’ünden %35’ine; sulanan alan ise %7,1’den %22,8’e yükselmiştir (III. BYKP: 12). Hayvancılıkta hedeflenen üretim artışlarına ulaşılabilmesi için yem ve bileşiminin ve saf ve melez ırkların üretiminin artırılması kabul edilmiş ve besicilikte endüstriyel girdi kullanımı %35 düzeyine ulaşmıştır (V. BYKP: 53).

⁹² Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerde, Boratav’ın yarı-feodal düzen olarak adlandırdığı toprak ağalığının siyasi etkilerinden dolayı, hükümetler yeni oluşmaya başlayan iş çevrelerine/ gelişmemiş yerli burjuvaziye rağmen 1965 toprak reformlarında hazine topraklarını topraksız ya da küçük topraklı köylüğe dağıtmış ve ağaların mülklerine ya hiç ya da çok az dokunulmuştur.

Dünya’da savaş sonrası kurulan bu yeni düzen Türkiye’ye doğrudan yansımış ve yeni iktidar ile birlikte endüstriyel tarım uygulamaları tarımda kapitalistleşme sürecinden daha hızlı ilerlemiştir. Bu durumun dönemin kalkınma planlarına yansımaları, gelecek dış gelişmelerin referans alınacağı ve hükümetlerin de uzun vadeli programlarının parçası olacağı habercisi şeklinde yorumlanabilmektedir.

Endüstrileşmenin başladığı II. Gıda birikim rejimine denk düşen dönemde kapitalistleşmemiş ülkeler bakımından geleneksel tarım yapısındaki ilk etki tarımsal nüfus ve tarımsal aktif istihdamda, dışarıdan sağlanan girdilerin oranında ve değişen ürün deseninde kendini göstermiştir. İşlenen alan olarak tarla bitkileri %87, bağ ve bahçe %10 ve sebzeler %2,5-3 oranında alan kaplamaktadır. Üretimde tahıllar %50 ve endüstriyel bitkiler %5 paya sahip olup ciddi değişimler göze çarpmamaktadır (TUSİAD, 2005: 49). Tarımsal istihdam için benzer durumdan söz edilememektedir.

Tarımda ilköğretim ve altı eğitim seviyesi %90 düzeyindedir. Bu ise tarım çalışanlarının vasıfsız kalmasına ve göçlere rağmen istihdam edilememelerine ya da kayıt dışı sektörlerde vasıfsız işlerde istihdam edilmelerine neden olmaktadır. Bu oran tarıma en yakın sektör kabul edilen inşaat %63,4’tür. Sosyal güvenlik ise tarımda %8,9 ve inşaat %36,2 olarak gerçekleşmiştir (TUSİAD, 2005: 53). İlgili dönemi kapsayan alan çalışmaları ağalık-tüccar ve köylü ilişkileri, tarımın makineleşmesi ve atıl kalan işgücü ile ilgili konuları ağırlıklı olarak incelemiştir. Bu dönemde kır-kent ve kır içi farklılaşmalar ve yoksullaşmanın artmasına bağlı göç ve iş arayışları ön plana çıkmıştır. Bir anlamda bölüşüm dengesizliklerinin yarattığı toplumsal etkiler ve bu sorunun kaynağını bulup çözüme çabaları ele alınan alan incelemelerinin özünü oluşturmaktadır.

Makal (2001) 1950-65 arası süreçte toprak mülkiyetindeki küçük köylü üreticiliğinin hâkim olmaya devam ettiğini belirtmiştir. 1950 öncesi küçük ve topraksız aileler küçük arazilerde ve tarım dışı alanlar üzerinden geçimlerini sağlamaktadırlar.

1950'lerin makinalaşması tarımsal emek gücü açısından dönüşümü özgürleşmiş işgücünün mevsimlik işlere akışının hızlanması ile başlatırken ve sürekli hale getirirken, kentlerdeki yeni iş kolları bu emeğin geçici istihdamı ile şekillenmiştir. 1960 sonrası ekilen toprakların sınırlarına ulaşılması ve tarımın sermaye yoğun nitelik kazanması emek ihtiyacını asıl azaltan dönemeç olmuştur (Makal, 2001).

Tanyol (1958)'in tarımda makineleşmenin etkisi üzerine Gaziantep'in Nizip İlçesi'ne bağlı 114 köy için yapılan çalışmasına göre Barak Ovası ilgili dönemde en çok traktör giren bölge olmuştur. Bölge; halk köyleri, efendi-ağa köyleri ve yarı efendi-yarı halk köyleri olarak üç farklı köy tipine ayrılmaktadır. Küçük toprak mülkiyetinin bulunduğu ve şehir-kasaba merkezlerine yakın olan halk köylerinde traktör olmadığı halde göç hareketlerinin hızlılığı dikkat çekmiştir. Bu göç hareketleri devamlı göç ve toprağı geçimine yetmeyenlerin şehirde geçici işlerde çalıştıkları 'yarı göç' olarak gerçekleşmiştir (Tanyol, 1958: 216). Genelde efendi-ağa köylerinde ise traktör girmesine bağlı olarak arazi açılmasıyla iş sahaları genişlemiş ve nüfusta dışarıdan gelen göçlerin de etkisi ile artış gözlenmiştir. (Tanyol, 1958: 199).

Kıray (1964)'ın liman kasabası Ereğli üzerine yaptığı çalışmasında 1830'larda kömür madenciliğı üzerinden gelişen iki ayan aile sermayeye sahip olmuştur. Bölgenin ticaret bağlarını da eline alıp yöre halkını dükkânlarından yaptırdıkları veresiye alışveriş üzerinden kontrol eden aileler 1925 yılında kömürün devletleştirilmesi ve 1940 sonrası köylüleri etrafında kümeleyen tüccarla ilişkiler üzerine ilçe tarımının mülkiyet yapısı, üretilen ürün, köyün ulaşım ve haberleşme imkânları değişmiştir. Köylü haneler tüccara borçlarını çilek, kereste ya da kömür işçiliğinden alınan gündelikler ile öderken para ihtiyaçlarını tefeci faizine rağmen büyük toprak sahibi olmayan yüzyüze görüşükleri tüccarlardan karşılamışlardır. Bu eskiden kalma tampon vazifesi gören sosyal düzen sonraki yıllarda ağaların tüccarın rolünü alması şekline dönüşmüştür (Kıray, 1964: 17-66). Bölgede köylünün temel gelir kaynağı tarım olmakla birlikte toprak

büyükliklerindeki farklılaşmaya bağlı olarak %36,8 oranında dışarıya göç verilmiş ve göçenler vasıfsız işçilik yapmışlardır (Kıray, 1964: 204, 209).

Genel gözlem yapan Akşit (1967), şehirlerin çevre kasaba ve köylerinde etki alanı yaratarak alt birimler üzerinde uzmanlaşmayı şekillendirdiği için yerleşim birimi olmanın ötesinde anlam taşıdığını vurgulamıştır. Kentin büyüklüğünü haberleşme ve ulaştırma üzerinden denetleyebildiği alana bağlayarak yerleşme ve iş alanı büyüklüğünü belirlemiştir. Türkiye’de halk tüccar, ağa ya da politikacı eline bırakıldığı için imtiyazlı kişiler yeni yapıda nüfuzlarını genişletmiş ve para ekonomisinin gelişmişliğine rağmen eski feodal benzeri ilişkiler hâkimiyetlerini sürdürmüştür. Türkiye’ye dışarıdan gelen teknolojik değişim belirtilen imtiyazlı kişiler üzerinden yerel birimleri de yeniden yapılanma sürecine sokarak sınıfsal farklılaşmayı derinleştirmiştir (Akşit, 1967: 51-63).

Modern teknoloji ile üretim miktarı artırmakla birlikte yeni dengede kapitalistin lehine gelişen güç ilişkisinde köylülerin yüksek oranlarda borçluluk ilişkisi içinde bağımlılıkları artmıştır. Tarım dışı alanlarda çalışmaya itilen küçük köylü haneler şehirlerde hammadde üzerinden yaratılan gelir paylaşımında kendilerine yer bulamamaya başlamışlar ve toplumsal adalet ya da dengeli şehirleşme üzerinden kalkınma sağlanamamıştır. Dolayısıyla köyler farklı şekillere bürünmüşlerdir (Akşit, 1967: 65-75).

Beşikçi (1969)’nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaptığı çalışmasında tarım arazileri yarıcılık, ortakçılık, marabacılık şekillerinde işlenmektedir. Göçebe aşiretlerde temel ekonomik faaliyet özellikle büyükbaş hayvancılık olduğu için geniş meralar bölgenin en önemli ihtiyacı olarak belirtilmiştir. Aşiretliğin gayri resmi hiyerarşi olduğu bölgede köylerde toprak mülkiyetinde 0-5 dönüm toprağı işleyenlerin oranı Bitlis’te %57, Mardin ve Diyarbakır’da %33. İşlenen toprak büyüklüğü sırası ile toprağın % 4,9 – 2,9 ve 1,9’dur. Bu ise toprak ağalığının baskın ve sömürücü yapısını doğrulamaktadır (Beşikçi, 1969: 1-80).

İlgili bölgelerde küçük köylü hanelerinin tüketimlerini aşan üretimlerinin tüccara değil aşiretin diğer unsurlarına satılması farklı bir kapitalistleşme sürecini yansıtmaması açısından önemli görülmektedir. Dışarı ile bağlantıların aşiret reisi ve ileri gelenlerince sağlandığı bölgede ticaret çerçivilik, kasaba tüccarlığı (%50 trampa %50 para alışverişi), şehir tüccarlığı (koyun ve yün satar kredi alır) ve büyük şehir tüccarı üzerinden gelişmiştir. En adaletsiz gelir dağılımının sergilendiği bölgede en zengin grupla en yoksul grup arasında 56 kat fark bulunmuştur (Beşikçi, 1969: 131- 146).

Hükümetlerin kooperatifçilik ve destekleme alımları üzerinden yürütmeye çalıştığı politikalar 1960 sonlarında Dünya Bankası ve Türkiye Kalkınma Vakfı gibi kuruluşların yönlendirmeleri ile hayvancılık ve orman köyleri üzerinde yoğunlaşmıştır (Akad, 2013: 98). Bu yönlendirme ile ilk kalkınma planında 1960'larda tütün ekim ve ticaretinin serbest bırakılması, tarım kredilerinin düzenlenmesi, orman köyleri ve balıkçılıkla ilgilenilmesi, eğitim faaliyetlerinin sunulması gereği belirtilmiştir. Ortakçılık ve kiracılık şartlarının sözleşmeye dayandırılması, toprak reformu, mülkiyet (toprak) dağılımı ve toprak toplulaştırma, sulama projeleri ile birlikte ele alınmıştır (I.BYKP, 176).

Devam eden dönemlerde 1965 yılında çıkarılan Toprak Reformu Yasası, 1966 Tapulama Yasası, 1978'de iptal edilen 1973 yılı Toprak ve Tarım Reformu Yasası devletin köylü üzerindeki politikalarından önemli olanlarıdır. Dönemde ayrıca köy kalkınma kooperatiflerinde hızlı bir artış olmuş ve proje 1970 sonlarına kadar köy-kent, alt bölge yatırım projesi, köye ulaşım projesi gibi adlarla pasif şekilde varlığını korumuştur (Akad, 2013: 99). Ekonomik, toplumsal ve coğrafi koşullara göre biçimlenen

köy (toplum) kalkınması için merkez köy projesi^{93, 94} başlatılmış ve kır VI. Plan döneminde merkez köy ve kasabalar olarak bölümlenmiştir (VI. BYKP: 321). Bu projeye göre tespit edilecek merkezlerde köy ihtiyaçlarının karşılanması ve nüfusun buradaki pazarlarla bütünleşmesinin hızlandırılması hedeflenmiştir (III. BYKP: 858-859). Böylelikle toprak dağılımındaki⁹⁵ adaletsizlikten kaynaklı sorunların bir ölçüde önlenmesi planlanmıştır.

10. 1970-1980 DÖNEMİ (III. GIDA BİRİKİM REJİMİNE GEÇİŞ)

İthal ikamecilik döneminin getirdiği 1972 döviz darboğazının ardında 1973-74 petrol ithal fiyatlarındaki artış, 1974 Kıbrıs harekâtı sonrası gelen ambargo ve borçlanma seçeneklerini tekrar daralmasına petrol fiyatları kaynaklı dış ticaret kayıpları da eklenmiş ve ihracat yine tarım ağırlıkla yapısını korumuştur (V. BYKP: 183). Bu çerçevede 1977’de kamu yatırımları azalmış, 1978’de kapsamlı tedbirler içeren ve kısa vadeli borç yükünü erteleyen anlaşmalara başvurulmuş, 1980’de darbe ve 24 Ocak kararları gelerek %107,2 olan fiyat artışı %25,2’ye düşmüştür (V. BYKP: 184). Dönemde dış ticaret açığı yükselmeye, Merkez Bankası’nın başta KİT’ler olmak üzere kamuya

⁹³ Cumhuriyet’in köy kalkınmasına yönelik ilk projesi 1936 yılında hazırlanan 5 yıllık köy kalkınma planıdır. Bu plan dâhilinde Trakya bölgesinde ‘İdeal Cumhuriyet Köyü Projesi’ pilot uygulaması ile köylerin kendine yeterliliklerini hedeflenmiştir. Köylere yönelik uygulanamayan proje; kültür, sağlık, ıslah tohum-münavebe ekim, hayvan sağlığı ve ırkının ıslahı gibi ziraat ve hayvancılık alanında yenilikler öngörmüştür (Han, 2017).

⁹⁴ Köylerin ekonomik ve toplumsal gelişimleri ile ilgili diğer önemli proje IV. Kalkınma planında ele alınan ‘köy-kent’ projesidir. Köy-kentlerin yerleşim merkezinden öte kamu hizmet ve örgütlenme merkezi olması ve ekonomik gelişmenin bu birimler üzerinden örgütlenmesi öngörülmüştür. Plana göre köy-kentlerde altyapıların yoğunlaşması, tarım, ormancılık ve hayvancılığa dayalı sanayinin kurulması ve tarım üreticilerine tarım üretimi dışında istihdam olanakları yaratılması ve kooperatiflerle sıkı işbirliği içinde olması öngörülmüştür (IV. BYKP: 290). IX. plan döneminde ise bölgesel kalkınma politikasının cazibe merkezleri belirlenerek bunlar üzerinden yürütülmesi planlanmıştır (IX. BYKP, 99). Bu cazibe merkezleri, KÖYDES, BELDES ve SUKAP, SODES programları ile uygulamaya konulmuştur. Ayrıca İstanbul olmak üzere doğudan batıya, büyük şehirlere ve iç kesimlerden sahillere doğru olan iç göç şekli son yıllarda bölgelerin kendi içlerinde gerçekleşmektedir. Doğu ve Batı Karadeniz ile Orta ve Kuzeydoğu Anadolu gelişmiş çekim merkezi niteliğinde şehir bulunmadığından İstanbul’a yönelmektedir. Bu amaçla Erzurum, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Van çekim merkezi olarak koordine edilmekte ve göçler bu merkezlere yönlendirilmektedir (X.BYKP, 27, 138).

⁹⁵ Güneydoğu Anadolu toprak dağılımının en adaletsiz olduğu bölge olarak tespit edilmiştir. Bölgede köylülerin %61,44’ü toprakların %10,52’sini işlerken ortalama işletme büyüklüğü 1,4 hektar hesaplanmıştır. Bölge köylülerinin binde 6’sı ortalama 341,1 hektar işletme büyüklüğü ile bölge topraklarının %25,05’ini işlemiştir (III. BYKP: 860).

verdiği kredilerdeki yükselişe bağlı olarak enflasyon artışlarına başlamış, tarım iç ticaret hadleri ani şekilde gerilemiş ve ‘popülist’ modelin sonu gelmiştir (Boratav, 2013: 45-46).

Yeni birikim düzeninin kurulmaya çalışıldığı bu geçiş dönemi ile ilgili belirli göstere ve gelişmeler üzerinden dönemi incelersek; 1970’ler 1960 ile karşılaştırıldığında 15 yıllık süre içinde küçük meta üreticisi aileler içinde topraksızların oranı %27,4’ten %30,7’ye çıkmıştır. 2005 sonrası bu oran 18,7’ye inecektir (İslamoğlu, 2008: 26). Genel olarak kırdaki topraksız hane oranı ise % 9,1 iken 1973 sayımında %21,9’a çıkmıştır. Topraksız haneler içinde sadece kiracılık ile geçimini sağlayanlar % 0,64’den %1’e sadece ortakçılık üzerinden geçinenler ise % 2,46’dan %5,7’ye çıkmıştır. Muhtar sayımlarına dayanarak oluşturulan bu kır profiline göre; 1976’da sadece tarım işçiliği ile geçinen topraksızların oranı da %96,6’dan %93,3’e düşmüştür. Toprak sahibi küçük meta üreticilerinin ise varlıklarını idame ettirmek için kiracılık/ortakçılık yaptığı belirtilmiştir. Kiracılar tarım işçiliğine kayarken küçük ve topraksız işletmeler oldukça küçük alanları, büyük toprak sahipleri ise büyüklüğü giderek artan toprakları kiralamışlardır⁹⁶ (I.BYKP, 241; III.BYKP, 860; IV. BYKP: 19; İslamoğlu, 2008: 26).

Ayrıca dönemde tarımda okur yazar olmayanların %59 ve yüksek öğrenim görmüşlerin %0,1 oranı ile eğitim düzeyi en düşük sektörü temsil etmiştir (IV. BYKP: 160). Hanelerin % 44’ünü oluşturan tarım üreticileri gelirin % 41’ini alarak tarım üreticileri kendi içinde en adaletsiz gelir dağılımını oluşturmuşlardır (IV. BYKP: 22). 1976 yılı için tarım işletmelerinin %88,5’i toplam gübre kullanımının %54,2’sini; kalan %11,5’i ise %45,8’ini kullanmıştır (IV.BYKP: 121). Kredi sistemi de gübre kullanımı

⁹⁶ 100 dekar ve altının küçük üretici kabul edildiği 2000 sonrası yeniden yapılanma sürecinde 100 dekar ve üstü işletmelerin kredi kullanma, toprak kiralama ve satın alma eğilimlerinin daha yüksek olduğu, en çok toprak kiralayanların %53 oranı ile 101-500 dekar arası ve %57 ile 500 dekar ve üzeri toprağa sahip büyük toprak sahipleri olduğu belirtilmektedir. Bu haneler için toprak kiralamak bir yatırım niteliğinde olmakla birlikte kiraladıkları toprak büyüklüğü konjunktüre ve ürüne göre değişmektedir. Buğday, ayçiçeği, pancar ve mısır üretiminde toprak kiralama diğer ürünlere göre daha yüksektir. Diğer taraftan toprak kiralardaki yükseliş, özellikle Trakya bölgesinde tarımsal işgücü potansiyeli, kiralamayı olumsuz etkilemektedir (İslamoğlu, 2008: 43, 44).

gibi büyük tarım üreticilerine görece fazla kaynak aktarmakta, küçük işletmeler makineleri genellikle kiralarak kullanmıştır (IV. BYKP: 121).

Dönemle ilgili yapılan alan çalışmaları da kırsal yapı ile ilgili basılı resmi belgelerde yer alan bilgileri doğrulamaktadır. Varlier (1978)'e göre, alt ve orta gelir grubunda olan 100 dönüme kadar toprak sahiplerinin üçte biri yoksulluk sınırındadır. Konya-Ankara için orta köylülükte yoğunlaşma olurken 1000 dönüm ve üzerine denk gelen ve işletme sayısı olarak kabaca %8'i karşılayan zengin köylüler toprakların üçte birine sahiptirler. Antalya ve Adana'da işletmelerin %75'den fazlası topraksız ve küçük köylülerden oluşurken Antalya ve Mersin'de 200 dönüm ve üzeri zengin köylü sayılmaktadır. Diğer taraftan yoksul köylüler topraklarından edilirken orta köylülük de genellikle üretim araçlarından edilerek yoksullaşmaya itilmiştir ki, en açık örneği Adana yöresinde görülmektedir.

Aydın (1980), Güneydoğu Anadolu bölgesinde büyük toprak sahipliği ve küçük köylülüğün tarihsel olarak bir arada olageldiğini ve 1950'lerin makineleşmesinin büyük toprak sahipleri tarafından sağlanıp küçük köylülüğün artık üretiminin yoğunlaştırıldığını vurgulamaktadır (Aydın, 1980: 3). Doğu ve Güneydoğu'nun az gelişmişliğinde, Ağa-şeyh ve aşiret lideri egemen üçlüsünün gücü devam etmektedir. Tarımın kapitalistleşmesi ve makineleşmesi, ulaşım ve iletişimin gelişmesi, göç, eğitim, hızlı nüfus artışı gibi dışa açılma sürecinde kırılmalar yaşanmasına rağmen yerli toprak hegemonları politik baskı unsuru olarak devam etmiştir (Aydın, 1980: 25).

Bu dönemde kırdaki pazar ilişkilerinin yerleştirilmesi ve küçük meta üreticilerinin desteklenerek proleterleşme ve iç göç sürecinin denetlenmesi hedeflenmiştir. 1970 sonlarına kadar iç ticaret hadlerinin tarım lehine geliştiği dönemde; Boratav (2006) tarafından 1961 baz yılı alınarak 1976'da tarım iç ticaret hadleri 117 hesaplanmıştır, bu

politikalar girdi ve fiyat destekleri üzerinden yürütüldüğü için topraktaki büyük üreticilerle olan 1950 sonrası ittifak devam ettirilmiştir (Oral vd, 2013: 75).

11. 1980-1999 III. GIDA BİRİKİM REJİMİ İLK DÖNEMİ

İlgili dönemde 24 Ocak 1980 Kararları, 1989 sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve kambiyo kontrollerinin kaldırılması, 5 Nisan 1994 Kararları ve 1999 IMF anti-enflasyonist programı önemli kırılma noktaları olarak alınmaktadır (Sönmez, 2013: 20-28; Boratav, 2013: 46-48). Hedefler doğrultusunda 1980 yılında başlatılan istikrar programı 1983 yılında uygulamaya konulmuş, ithal ikameciliğin yerini ihracata dayalı büyüme almış ve bu amaçla EXİMBANK yeniden düzenlenmiştir. Stratejik ürünler dışında KİT'lerin ürettikleri ürün mallarının serbest bırakılarak bütçe ve merkez bankası kaynaklarının azaltılması ve eşanlı olarak sanayileşmenin özel kesim eliyle yürütülmesi yaşanan diğer gelişmeler olmuştur (VI. BYKP: 335, 336).

1990'ların son yarısında hukukun üstünlüğü, insan hakları ve demokrasi, küresel ekonomik düzen gibi kavramlar sıkça tekrar edilir olmuş ve küresel bir siyasi ve askeri kargaşa ortamında tek kutuplu dünya bölgesel parsellenme 'NAFTA, AB, Pasifik Bölgesi' şeklinde üç bölgeci yapıya kavuşmuştur⁹⁷. Bu dağılımda giderek şiddetlenen ve yoğunlaşan güç ile küresel kurallar norm halini almış ve bu süreçten soyutlanmış ulusal politika oluşturulması mümkün olamamıştır.

1980'lerde tarımın GSYİH'daki payının önceki planların aksine indirilmesi hedeflenmiştir. Sektör içi üretim deseninde ise ciddi değişimler görülmemiş, bitkisel üretimin %55 üzerindeki payı ile ilk sırada, hayvancılık ise %35'ler düzeyindeki payı ile ikinci sırada yer almaya devam etmiştir (V. BYKP: 4). 1980 Genel Tarım Sayımında 3.434.000 olan tarımsal hane sayısı 1991 genel tarım sayımında % 19 artarak 4.092.000

⁹⁷ AB, EFTA, AFTA, NAFTA ve APEC başlıca bölgesel bütünleşme hareketleridir (VII. BYKP, 77).

olmuştur. Hanelerin %99' u 50 hektar ve altı büyüklükte toprak işlemektedir. 5 hektar ve altı olanların oranı %61,1'den % 65,4'e çıkmıştır. Bu işletmelerin %96,4'ü hem bitkisel üretim hem hayvancılık yapmakta, %3,6'sı sadece hayvancılık ile uğraşmıştır. Büyük baş hayvancılık yapan hanelerin %71,9'u 5, küçük baş hayvancılık yapanların % 31,6'sı 20 baş ve altı hayvana sahip olmuştur. Dolayısıyla sektör hem diğer sektörlerle göre düşük gelir düzeyine sahiptir, hem de kendi içinde gelir dağılımında ciddi eşitsizlik barındırmıştır (VII. BYKP, 57).

Budak (1991), sektör içi eşitsizliklerin yanına yöreleri ve ürün türlerini de ekleyerek tarımsal üretimde bitkisel üretimin, bitkisel üretimde de belirli illerin sürükleyici olduğunu belirtmiştir. Örneğin hububat ve bakliyat üretiminde İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu, sebze-meyve ve sınıai bitkilerde Ege ve Karadeniz sürükleyici konumda iken; illerden Bursa, Manisa, İzmir, Antalya, Mersin, Adana, Ankara, Konya, Samsun, Trabzon, Giresun ve Gaziantep 1990'ların sürükleyicileri olmuştur. Bu ise bir taraftan egemen sosyal sınıf ve tabakalarda merkezleşmeyi beraberinde getirirken diğer taraftan sürükleyici iller ve bölgelerde makinalaşma ve tarım işçileri üzerinden kapitalistleşme sürecini de hızlandırmıştır. Konya ve Ankara'da 0-50 dönüm toprağa sahip üreticiler, ki topraksızlar da eklendiğinde % 60-70 arasındadırlar, ürettikleri ürünlerin ağırlıklı kısmını kendi tüketimleri için ayırırken 200 dönüm ve üzeri toprağa sahip olanlar bu bölgenin pazara üretim yapan varlıklı kapitalist çiftçisi olarak nitelendirilmiştir (Budak, 1991: 20 – 26).

Ege Bölgesi'ndeki KMÜ'leri için hane emeği yeterli olmadığı durumlarda üretim miktarına bağlı olarak mevsimlik tarım işçilerinin kullanımı bir yenilik olmamakla birlikte, göç ve yoğun tarım uygulaması bu kullanımı kısıtlayan faktörler olarak değerlendirilmiştir (Ecevit, 1994: 113, 116). Güneydoğu Anadolu'daki fakir köylüler ise büyük toprak sahiplerine olan görevleri karşılığı aldıkları çok küçük toprak parçaları ya

da ürün değerleri üzerinden toprağa bağlandıkları için ücretli işçiliğin bir alt kategorisi olarak değerlendirilebilmektedirler (Ecevit, 1994: 118).

Gezgin (1997)'in işletmelerin %28'i 0-5 dönüm, %96'sı 50 dönüm ve altı toprağa sahip olduğu Aydın'a bağlı köyde yaptığı çalışmaya göre köy 1976-80 arası ilçe ve il merkezlerine sürekli göç vermiş, köyün modern yolları ve ulaşım 1970, haberleşme 1980'lerle yaygınlaşmaya başlamıştır. Kadınlar 8-70 yaş arası kıl eğirmede erkekler ise dokumacılıkta çalışmış yani hayvancılık ve ürünleri zeytin ve incir yetiştiriciliği yanında önemli tarımsal faaliyetler olmuştur. (Gezgin, 1997: 187-246). Ürünleri köy menşeli ve çevre yörelerden tüccarlar alırken tüccarların iflas ve meslek değiştirmeleri sonucu sayıları azalmış ve ilgili tarım aletleri olan tüccar ile ittifak oluşturan diğer tüccarlar arasında rekabet başlamıştır. Köyde tüccarlar da kendi içlerinde ayrışmaktadır. Üst sınıf, kendi hesabına çalışan KMÜ orta sınıf ve tüccar adına ve mal bedeli borç kıl olarak çalışanlar (kg başına ödeme alan bir anlamda tarım işçileri) alt sınıfı oluşturmuştur. Üst, orta ve alt sınıfı oluşturan kitlelerin oranları 1965'te sırasıyla %4,46 - %10,27 - %85,27 iken 1985'te oranlar sırasıyla % 2,23 - %66,52 - %31,25 olmuştur. Bu örnekte ihracat üzerinden orta sınıf gelişme gösterirken tüccarlar yerine doğrudan ithalatçılarla bağlantı kurulması da sürece etkide bulunmuştur. Köyde kooperatifleşme 1978'de başlamış, %80'inin kredi ihtiyacında olduğu köylüler tüccar yerine kamu bankası üzerinden kredi almayı tercih etmişlerdir (Gezgin, 1997: 247-257, 283).

Bu dönemin hâkim tarım politikası IMF ve DB'nın bütçe yükü ve enflasyonist etki nedeniyle azaltmaya çalıştıkları tarım destekleri üzerine şekillenmiştir. Destekleme kapsamındaki ürün sayısı indirilmiş, destekleme alımlarının bütçedeki payı azaltılmış, ürün ödemeleri geciktirilmiş, sübvansiyonlar azaltılmış, girdi fiyatlarının ürün fiyatlarından iki kat fazla artmasına izin verilerek küçük üreticinin zarar etmesine bir anlamda seyirci kalınmıştır (Oral vd., 2013: 77). 1985 yılında DB'ndan alınan tarım sektörü uyum kredisi ile tohum ve gübre fiyatları serbest bırakılmış, TİGEM ve

TZDK'nun tasfiyesine girişilmiştir. 1991'de TEKEL'e yerli ve yabancı özel sektörün tütün mamülleri üretme izni verdirilmiş, çay alanında özel sektör yatırımları teşvik edilerek ÇAYKUR yatırımları durdurulmuştur (Oral vd., 2013: 78). 4 Nisan kararları çerçevesinde tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi, 1995 Tarım Anlaşması ve 1996 Gümrük Birliği Anlaşması ise diğer önemli dönüşümler olmuştur (TKB, 2004a: 83).

12. 1999 - 2008 III. GIDA BİRİKİM REJİMİ İKİNCİ DÖNEMİ

Tarımda reform dönemi olarak adlandırılabilen dönem IMF ile yapılan 1999 stand-by anlaşması ve takibinde verilen niyet mektupları dönemin başlangıcı olmuştur. Desteklerin mali boyutlarına vurgu yapılan mektuplarda fark ödeme sistemi, prim sistemi ve doğrudan gelir desteği yeni destekleme araçları olarak öngörülmüştür (Şahinöz, 2000: 292). Reform adıyla gelen dönüşümlerin DB ve IMF tavsiyeleri doğrultusunda ilerlediği dönemde (Eraktan vd., 2005: 85) fiyat destekleri kaldırılmış kredi ve girdi desteklerinde azalmalar yaşanmış, tarımsal KİT'ler ve Ziraat Bankası üzerinden verilen destekler görev zararları tartışmalarını başlatmıştır. Yeni destek araçlarının hedeflere ulaşamaması, kırsal gelir dağılımının daha da adaletsizleşmesi ve istenmeyen arz fazlaları yaratılması gündeme getirilmemeye çalışılmıştır (TKB, 2004b: 333).

Dönemle ilgili yapılan alan çalışmalarında kırdaki yayılan yoksulluk ve tarım politikalarındaki değişime bağlı üretim kopuşları temel inceleme konuları olmuştur. Bir anlamda tarım politikalarının envanteri sayılan çalışmalar kırsal dönüşüme ve bu dönüşümün aslında bir ilerleme olmadığına vurgu yapmaktadır. Örneğin çalışmalar kır yoksulluğu, göç, işsizlik, eski feodal benzeri yapıların çağrıştırılması, üreticilerin ileri ve geri bağlantılar üzerinden sıkıştırılması ve sistemden dışlanması üzerine yoğunlaşmıştır.

Kalaycıoğlu ve Kılıç (2001) tarafından Ankara'da yapılan yoksulluk incelemesine göre kırdan göçenler genellikle 3 kuşağın bir arada olduğu ve kır kökenli kimlik, aidiyet

ilişkileri çerçevesinde ağırlıklı olarak gecekondü bölgelerinde yaşayan ve enformel ve vasıfsız işlerde, sağlık güvencesinden yoksun çalışmaktadırlar. ‘Aile havuzları’ yoksullukla başetme stratejilerinde kilit noktası olmakla birlikte kadın ve çocuk emeğinin istihdam edilmesi tarımsal üretimde olduğu gibi aile gelirini önemli ölçüde artırmaktadır. Bu kitlelerin kırla olan tarla/ev gibi bağlantıları kriz, işsizlik gibi olumsuz gelişmelere karşı tampon görevi görmeye devam etmektedir (Kalaycıoğlu ve Kılıç, 2001: 212-237).

Aydın (2002a) Söke ve Sivrihisar’a bağlı köylerde yaptığı araştırmada girdi fiyat artışlarının ya da piyasa fiyatlarının referans alınması sonucu ürün fiyatlarındaki düşüşün çiftçileri ‘kendini sömürme’ üzerinden hayatta kalma stratejilerine ittiği, çiftçilerin buğday ve mazot pariteleri üzerinden asgari yaşam düzeylerini korumaya çalıştığı belirtilmektedir. Bu hayatta kalma stratejileri ilk etapta tüketimlerini kısma üzerinden yürütölmekte olup emek gücünün yeniden üretimi ve eski üretkenlik düzeyinin korunması açısından olumsuz durum yaratmaktadır. Diğer taraftan piyasa dışı mal ve hizmetlerin üretimini artırmışlardır ki, bu kendi yaşamları için üretmek anlamına gelmektedir, girdi üzerinden dışa bağımlılık hesaba katıldığında borçluluk ve topraklarından edilme ile sonuçlanması muhtemel bir süreç olmaktadır (Aydın, 2002a: 195).

Bu dönemde tarımsal üretim artmakla birlikte çiftçi gelirindeki azalma sonucu köylüler yaşamlarını devam ettirmek için gelir getirici faaliyetler, tasarrufların tüketilmesi, borçlanma ve harcamaların kısılması yöntemlerine yönelmektedirler. Gelir getirici faaliyetler 1976-1985 arası ilave tarım alanlarının açılması üzerinden ya da çalışma yapılan bölgelerde toprak kiralama/topraklarını ve emekleri de dâhil diğer üretim araçlarını kiraya verme üzerinden ilerlemiştir. Popülist politikalar gereği seçim dönemlerinde uygulanan tarım destekleri ve hane üyelerinin tarım dışı alanlarda çalışmaları da gelir artırıcı özellik taşımaktadır. Bölgedeki büyük çiftçiler ise gelir azalışları karşısında tarım dışı alanlara yatırım yaparak gelir düzeylerini korumaya çalışmışlardır (Aydın: 2002: 196, 198). Diğer yandan bu köylere Aydın tarafından 1994,

1997 ve 2000 yıllarında çalışmalar yapılmış ve 1980 sonrası dönüşümde yoksullaştırıcı etkinin tüm kesimlerde, en çok da kır yoksulları, kadınlar ve tarım işçileri üzerinde hissedildiğini ortaya koymuştur. Özellikle hane içinde kadın ve çocuk emeği ağırlıklı kullanılmaya başlanmıştır.

Arslan (2003), Ankara ilinde aynı köyde (1987-1992 ve 2000-2001) arası iki ayrı çalışma yaparak çalışmasında 15 yıllık zaman dilimindeki değişimleri gözlemlemiş ve yoksul bir köyün nasıl kalkınabileceğini araştırmıştır. Tipik bir Anadolu köyü olan ve incelenen çeşitli köyler ile sosyo-ekonomik benzerlikler gösteren inceleme birimini ele alan çalışmasına göre, köylülerin tarım yapma gerekçelerinde arazinin boş kalmaması için ekim yapanlar %11'den 19'a; başka yapacak iş olmadığı için ekim yapanlar %45'den 59'a çıkarken, hayvanların ihtiyacı için ekim yapanlar %42'den 22'ye düşmüştür. Görüşme yapılan çiftçilerin hiçbiri tarımı karlı uğraş olarak değerlendirmemiştir. Girdi fiyatlarında yaşanan artışlar sonucu tarımsal faaliyet kar yerine yaşamların idame ettirilmesi görevini üstlenmektedir. Köyde var olan kaynakların kullanımı için bilgi, para, altyapı ve donanım, üretim ve pazarlama konusunda kooperatifleşme ve örgütlenme eksikliği bulunmaktadır. İflas ve icra gibi olumsuz örnekler giderek yaygınlaşmakta ve tarımla ilgili alınan krediler üretim yerine borç ödemek için kullanılmaktadır (Arslan, 2003: 7-22).

Köy halkının çoğunluğu yoksulluk sınırının da altında bir gelire sahiptir. Köye traktör 1970'lerin başlarında girmesine rağmen tarımsal üretim %40 oranında insan ve hayvan gücü ile sağlanmaktadır. Köylülerin %48'i yoksulluklarının temel sebebi olarak devleti %43'ü ekonomik kaynakların, özellikle suyun, kıtlığını görmektedir. Yöre halkının tamamı birden fazla iktisadi faaliyet yaparken, %40'ı gündelikçilikle geçimini sağlamak ve güvenceli tek iş geçici-mevsimlik orman işçiliği görülmektedir (Arslan, 2003: 12-19). İşsizliğin ve yoksulluğun temel sorun olduğu yörede önceki paragrafta ifade edilen Aydın (1994, 1997 ve 2000) çalışmaları ile eş bulgu olan kadın ve küçük

yaştaki kız çocukları ağır çalışma koşullarına itilmekte, kadınların çoğu sulu tarımın yapıldığı Beypazarı ovasında mevsimlik işçilik yapmaktadır (Arslan, 2003: 8-11).

Kırla ilgili bağlantısının kent yoksulları üzerinden kurulduğu ve aslında çalışmanın ulaşmaya çalıştığı konulardan olan kent yoksullarının aslında kır yoksullarından oluştuğu tezine katkıda bulunacak şekilde Işık ve Pınarcıoğlu (2005)'in alan çalışmalarına yer verilmiştir. 1980 sonrası kent yoksullarının varlıklarını sürdürülebilirlik biçim ve stratejilerini konu edinen çalışmada gelir dağılımının Türkiye ortalamasından daha eşitsiz olduğu İstanbul üzerine eğilinmiştir. Gecekondulaşmayı, kentin ikili yapıların karşıtlığı üzerinden incelemek yerine az gelişmişliğin ortaya çıkardığı sorunun toplumsal yansıması üzerinden ele alarak küreselleşmenin yarattığı aşırı zenginlik karşısında rahatsız edici şekilde yoksulluğu artırarak boş bir alan haline getirmiştir. Diğer tarafta da bu enformel kendi içinde ayrılmış ve gecekondu arazileri üzerinden rantiyeciler sınıfına katılan ithal ikameci dönemin yoksullar kitleye yeni katılan yoksullar üzerinden varlıklarını devam ettirmeye başlamışlardır. Özellikle 1990 sonrası kırdan yeni göçen hazırlıksız köylüler gecekondu bölgelerinde genellikle tutunamamakta ve kiracılık ilişkisi içinde gecekondu bölgesinin de en alt tabakasını oluşturarak adeta travma yaşamaktadırlar. Çalışanlar %40 oranında tarım-ormancılık, %19 oranında inşaat sektörü ağırlıklı çalışmaktadır.

Kayıkçı (2005)'te tarım topraklarının tarım dışı amaçlarla kullanımının Adapazarı örneği üzerinden ele aldığı çalışmasında firmaların kuruldukları toprakların %37,5'i tarla, %10'u ise mera toprağı iken fabrikaların sadece %15'i tarım arazileri üzerine fabrika kurmayı hammaddelere yakınlık ile ilişkilendirmiştir. Çalışma yapılan ova köylerinde köylülerin ortalama %10'u köylerde kurulan fabrikalardan tarım dışı gelir elde ederken toprağın tek gelir kaynağı olduğu ve tarım dışında yapacak işleri olmadığını belirten ağırlıklı kesim verimli topraklarını ellerinden çıkarma konusunda gönülsüz

davranmaktadır. Buna rağmen ekonomik sıkıntı yaşayan ve çiftçilikten geçinemeyen azınlık grup topraklarını satmak zorunda kalmıştır.

Sorunlara dikkat çekilen bu dönemde devletin tarım politikalarına yönelik yaklaşımı; tarımsal desteklemelerin çeşitlendirilmesi, gıda güvenilirliği, bitki ve hayvan sağlığı çalışmaları, bölgesel kalkınma, arazi toplululaştırma, sulama yatırımlarına rağmen tarım ürünleri ithalatının miktar ve değer olarak artırılması tarımsal işletmelerde çok parçalılık ve ölçek sorununun çözülmesi, teknoloji kullanımının düzeyinin yükseltilmesi, tarım-sanayi işbirliği ve entegrasyonunun artırılması şeklinde sıralanmıştır (X.BYKP, 23).

1999 sonrası IMF ve DB programlarına tam anlamıyla uyan hükümetler önce DGD'yi ve tarım reformunu getirmiş, takibinde KİT'lerin ve tarım satış ve kredi kooperatif ve birliklerinin özelleştirilmelerini hızlandırmış, (1924) 442 sayılı Köy Kanunu⁹⁸ ve (1934) 1435 sayılı Tapu kanunu'nun 35. maddesi⁹⁹ ile düzenlenen yabancı uyruklulara toprak satışı serbest bırakılarak GAP gibi verimli tarım alanları ve turizm cenneti kıyı şeritleri yeni paylaşım kavgalarının konusu olmuştur.

2000'lerin ikinci yarısından itibaren oldukça hareketlenen ve yükselen gıda fiyatlarının tarım ürünleri fiyat artışları ile birlikte düşük gelirli grupları olumsuz etkilemeleri karşısında uluslararası kuruluşlar ve bölgesel işbirlikleri çözüm olarak

⁹⁸ Köy Kanunu doğrudan yabancılara toprak satışı hakkında bir düzenlemede bulunmamakla birlikte 8. maddede köyün orta malının kanun karşısında devlet malı gibi korunacağı ve el uzatanların devlet malına el uzatanlar gibi ceza göreceği belirtilmektedir. 88. maddeye göre; yabancı uyrukluların köylerde ikametlerinin İçişleri Bakanlığı'ndan resmi tezkerelere bağlı olduğu tezkerelerin verilmesi ve ikamet sürelerinin belirlenmesi hakkında kararların Bakanlı'ğa ait olduğunu belirterek dolaylı yoldan yabancı uyrukluların mülkiyetine sınırlama getirildiği söylenebilmektedir. (<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.442.pdf>) 2012 yılı 6360 sayılı 'Onüç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile de büyükşehir belediyesi olan illere bağlı ilçelerin mülki sınırları içinde yer alan köylerin tüzel kişilikleri kaldırılarak mahalle olarak bağlı oldukları ilçe belediyesine katıldıkları için Köy Kanunu'nun kapsamı dışına çıkmış olmaktadır. (<https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6360.html>)

⁹⁹ İlgili maddeye göre Bakanlar Kurulu, ülke menfaatlerine göre yabancı uyruklular gerçek ve tüzel kişilerin taşınmaz ve sınırlı ayni hak sahibi olmalarını belirleme, sınırlama, durdurabilme ve yasaklayabilme hakkına sahiptir. İlgili madde 2008 yılı 5782 sayılı kanunun 2. Maddesi ile kaldırılmış ve yabancılara taşınmaz mülkiyeti ve sınırlı ayni hak edinip kullanabilmeleri yasal hale getirilmiştir. (<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2644.pdf>)

sunulmaktadır. Bu kapsamda nüfus artışı, hızlı şehirleşme, iklim değişikliği istikrarsızlık kaynağı olarak görülmekte ve talep baskısı giderek artan su kaynakları ve tarım alanlarının korunması gıda güvenliği konusunda önem kazanmaktadır. Türkiyede'de dünya fiyatlarının üzerinde seyreden gıda fiyatlarının üretim maliyetlerinin düşürülmesi ve verimliliğin artırılması ile mümkün olacağı beklentisi hâkim olup su ve toprak önem sırasına konmaktadır. Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Yakındoğu ise gıda ürünleri pazarı için hedef seçilmiştir (X.BYKP, 14).

Son olarak bu dönemin tarımsal yapısına bakıldığında TUIK 2006 tarımsal işletme yapı araştırmasına göre; düzenli aile dışı işgücü oranı %49, ve aile işgücünün toplam işgücü içindeki payı %83,24. Aile işgücünün aile ve düzenli aile dışı işgücüne oranı %95,66'dır. Yani tarım işletmelerinde kabaca %4 daimi istihdam, %13 mevsimlik işçi çalışmaktadır (TUIK, 2015). Arazi kullanımı açısından; 1991- 2001 arası başka kullanıma geçen arazilerin %25'i yapılaşma ve turizm alanı, %15'i turizm alanı, %21'i ise tarıma elverişli olup kullanılmayan tarım arazisidir. Yapılaşma alanlarının %80'i tarım arazisinden, tarım arazilerinin de %29'u koruluk ve orman arazilerinden %26'sı ise tarıma elverişli olup kullanılmayan arazilerden kaynaklanmaktadır (TUIK, 2015). Tarım ve gıda Türkiye'de tarım ürünleri fiyat endeksinin toplam üretici fiyatları endeksinde göre daha hızlı yükselmesi nedeniyle görece karlı sektör haline gelip yatırım ve istihdam çekmiş ve yıllık ortalama büyüme hızı %3,9; toplam istihdamdan aldığı pay %24,6 olarak gerçekleşmiştir. 2013 yılı küresel gıda endeksinde göre Türkiye 105 ülke arasında gıdaya ekonomik erişilebilirlikte 44, fiziksel erişilebilirlikte 26, kalite ve gıda güvenliğinde 35. sırada yer almıştır.

TUIK'in bu araştırmayı yaptığı yılda yükselmeye başlayan gıda fiyat artışları 1996'da zirve yapan hububat fiyat artışından farklıdır. 1990'ların belirli ürünlerde yaşanıp 2000'de dip yapan fiyat artışlarının aksine 2006 yılında sütte %80, buğday ve yağlarda %50, pirinçte %25, şekerde %20, petrol fiyatlarında ise %20 ve 2007'de %8'lik

artış yaşanmıştır (Kıymaz ve Saçlı, 2008: 2). Petrol fiyatlarından doğrudan etkilenen mazot ve gübrenin üretim maliyetlerindeki ve dolayısıyla gıda fiyat artışlarındaki payı hububatlarda %25'ten %30-40, yağlı tohumlarda %30'dan %45-55 düzeyine çıkmıştır (Kıymaz ve Saçlı, 2008: 32). Süt fiyatları ise hayvancılıkta beslenme maliyetinin %80'ini oluşturan yem fiyatlarındaki artışa bağlı olarak üretim artışına bağlı olarak artmıştır (Kıymaz ve Saçlı, 2008: 47, 48).

13. 2008 SONRASI ŞİRKET BİRİKİM REJİMİ DÖNEMİ

9. plan döneminde ülke nüfusu %7,1 artarken kırsal nüfus %8,8 azalmıştır. 2012 itibariyle kırsal nüfusun % 57'si köylerde, %24'ü beldelede, %19'u ilçe merkezlerinde yaşamaktadır. Kırdaki 65 ve üzeri yaş nüfus %25,5'e gerilemiştir. Kırsal nüfustaki azalma ve yaşlanmaya karşın kırsal kesimde işgücüne katılım oranı %50,8'den 53,6'ya yükselmiştir. Ancak kırsal işgücü %61 oranında tarım sektöründe istihdam edilmekte fakat kırsal yoksulluk ve güvencesizlik hala önemini korumaktadır (X.BYKP, 155, 156). Tarımsal istihdam sosyal güvenceden yoksun ve riskli işletmeler olarak görülmesi geçici tarım işlerinde çalışan/çalıştırılan çocukların çalıştıkları işlerle ilgili kategoride tarım işçiliğinin en kötü istihdam edilen çocuk işçiliği kategorisinde yer alması ile belgelenmiş olmaktadır (X.BYKP, 45). Ayrıca bu işletmelerin ölçek ve pazarlama sorunları yeterli ve düzenli işletme geliri elde etmelerini engelleyerek yoksulluk ve göç sorunlarını tetiklemektedir.

Tablo 2.9. Nüfus Artış Hızı (NAH) Değişimleri (%)

	Ekili alan	Kırsal nüfus	Kent NAH	Kır NAH	GSYİH payı
1927		75,74			43
1940		75,61			44,8
1958-1962	32,28	67,4			53,88
1963-1967	33,42	64,24	23,12	5,13	45,87
1968-1972	35,94	60,40	24,31	5,7	35,4
1973-1977	35,56	57,49	20,72	7,04	32,4
1978-1982	34,5	53	23,98	3,38	22,69
1983-1987	35,56	44,74	30,79	6,21	18,47
1988-1992	35,05	39,48	19,46	-3,76	15,56
1993-1997	34,21	36,84	12,92	0,1	14,97
1998-2002	33,84	34,15	12,43	-0,04	11,71
2003-2007	31,69	31,04	11,78	-3	8,53
2008-2012	30,29	28,98	10,89	0,05	8,84
2013-2017	30,49	28,45	5,89	3,15	8,59

Kaynak: (FAO, 2017; tarim.gov.tr).

Ekili alanların sınırına 1980'lerde gelindiği görülmekle birlikte sonraki süreçte gerileme yaşanmıştır. Diğer taraftan kır nüfusunun tarıma makineleşmenin girmesi ile birlikte sürekli gerilediği dikkati çekmektedir. Kır nüfus artış hızının şehire oranla oldukça düşük seyretmesi, Malthuscu bir sürecin yaşanmadığını göstermektedir. Kırdaki nüfus hareketlerinin tersi yönde kent nüfusunda artış olduğuna dikkat edildiğinde mülksüzleşen ya da geçinemeyen köylülerin şehir proleteryasına katıldığı görüşü doğrulanmaktadır. Tarımın payı, gelişmiş ülkelere özgü bir durum olan sürekli gerileme eğilimdedir. Tarımda yaratılan katma değer diğer sektörlerle göreli olarak azalmakla birlikte 2015 yılı için %2,3 olan Türkiye büyüme ortalaması tarımda %2,7 olarak gerçekleşmiştir (tarim.gov.tr, 2017).

Tablo 2.10. Temel Göstergeler İle Tarımsal Yapıdaki Dönüşüm

		Dünya ortalaması	Türkiye
Kırsal nüfusun toplam nüfusa oranı	1960	66,44	68
	2017	45,3	26
Tarım çalışanlarının toplam istihdamda payı	1991	41,85	46,4
	2017	28,74	19,7
Tarımda kadının ücretsiz hane emeği	1991	32,14	70,7
	2017	16,26	25,5
Kadın tarım çalışanlarının toplam istihdamda payı	1991	43,06	30,49
	2017	73	29
Tarımda kız çocuk istihdamının payı	1991		83,4
	2006		71,2
	2006		2,6
Tarım alanları	1961	36,06	47,4
	2015	37,27	50,1
Ekili alan	1897		53,8
	1961	9,7	29,9
	2015	10,9	26,8
100 km ² 'ye düşen Traktör sayısı	1961	96.56	18.5
	2009	190.77	395.297
Tarımsal katma değer (%GSYİH)	1960	7,87	56
	2016	3,78	7
Gübre tüketimi (kg/hek)	2002	106.367	72.8
	2015	138.914	106.7
Yoksulluk oranı (günlük kişi başı 1,90 doların altı)	1979	42,2	1,6
	2016	10,7	0,5
Gecekondulaşma oranı	1990		23,4
	2014		11,9

Kaynak: (worldbank.org, 2017; TÜİK, 2014: 172; Güran, 2007: XIX, 28)

Tarımla ilgili diğer önemli göstergelerin verildiği özet tabloda dünyada tarım çalışanları toplam istihdamda oranı 1991 yılında %41,85 ve 2017 yılında %28,74 iken Türkiye’de aynı yıllar için oranlar %46,4 ve %19,7 olmuştur. 2011 temel tarımsal göstergelere göre 15 yaş üstü toplam istihdamında tarımın payı %25,48’dir. Ülke genelinde toplam ücretsiz aile işçilerinin payı % 13,7’dir. Tarımdaki ücretsiz aile işçileri toplam istihdamın %11,9’u; toplam ücretsiz aile işçilerinin % 86,8’i; tarımsal istihdamın %46,7’sidir. 15 yaş altı (6-14 yaş) grubunun ücretsiz aile işçisi olarak tarımda çalışma oranı ise 1970 başlarında %30 (II. BYKP, 137) olarak gerçekleşmiştir. 2010 sonrası TÜİK verilerine göre 9-13 yaş arası erkek çocukların %1,7’si yıllık ortalama 98 saat; aynı yaş grubundaki kız çocuklarının %1,3’ü yıllık ortalama 101 saat kendi tarımsal

işletmesinde çalışmaktadır. Aynı değerler 14 yaş ve üzeri erkekler için %56,6'sı 174 saat, kadınlarda ise %40,5', 170 saat şeklinde olmaktadır. Bu oranlar küçük meta üreticiliğinin kendi kendini sömürmesi varsayımını doğrular görünmektedir. Aynı zamanda ücretsiz aile işçiliğinin küresel kriz ile ülke genelinde %23,1; tarımda ise %26,5 ayrıca ücretli tarım çalışanlarının oranının da kriz yılında %43,5 artması krizin doğrudan etkilediği kesimin küçük meta üreticisi olduğunu göstermektedir (TUİK, 2011: 90).

Tarımda ücret karşılığı çalışan tarımsal istihdamın payı %10,14'dür. Bu oran 1960'ların sonunda %7 olarak hesaplanmıştır (II. BYKP, 137). Tarımsal istihdamın %57'si ücretsiz hane emeği ve tarım işçileri tarafından bir başka deyişle tarımın en yoksul ve kırılgan kesimi tarafından karşılanmaktadır. 1996-2000 arasında tarımsal istihdamın %60'ı ücretsiz aile işçisi ve %60'ın da %80'ini kadın emeği olarak hesaplanmıştır. Toplam işgücü içinde 12-14 yaş grubunun payı %4,5'e denk düşerken, tarımın %17,5 olan GSYİH'ya katkısı karşısında %45 olan tarımsal istihdamı sorun olarak görülmektedir (VII. BYKP, 50).

Bunların yanı sıra gübre kullanımında 2006-2011 arası %13,2'lik azalış yaşanmışken; 2006-2016 aralığı için % 33,2 artış görünmektedir. 2006-2011 arası ilaç kullanımı %12,9 azalmış; 2006-2016 arası %10 artmış görünmektedir (TUİK, 2011: 91). Türkiye'de ekilen arazilerin %27,8'i sulanmaktadır. %69,7'si ekilen arazi, %0,4'ü mera arazisidir. %2,5'i de daimi çayır arazisidir. 1-4 arası toprak büyüklüğüne sahip olanların %59,7'si büyükbaş hayvanların %21,6'sına; %18,6'sı küçükbaşların %1'ine sahiptir. 50 dekar ve üzeri arazi büyüklüğüne sahip olanların %0,7'si büyükbaş hayvanların %7'sine; %28,2'si küçükbaş hayvanların % 75,8'sine sahiptir.

10 dekar büyüklüğe kadar arazisi olanların ortalama %95'i yalnız kendi arazisini, %2'si hem kendi arazisini hem başkasının arazisini işletmektedir. Bu oran 200 dekar ve üzeri toprağı olanlar için ortalama % 37'dir. 5 dekar ve altı arazisi olan grubun %2,2'i

sadece kira ile %0,6'sı ortaklık ile arazi işletmektedir. Bu oranlar toplu ortalama %1,6 ve 0,4'tür. 10 dekar büyüklüğe sahip işletmelerin %45'i; diğer arazi sahiplerinde ise %65 oranında hayvancılık ve bitkisel üretim beraber yapılmaktadır.

Tarımsal alet ve makine sayısına bakıldığında 1952-2011 arası karşılaştırmada karasaban 1.981.550'den 51.889'a inmiştir.

Tablo 2.11. Tarımsal Alet ve Makine Sayısı

	Karasaban	Traktör	Biçerdöver
1952	1.981.550	31.415	3.222
1963	1.963.632	50.844	5.931
1970	1.994.722	105.865	8.568
1980	953.292	436.369	13.667
1991	442.330	704.373	10.946
2001	146.768	948.416	12.053
2011	51.889	1.125.001	14.313

Kaynak: (TUİK, 2014: 206)

Yine tarımda makineleşme ile ilgili Tablo II.11'den elde edilen II.12'de makine başına düşen birim hane sayısında görülen artışa karşın geleneksel yöntem olan karasabanın kullanımının azalması beklenen ve hedeflenen bir olgudur. Fakat makine alımındaki borçluluk düzeyinin görülemediği dolayısıyla net refah artışının ölçülemediği bu durumda en azından ilgili dönemde 900 bin çiftçinin borcunu yeniden yapılandırmak için başvurmuştur (hürriyet, 2017).

Tablo 2.12. Bir Birim Makine Sayısına Karşılık Gelen Hane Sayısı

	Karasaban	Traktör	Biçerdöver
1963	1,74	67,06	574,9
1970	1,69	31,9	394,1
1980	3,83	8,36	267,07
1991	9,2	5,78	371,68
2001	20,96	3,24	255,26

Bu sayı 4.068.000 çiftçinin %22'sine denk gelmekte ve hane başı traktör artışı da %44 olduğuna göre bu artışın en azından yarısı borçluluğunu sürdüremeyecek düzeyde

kişilerce alınmıştır. Bu bir refah artışı olmadığına göre veriler üzerinde dikkatli inceleme yapılması gerekmektedir.

Döneme denk gelen alan incelemelerinde 2001 tarım sayımı sonrası yaşanan gelişmelere paralel oluşan resmi tarımsal yapı araştırmaları ile ilgili boşluğu doldurmaya yönelik tarımsal yapı ve envanter ve sözleşmeli üreticilik üzerine yoğunlaşmaktadır. İslamoğlu vd. (2008) 'Türkiye'de Tarımda Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreçleri' üzerine çalışmasında ürün, üretici, üretim süreci, üretim teknolojisi, pazarlama ve kredi ağları ve devletin dönüşüm süreci alan çalışmaları üzerinden incelenmiştir. Çalışma kapsamında incelenen ürünlerden bu çalışma kapsamında incelenen buğday, mısır, ayçiçeği, şeker pancarının özelleşen girdi tedariki, üretim ve mülkiyet yapısı dönüşümleri burada ele alınmıştır. Çalışmada 100 dekar altı işletmelerin özellikle girdi borçları nedeniyle tarım dışına itildiği ancak bu işletmelerin en az yarısının tarım dışı geçinecek kaynakları olmadığı için destek alabilmek adına üretimlerini devam ettirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan üretmemesine rağmen çiftçilerin %95'i yapacak bir şeyleri olmadığı için göçü tercih etmediklerini, yine büyük çoğunluğu tarım politikalarından memnun olmadığını, özellikle küçük ve orta boy üreticiler arasında sözleşmeli üretimin çalışma kapsamında incelenen her ürün grubu için giderek çiftçi aleyhine yoğunlaştığını ve bu nedenle de küçük ve orta meta üreticilerinin kapitalist işletmelere tercih edilerek desteklendiği vurgulanmaktadır. Bu kapsamda özellikle 2010 sonrası dönemde genç çiftçi, kadın çiftçi gibi gelir düzeyinden görece yoksun gruplar devlet eliyle üretime teşvik edilmeye çalışılmaktadır.

Araştırmanın diğer önemli boyutu ise ürüne göre farklılaşmakla birlikte özellikle 100 dekar ve altı toprağı olan üreticilerin neredeyse tamamının borçlu olmasıdır. Borçluluk tarımdaki krizin ve yoksullaşmanın en önemli göstergesidir. Başaran (2008), Düzce'de sözleşmeli tütün üreticiliği ile ilgili yaptığı çalışmasında çoğu küçük meta üreticisi olan küçük köylüler incelenmiştir. 10 dönüm toprağına sahip köylü tütün

üretiminde büyük toprak sahibi sayılmaktadır. Kitle sözleşmeli üreticilikten daha fazla gelir elde ettikleri için tercih ettiklerini belirtirken köylüler köylü mantığından çıkarak ücretli işçi gibi çalışmaya başlamışlardır. Ekilen alanların %4,6'sı tütün'e %43'ü mısır'a ayrılmışken üretim miktarı olarak tütün ürünlerin %2,3'ü mısır ise %44'ünü oluşturmaktadır. İnceleme yapılan bölgede kırdaki yaşayan insanların %82'si tarımsal faaliyetle geçinmekte, tarımla uğraşanların %37'i sadece hayvancılıkla uğraşmakta, %89'u hem hayvancılık hem bitkisel üretime devam etmekte ve %16'sı hiçbir tarımsal aktivitede bulunmamaktadır. Burada kırdaki yaşadığı halde tarımsal faaliyetle uğraşmayan kesimin varlığı ve oranı şehre göç edip tutunamayarak geri dönüş yapan bir kitleyi akla getirmektedir (Başaran, 2008: 108-109).

Tütün'deki sözleşmeli üreticilere bakacak olursak; daha önce TEKEL'e bağlı olan bu üreticiler 1985'te iki özel tütün şirketinin (Philip Morris ve Japan Tobacco International) sektöre girişi ile sözleşmeli üreticilikte kamunun yerini almışlardır. 1994 krizi sonrası ara verilen üretim yerine Zimbabwe tütünü devreye sokularak 2001 sonrası yeniden başlanan sözleşmeli üretim değerlenen Türk Lirası gerekçe gösterilerek daha düşük seviyede yeniden başlamıştır. 2002'de tütünün desteklenen ürün kapsamından çıkarılması karşısında üreticiler fiyatı daha avantajlı olan şeker pancarı ve fındık üretimine yönelmiş ve bölgede tütün şirketlerinden bir tanesi üretimini sonlandırmıştır. Bir kısmı ise topraklarını kiraya vermiş ya da Carrefour için sözleşmeli mısır ekimine yönelmiştir (Başaran, 2008: 110-123).

Saka (2010)'un Çanakkale'de tarımda küçük meta üretimi ve farklılaşma çeşitleri üzerine yaptığı çalışmasında üzüm, mısır ve tavukçulukta sözleşmeli üreticilik yaygınlık kazanmış, toprak büyüklüklerindeki farklılaşma yanında sözleşmeli üreticiler TEKEL'e ait şarap ve kanyak fabrikasının 2003 yılında özelleştirilmesi ile küçük ve orta köylü üretici alım garantisi veren devlet yerine piyasa sürecinde üzümü civar illerdeki fabrikalara satan tüccar ile eşitsiz değişim ilişkilerine girmiştir. Tüccarın şirketler ve

üretici arasındaki aracı konumu bir yandan geri ilişkiler diğer yandan küçük, orta ve köy ayaklı proleter üreticilerin emeklerini değersizleşmesi üzerinden güçlenmiştir.

Çalışma kapsamında incelenen köylerde % 24'ü oranında tarım dışı işlerden gelir elde etmekte, köy ayaklı proleterler ortalama 19 dönüm, küçük meta üreticileri ortalama 17,2 dönüm, orta köylü 50, büyük köylü 180 ve kapitalist çiftçi 250 dönüm toprak işlemektedir. Makineleşme büyük köylü ve kapitalist işletmede bulunmakta ve dolayısıyla köy ayaklı proleterler ve küçük köylüler hane emeği üzerinden meta üretimini gerçekleştirmektedirler. Köydeki hanelerden kapitalist ve büyük meta üreticileri hariç diğer gruplar yeni tarım reformu sonrası toprakların %30'unu satmış, hanelerin %34'ü banka kaynaklı düzenli kredi kullanmaya başlamıştır (Saka, 2010: 41 - 96)

1950 sonrası ithal ikamecilik döneminde küçük hane üretimi tarımsal destekler ve üretim teşvikleri ile devam ettirilmiştir. Buna rağmen dönem boyunca yaşanan yüksek göç oranlarının ucuzlattığı toprak kiralari hane üreticiliğini daha da pekiştirmiştir. 2000 sonrası ise tarım politikaları küçük ve orta ölçekli hane işletmelerinin tasfiyesine dönüp büyük ölçekliler üzerinde sağlanacak ölçek verimliliğini sloganlaştırmıştır. Günümüzde ise 100 dekar altı toprak işleyenler mülksüzleşmeden yoksullaşmaktadır. Bu grupta borç nedeniyle toprak satışı Ege bölgesinde %10 oranında iken toprakları alanlar üzüm yetiştiriciliğinde şarap şirketleri, zeytinliklerde şehirlerde yaşayan profesyonel meslek sahipleridir. (İslamoğlu vd., 2008: 59)

Bilek (2011)'in Kilis ve Gaziantep merkez ilçelerine ve belediyelerine bağlı köyler üzerindeki kapitalist yapıları incelemek için yapılan araştırmasına göre; köylerin mahalle statüsü kazanmaları ile asfalt yollar, apartmanlar ve köy dışı işlerde çalışan 'köy ayaklı proleterlerde' ki artışlar belirgin özelliklerdir. Diğer taraftan şehir merkezine uzak köylerde de genç nüfus göç ederek tarım dışı gelir kollarına yönelirken, merkeze uzak köylerde kadınlar ev işi dışında %10 oranında tarımda ücretli işçilik yapmakta,

hayvancılık merkeze yakın ve şehirleşmenin yayıldığı köylerde neredeyse tamamen terkedilmekte, kentle kurulan piyasa-faiz ilişkilerine karşın köylünün tüccar üzerinden geliştirdiği geleneksel tarım ilişkileri ağırlıklı olarak devam etmektedir (Gültekin, 2011: 84-99).

Kısaca köyler istihdam açısından olmamakla birlikte şehirlerin genişleyen coğrafi sınırları ve değişen belediye kanunlarına dayanarak ne tam kentsel ne de tarımsal yönü ağır basan bir yapıya kavuşmuşlardır. Eğitimden sağlık kurumuna, gelir seviyesine, kültür ve ahlaki tutumlara kadar nitel göstergelerde gelişme sağlayamayan köylerin dönüşümü nicelik olarak değişmiştir (Gültekin, 2011: 100). TRUP sonrası tarımsal yapıyı ortaya koymaya çalışan çalışmalarda da ¹⁰⁰ tarımsal yapı benzer bölgelerde benzer sonuçları vermektedir.

¹⁰⁰ Taşdoğan (2015) tarafından Gaziantep ova ve dağ köyleri ile ilgili yapılan anket çalışmasında köylerden özellikle şehir merkezine yakın küçük toprak mülkiyetinin bulunduğu dağ köylerinden göçlerin yoğunlaştığı fakat aynı olgunun ova köylerinde de var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle dağ köylerinin en büyük sorunu olan arazi yokluğuna bağlı olarak hafif düzeyde makineleşme 2010 sonrası başlamıştır. Genellikle geçimlik üretim yapan, metalaşmış girdileri kullanmayan dağ köylerinde araçlar bulunmamakta ve madencilik ve vasıfsız hizmet sektörü üzerinden köylüler tarım dışı gelir elde etmektedir. Ağırlıklı olarak pamuk ve mısır ekimi yapılan ova köylerinde ağalık düzeninden kalma tapusuz topraklar, işçi yevmiyeleri, mazot fiyatları, elektrik ve su giderleri en büyük sorun olarak görülürken köylerin pazarla ilişkileri bakkalcılık üzerinden sermaye biriktiren tüccar üzerinden sağlanmıştır. Tüccar yörede köylülere girdi tedarik etmekte, ürünleri tarlada erken olarak kredi vermekte, çırçır fabrikasında köylüleri çalıştırmakta ve yörenin gübre bayiliğini yapmaktadır. Köylerin makineleşmesi 1955'te başlamakla birlikte köyde sözleşmeli tarım yapılmaktadır. Patates ekimi için Pepsi (Lays) firması, mısırdaki Pioneer şirketi köylüler aleyhine koşulları olan sözleşmeler üzerinden ve pancar ekimi için PANKOBİRLİK kiraladığı topraklar üzerinden üretim yapmaktadır.

Toprak büyüklüğü olarak bakıldığında ova köylerinde 100 dönüm ve altı toprak büyüklüğü işletmelerin %89'unu 50 dönüm ve altı ise yarısını oluşturmaktadır iken dağ köylerinde 10 dönüm ve altı topraklar tarımsal işletmelerin %81'ini oluşturmaktadır. Piyasa ilişkileri ile entegre olamamış dağ köylerinde tüm haneler bitkisel üretim ile hayvancılığı birlikte yürütmektedir. Ova köylerinde ise hanelerin %50'si iki tarımsal faaliyeti bir arada sürdürmekte hatta bitkisel üretimi yem ekimi için yapmaktadırlar.

Dağ köylerinde kadınların tamamı ova köylerinde ise %30 ücretsiz hane emeği şeklinde çalışmakta, dağ köylerinde hanelerin %70'i ovada ise %11'i kendi topraklarının ekimi dışında ücretli tarım işçiliği yapmaktadır. Yine ova köylerinde 2010 sonrası hanelerin %31, dağ köylerinde ise %39'u toprak satmıştır. Dağ köylerindeki hanelerin %27'si ova köylerinin ise %31'inin sağlık güvencesi bulunmaktadır. Dağ köylerindeki hanelerin tamamı, ova köylerinin ise %26'sı ürünlerini kendi satmaktadır. Köylülerin finans kapitale bağlanma şekillerinde de farklılıklar bulunmaktadır. Tarım desteklerinin ve kooperatifleşmenin olmadığı dağ köylerinde krediler bankalar (Ziraat Bankası ve İş Bankası) üzerinden yürütülürken ova köylerini bankalar (Ziraat Bankası ve Denizbank), tüccar ve kredi kooperatiflerine çok yönlü borçlanmaktadır.

13.1. Tarım Politikaları

TRUP ile gelen yeni süreçte önceki kısımlarda değinilmeyen hukuki düzenlemelere bu başlık altında yer verilmiş ve tarım reformu ile gelen yeni tarım kanunu ve diğer tarımı yapılandırma süreçleri nin ele alınması amaçlanmıştır.

Arazi Toplulaştırma: 5043 sayılı ‘Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu’ ve 3083 sayılı ‘Sulama Alanlarında Arazi Düzenlenmesine Dair Tarım Reformu Kanunu’na göre 1961-2002 arası 450.000 ha, 2003-2014 arası 4.532.785 ha alan arazi toplulaştırılmıştır. Yani 2003 sonrası toplulaştırılan arazi 40 yıl içinde toplulaştırılan arazinin 10 katından fazla % 907 oranında artmıştır (TRGM, 2017: 2).

5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanım Kanununda değişiklik yapan 6537 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile asgari arazi büyüklüğü mutlak tarım arazileri ve özel ürünlerde 2 hektar, dikili tarım arazilerinde 0,5 hektar, örtü altı tarım alanlarında 0,3 hektardan küçük olamayacağı (md. 8); madde 17’ye göre arazilerin rasyonel kullanımı amaçlı isteğe bağlı ya da kamu yararı gözetilerek isteğe bağlı olmaksızın Bakanlar Kurulu kararı ile arazi toplulaştırma işlemleri uygulanacağı karara bağlanmıştır.

Kanuna göre arazilerle ilgili miras, devir, satım vs. işlemlerin yapılabilmesi için yeter gelirli tarımsal arazi büyüklükleri koşulu getirilmiştir. Bu arazi büyüklükleri her ilde ilçelere ve ekim türüne göre dahi farklılaşmaktadır. Ek 30. maddede verilen bu büyüklüklere birkaç örnek verecek olursak; sulu arazi büyüklüğü alt sınırı Adana ili Pozantı ilçesinde 90, Yumurtalık ilçesinde 50 dekadır. Bu oranlar kuru tarımda 160 ve 135 dekara çıkmaktadır. Aynı oranlar Ankara ili Çubuk ilçesinde 100 ve 200 dekar, Beypazarı ilçesinde 60 ve 150 dekadır. Gaziantep Nurdağı ilçesinde 60 ve 140 dekar, Kargamış’ta 80 ve 190 dekadır. Manisa Salihli’de 55 ve 145 dekar; Selendi ilçesinde sulu tarım için 100, kuru tarım için 200 dekadır. Rize Çamlıhemşin 60 ve 150 dekar,

İkizdere’de 85 ve 160 dekadır. Şırnak Beytüşşebap 90 ve 200 dekar, Cizre 70 ve 140 dekadır.

Toprak Dağıtımı: 1973 yılında çıkarılan 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu Anayasa mahkemesince iptal edilene kadar, sadece toprak dağılımındaki adaletsizliğin en yoğun olduğu Şanlıurfa’ya uygulanabilmiştir. Kanun temel olarak topraksız ve az topraklı çiftçi ailelerine yeterli düzeyde gelire kavuşmalarını sağlamak amaçlı gerekli toprağa kavuşmalarını, uygun araçlarla donatılıp desteklenmelerini ve bu amaçları yerine getirmek için toprak ve tarım reform kooperatiflerinin kurulmasını öngörmektedir. Yine kanun kiracılık ve ortaklığı düzenlemeyi, aile işletmelerinin geçimlerine elvermeyecek ölçüde parçalanmasını önlemeyi, (gerekirse bu amaç için toplulaştırma yapmayı), örnek köyler kurmayı ya da mevcutlara eklemeler yapmayı, toprak ve su kaynaklarının korunma, ıslah ve geliştirilmesini amaçlamaktadır (Oral, 2015: 7).

Çiftçilere dağıtılan arazi miktarı ise Tarım Bakanlığı verilerinde başlangıç tarihi verilmemekle birlikte 2002 yılına kadar 39.289 ha iken 2003-2014 arası 2,38 kat artışla 93.519 ha olmuştur. Arazi dağıtılan çiftçi sayısında ise 2,5 katı yani %155 oranında artış gerçekleşmiştir (TRGM, 2017: 3). Bu bir anlamda küçük çiftçinin yoksulluğunun da ifadesidir. 2003 sonrası arazi dağıtımında dağıtılan arazilerin %59,77’si ve arazi dağıtılan çiftçilerin % 30,4’ü Şanlıurfa’dadır (TRGM, 2017: 5).

Tarım Havzaları: Tarım Bakanlığı’nın 2018 sonrası stratejik planında yer alan havza modeli 1990’ların küresel genişlemesine bağlı olarak AB, DTÖ ve NAFTA gibi bölgesel anlaşmalar üzerinden tarımın coğrafi yoğunlaştırılmasının bir aracı olarak gündeme getirilmiştir. Tarım havzaları modeli uzun dönemde tohum, gıda güvenliği ve ekolojik sorunlar nedeniyle toplumsal kaygıları ön plana çıkarmış ve üretim birimlerinde kapitalistleşmiş ülkelerdeki uygulamaları tepki ile karşılanmıştır. Türkiye’de biyoyakıt

ürünlerin (aspir, kanola ve soya üzerinden yağlı tohum üretiminin artırılması) üretimine yönlendirmeler bu modelin desteklenmesi ile eş zamanlı ilerlemiş, hatta tarım reformu ile desteklerinin havza modeline göre verilmesi benimsenmiştir. Bu doğrultuda, DTÖ sonrası tarımsal işletmelerin havza modeli ile koordineli çalışmamlarının rasyonel kaynak kullanımını engellediği ve dolayısıyla verimsizlik yaratıldığı belirtilmiştir (VII. BYKP, 57).

Tarımın su ve toprak talebinin en yüksek sektör olması nedeniyle su yönetimi ile ilgili; 26 havza için koruma eylemleri hazırlanmış ulusal havza sınıflama sistemi, su kaynaklarının korunması ve sürdürülebilir kullanıma imkân verecek şekilde geliştirmeye alınmıştır (VII. BYKP, 159, 160). Bu yönüyle Türkiye’de uygulanmaya çalışılan havza modeli %15’e düşen tarımsal nüfus, %23’e gerileyen tarımsal istihdam ve teşvik politikalarına rağmen tarıma doğrudan yatırım çekmekte yetersiz kalmış ve küçük işletmelerin şirketleşmeleri¹⁰¹ desteklenerek tersine göç başlatılmıştır (İslamoğlu ve Aysu, 2014).

Havza modeli Tarım Bakanlığı 2018-2022 stratejik planına göre programı ‘Havza Bazlı Destekleme Modeli’ ve ‘Hayvancılıkta Yerli Üretimi Destekleme Modeli’ olarak ikiye ayrılmıştır. 1996-2000 arası 26, 2009 yılında 30 olarak tespit edilen havza sayısı 2017 yılında tarımsal faaliyet yapılan 941 ilçenin tarım havzası olarak belirlenmesi ve bu havzalarda belirlenen 21 ürünün üretiminin model kapsamında desteklenmesi şeklinde güncellenmiştir. Buğday, mısır ve ayçiçeğinin de dâhil olduğu bu 21 ürünün arz açığı

¹⁰¹ Küresel sermayenin 21. yy’da enerji, su ve gıda üzerinde kontrol sağlama amacı ile sanayileşmemiş ülkelerde uyguladığı tarımın özelleştirilmesi politikaları ile tarımda şirketçilik öne çıkarılmaktadır. Bu kapsamda tarım arazilerinin mirasla bölünmesini engellemek üzere işletmelerin şirket etrafında birleşmesi projesi gündeme gelmiştir. Bu çerçevede küçük çiftçinin toprağını bakanlık ya da şirketlere satmaları dayatması ve örgütsüz ve büyük ölçüde vasıfsız kayıt dışı işgücüne katılması yönünde destek verilmektedir. Bir taraftan TİGEM arazileri satılırken diğer taraftan Bakanlık eliyle tarım arazileri kiralanıp gıda şirketlerine aktarılmaktadır. Sonuç ise; domates, buğday, mercimek gibi pek çok ihraç ürünü olan temel tarım ürünlerinin ithalatçısı konumuna gelmesi olmuştur (birgun, 2017). Kooperasyon ise liberal tarım politikalarının özellikle küçük üretici üzerinde yaratacağı yıkıma karşı yine liberal politikalarla çözüm arayışının görünür halidir (İslamoğlu ve Aysu, 2014). Türkiye’de Tarım Bakanlığı tarımda bir küçük üretici tasfiyesinin daha gerçekleşmemesi için ‘şirketleşme’ projesi karşısına ‘kooperasyon’ projesini koyma eğilimindedir.

olan, stratejik ve bölgesel öneme sahip ürünler olduğu belirtilmektedir. Yine destekleme modeli kapsamında belirlenen 300 büyük ovadan 192'si koruma altına alınmış, yerel çeşitlerin ıslahı ve envanterinin çıkarılması çalışmalarına ağırlık verilmiş ve organik tarımla ilgili özel çalışmaların yürütülmesi ve desteklenmesi kararlaştırılmıştır.

Hayvancılıkta yerli üretimin desteklenmesi modeli ise hayvancılık ve hayvansal ürün üretiminin artırılması ile ilgili stratejiler belirlenerek mera hayvancılığı yetiştiriciliği bölgeleri ilan edilmiştir (tarim.gov.tr, 2018). Hayvancılık ve dolayısıyla yoksullukla ilgili en önemli hukuki düzenlemelerden biri *Mera Kanunu*'dur. Küçük köylülüğün yoksullaşması yeni bir olgu olmamakla birlikte göstergeleri¹⁰²; 1950'lerdeki traktörleşme sürecine bağlı olarak mera, çayır gibi ortak alanların sürülmesi başlangıç olarak alınır; Demokrat Parti ile gelen sanayi ve büyük toprak sahipleri üzerinden kurulan ittifaka denk düşmektedir. Köylerde artan nüfus yoğunluğu ile işlenen alanların büyüklüğü azalmasa dahi hanelerin yararlanma alanı ve faydası azalmaktadır. Yani toprak miras yolu ile bölünmeyip aynı büyüklükte kalsa dahi daha fazla nüfusu beslemesi gerekecektir. Bu süreç ilk etkisini yoksullaşma belirtisi olarak hayvancılığın terk edilmesi görünümüyle göstermektedir.

1998 yılı 4342 sayılı Mera Kanunu ile mera, yaylak ve kışlak olarak belirlenecek yerler ve usulü belirtildikten sonra Petrol ve Maden Kanununa, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın zaruri bulmasına, kamu yatırımlarına, imar planı ve kentsel dönüşüm, organize sanayi ve serbest bölge kurulması kapsamında önceliklere göre tahsis amaçlarının valiliklerce değiştirililebileceği belirtilmektedir. Ayrıca, İstanbul ili Avrupa yakasında bulunan orta mallar Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı'nca bu kanun hükümlerine bağlı kalınmaksızın re'sen kaldırılıp Hazine adına tescil edilebilmekte (4342 sayılı Mera Kanunu, ek madde-1) ve 1.1.2003 yılından önce yerleşim

¹⁰² Bu yoksullaşma çalışmanın borçluluk ve toprak satışı kısımlarında karşılaştırmalı olarak incelemiştir.

yeri olarak işgal edilen ya da kullanımı teknik açıdan mümkün olmayan orta alanlar Hazine adına tescil edilebilmektedir. Böylelikle ortak alanlar tarım dışı kullanıma kolaylıkla açılırken tarım üretiminin bitkisel ve hayvancılık üretimi şeklindeki neoliberal bölünmesine ve hayvancılıktan el çekmek zorunda kalan köylülerin yoksullaşmasına ilave olarak kentlere mahsus arazi rantını tarımsal üretimi ile ikame eden gruplar artmaya başlamaktadır. Böylelikle köy toprakları kentte oturanların denetimine geçerek kır için mülksüzleşme ve tekelleşme, topraksız köylülerin emek ve ürün rant ödemeleri, sosyal güvence ve sendikadan yoksun tarım işçileri kitlelerinde artış belirginleşmektedir (Geray, 1982: 71).

Sayısal olarak baktığımızda ise Mera Kanunu sonrası 10.811.818 ha alan tespit edilmiş, 6.401.551 ha alan ise mera kapsamına alınmıştır. Türkiye'nin yüzölçümü kabaca 78.000.000 ha alındığında yüzölçümünün %13'ü tespit edilen %8'i ise mera kapsamına alınan büyüklük olmuştur.

Tablo 2.13. Mera Alanlarındaki Değişim (%)

	1970	1991	2001	2014	2016
Ege	1,32	0,79	1,03	0,46	0,5
Marmara	0,59	0,72	0,71	0,35	0,36
Akdeniz	1,29	0,56	0,85	0,66	0,68
İç Anadolu	7,54	4,99	5,86	4,32	5,03
Karadeniz	2,56	1,99	1,97	1,36	1,37
Doğu Anadolu	11,75	5,86	7,03	4,32	5,2
Güneydoğu A.	2,78	0,95	1,3	0,68	0,71
TOPLAM	27,82	15,87	18,74	13,23	13,85

Kaynak: (BUGEM, 2017)

Mera alanlarındaki değişim tablo II.14'te görülmektedir. Endüstriyel besicilik teşviklerinin yoğunlaştığı 1990 sonrası ilk kırılma yaşanmış ve sonrasında da mera alanları hayvancılık yapmaya elverişli seviyesine ulaşamamıştır. Besicilikte ise endüstriyel yemler üzerinden yaratılan dışa bağımlılık ve mera arazilerinde de telafi edilemeyen tahribatlar günümüzde tartışılan bitki ve hayvan yetiştiriciliğinin ayrışmasına ve devamında gelen iki ayrı üretici grubun yoksullaşması sürecine neden olmuştur.

Kırsal Kalkınma: İzmir İktisat Kongresi'nde tarımsal teknoloji ve demiryolları yanında karayollarının yapılması, ticaretin yerli tüccarların eline geçmesi tarıma yönelik öneriler arasında yer almıştır (TOBB, 2017). Planlama dönemi ile özel sektörün coğrafi olarak İstanbul, İzmir, Adana, Bursa ve Ankara'da yoğunlaşması; içme suyu, eğitim ve sağlık, kredi ve pazarlama yetersizlikleri temel altyapı sorunları olarak ele alınmıştır (I.BYKP, 76, 414). Gelirin artırılması yanında eğitim, sağlık, altyapı ve kültürel imkânların artırılmasını da kapsayan toplumsal kalkınma, köy kalkınması olarak algılandığı için tarım eğitimi, yayın işleri ve kooperatifleşme, planın temel ayakları olarak kabul edilmiştir (I. BYKP, 53, 101, 102). 1960'larda kırsal kalkınma kırsal yerleşme çerçevesinde kıra götürülen hizmetler olarak ele alınmış ve Keban projesi gibi sulama yatırımlarına yönelinmiştir (I. BYKP: 26, 104, 414, 475). Belediye yerleşim birimlerinin %55'inde, köy ve köy altı yerleşimlerin %46'sında bulunduğu tespit edilen içme suyunun tüm kırsal yerleşim yerlerine yayılması (I. BYKP: 414); 1978 yılında başlanan KUP (Köye Ulaşım Projesi)'nin devam ettirilmesi ile köylere yeni yollar ve mevcut olanların fiziki koşullarının iyileştirilmesi çalışmaları yapılmıştır (IV. BYKP: 416).

Hayvancılığın itici güç olduğu Doğu Anadolu Bölgesi için Aşağı Fırat, GAP ve DESİYAP bölgelerinde sanayileşme önceliklendirilmekle birlikte, Kuzeydoğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin diğer bölgelerle bütünleşmeleri özellikle ulaşım ağı üzerinden yeniden ele alınmıştır (VI. BYKP: 292).

1990'lara doğru kırsal kalkınma kapsamında bölgelere göre farklı program uygulamalarına devam edilmiş, tarım sigortası uygulaması üzerine yoğunlaşmış, ihracata yönelik ürünlerde kalite ve standart yönünden desteklemelere gidilmiş, destekleme ödemelerinin Ziraat Bankası üzerinden yapılması uygulamasına devam edilmiştir (V. BYKP: 37). Kırdaki refah seviyesinin artırılması ve köyde kalmaları için köy hayat tarzının tamamlayıcısı ve ilave gelir getiren hizmetlere merkez köyler üzerinden yönelinmiş ve 'Entegre Kırsal Kalkınma Projeleri' uygulamaya sokulmuştur (V. BYKP:

158). Bu kapsamda başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde olmak üzere Kalkınmada Öncelikli Yörelere yöre potansiyeline uygun, emek yoğun sanayiler kurulmuş ya da teşvik edilmiş (V. BYKP: 163). Yine de kırdaki beklenen canlanma sağlanamamıştır.

2000'lerde GAP, DAP, DOKAP, Yeşilirmak Havza Gelişim Projesi, Doğu Akdeniz Gelişim Projesi ile proje planları başlamış, Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) geliştirilmesinde ülke yüzölçümünün %55'i ve nüfusun %36'sına denk gelen birinci derecede öncelikli 49 il ve 2 ilçe belirlenmiştir. KÖY'lerin önemli kısmı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulunmakta olup bu bölgelerde iç güvenlik yanında komşu ülkelerdeki siyasi sorunlar gelişmeyi olumsuz etkilenmektedir (VIII. BYKP, 68). KÖY'lerin yayla ve mera hayvancılığı, bölge içi göç, artan işsizlik, nitelikli işgücü ve sermaye eksikliği önemli sorunlar olmaktadır. KÖY'lere yönelik düşük kapasitede kamu ve özel tesisler bulunmakta, teşvik politikaları ile yatırımlar çekilmeye çalışılmakta, İl Özel İdaresi ve Belediyelerin gerçekleştireceği projelerle desteklenmektedir (VIII. BYKP, 69). Mevcut durumda kırsal kalkınma sulama projelerinin belirleyici olduğu ekonomik yatırımlara ve makine ekipmanlarını kapsayan hibe desteğine indirgenmiştir (TRGM, 2017: 15-16).

13.2. 2000 Sonrası Tarım Reformu

Neo-liberalizm yıllarıyla beraber yeniden örgütlenen DTÖ ve Türkiye'nin AB aday ülke statüsünü kazanması, tarım politikalarının da yeniden yapılandırılması sürecini başlatmıştır (Çakmak vd., 1999: 21). Türkiye'nin tarımla ilgili 1999 niyet mektubu ile başlattığı dönemeç¹⁰³, Marshall Yardımları sonrası ikinci kırılma noktasını

¹⁰³ Tarımsal destekler önemli ölçüde azaltılarak, girdi ve ürün piyasalarına müdahale eden Ziraat Bankası' da dâhil olmak üzere TİGEM, Gübre Sanayii, Yem Fabrikaları gibi KİT'ler, ürün fiyatlarını destekleyen TMO, TEKEL, TŞFAŞ gibi KİT'ler özelleştirilerek, Tarım Satış Kooperatif Birlikleri tasfiye edilerek üretimden bağımsız ödemeleri içeren gelir desteği uygulaması getirilerek tarımda ileri ve geri bağlantı kanalları küresel tekelin karlılığına açılmıştır (Oyan, 2017).

oluşturmaktadır. Yeni dönemin Türkiye tarımına hediyesi olan ve 2000-2007/2008 aralığında uygulanabilen Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP)¹⁰⁴ ile tarımsal faaliyetlerin desteklenmesi amaçlı DGD ödemeleri yürürlüğe konulmuş, ihracat sübvansiyonları ve tarifelerde indirimlere gidilmiştir.

Türkiye’de AB ve DTÖ yükümlülüklerini gözeterek 2006- 2010 dönemi için uygulamaya konulan TRUP’un amacı belirtilirken üreticinin gelir düzeyinin artırılması ve ürün fiyatlarında istikrar sağlanması, gıda güvencesi, üretim maliyetlerinin düşürülmesi ve teknolojik gelişmenin yaygınlaştırılması, rekabet gücünün artırılması, tarım- sanayi entegrasyonunun geliştirilmesi gibi kalkınma planlarında tekrarlanan amaç ve hedefler tekrar sıralanmaktadır (tarim.gov.tr, 2016).

Buna karşın 2006 öncesi 2001’de TRUP’un üç ayağı olan devlet teşvik ve destekleri yerine doğrudan gelir desteğinin getirmesi¹⁰⁵, alternatif ürünlere yönelmesi¹⁰⁶, tarım satış kooperatifleri birlikleri’nin piyasa koşullarına göre yeniden yapılandırılması, iç fiyatların dünya fiyatlarına endekslenerek stok maliyetlerinden kurtulması yani devlet resmi stoklarının özelleştirilmesini ve tarımı kayıt altına alan Çifçi Kayıt Sistemi (ÇKS) uygulamaları başlatılmıştır (İTO, 2005: 68, 77). DGD

¹⁰⁴ Neoliberalizm ile birlikte oluşan dev stoklarını eritemeyen ülkeler uluslararası kuruluşlar (DTÖ ve IMF) aracılığı ile borçlu ülkelerin tarım üretimlerini kısıtma ve bu ülkelere tarım ürünü ithal etme politikalarını uygulamaya koymuşlar ve projenin Türkiye ayağı TRUP adını almıştır. TRUP ile DGD’nde desteklenmeyen fiyatlar sonucu üretim gerilemiştir (Özkaya, 2006: 37).

¹⁰⁵ DGD ile ilgili 23993 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan 2000/67 sayılı kararname ile Ankara, Antalya, Adıyaman ve Trabzon’da pilot uygulamalara başlanacağı ve finansmanının Hazine Müsteşarlığı tarafından Dünya Bankası’ndan alınan ‘Tarımsal Destekleme Politikalarını Geliştirme Projesi Giderleri’ kaleminden finanse edileceği; 24010 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan 2000/14 sayılı tebliğe göre 500 m² ile 199 dekar arası arazilere ödeme yapılacağı karara bağlanmıştır. 2005/21 sayılı tebliğ ile üreticilerin ürettikleri ürünleri sattıklarına dair belge ile DGD ödemesi alabilmekte ve DGD başvuru sırasında tohum, ilaç ve gübre girdilerinden birine ait fatura ibraz edilmek zorundadır. Organik tarım yapan, toprak analizi yaptıran çiftçiler ilave DGD alabilmektedirler. 2006/27 sayılı tebliğ ile DGD yapılacak ÇKS’ye kayıtlı arazi büyüklüğünün üst sınırı 500 dekara alt sınırı ise 1 dekara çıkarılmış, toprak analizi 60 dekar ile sınırlandırılmıştır.

¹⁰⁶ Alternatif ürünlere yönelmesi için fark ödemesi ve telafi edici ödemeler yapılmaktadır. Fark ödemesi arz açığı olan ürünlerin üretimini desteklemek amaçlı hedef fiyat ile pazar fiyatı arasındaki farkın üreticilere prim olarak ödenmesini içermektedir. Hedef fiyat ürünün üretilebileceği ortalama fiyata kar marjı eklenerek hesaplanırken, piyasa fiyatı dünya veya uluslararası borsa fiyatını kapsamaktadır (Yavuz, 2005; 52-53). Telafi edici ödemeler ise üreticileri arz fazlası olan ürünlerden alternatif ürünlere yönlendirmek için dekar başı yapılan ilave ödemeleri kapsamaktadır (ARIP, 2001).

üretimden bağımsız ve belirli şartlara bağlı ödemeler şeklinde; ürün miktarı (ürün miktarı, hayvan sayısı, arazi birimi), kullanılan üretim faktörü, ürün fiyatlarına destek şeklinde uygulanmaktadır (Babacan, 1992: 2). DGD ödemeleri geçmiş dönem ürün miktarı, hayvan sayısı ya da ekili alan üzerinden verildiğinden yani geçmiş haklara dayalı bir ödeme türü olduğundan gelecek üretim miktarını etkilemeyeceği düşünülmüştür (İTO, 2004: 28-33).

Bu ödemelerden faydalanmak için ÇKS, DGD'nin ön koşulu tutulmuştur. İki farklı uygulama olan ÇKS ile DGD'de ÇKS'nin ön koşul tutulması, ÇKS'ne girmeyi kolaylaştırmak amacıyla gerekli kayıt ve belgelerde vergi muafiyeti sağlanması (4697 sayılı kanun, geçici madde 2) temel amacın çiftçilerin işletme tipi, işletme geliri, çiftçi kimlik bilgileri, üretim deseni, arazi bilgileri, hayvan ve araç bilgileri, sulama, su kaynakları ve tarım girdilerini kapsayan envanterini çıkarmak olduğu sorusunu gündeme getirmiştir (İTO, 2004: 60-63). ÇKS ile bu şekilde tapu veya kira sözleşmesi koşuluna bağlanan toprağın kayıt altına alınması, toprağın bulunduğu eller ile piyasa aktörlerinin yeni yönetim stratejilerine göre düzenin sağlanmasını amaçlanmakta ve yoğunluk derecesi belirlenip metalaşma derecesi netleştirilmek istenmektedir. Bu çerçevede tarımsal üretim yapılan hazine toprakları ve üretici tipleri üzerinden tarımsal birikimin yönü belirlenmeye çalışılmaktadır. Örneğin Türkiye'de toprakların yarısı alım gücü giderek düşen küçük ölçekli tapulara sahip olmakta ve tarım dışı birikime yönelmektedir (İslamoğlu, 2008- 16-17, 21).

Tarım üreticilerine üretim döneminden önce verilen dolayısıyla üreticileri girdi borçlarından kurtararak borç yüklerini azaltan ödeme biçimi DGD'nin tek başına ve belirlenen miktarda uygulanamaması, üretime değil toprak büyüklüğüne ve dolayısıyla toprak sahipliğine destek vermesinden dolayı gelir adaletini büyük toprak sahipleri lehine bozması ve küçük üreticilerin DGD alabilmek için yapacakları harcamaların elde edecekleri destekten fazla olması en önemli eleştiriler olmuştur (TUSİAD, 2008: 34; TKB,

2004: 336). DGD'nin olumsuz uygulamaları sonucu payının azalmasına¹⁰⁷ karşın fark ödemesi desteklerinde artış yaşanmıştır.

TRUP öncesi %20-25 düzeyinde olan tarım destekleme oranı TRUP sonrası %10'a düşmüştür. Yani Türkiye'de ortalama tarım üreticisi üretim için %20'ler düzeyinde bağımlı durumdadır. Diğer taraftan TRUP üretici desteklerinden¹⁰⁸ fiyat desteğini kaldırmayı hedeflerken miktar ödemelerinde kısıtlama öngörmemiştir. DGD girdi destek ödemelerinin bir nevi ikamesi görülmüş ve ekilen alan/hayvan sayısına bağlı ödemeleri de içine almıştır.

Üretimden bağımsız ödemeler 1983 sonrası tahıl üreticilerinin nadas alanlarının azaltılması için ucuz kredilerle teşviki, şekerpancarı üreticilerinin hayvancılığa teşviki, 1987'de süt ve 1990'da ete verilen teşvik primleri bu ödeme türünün örnekleri olarak sayılabilmektedir. (Kıymaz, 1999: 55). Bu ödemeler TRUP'a kadar tarım desteklerinin oldukça küçük bir kısmını oluştururken DGD'nin başladığı 2002 itibariyle destek ödemelerinin önemli kısmını kapsamıştır. TRUP kapsamında yapılan diğer destekler ise kırsal kalkınma destekleri¹⁰⁹, ürün sigortası ödemeleri¹¹⁰, çevre amaçlı tarımsal alanların

¹⁰⁷ İTO (2004)'ün DGD'den faydalananlar ile yaptığı anket analizlerine göre; Doğrudan destekleme ödemelerinin toplam etkilerine bakıldığında tarımsal katma değer üzerinde %2 azalışa sebep olduğu, DGD ödemelerinin üretici refahında beklenenin üstünde bir artışa neden olmamakla birlikte vergi mükelleflerinin tarımsal üreticilere yaptığı sosyal yardım halini aldığı, DGD'den faydalananların tarım kooperatiflerine en çok üye, tarım dışı gelir elde etme oranının en yüksek ve ürün sigortası yaptırma oranının en yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır (İTO, 2004: 74-79). DGD'den yararlananların $\frac{3}{4}$ 'ü 51-100 dekar arası, yararlanmayanların $\frac{3}{4}$ 'ü ise 50 dekar altı toprağa sahip işletmeler olup 150 dekar ve üstü işletmeler işletme başı ortalama DGD ödemelerinden (-4) katı daha fazla destek almıştır (İTO, 2004: 80- 89).

¹⁰⁸ Türkiye, AB ve DTÖ üyeliği sürecinde pazar fiyat desteği, miktara bağlı ödemeler, ekili alan/hayvan sayısına (üretim birimine) bağlı ödemeler, kullanılan girdiye bağlı ödemeler, girdi kısıtlamalarına bağlı ödemeler, genel tarım gelirine bağlı ödemeler ve diğer ödemelerden fiyat desteği, miktara ve girdiye bağlı ödemeleri kullanmıştır. 2001 sonrası geçmiş haklara dayanan ödeme biçimi de desteklere eklenmekle birlikte miktara bağlı ödemeler girdi desteklerinin yerini alarak fiyat desteğinden sonra ikinci sıraya yükselmiştir. AB ise; genel tarım gelirine bağlı ödemeler hariç tüm destek türlerini uygulamaktadır (İTO, 2005: 71).

¹⁰⁹ Tarım dışı sektörlerde istihdamın geliştirilmesi, üretici gelirlerinin artırılması ve farklılaştırılması amaçlı yapılan kadın ve genç nüfusun eğitim ve girişim düzeyinin artırılması, arazi toplulaştırma, mikro finans, köy temelli yatırımlar ve dezavantajlı gruplara yönelik programları kapsamaktadır (ARIP, 2001).

¹¹⁰ 2006–2017 arası 8.781.390 adet poliçeye ödenen toplam primlerin %50'i kadar devlet prim desteği vermiştir. Böylece toplam primlerin $\frac{1}{3}$ 'ü devlet tarafından karşılanmıştır (TRGM, 2017: 21).

korunması programı desteği ve AR&GE, araştırma teşvikleri gibi programları kapsayan diğer desteklerden oluşmaktadır.

TRUP'un ikinci önemli ayağı olan alternatif ürünlere yönelim ise ürünlerin gerçek alternatiflerinin olması durumunda uygulama alanı bulacağı ve hatta ürünlerin gerçek alternatifleri olsa dahi geçişlerin kendiliğinden sağlanamayabileceği yönelimini doğrulamış ve Tarım Anlaşmasının en popüler destek aracı beklenen başarıyı Türkiye örneğinde sağlayamamıştır (TUSİAD, 2008: 36). TUSİAD (2008) raporunda bu üreticilerin alternatif ürünlere yönelmemesi ya da tütün ekicilerinin yağlı tohum yerine buğday ve mısır gibi yanlış ürün ekimine yönelmeleri verilen yüksek desteklerle açıklanmaktadır¹¹¹. Dolayısıyla rapora göre tahıl fiyatları destekli hali ile dünya seviyesini yakalamalı ve ilave olarak kaliteli buğday ve ayçiçeği üretimi için verimli hibrit tohumlar kullanılmalı, biyoyakıt hammaddesi olan kanola ve aspir alternatif ürün olarak desteklenmeli ve sözleşmeli tarım ile üretim sağlanmalıdır.

TRUP'un üçüncü ayağı olan üretici birlikleri yeniden yapılandırılıp birlik kaynakları tarıma aktarıldığı halde şeker pancarı, çay, tütün ve findıktaki TEKEL ve FİSKOBİRLİK gibi bu ürünleri satın alan kuruluşların varlığının uygulamayı olumsuz etkilediği savunulmuş, benzer şekilde et fiyatlarındaki artış da yem fiyatları ve dağıtım-satış kanallarındaki aracılarla bağlanmıştır (TUSİAD, 2008: 36, 39, 148).

TRUP'tan kalanlar ise tarımsal istihdamda ve ekilen alanlarda azalmaya karşın toprakların belirli ellerde toplanması, sözleşmeli çiftçilikte artış, tarımsal kredilerde Ziraat Bankası'nın sistemden el çektilmesi ve Tarihbank'ın Denizbank'a satılması ile bu piyasanın özel bankalara açılmasıdır (Oyan, 2017)

¹¹¹ Özüğurlu (2011) ise süreci tam tersi küçük köylünün ürün kompozisyonunda değişim olarak yorumlamakta pamuk, şeker pancarı gibi görece yoğun girdi gerektiren ve emek yoğun özellikler taşıyan ürünlerin coğrafi haritasının değiştiğini belirtmektedir. Yeni ürün tercihinde; maliyet avantajı sağlayan girdi ve emek gereksinimi düşük, fiyat avantajı sağlayan gen teknolojisi "harikası" tohumlar ve gelir avantajı sağlayan devlet ürün desteklerinin belirleyici olduğu görülmektedir (Özüğurlu, 2011: 107).

Tarım reformu ile yaratılan tarım üzerindeki olumsuz gelişmeler tablo II.13'te kendini göstermektedir. İlk ve en önemli etkisini üretim ve tarımsal istihdam üzerinde gösteren ülke tarımsal yapısına uygun olmayan politika aracı beraberinde üretimden çekilmeleri, gıda ithalatına bağlanmayı ve yoksulluğun şiddetlenmesini getirmiştir.

Tablo 2.14. Tarımsal İstihdamdaki Ortalama Değişim Oranları (%)

	GSMH	Tarım	Tarım istihdam değişim
2002-2007	6,8	1,92	-32,66
2007- 2015	3,3	3,1	-8,3

Kaynak: (TUİK, 2017)

Tarımsal destekler olumsuz dalgalanmaların etkilerini giderecek tarzda olması, bu nedenle destekleme kapsamına alınacak ürünlerin taleplerindeki gelişmelere göre fiyat dışı destekleme araçları olan eğitim, ucuz ve erişilebilir girdi, teşkilatlanma ve teknolojiye ulaşım vb.'ne de yer verilmesi (V. BYKP: 54) gerekliliği bilindiği halde tam zıttı etki yaratan TRUP'a uygun bir tarım kanunu yapılmıştır.

2006 Tarım Kanunu sonrası çiftçileri yönlendirecek destekleme araçları doğrudan gelir desteği ¹¹² (DGD), fark ödemesi ¹¹³, telafi edici ödemeler ¹¹⁴, hayvancılık destekleri, kamunun %50 destek verdiği tarım sigortası ödemeleri ¹¹⁵, kırsal kalkınma

¹¹² Üreticilere tarımsal üretim amacıyla işledikleri araziler için doğrudan ödeme yapılmaktadır. DGD ödemeleri ile ilgili olarak; geçici 1. maddeye göre; bitkisel üretim yapanlar, yaptıkları üretime ilişkin bilgileri Bakanlık'a beyan ederek ve çiftçi kayıt sistemine dâhil olmaları şartı ile DGD'den yararlanabilmektedirler. ÇKS'de yer alan bilgiler çiftçilerin kendi beyanına dayanıp ve Bakanlık'ın gerekli tespitlerinden sonra kesinleşmektedir. Temel olarak küçük çiftçilerin desteklenmesi amacıyla getirilen destek türünde 50 hektara kadar büyüklüklere sabit ödemeyi içerse de desteklerin çoğunluğu büyük toprak sahipleri ve girdi endüstrilerine gitmektedir

¹¹³ Çiftçilere üretim fiyatları ile iç ve dış fiyatlar dikkate alınarak verilmekte, öncelikle arz açığı olan ürünleri kapsamakta, her yıl fark ödemesi kapsamına alınacak ürünler belirlenmekte ve yararlanacak çiftçilerden üretim faaliyeti ve ürünlerin satışına ilişkin belge istenebilmektedir.

¹¹⁴ Üreticilerin arz fazlası olan ürünlerden alternatif ürünlere yönelmelerini teşvik etmek için kullanılmakta ve alternatif ürün yetiştirmekten dolayı yaşanabilecek gelir kayıplarını telafi edici ödeme yapılabilmektedir.

¹¹⁵ Sigorta prim bedellerinin bir kısmı devlet tarafından ödenmektedir. Hangi ürünler ve teminat altına alınacak riskler bakanlığın teklifi ile bakanlar kurulunca belirlenmektedir. Tarımın doğaya bağımlılığı nedeniyle oluşabilecek risklerden üretimden pazarlamaya kadar tüm tarım değer zinciri etkileneneğinden sigorta mekanizması devlet özendiriciliği ile devreye sokulmuştur. Modern tarım sigortası 1770- 1800 yılları arasında Avrupa'da; İrlanda'da sigorta kooperatiflerince hayvan sigortaları kapsamında, Almanya'da dolu ve yangına karşı yapılmıştır. Türkiye ise TRUP çerçevesinde Hazine ve Dünya Bankası işbirliği ile İspanya modeli örnek alınmış ve ilk uygulamalar kamu teşebbüslerince gerçekleştirilmiştir. Kanada, Yunanistan, Hindistan, İran ve Filipinler sadece devlet kontrolünde; Arjantin, Güney Afrika, Avustralya, Macaristan, Hollanda, İsviçre, Yeni Zelanda özel sektör kontrolünde; Türkiye, İspanya, Güney Kore,

destekleri ¹¹⁶ , çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri, sıralanabilmektedir.

Bunlar içinde DGD uygulamasına 2009'da son verilmiş, destekler alan ve ürün bazlı ödemeler şeklinde devam etmiştir. 5488 sayılı Tarım Kanunu ile çerçevesi çizilen tarımsal politikalar plan döneminde ürün, üretim ve üretici odaklı ve bölgesel temelli olarak şekillenmiş, tarımsal desteklerin havza temelinde verilmesi kararlaştırılmıştır. Et ithalatının önemli olduğu dönemde hayvancılık desteklemeleri miktar ve çeşit olarak artırılmış, bölgesel projeler uygulamaya konulmuştur. Diğer taraftan et üretiminde arz açığı oluşturan gelişmeler ve tüketim artışı et fiyatlarında dalgalanmalara neden olmuştur.

X. plan döneminde destekler; katma değeri yüksek ürünlerin geliştirilmesi, gen kaynaklarının korunması, ıslah çalışmaları, nano ve biyo teknolojiye yönelik araştırmalara, gıda ve tarım için hijyen mevzuatına uyum ve modernizasyon yatırımlarına yönelmiştir (X.BYKP, 115). Ticaret hizmetlerinde geleneksel yapıdan modern hiper ve zincir marketlere geçiş sağlandığından organize perakendeciliğin toplam perakendecilik içindeki payı %40'lara yükselmiştir (X.BYKP, 128). Buna karşın hükümetler hala güçlü bir siyasi grup olarak gördükleri köylüler ile ittifaklarını tamamen bırakmamakta ve yeni reform döneminde en çok üretimi yapılan ürünlerin destek fiyatlarını sadece seçim dönemlerinde artırarak rüşvet dağıtmakta ve bunda da başarılı olmaktadır. Bu şekilde bir taraftan şirket gıda rejiminin 'çitlenen' üretici üzerindeki etkilerinin hafifletildiği diğer taraftan kırdan oy devşirilerek eski/geleneksel araçların sistemden dışlanıp küresel ticaret tekellerinin hareket alanlarının genişletildiği bir yönelim yaşanmaktadır.

Portekiz, ABD, Brezilya, Şili, Fransa, İtalya, Meksika, Polonya ve Rusya ise devlet-özel işbirliği kontrolünde faaliyeti yürütmektedirler. (Keskinkılıç ve Alemdar, 2013: 116 - 117).

Türkiye'de 1957 yılından itibaren tarım sigortaları bilinmekle birlikte devletin destek vermeye başladığı 2005 sonrası kapsanan ürün ve risk sayısında artış olmuştur. Bununla birlikte Türkiye ve birçok ülkede verim bazlı tarım sigortaları, gelir bazlı tarım sigortaları, indeks bazlı tarım sigortaları içinde "hasar bazlı tarım sigortaları" en çok uygulanandır (TARSİM, 2017).

¹¹⁶ Kırsal gelirlerin artırılması ve çeşitlendirilmesi, kırsal altyapı, toplulaştırma, tarla içi geliştirme hizmetleri ve sosyal yapının güçlendirilmesi ile doğal kaynakların korunması ve geliştirilmesi amacıyla yürütülecek yatırım projelerinin bir kısmı devlet tarafında karşılanmaktadır.

Bu etki aşağıdaki tabloda daha açık görülmektedir. TRUP dönemi ile birlikte seçim yıllarındaki desteklerde artışlarının ürüne göre farklılaştığı görülmektedir. Örneğin buğdayın BÜGEM (2015) verilerine göre ortalama destekleri 2002-2014 yılları için buğdayda %30 ve 14,5; mısırdaki %13,7 ve 9,7 ve ayçiçeğinde %34,8 ve 19,9 olmaktadır. Buna göre mısır ve ayçiçeği en azından 2000 sonrası için seçim dönemlerinde normalin üstünde desteklenmiş görünmektedir.

Tablo 2.15. Seçim Yıllarına Göre Ürün Değerinin Yüzdesi Olarak Toplam Tarımsal Destekler (%)

	1987	1991	1995	1999	2002	2007	2011	2015	2016
<i>Buğday</i>	27,20	54,17	0	46,86	16,52	27,76	13,89	2,50	5,20
<i>Buğday*</i>	24,55	41,63	-28,88	8,78	6,09	-15,16	-20,94	-14,39	2,7
<i>Mısır</i>	15,40	39,05	6,79	32,79	14,48	42,59	10,88	16,87	12,41
<i>Mısır*</i>	7,34	10,29	6,79	-5,86	10,06	-5,66	-21,35	-0,73	-4,46
<i>Ayçiçeği</i>	19,20	28,86	19,96	22,65	14,01	31,04	22,78	40,49	40,2
<i>Ayçiçeği*</i>	-0,26	10,8	19,35	-4,18	-18,31	-1,8	1,01	-6,41	-0,29
<i>Ş.pancarı</i>	17,03	36,48	29,92	65,08	47,90	51,38	0,88	40,33	6,65
<i>Ş.pancarı*</i>	-0,74	18,56	27,11	9,52	19,81	26,76	-1,54	11,85	-33,68
<i>Et</i>	29,02	57,83	40,86	60,80	63,91	55,86	53,64	63,92	69,25
<i>Et*</i>	2,06	17,1	15,88	1,3	6,64	0,38	-6,33	4,82	5,36

Kaynak: (OECD, 2017); (*)önceki yıla göre artış oranını göstermektedir.

2009/15173 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile belirlenen 30 adet havzaya göre buğday, ayçiçeği, mısır kg başına destek almaktadır (md.3), buğdayda yurtiçi sertifikalı tohum kullananlar dekar başı ilave destek de almaktadır (md.5). Usulüne uygun örgütlenmiş hayvancılık örgütü veya Türkvat'e kayıtlı büyükbaş hayvan yetiştiricilerinde belirlenen tutarların 200 başa kadar tam 201-500 baş arası %50 ve 501 baş ve üzeri hayvanlar için %25'i oranında destek ödemesi yapılmaktadır (md.4). Ziraat Bankası ve tarım kredi kooperatiflerinin tarımsal üretime dair düşük faizli yatırım ve işletme kredisi kullandırılmasına ilişkin karar ile %25-100 arasında indirim öngörülmüştür. Sulama, sertifikalı tohum ve bitki ve büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği kredilerinde %100 indirim kararlaştırılmıştır. DGD uygulamasının payının azalması ile birlikte (2014'te %29 olmuş) 2005 yılında organik tarım 2005 ve 2008 itibariyle de iyi tarım uygulamaları

desteklenmeye başlanmıştır. 2011 yılından itibaren organik hayvancılık, yem bitkileri, su ürünleri ve arıcılık desteklenmektedir (Tarımsal Destekler Bülteni, 2014).

Üretici koruması, yurtiçi ortalama fiyatlar ile küresel fiyatların oranlanması ile elde edilmektedir. Örneğin 1.10 katsayısı o ülke çiftçilerin dünya fiyatlarının %10 üzerinde ürettiklerini ifade etmektedir. Örneğin Kanada, Şili, Vietnam ve Güney Afrika ülkeleri de dünya ortalamasına oldukça yakın hatta altında fiyatlarla üretim yapmaktadır. Dünya ortalaması fiyatlarında üreten ülkelerde ABD ve AB hariç tarımsal destekler de %10 hatta 2000 sonrası %5'in altındadır (OECD, 2017). Türkiye ise dünya fiyatlarının üzerinde üretmekle birlikte DTÖ sonrası süreçte OECD ortalamasının da üzerinde ürettiği görülmektedir.

Tablo 2.16. Üreticinin Korunma Oranı

	1986	1991	1995	1999	2000	2001	2007	2014
Türkiye	1.20	1.32	1.27	1.53	1.46	1.18	1.26	1.20
AB (28)	1.68	1.63	1.39	1.45	1.29	1.22	1.10	1.04
ABD	1.13	1.09	1.04	1.17	1.14	1.14	1.04	1.03
Avustralya	1.11	1.07	1.03	1.02	1.00	1.00	1.00	1.00
Yeni Zelanda			0.85	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
Brezilya	1.02	1.00	1.00	0.86	1.02	1.00	1.03	1.00
OECD ortalaması	1.50	1.45	1.34	1.41	1.33	1.26	1.13	1.09

Kaynak: (OECD, 2017)

Geleneksel destekleme politikalarının yerine getirilen bu program, üreticilere doğrudan transfer niteliğinde olduğundan girdi kullanımı ve gelir seviyesini dikkate almamanın yanında (Tektaş, 2006: 17) üretici gelirine istikrar kazandırma amacıyla uygulandığı vurgulanmıştır. Bununla birlikte yapısal olarak adlandırılan küçük üreticinin yoksulluğu ya da bölgeler arası yoksulluk farkları mevcut sistem içinde doğrudan ödemeler aracılığı ile azaltılamamakta ve özellikle topraksız ve tarım işçilerinin de kapsandığı en dezavantajlı kesimler için makro politikalar gerekmektedir (Atahan vd., 2007: 8).

2017 itibariyle destekler alan bazlı destekler, biyolojik ve biyoteknik mücadele desteği, diğer tarımsal amaçlı destekler, fark ödemesi destekleri, hayvancılık desteklemeleri ve tarımsal yayın ve danışmanlık destekleri olarak sınıflandırılmaktadır. *Alan bazlı destekler* fındık üreticileri alan bazlı gelir desteği, iyi tarım uygulamaları desteklemeleri organik tarım, hayvancılık, mazot ve gübre desteklerini; *Biyolojik ve biyoteknik destekler* açık alanda ve örtü altı alanda zararlılarla mücadele ve kimyasal kullanımının azaltılması amacıyla verilen destekleri; *Diğer tarımsal amaçlı destekler* ÇATAK (Çevre Amaçlı Tarım Arazilerinin Korunması) desteği, yurtiçi sertifikalı tohum, fidani fide kullanım ve üretim desteklerini; *Fark ödemesi destekleri* tarım havzaları üretim ve destekleme modeli fark ödeme desteklerini; *Hayvancılık destekleri* çoban istihdam desteği, buzağı-malak, koyun-keçi, tiftik üretim, süt primi, ipek böceği, arıcılık ve su ürünleri desteklerini kapsamaktadır (tarim.gov.tr, 2017).

2.14. Genel Değerlendirme

Mülksüzleştirerek birikim toplumsal mücadele ve ittifakların sermaye üzerinde tehdit olabileceği tarihlerde görülmekle birlikte teorik olarak her zaman sermaye birikimi ile eşzamanlı gerçekleşmemiştir. Keynesyenizm ve kalkınma döneminin mülksüzleştirerek birikimi kolonileşme dönemi emek ilişkilerinde yaşanan ‘eksik tükettirme’, serbest piyasa ideolojisi ve askeri güç¹¹⁷ üzerinden uygulamaya konulmuştur (Arighi, 2009: 125).

¹¹⁷ Devletler günümüze kadar görülen en güçlü ve tahakküm alanı en geniş örgüt olmalarını, zor kullanabilme kapasiteleri ile başarmakta ve bu yönleri ile şirket, kilise, aşiret gibi öteki gruplardan ayrılmaktadırlar. İnsanlığın yaratıcılık ve yıkıcılık kapasitelerindeki değişimle şekillenen devletler, şehir devletlerinden imparatorluğa ve modern ulus devletlere dönüşmüştür. Ulus devletler nadiren oluşması gereken fakat kapitalizmin gerektirdiği zorunluluk nedeniyle 20. yy sonrası birikim rejiminde şekillendiricisi olan yapılarıdır. Ulus devlet, halkın güçlü dil, din ve simgesel bağları paylaştığı devlet anlamında olmamakla beraber II. Dünya Savaşı sonrası tüm dünya coğrafyasını kaplamaktadır. Eski kolonilerin ve azınlık toplulukların da devlet kurma talepleri ile NATO, AB, OPEC gibi bloklar, ÇUŞ ve finansal kapital bu örgütlenme türünde iktidarının en önemli rakipleri olmaktadır. Avrupa menşeli toprak ve nüfus denetimi üzerine şekillenen bu egemenlik anlayışı gücün zor ve sermaye biçimlerindeki dinamiklere bağlıdır. Yani gücün zor yoğun ve sermaye yoğun dengesindeki değişim hem tarihsel süreçte

Dönemin borçlandırma politikası üzerinden küresel ve ulus devletler içindeki sınıflar arası gelir dağılımı (bölüşüm ilişkisi) değişmiş, enflasyon¹¹⁸ üzerinden de ülkelerin orta sınıfları küresel yoksullar arasına dâhil olmuştur. Yoksulluk¹¹⁹, ortodoks iktisat tarafından gini katsayısına göre ölçülen teknik bir süreç olarak ele alınarak toplumsal ve tarihsel gerçekliklerinden, toplumsal sınıf ve sınıfsal pozisyonlarından soyutlanan bireylerin gelir gruplarına göre homojenleştirilmesiyle elde edilir olmuştur (Bahçe ve Köse, 2009: 398).

Neoliberalleşme sürecine uyum çerçevesinde özellikle az gelişmiş ülkelerin küreselleşmenin gereklerini karşılama zorlukları yoksul ve düşük gelirliler, kadın ve çocuklar, yaşlılar gibi desteklenmesi gereken grupların felaketine dönüşmüş ve 1990 sonrası giderek artan ve yoğunlaşan yoksulluk akademik çalışmalarda da önemli yer

ulus devlete dönüşümü hem de pek çok farklılığa rağmen neden değişim yönlerinin birbirine benzediğini açıklamaktadır (Tilly, 2001).

¹¹⁸ Enflasyonun gizlediği birikim ve bölüşüm problemi borçlanma ilişkisi üzerinden yaratılmaktadır. Borçlanma ile tüketim talepleri karşılanırken, aynı zamanda aşırı birikim krizinde karlılığın sıkışması cari dönem için hafifletilerek geciktirilmektedir (Bahçe ve Köse, 2011: 95-97). Bahçe ve Köse (2011)'in harcama kalemlerine göre hazırladığı fiyat endekslerinde gıda ve alkolsüz içecekler, alkollü içecekler ve tütün, konut ve enerji, eğitim, otel ve lokantalar genel endeksin üzerindedir. Otel ve lokanta hariç diğer kalemlerin hepsi alt ve orta gelir grubunun harcama kalemlerinde bütçelerin ağırlıklı kısmını oluşturmaktadır. Alt gelir gruplarındaki katmanlar zorunlu ve yaşamsal harcamalara bütçelerinde ağırlıklı pay verdikleri için fiyat artışlarına karşı bu grubun tepkisi toplam tüketim içinde zorunlu olmayan harcamalarını azaltmak ya da genel olarak taleplerini azaltmak yönünde olmaktadır (Bahçe ve Köse, 2011: 100-102). Emekçi kesimin hane fiyat endekslerinin %30'u konut harcamalarından kaynaklanırken gıda harcamalarının fiyat endeksine katkısı geçimlik köylüler, tarım emekçisi, kırsal işsizlerde %85'in üzerinde, topraksız geçimlik köylüde ise %94 ile en yüksek orandadır. Toplam harcamaları içinde yaşamsal harcamaların oranı da geçimlik köylüler, tarım emekçileri ve kırsal işsizlerde kabaca %80 oranındadır. Geçimlik köylüler, kent ve kır işsizleri ve tarım emekçileri en borçlu kesimi oluşturmaktadır. (Köse ve Bahçe, 2011: 104, 107, 113).

¹¹⁹ Toplumsal bir olgu olan yoksulluk ile ilgili müdahaleler piyasa işleyişini aksattığı zaman 'yıkıcı', piyasa işleyişinin yerleşmesi ve etkinleşmesi amacıyla yapıldığında ise 'sosyal ve refah devleti' çerçevesinde ele alınmaktadır. Bunun bilinen en önemli örneği olan İngiliz Yoksul Yasaları 1834 öncesi farklı ele alınırken, 1834 sonrası ise kapitalist üretim tarzının işleyebilmesi için uygun koşulları sunmaktadı. Sanayi devrimi öncesi sosyal bir olgu olarak görülen yoksulluk ve yoksullara yardım, yoksulluğu ortadan kaldırmaktan çok toplumsal düzenin devamı yönünde olmuştur. Sanayi devrimi ile tarım kökenli yoksulluk olağanlaşarak Speenhamland sistemi gibi çitlenen köylülerin toplumsal huzuru bozmamaları için toprak sahiplerinin ödediği bir bedeli 'hak etme' üzerine kaymıştır. Bu 'hak etme' sistemi ise Merkantalist politikaların gerekli kıldığı dış ticarete rekabet üstünlüğü ve dolayısıyla düşük ücret politikasının gerektirdiği yeni yoksul yasalarının temelini oluşturmuştur. 1834 Yeni Yoksul Yasası ile kamu sorumlu tutularak (parish yöneticilerine) eski yoksul yasalarındaki (1536 ve 1601 Parish Yasaları, 1563 Zanaatkârlar yönetmeliği, 1662 Yerleşim Yasası, 1722 Çalışma Evi Yasası, 1782 Gilbert Yasası ve 1795 Speenhamland uygulamaları) kilise ve feodal yöneticilerin etkinliği geçersiz kılınmıştır (Kovancı, 2003: 10-96).

19. yy'da Fabrika Yasaları; tahıl, denizcilik, kamu sağlığı, maden, eğitim ve güvenlik alanındaki yasal düzenlemeler piyasayı serbestleştirdiği sürece kabul edilirken, 20. yy başında yeni yoksul yasaları ile ilgili düzenlemeler zorunlu sosyal güvenlik sisteminin gelişi ile kaldırılmıştır (Kovancı, 2003: 105).

tutmuştur. Yoksulluk ¹²⁰ üzerine çalışmalara mutlak ve görelî yoksulluk, çalışan yoksullar, kent yoksulları, yoksunlar, borç yoksulluğu gibi kavramları ele alan Şenses (2001), Işık ve Pınarcıoğlu (2001), Oyen (1992), BM (1996), UNDP (1990), Kalkınma Bakanlığı Özel İhtisas Komisyonu Raporları (2001) örnek verilebilmektedir (Kalaycıoğlu ve Tılıç, 2002: 197-207).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programında ‘İnsani Gelişme Endeksi’ ni tanımlayarak ülkeler arası ve ülkeler içinde bu endeksi referans alarak karşılatırmalarda bulunulmuştur (Kalaycıoğlu ve Tılıç, 2002: 203). Dünya Bankası (1990) raporunda yoksulluk, ulaşamama (fiziki erişememe) ve faydalanamama (satın alma gücüne sahip olamama) şeklinde tanımlanmış ve gıda rejimleri ile yönetim politikalarında olduğu gibi Sahraaltı Afrika hegemon emperyal politikaların pilot uygulama alanı olmuştur. Diğer taraftan yoksulluk Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı gibi ulus üstü kuruluşların ‘ölçme’ tartışmalarına ve yoksulları çalıştırarak yoksulluğu azaltma projelerine indirgenmiştir (Bahçe ve Köse, 2012: 21-23). Bunun Türkiye’ye yansımaları kalkınma planlarında yer bulmuş ve yoksulluk kentlere göç¹²¹ ile gelen kent işsizliği ve yoksulluđu¹²² olarak ele alınmıştır ve sayısal yoksulluk göstergelerine göre politika oluşturulmuştur.

Örneğın gini katsayısı 1987 yılında 0,43-0,56 arasında değişen değerler alırken, tarım için toprağa göre hesaplanan gini değerı 1991 yılı için 0,60; 1994 yılı için 0,49; 2001 yılı için 0,59 ve 2004 yılı için 0,40 hesaplanmış ve küçük üreticilikten orta

¹²⁰ Yoksulluk kavramlarına çok kabaca bakılırsa; mutlak yoksulluk ihtiyaçları temel fiziksel ihtiyaçlarla sınırlayıp, en alt seviyeye göre almakta ve yoksulluk çalışmalarının klasik örneklerini oluşturmakta ve Dünya Bankası’nın referans yoksulluk ölçüsü olmaktadır. ILO tarafından yapılan temel ihtiyaçlar yaklaşımı ise yoksulluğa gıda ve barınma yanında toplumsal hizmet göstergelerini de dâhil etmiştir. Görelî yoksulluk, kriterlere göre hesaplanan yoksulluk kavramlarınıninkişi, zaman ve toplumsal düzen gibifarklılaşacağı gerçekliğinden yola çıkmaktadır (Güneş, 2017: 246-250).

¹²¹ 1980’de kabaca %50 olan şehirleşme oranı 1990’da % 56,75; 2000’de %66,4 ve 2018’de %76,4’e çıkarken; şehirleşme hızı %4,87’den %4,53’e; belediye sınırları içinde yaşayan nüfus ise %63’e, 2014 yılında %77’ye yükselmiştir (V. BYKP: 164, VI. BYKP: 314; X.BYKP, 26, 145).

¹²² Yoksul olarak nitelenen sınıfın iki önemli harcamasından biri olan beslenmenin özel tüketim harcamaları içinde payı 1967 yılı için %27,8’den 1972’de % 26’ya düşmüştür. Kırada 1995 yılı için kentlerde kırada oturanların oranı %22,8 iken kırada %10’u aşmamaktadır (VII. BYKP, 174).

üreticiliğe doğru bir kayış olduğu belirlenmiştir (TUSİAD, 2005: 47, 48; VIII. BYKP, 16; IX. BYKP, 50).

Kırın yoksulluğunu destekleyecek diğer göstergeler tarım işçileri ve ücretsiz hane emeği kullanımınıdır. Orta köylüler tarım işçisine yaptığı ödeme, tefeci-tüccara faiz ödemeleri ve toprakların parçalanması sonucu yoksullaşmaktadır (Geray, 1982: 72-76; Geray 2011). Devlet ise gelir dağılımını düzeltici politika uygulayamadığı için ekonomik büyümenin yoksulluğu azaltıcı etkilerini yok edememekte ve yoksul kesimler korunamamaktadır (VIII.BYKP, 16).

En zengin %20 en fakir %20'den milli gelirden aldıkları pay hesaplarına göre 1963 yılında 12,67 kat, 1987'de 9,6 ve 1994'te 11,2 kat 2004'te 7,7 kat fazladır. Kırdaki en alt %20'lik gelir grubu toprakların %1,5'ini gelir dağılımının da %7'sini alırken kırın en zengin %20'si toprakların %61,5'ini işlemekte ve gelirin de %45,5'ini almaktadır. Bu rakamlara göre tarımsal üretimden sanayiye geçişle birlikte görece olumlu gelişmeler görülmekte fakat kır kent ayrımı yapıldığında kırdaki bu fark 9,2'den 8,5'e düşerken kentte 9,4'ten 11,9'a çıkmaktadır (VIII. BYKP, 16).

Kırsal alanda 2004 sonrası artan yoksulluk, en olumsuz olarak ücretsiz aile işçilerinin durumlarını etkilemiştir. Tarımdan kente göç edenler eğitimsiz ve vasıfsız işgücü olmaları nedeniyle düzenli gelirden yoksun ve topluma uyum sağlayamayan grupları oluşturmaktadırlar. Bu kesim ağırlıklı olarak hizmet sektöründe yevmiyeli işlerde istihdam edilmektedir. Bu grubun yoksulluk oranı 2004 için yüzde 37,5 hesaplanmıştır (IX. BYKP, 51).

Mutlak yoksulluk oranı ise kırdaki 11,8 ve kentte 4,6 ve 2004 yılı için 1,29 olarak gerçekleşmiştir. Gıda dışındaki ihtiyaçlar da yoksulluk hesabına dâhil edildiğinde nüfusun %24'ü, 2004 için 25,6'sı yoksulluk tehdidi altında bulunmuştur (VIII. BYKP, 16; IX. BYKP, 50). Mutlak yoksulların %95'i ilköğretim ve altı eğitim seviyesindedir. %10,

5 olan toplam işsizlerin içinde de ilkökul ve altı eğitim seviyesi %75 oranında olup bunun % 45'i çiftçi kalanlar ise inşaat ve otelde çalışan vasıfsız işçilerdir (VII. BYKP, 50, 55). Bu görünüm ile 2007–2013 arası küresel istihdamın %40'ını oluşturan tarımsal istihdamından hizmet sektörüne kaymalarla uyumlu olmaktadır (IX. BYKP, 15).

Bahçe ve Köse (2009)'un Boratav (2004)'le örtüşen tarım kesimindeki yoksulluğun sınıflandırılmasında düzenli emek kullanan büyük köylü, köylü ve geçimlik (küçük meta üreticisi) köylü olarak üçlü ayrıma gidilmiştir. 2000 sonrası süreç için küresel baskılar altında dayatılan dönüşüme ve emeğin değersizleşmesine bağlı olarak toprak sahibi köylülerde 2002-2004 arası kabaca %30, geçimlik köylülerde kabaca %29'luk azalış gerçekleşmiştir.

Bilindiği gibi ortakçılık ve kiracılık gibi geçimlik (küçük) köylülerin en yakın oldukları bu kitleler, aynı zamanda kır proleterliğine dönüşme olasılığı da en yüksek olan kitlelerdir. Dolayısıyla küçük köylüler ucuz emekle ilişkilendirilip üzerlerinden sermaye birikim sürecine devam edilmektedir. Yani, orta ve büyük toprak sahiplerinin varlığındaki artış karşı tarafında bir nevi ücretli emek sayılan ve özünde bağımlılık ilişkisini barındıran ilişkilerin varlığında da artışı gerektirmektedir (Balta, 2002: 279). Bu açıdan bakıldığında da Türkiye'de genel olarak mülksüzleşmenin tam bir proleterleşme değil fakat yarı proleterleşme şeklinde, ağırlıklı olarak da “ortakçılık” ilişkisinin küçük meta üreticilerince ağırlaşan geçimlik üretim koşullarına tercih edilme eğiliminin fazlalaşması anlaşılmaktadır (Teoman ve Tartıcı, 2012: 170).

Köylerdeki özellikle geçimlik köylülerdeki çözülüş kentli emekçileri %5,9 artırarak kent yoksulları ve yedek işgücü kitlelerini şişirmiştir¹²³. Köy emekçilerinde

¹²³ Bahçe ve Köse (2012) çalışmasında ise hane düzeyinde hesapladıkları sınıfsal yapılarda; 2002 – 2010 arası kırsal mülk sahiplerinde %2,83 topraklı geçimlik köylüde 2,85 azalış görülmesine karşın kent emekçilerinde %6,42 kır emekçilerinde ise %0,66'lık artış gerçekleşmiştir. İlgili çalışmada geçimlik köylünün en yoksullaşanlar içinde ilk sırada geldiği ve topraksız KMÜ'nin zaten tarım emekçisi statüsüne karşın topraklı KMÜ'nin yoksullaşmasının onu yukarı burjuvazi sınıfına katmayacağı gerçeğiyle birlikte ilgili akademisyenlerin (2009) çalışmalarını doğrular nitelikte kent ve kır emekçilerine dönüştüğü söylenebilmektedir (Bahçe ve Köse, 2012: 24-28).

görülen %2,1'lik artış ise köy proleterlerine katılan ve topraksızlaşan küçük köylülerin ipuçlarıdır. Diğer taraftan kentli her sınıf kırdaki eş sınıflarından daha yüksek gelir düzeyine sahip olduğu göz önüne alınarak bir taraftan kırdan göçlere gerekçe kazandırılmakta diğer taraftan ise kır emekçileri, topraksız köylüleri ve geçimlik tarım üreticilerinin kent yoksullarından daha yoksul olduğu yargısını doğrulamaktadır (Bahçe ve Köse, 2009: 401-407).

Kentler artan göçlerin gerektirdiği altyapı yatırımlarında yetersiz kalmakta, arsa rantları yasa dışı hal almış ve kaçak yapılaşmaya zemin hazırlamaya devam etmektedir. Kentleşme oranındaki artış bir yandan konut yapımı üzerinden piyasayı canlandırmakta iken diğer taraftan 3981 sayılı imar ve gecekondü mevzuatına aykırı yapılara altyapı götürülmesi ve bunların ıslahı için ilave harcama gerektirmektedir (V. BYKP: 167). Yine hızlı kentleşme çevre sorunları, kültürel değişim ve beraberinde sosyal sorunları yaratarak konut ve altyapı sorunlarının ötesine geçmektedir. Bu sorun kır kalkınma sürecinin sürekli ve kalıcılaştırılması ile çözülebilecektir (VII. BYKP, 17).

Yoksullaşma sürecinde kamunun rolüne bakıldığında beklenenin aksine yoksullaşmayı artırdığı izlenimi oluşmaktadır. En zenginleri kapitalistler ve profesyonel kent burjuvazisi oluştururken en yoksulları sırasıyla kırsal işsizler, tarım emekçileri, geçimlik köylüler ve kent işsizleri oluşturmaktadır. Bu sıralama oranları değişmekle birlikte DB tarafından günlük 2,15 dolar olarak belirlenen yoksulluk ve günlük 1 dolar olarak belirlenen açlık sınırında da değişmemekte ve hatta gelir üzerinden yapılan ölçümler harcamalara göre daha yüksek çıkarak 'borç yoksulluğunu' ve 'mülksüzleştirerek birikimi' doğrulamaktadır (Bahçe ve Köse, 2009: 408-411).

Devletin kitleleri desteklemesi sonraki payları üzerinden devletin bu sınıfların varlığını idame ettirmeleri hakkında ipuçları edinilebilir. Devlet aynı dönemler için gelirinin olmadığı varsayılan kent işsizlerine verdiği desteği %2,6 kırsal işsizlere ise

%13,2 artırmıştır. Tarımda geleneksel destekleme politikalarının yerine doğrudan gelir desteği uygulamasının yapıldığı dönemde kamu transferlerinin faaliyet gelirin oranı topraklı geçimlik köylüde %5,8 artış topraksız geçimlik köylüde %1,3 azalış gelire oranında ise %4,2 artış ve %2,1 azalış gerçekleşmiştir. Küçük köylü kabaca kendini ve hanesini yeniden üreten üretim araçlarının sahibi şeklinde tanımlandığına göre ve geçimlik köylünün emeği ve ürününden başka geliri olmadığı ve topraklı-topraksız ayırımıdaki farklılığa dikkat edildiğinde kamu transferlerinin sadece toprak mülkiyetine yapıldığı farkedilecektir. Buna karşın kimyasal gübre, ilaç, su ve elektrik gibi diğer girdilerde herhangi bir kolaylık sağlanmamış ve köylü girdi maliyetlerindeki yükselişten dolayı önceki durumuna kıyasla daha yoksul olmuştur. Kent ve kır emekçilerinin faaliyet gelirlerine yapılan kaynak aktarımın toplam gelire oranla daha düşük olması ücret dışı kazançlarının olduğu yorumuna neden olmaktadır.

Tablo 2.17. Kamu Transfer Oranındaki Değişim (2002-2004 (%))

	Faaliyet Gelirine Göre Değişim	Toplam Gelirine Göre Değişim
Kent İşsizleri	-	2,6
Kır İşsizleri	-	13,2
Topraksız KMÜ	5,8	4,2
Topraklı TMÜ	-1,3	-2,1
Kent Emekçisi	4,6	3,4
Tarım Emekçisi	10	8

Kaynak: (Bahçe ve Köse, 2009: 414).

Kırdan gelen bu hızlı emekçileşme süreci kentte emekçi hanelerin oranını 2002 – 2011 arası %49,6’dan %57,7’ye çıkarmış, katman içi en yüksek artış ise mülksüz emekçilerde yaşanmıştır. Kırsal mülk sahibi köylüler ve topraklı geçimlik köylü hanelerin sayısında düşüş gözlenmiştir (BSB, 2015: 97-98). Aşağıdaki tablodan da görüldüğü üzere tarım kökenli gruplar nüfusun %35’ini yoksulların ise %60’ını oluşturmaktadırlar. Yoksulluk oranına kent emekçileri de eklendiğinde oran %90’a ulaşmaktadır. Grup içinde ise tarım emekçileri, topraksız geçimlik köylü ve kırsal işsizler yoksulların da yoksulu olmaktadır. En yoksul kitleyi oluşturan tarım emekçilerinin yoksulluk payları nüfus

paylarının kabaca beş katı, topraksız geçimlik köylülerin ve kırsal işsizlerin ise 4,5 katı daha fazladır (BSB, 2015: 143-144).

Tablo 2.18. Hane Düzeyinde Dağılım Oranları (%):

	Yoksul içinde	Nüfus içinde	Aşırı temsil oranı	Sınıfsal Dağılım		Nüfus payları ile normalize edilmiş gelir dağılımı	
	2011	2011	2011	2002	2011	2002	2011
Kırsal mülk sahibi (köylü)	0,2	3	0,1	6,2	3	1,4	1,2
Topraklı geçimlik köylü	14,9	5,8	2,6	8,5	5,8	0,5	0,5
Mülküz kentli emekçi	11,7	18	0,7	9	17,9	0,6	0,8
Kentli işsiz	9,1	3,7	2,5	4,1	3,6	0,5	0,5
Tarım emekçisi	8,9	1,8	4,9	2,2	1,8	0,5	0,5
Topraksız geçimlik köylü	6	1,3	4,6	0,9	1,3	0,4	0,4
Kırsal işsiz	7,8	1,7	4,6	1,2	1,7	0,3	0,3

Kaynak: (BSB, 2015: 100, 143).

Diğer taraftan toplam istihdamda ücretlinin payı 1997-2013 için %61,1'den %73,3'e yükselmesine karşın ücretlinin ortalama geliri sürekli aşmıştır. Sınıfsal bölüşüm tablosunda tüm değerlere tam ulaşamamanın verdiği net sonuca ulaşma problemi karşısında reel ücret-emek verimi ve katma değer-ücret-gayri safi kar paylarının makas hareketinin seyri üzerinden eğilimler görülebilmektedir. Buna göre katma değerün ücret ve gayri safi kar toplamı olduğundan hareketle ilgili dönemde ücretin payı dönemlere göre farklılaşmakla birlikte kabaca %20'lik bir aşınma ve GSYİH içinde %13,1'lik gerileme gözlenmiştir (BSB, 2015: 104-107).

Bu sürecin tarıma yansımada, nihai ürün bileşenlerinden ayrıştırılarak her aşamada yaratılan katma değerün küçük üretici için gelir, ticari kar ve faiz toplamından oluştuğu göz önünde bulundurularak ileri ve geri bölüşüm makasları üzerinden ticari ve sınai sermaye ile tarım üreticisinin bölüşüm hareketleri görülebilmektedir (Boratav, 2009: 10). Ana bölüşüm ilişkilerinin bulunamadığı durumlarda pazarlama sürecindeki değişim eğilimleri ileri bölüşüm ilişkilerinde çiftçinin eline geçen fiyat ile piyasa/ihracat fiyatı arasındaki farklara ve ilişkilere göre, geri bölüşüm ilişkilerinde ise çiftçinin eline geçen fiyat ile girdi fiyatları arasındaki ilişkiler üzerinden ele alınabilmektedir (BSB, 2015: 109-

110, Boratav, 2009: 10). İleriye dönük piyasa ilişkilerinde pazarlama aşamasında ticaret sermayesi ve tarımsal hammaddeleri kullanan çok uluslu sanayi sermayeleri ile üretici arasında bölüşüm karşıtlıkları oluşmaktadır. İç piyasada ürünlerin nihai fiyatları ile makasın seyri¹²⁴ bu bölüşüm ilişkilerinin seyrini vermektedir (Boratav, 2009: 21).

Ürünün dolar cinsinden ihraç fiyatı ile piyasa fiyatı arasındaki makasın seyri ülkenin pazarlık gücündeki değişmeyi ortaya koyarken ithalatçı ülkedeki nihai piyasa fiyatı ile birim ihraç fiyatı arasındaki makas ithalatçı ve ihracatçı ülkeler arasındaki bölüşüm karşıtlıklarını vermektedir. Bunlarla birlikte makasların seyrine bakarak bölüşüm yorumları yaparken tarımsal desteklerin de eklenip dış fiyatlarla karşılaştırması yapılmalıdır (Boratav, 2009: 21, 22).

Tablo 2.19. 2002-2014 Yılı İçin Geri Fiyat Makasları (%)

		Buğday	Mısır	Ayçiçeği
Mazot	2002-2014	-2,80	-1,67	-3,09
	2003-2007	-6,83	-4,73	-8,42
Gübre	2002-2014	-4,10	-2,99	-4,39
	2003-2007	-5,38	-3,24	-6,99

Kaynak: (BSB, 2015: 112).

1950 sonrası dönemde ticaret hadlerinin tarım lehine işlemesinin en önemli nedeni Kore Savaşı'nın yarattığı hammadde talebinin gıda fiyatlarını artırması ve Demokrat Parti'nin tarım ürünleri destekleme fiyatlarını artırarak uyguladığı popülist politikalarıdır (Keyder, 2017:163). Bölge ve ürün çeşidine göre farklılaşmakla birlikte tarım kredilerindeki artış ve kırdan kentlerdeki işgücü piyasasına akan emek gücü, artan karayolları ile sağlanan ulaşım kolaylıkları küresel ekonomi ile bütünleşme sürecini desteklemiştir (Keyder, 2017:164).

¹²⁴ Makasın Seyri (Endeks sayısı) = $(P \cdot TL) / (P_{\text{çit}})$, (Boratav, 2009: 21)

Boratav (2009) hesaplamasına göre 1968- 2007 arası Tarım İç Ticaret Hadleri (TİTH)'ne 10'ar yıllık dönemlerle bakıldığında; Türkiye için 1968- 78 arası kapsam ve boyut olarak genişleyen destekleme politikalarına bağlı olarak TİTH'i %31 artmış; 1979 krizi, 12 Eylül Rejimi ve 24 Ocak kararlarını kapsayan 1978-1988 arası TİTH'de %46,6'lık gerileme yaşanmıştır. 1989'da başlayan işçi hareketleri ve koalisyon hükümetlerinin popülist politikaları ile 1989- 1993 arası %80'lik yükselişi 1994 krizi ve stand-by anlaşması ile gelen %11'lik gerileme takip etmiştir. 1998- 2007 arası uygulanan şiddetli küreselleşme politikaları ile de TİTH %35 gerilemiştir¹²⁵. Belirlenen süre içinde Tarım Dış Ticaret Haddi (TDTH)'nde yıllık % 2,2 Türkiye'de ise % 0,7 gerileme olmuştur (Boratav, 2009: 12-14).

Türkiye'deki gerilemenin dünya ortalamasının gerisinde olması, çiftçiyi dünya fiyatlarındaki eğilimlerden koruma mekanizmalarının etkili olması ile

¹²⁵İç ticaret hadlerinin göstergesinin farklı bir yorumuna göre de; 1kg şeker almak için verilmesi gereken buğday kilogramı; 1929'da 3.23, 1932'de 7.64, 1933'de 6,6; 2002'de 6 ve 2015'te 4,69'dur. (TEPGE, 2015 7-8 ve Birtek ve Keyder, 1991: 37). Benzer karşılaştırma 1 kg ürün ile alınabilecek girdi fiyatlarına da uygulanabilir. Örneğin 1 kg. Buğday ile alınabilecek gübre miktarı 2002'de 1,31 kg iken 2015'te 1,03 kg ve alınabilecek mazot miktarı ise 0,21 litre iken 1,23 litre olmuştur. Bu noktada devletin girdi piyasasına müdahalesi ile sektörü şekillendirmesinin örneği girdi sonrası fiyatlarla ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede yine aynı tarihler için destekli buğday fiyatı ile alınabilecek gübre miktarı 1,69'dan 1,18'e düşmüş, buna karşın mazot 0,27 lt seviyesinde sabit kalmıştır. Bu çerçevede mazot yani petrol fiyatlarındaki yükselişin doğrudan olmamakla birlikte aramal girdilerin üretiminde kullanıldığı ürünlerin üretimi üzerinden bir maliyet artışı yaşattığı fakat gübre fiyat artışlarının devlet destekleri ile dahi telafi edilemediği sonucuna varılmaktadır. Benzer şekilde 1 kg et ile satın alınabilecek yem miktarı 2002'de 26,11 iken 2015'te 22,92'ye düşmüş; alınan şeker miktarı ise 3,98'den 4,99'a çıkmıştır.

Girdiler için yapılan bu hesaplama Tarım Bakanlığı tarafından dayanıklı tüketim malları çamaşır makinesi, buzdolabı ve traktör için de yapılarak çiftçinin satın alma gücündeki yükseliş gösterilmeye çalışılmıştır. Örneğin New Holand TT 50 12X28 model traktör almak için verilmesi gereken buğday miktarı 2002'de 84.139 kg iken 2015'te 48.765 kg'a düşmüştür. (TEPGE, 2015: 21 verilerinden hesaplanmıştır). İlk bakışta tarım üreticileri görece refah artışı yaşamış gibi görünmekle birlikte, gelişen teknolojik ilerlemeye bağlı olarak metanın değersizleşmesi sonucu, sermaye yoğun malların ucuzlamasına bağlanmaktadır (Karahanoğulları, 2012: 16). Bakanlık traktör markası verdiği için dolar üzerinden bir karşılaştırma yapıldığında traktör 2011'de 1,34 tl kur üzerinden 19,600\$ iken 2014'te 3 tl kur üzerinden 13,000\$a denk gelmektedir. Yani buğday üretimine yüksek fiyat verdiği için değil traktör ucuzladığı için daha az mal takası ile alınabilmektedir. Yapılan hesaplarda bazı tartışmaya açık ifadeler vardır. Örneğin, Tarım Bakanlığı pamuğun verimliliğini dekar başı 490 kg pamuk olarak almıştır. Oysa, en azından Güneydoğu Anadolu Bölgesi için, bu ortalama 330 kg/da civarındadır. İslamoğlu vd., (2008)'de yaptığı alan incelemelerinden benzer şekilde buğday verimini sulama altyapısının hazır olduğu Harran ve Konya ovalarında 500 kg/dekar iken kıraç bölgelerde 250-300 kg/dekar arasında olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Diğer taraftan tarım ilaçlarının desteklenmemesi, çiftçilerin çoğunluğunun üretim giderlerini borca alması ve tüccar, tefecinin borç karşılığı köylünün ürününe el koyması köylünün gelir düzeyine göre verimi otomatik olarak etkilemektedir. Dolayısıyla faizler ve düşük alım fiyatı gibi etkenlerle beraber değerlendirildiğinde çiftçiye sadece destek kalmaktadır. Özellikle küçük üretici olan köylü en pahalı ve temel girdi olan mazotu kaçak kullanmakta, gübre ve ilaç kullanımını azaltarak üretim yapmakta ve patentli tohumların gereksinimleri göz önünde tutulduğunda, verimlilik düşmektedir.

açıklanabilmektedir. Eğilimlere 2000 sonrası bakıldığında ise dünya fiyatlarında yukarı eğimli hareket başlarken, Türkiye’de 1998 sonrası yıllık %3,5’lik aşınma olmaktadır. Tarımsal emek veriminin 1998 sonrası sanayiye geçtiği göz önünde bulundurulduğunda azalan işsizlik tarımın dinamizmi değil emek kitlelerinin tarımdan koparılmasıdır (Boratav, 2009: 15 - 17)¹²⁶. Dolayısıyla, tarımdan kopan nüfusa paralel olarak artan işsiz sayısı, düşen işgücüne katılım oranı, kırdan yaşanan tarım dışı faaliyetlerde çalışanların

¹²⁶ Bölüşüm ilişkileri üzerine Gaziantep ili Nurdağı ilçesi’nde yapılan çiftçi görüşmelerine göre pamuk üreticilerinin ortalama kar oranı %7’dir. Kar oranı, 2015 yılında seçim yılına bağlı yüksek ürün desteklemelerine ve 2015 yılında dünya genelinde pamuk fiyatlarındaki yükselişe bağlı olarak %26 oranında hesaplanmıştır.

Pamuk üreticisinin 45 dekar için çiftçi maliyeti hesabına bakıldığında 2016 yılı üretiminde yapılan toplam maliyetlerin %7,6’sı mazot, %2’si tohum, %43’ü 20-30 günü kapsayan işçilik masrafı, %13,9’u gübre, %11,6’sı 4 kere yapılan ilaçlama, %15’i sulama için gereken elektrik olmak üzere toplam 30.143 TL masraf hesaplanmıştır. 45 da tarladan ortalama 22,5 ton pamuk toplanmaktadır. Ve dönüm başı 500 kg verim alınmaktadır. Bu verim maksimum sınırdır. Çoğu çiftçi özellikle gübre ve ilaçtan kısıntıya gittiği için ortalama 300 kg civarında ürün elde etmektedir. Bu üreticilerin hasılatı ise; tüccarın pamuğa verdiği fiyat (1,69 TL*22.500kg=38.025 TL) ve devletin sertifikalı tohum kullananlara verdiği 61 kg/krş destek miktarı (www.etb.org.tr, 2015) (0,61 TL*22.500kg=13.725 TL) ile 51.750 TL toplam hasılat sağlanmıştır. Üreticinin 45 dönümden elde ettiği net karı 21.607 TL, dönüm başına net kazanç 480 TL gerçekleşmektedir. Eğer küçük üretici toprak kiralamışsa dönüm başı 200 TL kira ödeyecek ve kazancı 280 TL’ye düşecektir. Eğer köylü toprağı ortaklaşa ekiyorsa kar ve zarar %50 paylaşılacağı için kazanç 240 TL olacaktır. Fakat küçük üretici bu kazancından bir sonraki senenin ekimi için tohum vb, girdi ya da hayvanı için yem, ilaç vs. masrafları yapacaktır. Köylü tarlasındaki kendi çalışmasını işçilik gideri olarak; kullandığı traktör, pulluk, karış gibi tarım makinelerini amortisman olarak; köylünün sigorta, yemek vs. gibi işveren üzerindeki diğer maliyet unsurları yansıtmamıştır.

Benzer hesap 20 dekar toprağı eken *buğday üreticisi* için yapıldığında; mazot %8,2, sertifikalı tohum %24,4 (destek alabilmek için bunu kullanmalı) ya da normal tohum %15,2, gübre %46, ilaç %0,36, fare ilacı %1,09, yabancı ot ilacı %9,6, sulama (elektrik) %13,05, biçerdöver kirası %5,2, taşıma %1,3 olmak üzere toplam 4.599 TL maliyet hesaplanmıştır. 20 dekar tarladan 11 ton buğday hasat edilip dönüm başı 550 kg verim alındığı göz önünde tutulursa (0,72TL*11.000kg=7.920 TL) ve devletin buğdaya verdiği 5 kg/krş destek miktarı (www.etb.org.tr, 2015) (0,05TL*11.000kg=550TL) 8.470 TL toplam hasılat elde edilmiştir. Net kar toplamda 3.871 TL, dönüm başı ise 193 TL olmakta olup toprak kiralama durumunda 100 TL dönüm başı kira gideri olmaktadır. Bu durumda toprak kiralama durumunda 93 TL, ortaklıkta ise 96,5 TL dönüm başı net kar düşmektedir.

Aynı oranlar kimyevi gübre, akaryakıt, tarım ilaçları, ithal tohum, traktör ve el aletleri için 1962 yılında sırasıyla %1,9; %30,2; %18,9; %0,19; %31,9; 1967 yılında %41; %14,7; %28,8; %0,49; %16,08’dir. Hayvancılık için ise dağılım veteriner ilaçları %3,4 sanayi yemi %62,65 nal ve diğer giderler %33,9’dur. 1967 için oranlar %11,12-%70,23-18,65’tir (I.BYKP:168).

Köylülüğün proleterleşmesi ile yanında geleneksel *tüccarda* da dönüşüm yaşandığı gözlenmiştir. Örneğin ortalama 2000/2500 ton buğday ve pamuk alan tüccar buğdayı (0,73 krştan alıp 0,75 kuruştan satılmakta; pamuğun ise 1,69 krştan alınıp 12 krş işletme maliyeti ile birlikte 1,81 TL’ye mal edilmektedir. 1 kg kütlü pamuktan 400 gr. Elyaf, 600 gr. Tohum çıkmaktadır. Elyaf 4,10 krş/kg, tohum 65 krş/kg’dan satıldığına göre [(0,40*4,10) + (0,60*65)]= (1,64) + (0,39)= 2,03/ 1,81= % 12 kar ile çalışmaktadır.

Karar Tekstil Ltd. Şti.’nden alınan muhasebe bilgilerine göre iplik fabrikası tüccardan I. kalite yurtdışı pamuğu 4,80 tl’den, II. kalite yurtiçi pamuğu ise 4,10 tl’den almaktadır. Aradaki fark pamuğun toplama yönteminden kaynaklanmaktadır. Pamuk elle toplandığı zaman elyaflar kırılmakta değeri düşmektedir. Pamuk toplama makineleri pahalı olduğu için tüccarın alım yaptığı köylerin hiçbirinde bulunmamakta ve köylü bu girdaptan kurtulamamaktadır. Yıllık toplam 1.819.681 kg halı ipliği üreten iplik fabrikasının 1 kg. ipliğin üretimi için için maliyet hesabına göre %72 hammadde, %5 işçilik, %3 enerji, %5 yardımcı giderler, %10 sermaye giderleri ve %5 fire de eklenerek toplam 6,19 TL bulunmaktadır. Üretilen bu ipliğin kg satış fiyatı 7,50 TL üzerinden gerçekleşmekte olup kilogram başı 1,31 TL yani %21 kar elde etmektedir.

oranındaki artış işgücü piyasalarının dışında kalan tarımsal proleterlerin tasfiye süreci şeklinde ele alınmalıdır (Boratav, 2009:15).

Sonuç olarak Türkiye’de her geçen dönemde uygulanan politikalar sonucunda kırsal kesimdeki yoksulluk artarken eşanlı olarak kırsal işgücü tarımsal faaliyetlerden uzaklaşarak kentli yoksul ve işsiz kitlelere kaymaktadır. Özellikle 2008 sonrası dönemde işsizliğin artması ile birlikte ortaya çıkan gıda fiyatlarındaki yükselme eğilimi işsiz ve yoksul kesimlerin aleyhine işleyen süreci daha keskin hale getirmektedir. Bu nedenle çalışmanın izleyen bölümünde tarım ürün fiyatlarındaki artış ile başlayan bir gıda fiyat krizinin özellikle işsiz ve yoksul kitleler üzerinde yaratabileceği etkiler, tarım ürün fiyatlarındaki düşüşün kırsal yoksullar üzerinde yaratabileceği potansiyel tehditler bir Sosyal Hesaplar Matrisi platformu kullanılarak oluşturulan fiyat çarpan modeli ile alternatif senaryolar tartışılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL HESAPLAR MATRİSİ (SHM) VE FİYAT ÇARPAN MODELİ

1. GİRİŞ

Çalışmanın bu bölümünde Sosyal Hesaplar Matrisi (SHM) kullanılarak fiyat çarpan modeli elde edilmekte ve modelin kullanılabilmesi için gerekli olan Mikro SHM ayrıştırmaları yapılmaktadır. Makro SHM'ye göre daha detaylı hanehalkı, işgücü, sermaye ve alt sektör hesaplarına yer veren bu yaklaşım, gıda ve birincil tarım ürünleri fiyatlarında ortaya çıkabilecek her hangi bir fiyat şokunun ekonominin genelinde yaratabileceği döngüleri ve bu döngüler ile ortaya çıkabilecek potansiyel etkileri temsili olarak tanımlamaktadır.

Mikro SHM, analitik bir araç olmasının yanı sıra ekonomide ortaya çıkabilecek dışsal şokların etkilerini bütüncül bir yaklaşım içinde makroekonomik dengeleri de dikkate alarak sunmaktadır. SHM yöntemi ekonomideki belirli bir yıla ait verileri kullanabildiği için belirli bir dönem boyunca ortaya çıkabilecek değişimleri göz ardı etmekte birlikte herhangi bir yıla ait ekonomik yapıyı yansıtarak uygulayıcılar için detaylı bir resim tasarlamaktadır.

Bu çalışmada Mikro-SHM'nin tercih edilmesindeki temel gerekçe, ekonomideki şokların yarattığı etkilerin detaylı olarak tespiti ile şokların yaratacağı olumsuz etkileri bertaraf edecek makroekonomik politika seçeneklerinin karşılaştırılmasına imkan veren bir platform sunmasıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde tarım ve gıda sektörünün uzun bir zamandır yaşadığı açmazın hanehalkı üzerinde ve özellikle de işsiz fertler üzerinde yarattığı baskıyı tespit ederek bu sorunu ortadan kaldıracabilecek maliye politikalarının karşılaştırılabilmesi çalışmanın önemli katkılarından biri olarak görülmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde ilk etapta bir Makro SHM çerçevesi tanıtılmakta ve buradan hareketle de Mikro SHM ayrıştırmaları açıklanmaktadır. Elde edilen Mikro SHM üzerinden tanımlanan denklem seti ile de fiyat çarpan analizinin teorik alt yapısı açıklanmaktadır. Buna ek olarak çalışmanın ampirik hedefi çerçevesinde gıda krizlerinin nedenleri ve Türkiye’deki tarım ürünleri fiyat değişmelerinin Dünya birincil tarım ürün fiyatları ile ilişkisi açıklanmaktadır. Son olarak oluşturulan SHM platformu üzerinden ekonomideki “dışsal” tarımsal ürün ve gıda fiyat şoklarının; transfer etkisi, açık ve kapalı döngü etkileri hesaplanarak şoklara karşı alternatif politika senaryoları tartışılmaktadır.

2. SOSYAL HESAPLAR MATRİSİ (SHM) DENGESİ

Sosyal hesaplar matrisi ekonomideki farklı kaynaklardan elde edilen verileri bir araya getirerek bütüncül bir yapı içerisinde gerekli olan verilerin tespitini sağlamakta ve elde edilen platform ile tahminlerin kalitesini ve hedefini geliştirmede etkili bir araç olmaktadır. Buna ek olarak ekonomideki makro ve mikro seviyedeki verileri kullanarak piyasalar ve kurumsal yapı arasındaki karşılıklı bağımlığı tespit ederek anlamlı bilgiler sunabilmektedir. Bu bilgiler üzerinden de gelir dağılımı ve ekonomik yapı arasındaki bağlantıyı görmek mümkün olmaktadır (Pyatt, 1988: 5). Özellikle de yoksulluk ve gelir dağılımı konularında farklı ülkeleri konu alan çalışmalar ile SHM literatürünün genişlediği görülmektedir. Sri Lanka için yapılan ilk çalışma Pyatt ve Round (1979) tarafından yapılırken Hayden ve Round (1982) Botswana, Defourny ve Thorbecke (1984) Güney Kore, Thorbecke vd., (1992) Endonezya, Powell ve Round (2000) Gana, Tarp, Roland-Holst ve Rand (2002) Vietnam olmak üzere çalışmalar yoğunlaşmaktadır¹²⁷.

¹²⁷ Ayrıca Makro SHM çalışmaları için Pyatt ve Thorbecke (1976), Pyatt ve Round (1985), Thorbecke (1985), Thorbecke (1988), Lewis ve Thorbecke (1992), Devarajan, vd., (1994), Thorbecke (1995), De Santis ve Özhan (1997), Round (2003) bakınız.

Türkiye için yapılan SHM çalışmalarına bakıldığında ise Şenesen (1984) ve Özhan (1989) ilk çalışmalar olarak öne çıkmakla birlikte Makro SHM örnekleri olarak, Köse ve Yeldan, (1996), Tin (1997), Telli (2004), Aslan, (2005), Tektaş (2006), Erten (2009), Güneş, (2009), Yiğiteli, (2010), Gedik (2010), Erdoğan (2011), Gök ve Karadağ (2013), Şenerdem (2013) sıralanabilir. Mikro SHM çalışmaları ise Brooks ve Tanyeri (1999), Atıcı (2004), Aslan (2007), Taşdoğan (2009), Çağatay vd. (2010), Gül (2013), Taşdoğan vd. (2013) literatürde yer almaktadır. Birbirinden farklı amaçlarla hazırlanmış olan SHM çalışmaları incelendiğinde ağırlıklı olarak Türkiye’de Makro SHM üzerinde bir yoğunlaşma olduğu gözükmemektedir. Bu çalışma ise Türkiye’de sınırlı sayıda oluşturulan Mikro SHM analizlerine çalışmanın hedefi doğrultusunda yapılan işgücü, sermaye, ara girdi, nihai mal ve hanehalkı ayrıştırmaları ile katkı yapmaktadır.

SHM dengesi kurulurken iki aşamalı bir yapı takip edilmektedir. İlk olarak ekonominin temel göstergelerinden elde edilen verileri derleyerek oluşturulan Makro SHM dengesi elde edilmektedir. Kurulan bu SHM dengesi yapılması planlanan analizlere uygun olacak şekilde ayrıştırılarak Mikro SHM dengesine ulaşılmaktadır. Mikro SHM bir model SHM (proto-SAM) olarak (Harris, 2002:2) yapılacak analizlerin hesaplanması için bir platform sunmaktadır.

Bir Makro-SHM genelinde altı hesap kategorisi içermektedir bunlar;

- Aktiviteler/Üretim faaliyetleri hesabı ara girdi değerlerini,
- Mal hesapları nihai malların değerlerini
- Üretim faktörleri hesaplarının parasal değerlerini
- Kurumsal (hane halkları, firma ve kamu) hesapları
- Sermaye hesapları (kamu ve özel yatırım tasarruf dengesi)
- Dış âlem hesaplarının değerlerini temsil etmektedir.

SHM'nin sütun toplamı ilgili hesabın harcamalarını temsil ederken satır toplamları gelirlerini temsil etmektedir. Bu yöntem standart Girdi-Çıktı Tablosu yönteminin genişletilmiş şekli olarak tasarlanmaktadır. Bu çalışmada TÜİK tarafından yayınlanan 2012 yılı Girdi-Çıktı Tablosu esas alınmakta, hanehalkları, kamu, sermaye ve dış dünya hesapları eklenerek Makro SHM dengesi elde edilmektedir. Buna ek olarak 2012 yılı verileri ile diğer veriler arasındaki uyumu sağlamak amacıyla tüm hesaplar 2014 yılı için güncellenmektedir. 2014 yılı seçilirken küresel ekonomik krizin etkilerinin azaldığı bir yıl olması yanı sıra 2012 Girdi-Çıktı tablosundaki değerlere en yakın yıl olmasına dikkat edilmiştir. Güncelleme yapılırken 2012 yılına ait Girdi-Çıktı Tablosundaki ekonominin yapısını temsil eden katsayılar kullanılarak 2014 yılı verilerinin değerleri dağıtılmaktadır. Tablo 3.2.'de yer alan Makro SHM dengesindeki değerler 2014 yılını temsil etmektedir. Makro SHM dengesini temsil eden Tablo 3.1 ve Tablo 3.2.'de yer alan hesap tanımları ile Mikro SHM dengesini gösteren EK 1 şu şekilde açıklanmaktadır.

Aktiviteler: Üretim faaliyetleri hesabı SHM'de aktiviteler olarak tanımlanmaktadır. Aktiviteler hesabı için elde edilen değer TÜİK veri tabanındaki 2015 Yılı Kurumsal Sektör Hesapları Tablosu'nda yer alan toplam ara girdi değerinden hanehalkı girdi kullanımı çıkarılarak hesaplanmaktadır. Buna ek olarak aynı veri tabanından ücret gelirleri ve üretim üzerindeki vergilerin değerleri kullanılmaktadır (TÜİK, 2015). Aktiviteler hesabında yer alan sermaye gelirlerinin payı için 2012 yılı Girdi-Çıktı Tablosu'ndaki işletme artığı ve sabit sermaye tüketim değerini temsil eden katsayı dikkate alınarak 2014 yılı için Tablo 3.2.'de yer alan sermaye gelir değeri elde edilmiştir. Makro SHM için 2015 Yılı Kurumsal Sektör Hesaplarından elde edilen ara girdi değerleri 2012 Girdi-Çıktı Tablosu'ndaki 64 alt sektör katsayılarına göre dağıtılarak ara girdiler için Mikro SHM ayrıştırması yapılmıştır. Bu çerçevede 2012 yılı tablosunda yer alan tarım ve avcılık olarak yer alan değerler 1998 yılı Girdi Çıktı Tablosu'ndaki

detaylı tarım sektörü katsayılarından yararlanarak yeniden ayrıştırılmıştır. Böylece 2012 yılı tarım ve avcılık sektörü buğday, mısır, ayçiçeği, şekerpancarı ve hayvancılık olmak üzere ayrıştırılarak bunların dışında kalanlar ile birlikte 6 alt sektöre bölünmüştür. Bir taraftan 64 alt sektör içinde tarım ve avcılık sektörü ayrıştırılırken diğer taraftan ise çalışmanın amacına uygun olarak 64 sektörü kapsayan 2012 yılı Girdi-Çıktı Tablosu'ndaki sanayi ve hizmet sektörlerinde toplulaştırma yapılmıştır. Bu kapsamda tüm imalat sanayi ve madencilik sektörleri toplulaştırılırken 2012 Tablosu'ndaki gıda, içecekler ve tütün ürünleri sektör değeri içerisinde 2002 yılı Girdi Çıktı Tablosu'ndaki gıda ve içecek sektörü katsayısı kullanılarak gıda sektörü değeri elde edilmiştir. Son olarak inşaat ayrı bir sektör olarak değerlendirilirken tüm hizmetler tek bir sektör olarak tanımlanmış ve inşaat ve gayrimenkul ile ilgili hizmetler ayrıştırılmıştır. Sonuç olarak 2012 tablosundaki 64 sektör EK 1'de yer alan Mikro SHM dengesinde tarım ve avcılık için 6 sektör, gıda ve diğer imalat sanayi olmak üzere 2 sektör, inşaat ve diğer hizmetler 2 farklı sektör olarak tanımlanmış ve toplamda 10 sektör elde edilmiştir. Bu çalışmanın hedefi tarım için hazırlanan 6 sektör ve gıda sektörüne yönelik politika senaryolarını incelemek olduğu için geriye kalan sektörler Mikro SHM'de toplulaştırılarak verilmektedir.

Mallar: Aktiviteler hesabı toplamından 2014 kamu bütçe hesaplarında yer alan ihracat sübvansiyonu ile 2014 ödemeler bilançosunda yer alan mal ve hizmet ihracatı çıkarıldığında yurt içi arz değeri elde edilmektedir. Makro SHM için elde edilen bu değer Mikro SHM için yukarıda bahsi geçen 10 sektöre göre dağıtılmıştır. Mallar hesabının harcama sütununda yurtiçi arz, ithalat vergileri ile mal ve hizmet ithalatı yer almaktadır. Bunun yanı sıra mallar hesabının gelir satırında ara girdi kullanımı, özel ve kamu tüketimi, özel ve kamu harcamaları sıralanmaktadır. Burada yer alan toplam tüketim ve yatırım değerleri 2014 yılına ait harcama yöntemi ile hesaplanan GSYH verilerinden elde edilmiştir. Toplam tüketim ve yatırım içindeki kamu tüketimi ve yatırımı ilgili yıla ait

Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanan Kamu Kesimi Genel Dengesi hesaplarından alınmış ve toplam değerlerden kamu payları düşülerek özel kesim tüketim ve yatırımına ulaşılmıştır.

Üretim Faktörleri Hesabı: İşgücü ve sermaye hesabının sütunu üretim faktörlerine yapılan ödemeleri temsil ederken satırı ise üretim faktörlerinin gelirlerini temsil etmektedir. Tablo 3.2’de yer alan işgücü hesabının değerleri TÜİK veri tabanından 2012 yılı Girdi-Çıktı Tablosundaki çalışanlara yapılan ödemeler değerinden alınarak EK 1’de yer alan Mikro SHM dengesi için ayrıştırılmıştır. Bu çerçevede çalışanlara yapılan ödemeler değeri ürün maliyet tablolarındaki (TEPGE, 2014) birincil tarım ürünleri (Buğday, Mısır, Ayçiçeği, Şekerpancarı) ve hayvancılık için işgücü kullanım değerlerine göre vasıflı (mesleki, teknik lise ve üstü), vasıfsız (ortaöğretim ve lise) ve en vasıfsız (okur-yazar olmayan ve ilkokul) (TÜİK, İşgücü İstatistikleri Mikro Veri Seti, 2014) olmak üzere Mikro SHM ayrıştırması yapılmıştır.

Tablo 3.2’de yer alan sermaye gelirleri içerisinde çıkarılan sabit sermaye tüketim katsayısı 2002 yılı Girdi-Çıktı tablosundan alınarak 2012 yılı Girdi-Çıktı tablosundaki işletme artığı değerinden çıkarılarak güncellenmiştir. Buradan hareketle elde edilen sabit sermaye tüketim değeri Makro SHM dengesi için hesaplanarak içerisinde arazilere yapılan ödemeler EK 1’de yer alan Mikro SHM’de birincil tarım ürünleri için yeniden dağıtılmıştır.

EK’1’deki Mikro SHM’de yer alan arazi geliri hesaplamasında Buğday, Mısır, Ayçiçeği ve Şekerpancarı için rant hesaplaması yapılmış ve söz konusu rant arazinin kirası olarak kullanılmıştır. Rant, Brüt Üretim Gelirleri ve Üretim Giderleri (Kira Dışındaki Giderler) arasındaki farka eşittir. Burada tek yıllık bitkiler için hesaplanan ortalama rant incelenen ürünün rotasyon yıl adedine bölünerek hesaplanmaktadır (Akın,2001:92-95). Elde edilen rant gelirleri 21 dekarın altı (küçük ölçek) ve 51 dekarın

altı (küçük ölçek), 100 dekarın altı (orta ölçek) ve 101 dekarın üstü (büyük ölçek) olmak üzere dört alt gruba dağıtılmaktadır.

Kurumlar

Firmalar: Bu hesabın sütununda firmalardan hanehalkına kar transferi, kurumlar vergisi, SGK prim ödemeleri, kamu faktör gelirleri, firmaların yurtdışına kar transferleri ve özel sektör dış borç faiz ödemeleri yer alırken satırında sermaye geliri, kamudan alınan transferler ve firmaların yurtdışından elde ettiği döviz gelirleri yer almaktadır. Buradaki tanımlara uygun veriler Tablo 3.2.'de yer almaktadır. Söz konusu bu verilerden firmaların hanehalkına yapmış olduğu kar transferleri, kamuya ödenen kurumlar vergisi ve SGK prim ödemeleri kurumsal sektör hesaplarından, kamunun faktör gelirleri kamu kesimi genel dengesinden, yurtdışına kar transferi ve dış borç faiz ödemeleri Merkez Bankası Ödemeler Bilançosu Tablosu'ndan derlenmiştir.

Kamu: Kamu hesabının sütunu ihracat sübvansiyonu, kamu tüketimi, firmalara yapılan transferler ve iç borç faiz ödemeleri, hanehalkına transferler, kamu tasarrufu ve dış borç faiz ödemelerini satırı ise net dolaylı vergiler ve tüketimden alınan vergileri, sosyal güvenlik ödemeleri, faktör gelirleri, kurumlar vergisi, hanehalklarından alınan doğrudan vergiler, vergi dışı normal gelirler, yurtdışından transferler olmak üzere kamunun toplam gelirlerini vermektedir.

Hanehalkları: Hanehalkları hesabının sütunu özel tüketim harcamaları, kamuya doğrudan ve dolaylı vergiler, sosyal güvenlik ödemeleri, hanehalklarının kendi arasındaki transferler ve özel tasarrufların toplamı olan hanehalklarının toplam harcamalarını, satırı ise işgücü geliri, kira geliri, firmalardan ve kamudan transferler ile yurtdışından transferlerden oluşan hanehalkları gelirlerini temsil etmektedir. Makro SHM içinde yer alan hanehalkları Mikro SHM'de üç alt gruba ayrıştırılmıştır. Bu ayrıştırma için TÜİK 2014 yılı Gelir ve Yaşam Koşulları anketinde açlık sınırı olarak aylık ortalama 1 250 TL

hane geliri esas alınmıştır. Bu gelir seviyesi aynı zamanda TÜRK İŞ tarafından 2014 yılı için tespit edilen 1 224 TL'ye yaklaşık bir değer olduğundan açlık sınırı olarak kabul edilebileceği düşünülmektedir. TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları anketi sonuçlarına göre hanehalklarının yüzde 24,7'si (yaklaşık yüzde 25 kabul edilmiştir) açlık sınırı altında iken yüzde 75'i açlık sınırı üstünde gelir elde etmektedir. Aynı ankete göre açlık sınırı altında olanların yüzde 71,4'ü iş aramadığını belirtirken yüzde 21,6'sı iş aramaktadır. Söz konusu iş arayanların yüzde 81'i bir yıldan az zamandır iş aramakta iken yüzde 19'u bir yıldan uzun süredir iş aramaktadır. Tüm bu veriler dikkate alındığında hanehalkları hesabı ilk olarak iş arayan ve aramayanlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İş arayanlar da açlık sınırı üstü ve altı olmak üzere ikiye ayrıştırılmış ve daha sonra da açlık sınırı altındakiler bir yıldan az ve bir yıldan fazla süredir iş arayanlar şeklinde iki alt ayrıma göre dağıtılmıştır.

Sermaye: Bu hesabın sütununda kamu ve özel yatırım satırında ise kamu ve özel tasarruf yer almaktadır. Kamu tasarrufları hesaplayabilmek için TÜİK kurumsal sektör hesapları ve kamu kesimi genel dengesinden dolayı ve dolaysız vergiler, vergi dışı normal gelirler ve faktör gelirleri toplamından gider kalemleri olan fonlar ve cari transferler çıkarıldıktan sonra elde edilen kamu kesimi harcanabilir gelir değerinden kamu tüketimi düşülmektedir. Elde edilen bu değer GSYH'dan çıkarılarak özel harcanabilir gelirine ulaşmakta bu değerden de özel tüketim çıkarılarak özel tasarruflar elde edilmektedir. Yatırım ve tasarruf arasındaki fark özel kesim tasarruf fazlası/açığı olarak tanımlanmakta ortaya çıkan fark ise dış kaynak girişi ile dengelenmektedir.

Dış Alem: Bu hesabın sütunu ihracat, firmaların döviz gelirleri, işçi dövizleri, kamuya yapılan karşılıksız transferler ve yatırım tasarruf açığını dengeleyen dış kaynak girişini temsil ederken satırı ise firmaların yurtdışına kar transferleri, firmaların dış borç faiz ödemeleri ile kamunun dış borç faiz ödemelerini temsil etmektedir.

Tablo 3.1. Makro SHM Temel Hesaplarının Temsili Dengesi

		Aktiviteler	Mallar	Üretim faktörleri			Kurumlar			Sermaye hesabı		Dış dünya	TOPLAM
				İşgücü	Sermaye	Arazi	Firmalar	Hanehalkları	Kamu sektörü	Özel tasarruflar	Kamu yatırımları		
Aktiviteler			Yurtiçi Arz						İhracat Sübvän.			İhracat	Toplam Üretim
Mallar		Ara Girdi						Özel Tüketim	Kamu Tüketimi	Özel Yatırım	Kamu Yatırımı		Toplam Talep
Üretim faktörleri	İşgücü	Ücret Gelirleri											İşgücü Gelirleri
	Sermaye	Sermaye Gelirleri											Sermaye Gelileri
	Arazi	Arazi Gelirleri											Arazi Gelirleri
Kurumlar	Firmalar								Üretim teşviki+İç borç faizi			Firma döviz gelirleri	Firma Gelirleri
	Hanehalkları			İşgücü Geliri			Firmalardaki H.H. transfer					İşçi dövizleri	Hanehalkı Gelirleri
	Kamu sektörü	Üretimden alınan vergiler	Tüketimden alınan vergiler				Kurumlar vergisi+ SGK Primleri +Kamu Faktör Gelirleri	Vergi dışı gelir+ Gelir vergisi				Karşılıksız transferler	Kamu Gelirleri
Sermaye hesabı	Özel tasarruflar							Özel Tasarruf					Özel Tasarruf
	Kamu yatırımları								Kamu tasarrufu	Özel tasarruf fazlası		Dış kaynak	Kamu Tasarrufu
Dış dünya			İthalat				Kar transferi + dış borç faiz öd.		Kamu dış borç faizi				Dış Alem Giderleri
TOPLAM		Üretim Maliyeti	Arz	İşgücü Maliyeti	Sermaye Maliyeti	Arazi Maliyeti	Firma harç.	Hanehalkı Harcamaları	Kamu Harcamalar	Özel Yatırım	Kamu Yatırımı	Dış Alem Gelirleri	

Tablo 3.2. 2014 Yılı Makro SHM Dengesi

BİN TL		Aktiviteler	Mallar	Üretim faktörleri			Kurumlar			Sermaye hesabı		Dış dünya	TOPLAM
				İşgücü	Sermaye	Arazi	Firmalar	Hanehalkları	Kamu sektörü	Özel tasarruflar	Kamu yatırımları		
Aktivite			2.913.470.499						23.042.986			487.473.113	3.423.986.598
Mallar		1.895.063.263					1.263.582.341		208.942.547	265.470.664	84.359.861		3.717.418.677
Üretim faktörleri	İşgücü	590.557.989											590.557.989
	Sermaye	924.208.582											924.208.582
	Arazi	366.414											366.414
Kurumlar	Firmalar				924.208.582	366.414			42.934.391			4.336.216	971.845.603
	Hanehalkları			590.557.989			840.726.563		141.710.440			18.797.765	1.591.792.757
	Kamu sektörü	13.790.351	242.292.467				115.771.040	102.407.764				1.039.000	475.300.622
Sermaye hesabı	Özel tasarruflar							225.802.650					225.802.650
	Kamu yatırımları								49.845.277	-39.668.014		74.182.598	84.359.861
Dış dünya			561.655.711				15.348.000		8.824.981				585.828.692
TOPLAM		3.423.986.599	3.717.418.677	590.557.989	924.208.582	366.414	971.845.603	1.591.792.756	475.300.622	225.802.650	84.359.861	585.828.692	

Kaynak : Özeş (2017:68) çalışmasındaki veri setleri temelinde hanehalkı ve faktör piyasaları ayrıştırılmaları eklenerek SHM platformu yazar tarafından genişletilmiş ve çalışmanın kapsamına göre Mikro SHM ayrıştırılmaları yapılmıştır

3. SOSYAL HESAPLAR MATRİSİ (SHM) İLE FİYAT ÇARPAN MODELİ

Tablo 3.2.'de yer alan Makro SHM ve EK 1.'deki Mikro SHM hesaplarını Fiyat Çarpan Modeline dönüştürebilmek için içsel ve dışsal hesapların belirlenmesi gerekmektedir. Roland-Holst ve Sanco (1995) çalışmasında yer alan içsel ve dışsal hesapların tanımı bu çalışmada da esas alınmış ve aktiviteler, mallar, üretim faktörleri ve hanehalklarını içeren kurumlar hesabı içsel hesaplar olarak kabul edilmiştir. Buna ek olarak kamu ve sermaye hesabı ile dış dengiyi temsil eden dış alem hesabı ise dışsal hesaplar olarak tanımlanmıştır (Round, 2003: 311). Bu durum Tablo 3.3.'te şu şekilde gösterilmektedir.

Tablo 3.3. İçsel ve Dışsal Hesapların Tanımlanması

			Harcamalar						
			İçsel Hesaplar				Dışsal Hesaplar		Toplam
			Aktiviteler	Mallar	Faktörler (işgücü, Arazi)	Hane halkları	Kamu+ Sermaye+ Dış Dünya		
							1	2	
İçsel Hesaplar	Aktiviteler	1	0	A12	0	0	X15	Pi1	
	Mallar	2	A21	0	0	A24	X25	Pi2	
	Faktörler (işgücü, Arazi)	3	A31	0	0	0	X35	Pi3	
	Hanehalkları	4	0	0	A43	0	X45	Pi4	
Dışsal hesaplar	Kamu+ Sermaye+ Dış Dünya	5	X51	X52	X53	X54	X55		
Toplam		6	Pj1	Pj2	Pj3	Pj4			

Kaynak: Defourny, I. and E. Thorbecke (1984: 113); Roland-Holst and Sancho (1995: 362), Round (2003:311)

A_{ij} katsayıları ilgili hücrenin bulunduğu sütunun toplam değerine bölünmesiyle elde edilmektedir. X, dışsal şoku temsil eden vektör olarak tanımlanmakta ve bu vektör

üzerinden verilen bir fiyat şokunun SHM içindeki alt matrisi ne kadar etkilediği gösterilmektedir. Tablo 3.3’de A_{12} üretim faaliyetlerinden elde edilen yurtiçi arz değerini, A_{21} yurtiçi üretim için gerekli aramalı girdi kullanımını, A_{31} üretim faaliyetlerinin işgücü ve arazi kullanımını, A_{43} hane halklarının faktör gelirlerini ve A_{24} hanehalklarının mal talebini temsil etmektedir. Buna ek olarak P_{i1} , P_{i2} , P_{i3} ve P_{i4} SHM’deki içsel hesapların fiyat vektörü olarak varsayılmaktadır. Tablo 2’deki sütunlar aşağı doğru okunduğunda fiyat endeksleri gelir çarpanında kullanılan SHM çerçevesinde şu şekilde yazılabilmektedir (Roland-Host ve Sancho, 1995:362; Round, 2003, 311)¹²⁸.

$$P_{J1} = A_{21} \cdot P_{i2} + A_{31} \cdot P_{i3} + X_{51} \quad 3.1.$$

$$P_{J2} = A_{12} \cdot P_{i1} + X_{52} \quad 3.2.$$

$$P_{J3} = A_{43} \cdot P_{i4} + X_{53} \quad 3.3.$$

$$P_{J4} = A_{24} \cdot P_{i2} + X_{54} \quad 3.4.$$

Denklemlerde yer alan P_j (1,2,3, ve 4) SHM’ye eklenen ve $X = P_5 \cdot A_5$ olarak tanımlanan A_{51} , A_{52} , A_{53} ve A_{54} katsayılarının elde edilmesini sağlamaktadır. Bu katsayıların, dışsal bir X vektöründen gelen bir şokun sütunlarda ortaya çıkaracağı değişikliği yansıttığı varsayılmaktadır. Denklemlerde temsil edilen değişkenler matris formunda şu şekilde tanımlanmaktadır.

$$A = \begin{bmatrix} 0 & A_{12} & 0 & 0 \\ A_{21} & 0 & 0 & A_{24} \\ A_{31} & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & A_{43} & 0 \end{bmatrix} \quad 3.5.$$

¹²⁸ Aynı yapıyı kullanan SHM Çarpan uygulamaları için Türkiye’de yapılan çalışmalar şu şekilde sıralanabilir: Tin (1997), Atıcı (2004), Taşdoğan (2009), Çağatay vd. (2010), Yiğiteli, (2010) Erdoğan (2011), Taşdoğan vd. (2013), Şenerdem (2013)

A matrisi üretim faaliyetleri ile ilişkili ara malı, işgücü ve arazi talebi ile hanehalkları hesaplarını temsil eden içsel hesapları göstermektedir. Bu A matrisine fiyat vektörü eklenerek şu şekilde yazılabilir.

$$\begin{aligned} \text{Aktiviteler} &= \begin{bmatrix} P_{j1} \\ P_{j2} \\ P_{j3} \\ P_{j4} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0 & A_{12} & 0 & 0 \\ A_{21} & 0 & 0 & A_{24} \\ A_{31} & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & A_{43} & 0 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} P_{i1} \\ P_{i2} \\ P_{i3} \\ P_{i4} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \\ x_4 \end{bmatrix} \\ \text{Mallar} &= \\ \text{Faktörler} &= \\ \text{: Hanehalkları} &= \end{aligned} \quad 3.6.$$

$$P = AP + X \quad 3.7.$$

Denklem 3.7. P'ye göre çözüldüğünde

$$X = (I - A)P \quad 3.8.$$

$$(I - A)^{-1}(I - A)P = (I - A)^{-1}X \quad 3.9.$$

$$P = (I - A)^{-1}X \quad 3.10.$$

Denklem 3.10'da yer alan $(I - A)^{-1}X$ vektöründen gelen bir şokun fiyatlar üzerinde yaratacağı etkiyi temsil çarpan matrisini vermektedir. (Roland-Host ve Sancho, 1995:363). Buna ek olarak 3.5'te yer alan A matrisi fiyat şoku akabinde ortaya çıkacak alternatif senaryoları test edebilmek amacıyla A1 ve A2 alt matrislerine bölünebilmektedir.

$$A1 = \begin{bmatrix} 0 & A_{12} & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{bmatrix} \quad 3.11.$$

$$A2 = \begin{bmatrix} 0 & 0 & 0 & 0 \\ A_{21} & 0 & 0 & A_{24} \\ A_{31} & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & A_{43} & 0 \end{bmatrix} \quad 3.12.$$

$$(I - A1)^{-1} = \begin{bmatrix} I & (A_{12})^{-1} & 0 & 0 \\ 0 & I & 0 & 0 \\ 0 & 0 & I & 0 \\ 0 & 0 & 0 & I \end{bmatrix} \quad 3.13.$$

3.5'teki A matrisi yerine A1 ve A2 alt matrisleri kullanıldığında,

$$P = (A1 + A2)P + X \quad 3.14.$$

$$P - A1P = A2P + X \quad 3.15.$$

$$P(I - A1) = A2P + X \quad 3.16.$$

$$P = (I - A1)^{-1} A2P + (I - A1)^{-1} X \quad 3.17.$$

Tablo 3.2'deki SHM formuna uygun olmak koşulu ile Denklem 3.17 bir matris formunda yeniden tanımlandığında,

$$\begin{bmatrix} P_{j1} \\ P_{j2} \\ P_{j3} \\ P_{j4} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0 & 0 & 0 & 0 \\ A_{21} & 0 & 0 & A_{24} \\ A_{31} & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & A_{43} & 0 \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} P_{i1} \\ P_{i2} \\ P_{i3} \\ P_{i4} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} I & (A_{12})^{-1} & 0 & 0 \\ 0 & I & 0 & 0 \\ 0 & 0 & I & 0 \\ 0 & 0 & 0 & I \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} X_1 \\ X_2 \\ X_3 \\ X_4 \end{bmatrix} \quad 3.18.$$

Denklem 3.18'deki eşitliğin sağ tarafında yer alan ilk matris Denklem 17'deki içsel hesaplar arasındaki etkileri temsil etmektedir. Bu matris A* olarak yeniden yazıldığında,

$$A^* = (I - A1)^{-1} A2 \quad 3.19.$$

$$\begin{bmatrix} 0 & A_{12}^* & 0 & 0 \\ A_{21}^* & 0 & 0 & A_{24}^* \\ A_{31}^* & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & A_{43}^* & 0 \end{bmatrix} \quad 3.20.$$

A* matrisini kullanarak Denklem 3.17 yeniden tanımlanırse Denklem 3.21 elde edilmektedir.

$$P = A^* P + (I - A1)^{-1} X \quad 3.21.$$

Denklem 3.21. dışsal hesaplara yapılan bir transferin içsel hesaplar üzerindeki toplam etkisini göstermektedir ve yapılan transferin içsel hesaplar üzerindeki etkisini hesaplayabilmek için Denklem 3.21 yeniden düzenlendiğinde,

$$A^*P = P - (I - A1)^{-1}X \quad 3.22.$$

$$\begin{bmatrix} 0 & A_{12}^* & 0 & 0 \\ A_{21}^* & 0 & 0 & A_{24}^* \\ A_{31}^* & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & A_{43}^* & 0 \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} P_{i1} \\ P_{i2} \\ P_{i3} \\ P_{i4} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} P_{j1} \\ P_{j2} \\ P_{j3} \\ P_{j4} \end{bmatrix} - \begin{bmatrix} I & (A_{12})^{-1} & 0 & 0 \\ 0 & I & 0 & 0 \\ 0 & 0 & I & 0 \\ 0 & 0 & 0 & I \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} X_1 \\ X_2 \\ X_3 \\ X_4 \end{bmatrix} \quad 3.23.$$

Denklem 3.21 üç farklı çarpan etkisini içermektedir. Birincisi, dışsal hesaplardan X vektörü üzerinden oluşturulan bir şokun politika senaryosuna göre seçilmiş bir içsel hesap üzerindeki net transfer etkisini temsil eden transfer çarpanı matrisini; ikincisi, transfer etkisi ile ortaya çıkabilecek farklı hesaplar arasındaki çapraz etkileri tanımlayan açık çarpan matrisini ve üçüncüsü, transfer etkisiyle başlayan etkinin diğer hesaplar üzerinden dolaşarak ilk başladığı hesaba geri döndüğü zaman ortaya çıkardığı etkiyi hesaplayan kapalı döngü matrisini birlikte vermektedir. Denklem 3.21'in her iki tarafı A^* ile çarparak işlem her bir içsel hesap için değişken sayısı kadar tekrar edildiğinde fiyat çarpan matrisi ayrıştırılmaktadır. Bu ayrıştırma ile transfer, açık döngü ve kapalı döngü etkileri ayrı ayrı hesaplanabilmektedir. Bunu yapabilmek için ikinci içsel değişken dikkate alınarak denklem yeniden şu şekilde yazılmaktadır.

$$A^*P = A^*A^*P + A^*(I - A1)^{-1}X \quad 3.24.$$

Denklem 3.24'teki A^*P yerine Denklem 3.22'deki $A^*P = P - (I - A1)^{-1}X$ yazıldığında aşağıdaki Denklem 3.27'e ulaşılmaktadır.

$$P - (I - A1)^{-1}X = A^{*2}P + A^*(I - A1)^{-1}X \quad 3.25.$$

$$P = A^{*2}P + (I - A1)^{-1}X + A^*(I - A1)^{-1}X \quad 3.26.$$

$$P = A^{*2}P + ((I + A^*)(I - A1)^{-1})X \quad 3.27.$$

Diğer içsel değişkenler için Denklem 3.27 A^* ile çarpılmakta ve üçüncü içsel değişken için işlem tekrar edilmektedir.

$$A^*P = A^*A^{*2}P + A^*((I + A^*)(I - A1)^{-1})X \quad 3.28.$$

Aynı şekilde Denklem 3. 28'deki A^*P yerine $A^*P = P - (I - A1)^{-1}X$ yazıldığında,

$$P - (I - A1)^{-1}X = A^{*3}P + A^*((I + A^*)(I - A1)^{-1})X \quad 3.29.$$

$$P = A^{*3}P + (I - A1)^{-1}X + ((A^* + A^{*2})(I - A1)^{-1})X \quad 3.30.$$

$$P = A^{*3}P + (I + A^* + A^{*2})(I - A1)^{-1}X \quad 3.31.$$

elde edilir. Son olarak Denklem 3.31'in her iki tarafı A^* ile çarpılarak aynı işlem dördüncü içsel değişken için yeniden yapıldığında,

$$A^*P = A^*A^{*3}P + A^*((I + A^* + A^{*2})(I - A1)^{-1}X) \quad 3.32.$$

$$P - (I - A1)^{-1}X = A^{*4}P + A^*((I + A^* + A^{*2})(I - A1)^{-1}X) \quad 3.33.$$

$$P = A^{*4}P + (I - A1)^{-1}X + (A^* + A^{*2} + A^{*3})(I - A1)^{-1}X \quad 3.34.$$

$$P = A^{*4}P + (I + A^* + A^{*2} + A^{*3})(I - A1)^{-1}X \quad 3.35.$$

$$P - A^{*4}P = (I + A^* + A^{*2} + A^{*3})(I - A1)^{-1}X \quad 3.36.$$

$$P(I - A^{*4}) = (I + A^* + A^{*2} + A^{*3})(I - A1)^{-1}X \quad 3.37.$$

$$P = (I - A^{*4})^{-1} \cdot (I + A^* + A^{*2} + A^{*3}) \cdot (I - A1)^{-1}X \quad 3.38.$$

Denklem 3.38 elde edilmektedir. Bu denklemde yer alan $M_3 = (I - A^{*4})^{-1}$ kapalı çarpan matrisini, $M_2 = (I + A^* + A^{*2} + A^{*3})$ açık çarpan matrisini ve $M_1 = (I - A1)^{-1}X$ transfer çarpan matrisini temsil etmektedir. Denklem 3.38'deki etkiler toplulaştırılmış etkiler olarak tanımlanmakta ve bu etkileri ayrıştırmak için aşağıda belirtilen tanımlamalar yapılmaktadır¹²⁹.

¹²⁹ Buraya kadar temsili olarak gösterilen denklem setleri için Çağatay vd. (2013) çalışmasından yararlanılarak yazar tarafından bu çalışmaya özgü senaryolar bağlamında yeniden düzenlenmiştir.

$$P = M_3 \cdot M_2 \cdot M_1 \quad 3.39.$$

$$M = M_3 \cdot M_2 \cdot M_1 \quad 3.40.$$

$$M = I + (M_1 - I) + (M_2 M_1 - M_1) + (M_3 M_2 M_1 - M_2 M_1) \quad 3.41.$$

$$M = I + N_1 + N_2 + N_3 \quad 3.42.$$

Denklem 3.42’de yer alan I , dışsal hesaplara yapılan transferi; N_1 , dışsal hesaplardan içsel hesaplara net transfer etkisini; N_2 , açık çarpan etkisini; N_3 , kapalı çarpan etkisini göstermektedir (Pyatt ve Round,1979: 857; Roland-Host ve Sancho, 1995: 362-364).

4. GIDA FİYAT KRİZİNİN NEDENLERİ

Gıda fiyatlarındaki yükseliş gerekçelendirilmeden kriz olarak adlandırılmakta ve gıda fiyatlarının arzulanandan daha hızlı yükselmesine neden olan faktörler dünyanın fakirlerinin varlıklarını devam ettirme koşullarını daha pahalı ve sert yaşamalarına yol açmaktadır. Gıda fiyatlarında 2008 yılında zirveye çıkan yükseliş yeni olmamakla birlikte 1974 gıda krizinin üzerinden geçen 30 küsür yıllık süreçte uluslararası politika yapıcılarını özellikle sübvansiyon ve ticaret üzerinden eşitsiz gelişmeyi ve kırılganlığı daha da büyütmüş, ulusal düzeydeki fakir ve düşkün olanların yoksullaşmasının önüne geçilememiş ve bu hassas kesim mikro düzeyde sosyal koruma programları ile hedef alınırken makro düzeyde gıda fiyatlarındaki yükselişe tampon oluşturulamamıştır (Headey and Fan, 2008: 388).

Gıda fiyatlarındaki dalgalanma veya gıda fiyatlarındaki artışın yarattığı “gıda krizi” özellikle 2006-2008 döneminde konuyla ilgili yazında bir artışa neden olmuştur. Söz konusu dönemde ortaya çıkan fiyat artışlarının nedenlerini araştıran birçok çalışma bulunmakla birlikte krizin nedenleri hakkında bir görüş birliği oluşmamıştır (Mitchell,

2008: 16-17; Trostle, 2008: 28). Çalışmalara genel olarak bakıldığında gıda fiyat krizinin nedenleri kısaca şu şekilde sıralanabilir;

- Hindistan ve Çin başta olmak üzere gelişmekte olan ülkelerde yaşanan ekonomik büyümeye paralel kişi başına gelir seviyesinin artması,
- AR-GE yatırımlarındaki görece azalma sonucu verimlilikteki azalışın yarattığı üretim düşüşü,
- 2006-2007 yıllarında yaşanan kuraklık ve iklim koşullarındaki olumsuzlukların durumu daha da kötüleştirilmesi,
- ABD ve Avrupa Birliği ülkelerinde kullanımı yaygınlaşan Biyo-yakıtlar için gerekli olan mısır ve bitkisel yağ talebindeki artışın söz konusu ürünler açısından fiyat artış baskısı yaratması,
- ABD dolarının diğer para birimlerine kıyasla değer kaybetmesi,
- Petrol fiyatlarındaki artış ve bu artışın üretim maliyetlerini ve girdi fiyatlarını etkilemesi,
- Emtialar üzerinden yapılan spekülasyon¹³⁰ (Abbott, Hurt ve Tyner, 2008: 8).

¹³⁰ Tarım malları ile ilgili spekülasyon, 18.yy'da mal ticaretini içeren future piyasaları ile başlamıştır. Bu sözleşmeler köylü ve tahıl tüccarı arasındaki fiyatları kitleyerek riskleri azaltan ileri tarihli bir sözleşme niteliğinde olup, 1850'debüyük tahıl şirketlerinin gelişmesi ile eş zamanlı olarak nihai tüketici ihtiyaçlarının farklılaşmaya başlaması ile Chicago emtia piyasası gibi finansal yatırımcıların ilgi alanı olmuştur. 19.yy başlarında bu piyasaların yüksek alımlar üzerinden speküle edilmesi üzerine piyasa düzenlenmeye başlanmış ve 1922 Tahıl Future Yasası ile tüm future sözleşmelerinin onaylanan değişimler üzerinden yapılması kararlaştırılarak fiyat spekülasyonları yasaklanmıştır. 1923'te günlük ilanlara başlanmış, 1936'da ise ABD Mal Değişim Yasası ile federal düzeyde tacir sayılmayan 'diğerlerine' 'durum kısıtlamaları' getirilmiştir. Bunlar gerçek tacir olmayan finansal spekülör olarak görülmüş ve aşırı spekülasyon önlenmek istenmiş. 1974 yılından itibaren ise 'Vadeli Emtia Ticareti Komisyonu' üzerinden piyasa düzenlenmekte iken 1980 ve 1990 düzenlemeleri ile piyasa üzerindeki denetim gevşetilmeye başlanmıştır (Clapp, 2013: 7).

DTÖ ile başlayan süreçle tarım ve gıda üzerine finansallaşma ile beraber ilerleyen spekülasyon farklı metalara yönelmektedir. Bu alanda finansallaşmanın alanını genişletmek amacıyla 2000 tarihli ABD 'Emtia Future Modernizasyon Yasası' çıkarılmıştır. Yasa ile borsa dışı, düzenlenmemiş, türevlerin de ticaretine izin vererek bu tür üzerinde spekülatif ticareti başlatmış ve böylelikle yatırım yapılan metalar arasına tarım ürünleri dışında tarım alanları ve tarım-gıda şirketleri de dahil etmiştir (Burch and Lawrence, 2009: 271-271). Böylelikle ÇUTGŞ piyasa içinde sahip oldukları bilgi ve piyasa güçleri ile tarımsal piyasalarda spekülatif yatırımlara girmeye başlamışlar, future piyasalarında avantajlı sağlayarak bilgi birikimlerini finansal ve risk yönetimini şirketlerinin bir parçası olarak kullanmaktadırlar. Örneğin Cargill'e bağlı Vargill Risk Yönetimi 1994'te; Black River Varlık Yönetimi 2003'te kurulmuştur. (Murphy et al., 2012). Diğer taraftan da bazı büyük bankalar finansal risklerini fiziki piyasalar üzerinden azaltma eğilimine girmiş ve tarımsal meta fiyatları üzerine olan finansal araçlara yönelmişlerdir. En bilinenleri Standard Poor's Goldman Sachs Endeksi ve Dow Jones AIG Endeksi olan emtia endeks fonları, tarımsal

Çonçeıçao ve Mendoza (2010) gıda krizlerinin nedenlerini yukarıdakilere benzer olmakla birlikte içsel ve dışsal nedenler olarak ikiye ayırmış ve bu etkilerin uluslararası piyasalar ile yurtiçi piyasalar üzerindeki etkilerini tartışmıştır. Söz konusu çalışmada gıda ve enerji talebindeki artış ile iklim değişikliği sorunlarının orta ve uzun dönemde uluslararası piyasaları etkilediği, petrol fiyatlarındaki artış, finansal spekülasyon ve hükümet politikalarının ise kısa dönemde uluslararası gıda fiyatlarının yükselmesine neden olduğu tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra yoksulluk, gelir dağılımındaki eşitsizlikler, piyasaların çok boyutlu olması, düşük verimlilik, çevresel sorunlar, kamu açıkları ve zayıf hükümetlerin çoğunlukla orta ve uzun dönemde yurtiçi piyasaları etkilediği iddia edilmektedir (Conceiçao ve Mendoza, 2010: 1161).

Cooke ve Robles (2009) ise gıda fiyat krizi hakkındaki çalışmaları derleyerek çalışmalardaki tespitleri arz yönlü ve talep yönlü olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bunlara göre dünya gıda talebindeki artış, türev piyasalardaki spekülasyon ve bio-yakıtların kullanımı talep yönlü etkilere neden olurken girdi fiyatları, düşük AR-GE harcamaları, ihracat kısıtlamaları ve kuraklık arz yönlü etkileri ortaya çıkarmaktadır. Von Braun ve Torrero (2009) ise benzer bir şekilde talep, arz ve diğer faktörler olarak yukarıda bahsi geçen nedenleri sınıflandırmıştır.

4.1. Talep Yönlü Etkiler

Stokların azalması, kentleşme, gelir ve nüfus artışı: 2000'li yıllarda tahıl üretiminde düşüş yaşanırken Çin, Hindistan ve Sahra Altı Afrika'da ortaya çıkan gelir artışı ile birlikte tahıl talebinde bir yükselme söz konusu olmuştur. Bu gelişmeler 1970'li

ürünler, madenler, canlı hayvan ve petrol ürünlerinden oluşmaktadır. Bu finansal araçları satan bankalar için oluşturdukları riskten kurtulmanın yolu, gerçek emtia future sözleşmeleri olarak bu mal fiyatlarının gerçek anlamda artmasını beklemektir. (Clapp and Helleiner, 2012). Ayrıca, tarım arazilerine yatırım yapmak gıda ve biyoyakıt ürünleri üzerinden hem meta piyasaları hem de finansallaşma şeklinde çifte kazanç sağlamaktadır (Clapp and Helleiner, 2012). Bu duruma verilebilecek en güzel örnek dünyanın 190 özel şirketin yatırımları üzerinden toprak, arazi gaspları ve diğer tarımsal varlıkları ele geçirmeleridir (Clapp, 2013: 9).

yıllarda 400 milyon ton azalan tahıl stoklarının 2000’li yıllara gelindiğinde 700 milyon ton azalmasına neden olmuştur (Von Braun ve Terraro, 2009: 16). Bir tarafta üretim düşüşü yaşanırken diğer taraftan da stokların azalmasına hükümetlerin uyguladığı liberal politikalar ve yatırımcıların maliyetleri düşürmek için uyguladığı zamanında teslim uygulamalarının da katkı yaptığı düşünülmektedir. Elbette bu uygulamalar özellikle ithalatçı ülkelerde arz şokları yaratarak ülkelerin kırılganlıklarını da artırmaktadır (Mittal, 2008:6).

Buna ek olarak gelişmekte olan ülkelerin 2001-2007 dönemindeki temel gıda maddeleri talebindeki artış 1980’li ve 1990’lı yıllardaki talep artışından daha fazla olmuştur. Bunun nedeni olarak kişi başına gelir artışı, hızlı sanayileşme, daha yüksek yoğunlaşma ve hızlı nüfus artışı gösterilmektedir. Örneğin, Çin, Hindistan ve Ortadoğu ülkelerinde kişi başına gelir artışına bağlı olarak araç sahipliğindeki artış 2001-2007 döneminde petrol tüketiminde yüzde 56’dan daha fazla bir artışa neden olmuştur. Aynı zamanda bu ülkelerde kentleşmenin artmasıyla birlikte fosil yakıt temelli elektrik üretimi de artmıştır. Elektrik üretiminde özellikle kömür fiyatlarını artıran bu gelişmelerin tüm emtia fiyatlarına da etkisi olmuştur. Gelişmekte olan ekonomilerin artan ekonomik gücü sadece daha fazla gıda talebi değil aynı zamanda beslenme alışkanlıklarının değişimine de neden olmuştur (Helbing vd., 2008: 11). Ekonomik gelişmeye paralel gelişmekte olan ülkelerde lüks mal tüketimi artarken, hanehalkları hazır gıdaya yönelmiş, çevre ve sağlık konularında daha güvenilir gıdaları tercih etmeye başlamıştır. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerdeki bireyler tahıl yerine, daha çok protein ağırlıklı beslenmeye başlamış ve et üretimi için gerekli olan yem talebi artışı da fiyatların yükselmesine neden olmuştur (Banse vd, 2008: 11).

Banse vd. (2008) 2005-2020 yılları arasında dünya nüfusunun değişimini takip ettikleri çalışmalarında, 1990-2003 döneminde dünya nüfus artış hızının yüzde 1,4 gerilediğini ve bu düşüşün devam edeceğini iddia etmektedir. Aynı zamanda bu düşüşün

büyük ölçüde gelişmiş ülkelere kaynaklandığına işaret ederek göçmenlerin nüfus değişimine etkisinin belirsizliğini koruduğunu düşünmektedirler. Nüfus artışının yavaşlaması gıda talebindeki artışı sınırlandırması gerekirken bireylerin beslenme alışkanlıklarındaki değişim ve gelişmiş ülkelere olan göç te gıda talebindeki artışın nedeni olarak gösterilmektedir.

Etanol ve Bio-Yakıtların talebi: 2008 yılında petrol fiyatları varil başına 120 dolar ile en yüksek seviyeye ulaştığında fosil yakıtları ikame etmek amacıyla ABD ve AB çiftçileri bio-yakıt üretiminde kullanılan tarımsal ürün üretimine kaydırılmıştır. Bunun sonucunda 2000-2007 döneminde artan bio-yakıt talebi, tahıl fiyatlarının ortalama yüzde 30 artmasına neden olmuştur (Von Braun ve Terraro, 2009:16). ABD ve AB'nin yüksek petrol fiyatları karşısında bio-yakıt üretimi için gerekli tarımsal ürünler için vermiş olduğu cömert destekler, taşımacılık sektöründe bio-yakıtların kullanımını artmıştır. 2005 yılında ABD dünyanın en büyük etanol üreticisi Brezilya'dan daha fazla etanol kullanmış, AB ise en büyük bio-dizel üreticisi konumuna gelmiştir. Bu gelişmeler gıda piyasalarını oldukça ciddi etkilemiş, özellikle mısır ve kolza'nın ana üreticisi ülkelerde bu ürünler gıda yerine bio-yakıt üretimi için tercih edilmiştir. Aslında bu gelişmeler petrol kullanımında önemli bir azalma yaratmamaktadır. Toplam kullanım içinde bio-yakıtların payı yüzde 1,5 civarında olmasına rağmen etanol hammaddesi olan şeker ve mısır fiyatlarında asimetriye neden olmaktadır. Bu çerçevede düşünüldüğünde ABD'nin 2022 yılı bio-etanol hedefi 35 milyon varil, AB'nin hedefi ise bio-dizel karışımının yüzde 10'a çıkarılması olduğu için gıda fiyatları üzerindeki tehditlerin devam edeceği söylenebilir (Helbing vd., 2008: 12).

4.2. Arz Yönlü Etkiler

Akaryakıt ve gübre fiyatlarındaki artış: Tarım ürünlerinin girdi fiyatlarındaki artış ve taşıma maliyetlerinde ortaya çıkan akaryakıt kaynaklı maliyetler ürünlerin fiyatlarına

yansıtılmaktadır (Von Braun ve Terraro, 2009: 16). Taşımacılık maliyetlerindeki artış mesafe arttığı ölçüde fiyatların daha da artmasına neden olmaktadır (Helbing vd., 2008: 15). 2002-2007 döneminde ABD için yapılan üretim maliyetleri araştırmasına göre gübre ve enerji yoğun üretim maliyetlerindeki yaklaşık iki katlık artışın mısır, soya ve buğday maliyetlerini yaklaşık yüzde 21,7 artırdığı tespit edilmiştir. Söz konusu bu artışın da aynı dönemde ihracat fiyatlarını yüzde 15-20 yükselttiği hesaplanmıştır. Enerji ile ilişkili maliyet artışları üreticileri gübre, yem, tarımsal ekipmanların yakıtı, seraların ısınması ve taşıma maliyetleri açısından da yüksek maliyetlerle karşı karşıya bırakmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki üreticiler açısından durum daha da kötü görünmektedir (Mittal, 2008: 11).

Düşük Ar-Ge ve düşük yatırım kapasitesi: Özellikle son on yılda kamunun tarımsal yatırım harcamalarındaki eksiklik ve gerekli politikaların ihmal edilmesi, tarım sektörünün düşük verimliliğe sürüklenmesine neden olmuştur. (Von Braun ve Terraro, 2009:16). Az gelişmiş ülkeler başta olmak üzere kamunun tarımsal harcamalarının toplam gelir içindeki payı zaman içerisinde azaltılmış, 1980’li ve 1990’lı yıllarda Dünya Bankası’nın desteğiyle ortaya çıkan tarım reformu uygulamaları ile süreç hızlanmıştır. Söz konusu reformlarla kamu sektörünün tarımsal piyasalardaki rolü kısıtlanarak girdi desteği, destekleme alımları ortadan kaldırılmıştır. Piyasayı bozucu desteklerin ortadan kaldırılması amacıyla kamunun yatırım harcamalarının azaltılması özel sektör yatırımlarının da istikrarsız hale gelmesine neden olmuştur. Buna paralel gelişmiş ülkelerin de az gelişmiş ülkelere olan yardımları azaltması, tarımsal yatırımlarda önemli düşüşler ortaya çıkarmıştır (Mittal,2008: 13).

İklim değişikliği ve kuraklık: Büyük ölçüde tahıl üretimini ellerinde tutan ülkelerde ortaya çıkan kuraklık ve iklim değişikliğinin getirdiği olumsuz etkiler tarımsal ürün üretimini geriletmiştir (Von Braun ve Terraro, 2009: 16). Küresel ısınma tehditlerinin her ne kadar uzun dönemde ortaya çıkabilecek sonuçları olsa dahi kısa ve

orta vadede küresel ısınma sonucu enerji tüketiminde ve bundan dolayı da petrole bağımlılıkta sorun ortaya çıkacağı söylenebilir. Buna ek olarak kuraklık sonucu ortaya çıkabilecek stok değişmelerinin de gıda fiyatlarına etkisi olduğu ve hatta finansal piyasalarda bir istikrarsızlığa neden olabileceği düşünülmektedir (Akder, 2008: 31).

4. 3. Diğer Faktörler

ABD Doları'ndaki devalüasyon: Tarımsal ürünlerin ağırlıklı olarak ABD doları cinsinden satılıyor olması, devalüasyon yapıldığında gıda fiyatlarının artmasına neden olmuştur (Von Braun ve Terraro, 2009:16). Reel döviz kurunun tarım ağırlıklı endeksine göre 2002-2007 döneminde doların yüzde 22 değer kaybetmesi ABD'nin tarımsal ihracatını yüzde 54 artırmıştır. Bu artış tahıl ve yağlı tohumlarda yüzde 63'e ulaşmış ve toplam ihracata 14 milyar dolarlık bir katkıya dönüşmüştür. Dolayısıyla döviz kurlarındaki değişimin tarımsal ticaret üzerindeki etkilerin günümüzde de devam ettiği söylenebilir. Bir başka açıdan değerlendirildiğinde ise 1970'den beri doların değerindeki bir düşüş mal fiyatlarının da artmasıyla sonuçlanmaktadır. 2002-2008 dönemi incelendiğinde nominal olarak mısır fiyatları yüzde 143, buğday fiyatları yüzde 217, pirinç fiyatları yüzde 171 ve soya fiyatları yüzde 240 artmış, tarım endeksine bakıldığında ise reel olarak mısır yüzde 46, buğday yüzde 91, pirinç yüzde 80 ve soya fiyatları yüzde 63 yükselmiştir (Abbott vd., 2008:37). Sonuç olarak ABD doları değer kaybederken buna bağlı olarak tarımsal ticaretin dolar cinsinden yapılması ürün fiyatlarının artması ile sonuçlanmaktadır. Her ne kadar devalüasyon ABD açısından ihracat artışına neden olsa dahi diğer ülkeler açısından fiyat artışlarının kaynağı olarak görülmektedir.

Likidite fazlaları ve spekülasyon: Vadeli işlem piyasaları, normal koşullarda fiyatlardaki dalgalanmaları ortadan kaldırarak olumsuz hava koşulları gibi nedenlerle ortaya çıkabilecek sorunlara karşı hem üreticiyi hem de ürünlerin ticaretini yapan aracılara

korumak amacıyla desteklenmektedir. Buna rağmen 2003'te 13 trilyon dolar olan işlem hacminin 2008'de 260 trilyon dolara ulaşması söz konusu piyasalarda ortaya çıkan spekülasyona bir kanıt olarak sunulmaktadır (Mittal,2008:7). Bu tür bir artışı açıklayanlar, piyasalarda bir likidite fazlası olduğu için bu fazlaların emtia sözleşmelerine talebi artırdığı şeklinde yorum yapmaktadır.

2000'li yıllarda gelişmiş ülkelerin yanı sıra gelişmekte olan ülkelerde de ortaya çıkan likidite fazlaları nedeniyle emtia piyasalarına ilginin artması ve yatırımcıların portföylerinde emtia cinsi varlıklara daha fazla yer vermesi, gıda fiyatlarını artıran bir faktör olarak görülmektedir (Von Braun ve Terraro, 2009:16). Vadeli işlem piyasalarındaki gelişmeler ve sözleşmelerin ağırlıklı olarak mallara kayması ile birlikte finansal piyasaların katılımcıları için bir taraftan yeni fırsatlar yaratırken diğer taraftan yeni güçlükler ortaya çıkarmıştır. Bu tercihin geri planında yer alan faktör ise büyük ölçüde likidite fazlasından kaynaklanan düşük faizler olduğu düşünülmektedir. Hazine kağıtlarının düşük faizli olması yatırımcıları alternatiflere yöneltmiştir (Helbing vd., 2008: 13-19).

Sonuç olarak emtiaların spot piyasa fiyatı ile vadeli işlem fiyatının birbirine yakınsamaması nedeniyle vadeli işlem piyasaları fiyat istikrarı sağlayamamıştır. Vadeli işlem fiyatının spot piyasadan daha fazla olacağı beklentisi sürekli artmaya başlayınca spekülatif bir balon oluşmuştur. Bunun bir sakıncası da diğer piyasalardaki yatırımcıların emtialara yönelmesidir. Emtia sözleşmelerinin getirdiği yüksek getiri iştahı diğer piyasalardaki yatırımcıların portföyünde bulunan uzun pozisyonları terk ederek emtia sözleşmelerine geçmesine neden olmuştur. Elbette bunun aksini iddia eden çalışmalarda bulunmakla birlikte emtia piyasalarına ilginin artması yeni katılımcıların piyasaya çekilmesine katkı yaptığı kabul edilmektedir (Banse vd, 2008: 18-19).

5. GIDA FİYATLARINDAKİ ARTIŞIN ETKİLERİ

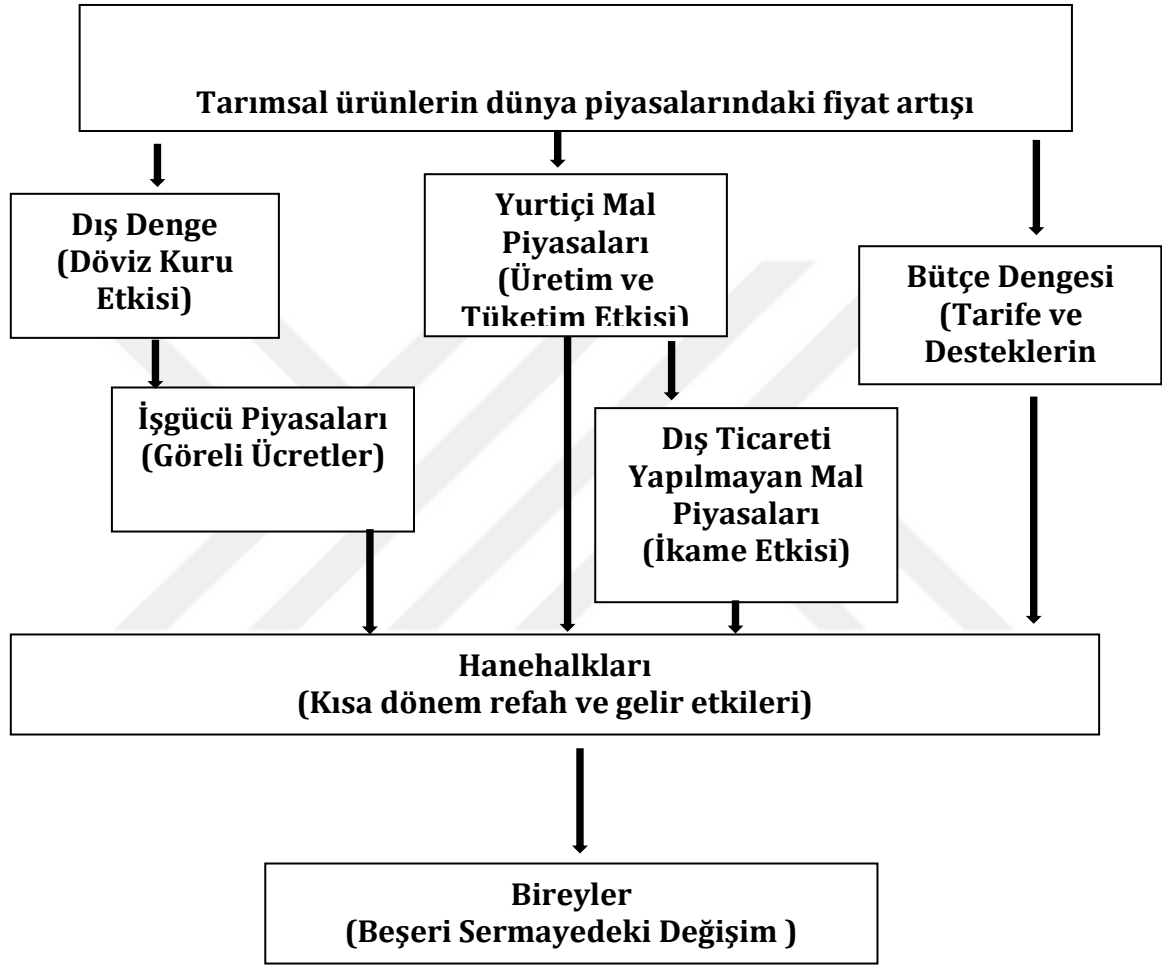
Gıda fiyatlarındaki artışın nedenleri üzerinde tam bir uzlaşa sağlanamamış olsa dahi yukarıda sıralanan nedenlerin artışa neden olduğu genel kabul görmektedir. Bu artışın nedenlerinden ziyade yarattığı etkiler bu çalışmanın kapsamını belirlemektedir. Gıda fiyatlarındaki artışların yarattığı en dikkat çekici husus, birçok ülkede görüldüğü gibi enflasyon hesaplamalarında gıda ürünlerinin ağırlıklı bir yere sahip olmasıdır. 2000’li yıllarda ortaya çıkan gıda fiyat artışları çoğu ülkenin gıda fiyat enflasyonu ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur¹³¹. Küresel gıda fiyatlarındaki artış ülkelerin yurtiçindeki gıda fiyatlarına etkisi görülmekte ve küresel gelişmeler yurtiçi piyasayı belirleyebilmektedir. Buna ek olarak gıda fiyat artışının yarattığı etkiler ülkelerin ödemeler bilançosu üzerinde değişimlere de neden olabilmektedir (World Bank, 2008: 2-3). Bu çalışmanın amacı ise yükselen gıda fiyatlarının, hanehalklarının yoksulluk derecelerine göre muhtemel sonuçlarını incelemek ve fiyat şoklarının etkilerini hafifletmek için alternatif politika önerilerini tartışmaktır.

Bu amacı gerçekleştirmek için gıda fiyatlarındaki dalgalanmaların hanehalkları üzerindeki etkilerini daha geniş bir perspektifte değerlendirmek gerekmektedir. Bu kapsamda dış ticareti yapılan ve yapılmayan mal piyasaları, dış denge, kamu dengesi ve faktör piyasalarını bütünsel bir yapı içinde incelemek yararlı olacaktır. Bir başka deyişle dünya gıda fiyatlarındaki dalgalanmaların yurtiçi piyasalara etkisi fiyatı değişen ürünün türüne, ülkenin küresel piyasa merkezlerine yakınlığına ve etkiye maruz kalan ülkenin uyguladığı ticaret politikalarına göre değişebilmektedir. Örneğin Buğday, Mısır ve kısmen de olsa Pirinç fiyatları diğer ürün fiyatlarına kıyasla dünya fiyatlarından daha fazla etkilenirken ticareti yapılmayan ürünler yurtiçindeki arz ve talep koşullarına göre fiyatlandırılmaktadır. Bunun bir sonucu olarak tüketiciler bir fiyat artışı ile karşı karşıya

¹³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Çağatay ve Mert (2016)

kaldığında fiyatı yükselen malın ikamesi olan mallara doğru taleplerini kaydırırken üreticiler de fiyatı yükselen malın üretimini tercih etmekte ve bir arz-talep dengesizliği ortaya çıkabilmektedir.

Şekil 3.1. Tarım ve Gıda Fiyatlarındaki Değişimin Etkileri



Kaynak: Benson vd., (2008: 16).

Yükselen gıda fiyatları aynı zamanda ücretlerin artırılması yönünde bir baskı da ortaya çıkarabilmektedir. Çalışanların reel ücretlerindeki azalış karşısında ücretlerini yeniden müzakere edebilmesi için önemli bir gerekçe oluşturmaktadır. Ancak ücretlerin sözleşmeler nedeniyle katı olması, ücret artışlarının fiyat artışlarını gecikmeli olarak takip etmesine yol açmaktadır. Bir diğer konu ise gıda fiyatları krizinin gümrük vergileri üzerinden bütçe dengesinde yarattığı olumsuz etkilerdir. Gelişmekte olan ülkelerin

önemli bir gelir kaynağı olan gümrük vergileri, gıda krizi olduğu durumda değişen dış ticaret hacminden mutlaka etkilenmektedir. Buna ek olarak gıda krizi ile birlikte hükümetlerin uyguladığı girdi destekleri de bütçe üzerindeki yükü artırmaktadır. Bu tür politika değişikliklerinin yaratacağı ek harcamalar veya gelir kayıpları ise hanehalkına ek vergilerle yansıtılırken bazı durumlarda da borçlanma seçeneği kullanılmaktadır.

Net ithalatçı olan ülkeler açısından dikkate alınması gereken bir problem ise döviz kurlarındaki dalgalanmalardır. Söz konusu ülke dalgalı döviz kuru uyguladığı takdirde ithalatın pahalılaşması döviz talebinin artmasına yol açarak yerli paranın değer kaybına neden olmaktadır. Ülke sabit kur uyguladığı takdirde de döviz rezervlerinde bir azalma ortaya çıkmaktadır. Her iki durumda da görece fiyatlarda ortaya çıkabilecek muhtemel artış hanehalklarının harcamalarını veya dış ticarete konu olan malların üretim artışına yol açmaktadır.

Sonuç olarak Şekil 3.1’de görüldüğü gibi gıda fiyatlarındaki bir artışın etkileri çeşitli olmakla birlikte nihai olarak hanehalkları üzerinde kesişen bir sonuç doğurmaktadır. Bir başka deyişle hanehalklarının alım ve satımlarını etkileyen gıda fiyatlarındaki değişim cari ücretlerdeki artış oranına bağlı olarak hanehalklarının refahını doğrudan etkilemektedir. Benzer bir şekilde bütçe açıklarını etkileyen düzenlemeler hanehalkına ek yükler getirmektedir. Döviz kurları ise dış ticareti yapılan malların görece fiyatlarını etkileyerek hanehalklarının refahı üzerinde dolaylı etkilere yol açmaktadır. Elbette gıda fiyatlarındaki artış üretici konumundaki hanehalklarına bir gelir artışı sağlamakla birlikte nüfusun önemli bir kısmı tüketici olduğu için toplam etkininin hanehalkları aleyhine bir durum yarattığı da kabul edilmektedir (Benson vd., 2008:15-16).

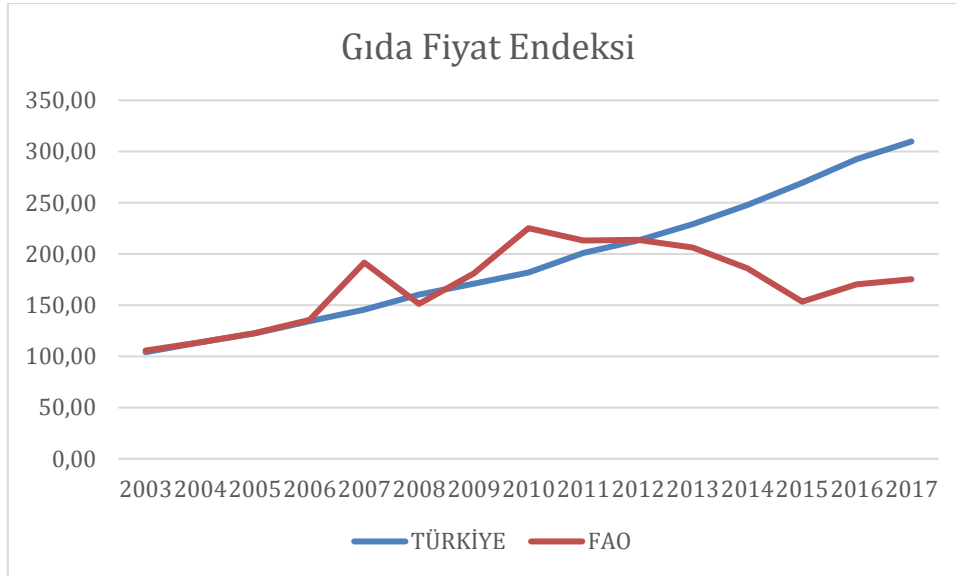
6. DÜNYA GIDA FİYATLARI ENDEKSİ İLE YURTIÇİ BİRİNCİL TARIM ÜRÜNLERİ VE GIDA FİYATLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Gıda fiyatlarındaki oynaklığın ortaya çıkardığı istikrarsızlık özellikle 2006-2008 döneminde oldukça dikkat çeken bir noktaya ulaşmıştır. 2006 yılında yükselmeye başlamış olan tarımsal ürün fiyatları Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) gıda fiyat endeksine göre 2006 Ocak ayı temel alındığında 2008 yılının ortalarına kadar sürekli artmış 2008 Temmuz ayında yaklaşık yüzde 75'lik bir artışa ulaşmıştır. Bu aydan itibaren azalma devam etmesine rağmen 2010 Haziran ayına gelindiğinde 2006 yılına göre halen yaklaşık yüzde 36'lık fiyat artışı devam etmiştir (FAO, 2017). Gıda fiyatlarında ortaya çıkan küresel ölçekte bir artışın yarattığı en önemli sorunlardan biri yaşam maliyetlerinin yükselmesi ve yoksul kesimlerin karşılaştığı gıda güvencesi problemi olarak görülmektedir. Gıda fiyatlarının en yüksek noktaya ulaştığı 2008 yılında Türkiye'de enflasyon oranı yüzde 8,4 olmuş ve gıda fiyatlarının enflasyona katkısı aynı yıl için yüzde 42 olmuştur (Kıymaz ve Saçlı, 2008: 55). 2017 yılında da Türkiye'de ortaya çıkan çift haneli enflasyon oranlarının ana sebeplerinden biri olarak gıda fiyatlarındaki artış gösterilmektedir. TÜİK tarafından ölçülen TÜFE sonuçlarına göre halen gıda ve alkolsüz içeceklerin toplam sepet içindeki payı yüzde 21,77 ile en yüksek ağırlığa sahip gözükmemektedir (TÜİK, 2017).

Yüksek gıda fiyatları ülkeleri ve bu ülkelerdeki insanları çeşitli şekillerde etkilemekte ve ülkelere ayrı ayrı bakıldığında ise fiyat artışlarının ülkelerin ticaret yapısına göre farklı sonuçlar doğurduğu görülmektedir. Net gıda ihracatçısı ülkeler fiyat artışlarından yarar elde etmesine rağmen kendi tüketicilerinin gıda güvencesini sağlamak amacıyla ihracatlarına kısıtlamalar getirmekte, net gıda ithalatçısı ülkeler ise yurtiçi talebi karşılamakta güçlük çekmektedir. Avustralya, Yeni Zelanda, Japonya, Amerika ve Avrupa Birliği Ülkeleri gıda ithalat ve ihracatında sorun yaşamamakla birlikte Orta ve Güney Amerika ülkeleri, Güney ve Doğu Asya ülkeleri gıda ticaret fazlası vermektedir.

Bunun aksine net gıda ithalatçısı olan (Güney Afrika dışında) Afrika ülkelerinin net gıda ithalatı artmıştır. Kapitalistleşmesini tamamlayamamış ülkelerin yoksulluk derecesi krizin etkilerinin de farklı hissedilmesine neden olmaktadır. Gıda ithalatı için yapılan harcamaları En Az Gelişmiş Ülkeler ve Düşük Gelirli Gıda Açığı Olan Ülkelerde sırasıyla 2007’de yüzde 30 ve 37 artırırken, 2008’de yüzde 37’den 40’a kadar artırmıştır. Bu artış söz konusu ülkelerde yaşayan insanların gıda harcamalarını 2000 yılına göre yaklaşık 4 kat artırmıştır (UNCTAD, 2008: 33-35). Dünya gıda fiyatlarındaki artış büyük ölçüde gelirlerini gıda harcamalarına ayıran düşük gelirli grupların yoksulluğa sürüklenmesine ve hali hazırda yoksul olan kitlelerin de açlık ve besin yetersizliği problemleriyle karşılaşmalarına neden olmuştur (Headey ve Fan, 2008: 375). Küresel ölçekte 2006-2008 döneminde ortaya çıkan gıda fiyatlarındaki artış 2017 yılına gelindiğinde dünya gündeminde eskiye nazaran daha az yer işgal etmekle birlikte Türkiye’de gıda fiyatlarındaki artış halen gündemde önemli bir yer tutmaktadır.

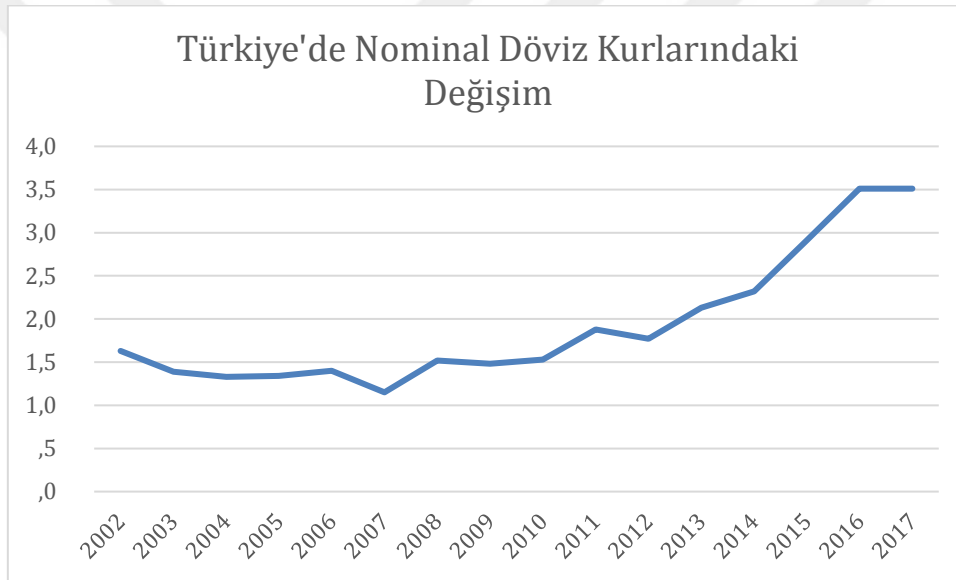
Grafik 3.1. Türkiye ve FAO Gıda Fiyat Endeksi Karşılaştırılması (2002 = 100)



Kaynak: FAO Food Price Index, 2017; TÜİK, Tüketici Fiyat Endeksi, Gıda ve Alkolsüz İçecekler, 2017

Grafik 3.1’de görüldüğü gibi 2003 yılından itibaren hem Türkiye’de hem de küresel çapta bir gıda fiyat artışı söz konusu olmasına rağmen 2012 yılından itibaren FAO’nun gıda fiyatları endeksinde bir azalma yaşanırken Türkiye’de gıda ve alkolsüz içeceklerin fiyat endeksi sürekli olarak yükselmeye devam etmiştir. Bunun doğal sonucu olarak gıda fiyatlarındaki artış ve yarattığı etkiler de tartışılmaya devam etmektedir. Türkiye’deki gıda fiyatlarındaki artışın Dünya Fiyatları’ndan ayrılarak 2012 yılından itibaren sürekli bir artış halinde olması büyük ölçüde TL’nin değer kaybı ile açıklanabilir.

Grafik 3.2. Nominal Döviz Kurlarında Değişim (2002-2017)

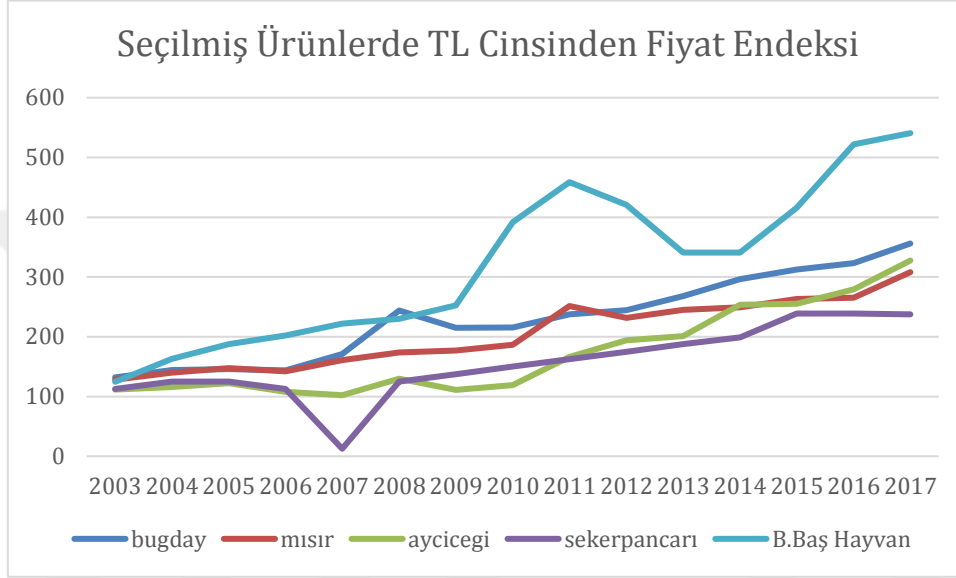


Kaynak: www.tcmb.gov.tr , 2017

Grafik 3.2.’de görüldüğü gibi nominal döviz kurlarındaki artışın 2012 yılından sonra hızla yükselmesi ile gıda ve alkolsüz içeceklerin fiyat endeksinin 2012 yılından itibaren artışı arasında bir korelasyon bulunmaktadır. Bu ilişkiyi basit bir regresyon denkleminde tanımladığımızda ise bağımlı değişken gıda fiyat endeksi ile bağımsız değişken nominal döviz kurları arasında oldukça yüksek ($R^2 = 0,93$; F testi 89,63, yüzde 5 hata payı ile anlamlı; bağımsız değişken t testi 9,46 ve yüzde 5 hata payı ile istatistiksel olarak anlamlı gözükmektedir.) bir korelasyon söz konusudur.

Grafik 3.3.'de görüleceği üzere Türkiye'de 2003-2017 döneminde TL'nin değer kaybı sadece işlenmiş gıda fiyatlarında bir artışa yol açmamıştır. Söz konusu dönemde birincil tarım ürünleri olarak seçilen buğday, mısır, ayçiçeği, şekerpancarı ve büyük baş hayvan fiyatları başta olmak üzere fiyat artışlarının süreklilik kazandığı söylenebilir.

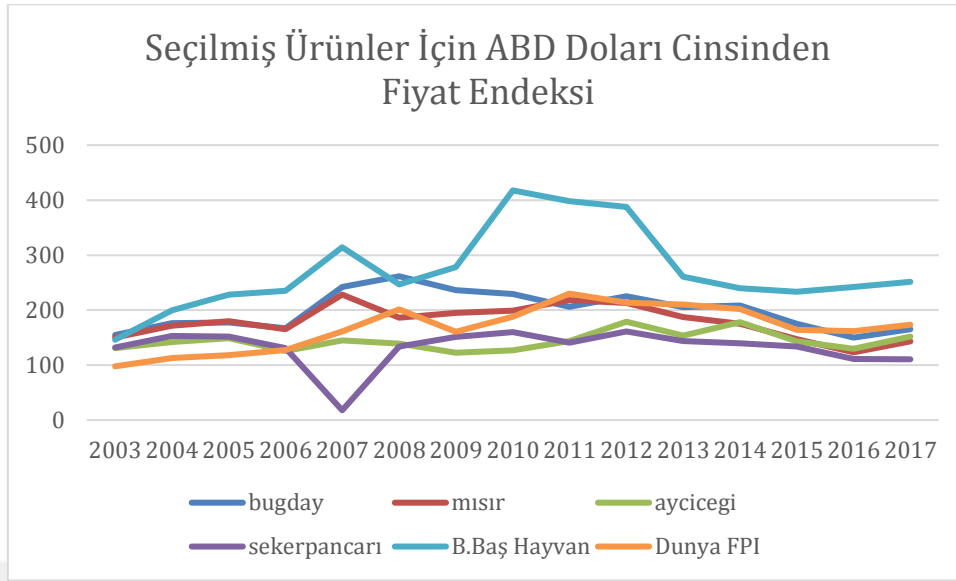
Grafik 3.3. Seçilmiş Ürünlerin Fiyat Endeksi (2002 = 100)



Kaynak: www.tuik.gov.tr , 2017

Gıda ve tarım ürün fiyatları endeksleri TL cinsinden oluşturulduğunda TL'nin aşınmasına paralel bir şekilde yükselmesi, beklenen bir durum olarak görülebilir. Bununla birlikte FAO fiyat endeksi döviz cinsinden belirlendiğinden söz konusu bu ürünleri döviz cinsinden (ABD Doları) tanımlayarak bir endeks oluşturulduğunda dünya fiyatları ile Türkiye'deki fiyatlar arasındaki ilişki daha açık gözükmektedir.

Grafik 3.4. Seçilmiş Ürünler ve FAO Gıda Fiyat Endeksi Karşılaştırılması (2002 = 100)



Kaynak: FAO Food Price Index, 2017; TÜİK, Tarımsal Ürün Fiyatları, 2017

Grafik 3.4.'e göre dünya gıda fiyatları ile Türkiye'deki birincil tarım ürünleri fiyatları arasında çok benzer bir seyir olduğu söylenebilir. Her ne kadar TL cinsinden fiyatlar artmış olsa da ABD doları cinsinden yapılan bir karşılaştırma Dünya Fiyatları'nda 2012 yılından itibaren başlayan gerilemenin Türkiye'ye de yansıdığı düşünülmektedir. Grafik 3.4. ile ortaya çıkan görüntü Türkiye'deki birincil tarım ürünleri ile FAO gıda fiyatları endeksi ve ürün grupları endeksi (bitkisel yağlar, tahıllar, şeker, et ve hayvansal gıdalar) arasında bir korelasyon olduğuna dair hipotez basit bir regresyon analizi ile test edilmiştir.

Tablo 3.4.'teki regresyon analizi sonuçları dünya fiyatları ile yurtiçi birincil tarım ürünleri arasında bir pozitif korelasyon olduğunu göstermektedir. Burada dikkat çeken ürün şekerpancarı olmuştur. Söz konusu bu ürünün katsayıları istatistiksel olarak anlamsız bulunmuş diğer ürünlerde ise katsayıların pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür. Dolayısıyla Dünya Fiyatları ile Yurtiçi Fiyatlar arasındaki bu ilişki dünya fiyatlarındaki oynaklığın birincil tarım ürünlerini (şekerpancarı dışında) etkilediği düşünülmektedir.

Tablo 3.4. Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Katsayılar	R ²	F testi	t testi
Buğday Fiyatı	FAO Gıda Fiyat Endeksi	0,49* (0,19)	0,57	6,39	2,52
	FAO Tahıl Fiyat Endeksi	0,48* (0,14)	0,68	11,23	3,35
Mısır Fiyatı	FAO Gıda Fiyat Endeksi	0,33** (0,18)	0,45	3,42	1,85
	FAO Tahıl Fiyat Endeksi	0,33* (0,14)	0,54	5,50	2,34
Ayçiçeği Fiyatı	FAO Gıda Fiyat Endeksi	0,19** (0,10)	0,46	3,55	1,88
	FAO Bitkisel Yağ Fiyat Endeksi	0,12 (0,09)	0,34	1,79	1,34
Şeker Pancarı Fiyatı	FAO Gıda Fiyat Endeksi	0,07 (0,24)	0,08	0,10	0,31
	FAO Şeker Fiyat Endeksi	0,12 (0,12)	0,27	1,08	1,04
Büyükbaş Hayvan Fiyatı	FAO Gıda Fiyat Endeksi	1,32* (0,37)	0,69	12,41	3,52
	FAO Et Fiyat Endeksi	1,30* (0,60)	0,51	4,64	2,15
	FAO Hayvansal Gıda Fiyat Endeksi	0,99* (0,36)	0,60	7,48	2,73

*%5 **%10 hata payı ile anlamlılık düzeyini; Parantez içindeki değerler standart hataları temsil etmektedir.

Dünya gıda fiyatlarındaki artış veya azalış bir taraftan birincil tarım ürün fiyatlarını (şekerpancarı dışında kalan) etkilerken diğer taraftan da ara girdi, faktör piyasaları ve nihayetinde hanehalkları üzerinde de çeşitli etkiler yaratabilmektedir. Buna ek olarak nihai ürünlerin fiyatındaki bir başka deyişle gıda fiyatlarındaki son yıllardaki bir artışın da benzer etkiler yaratabilme potansiyeli bulunmaktadır. Söz konusu bu etkileri daha ayrıntılı inceleyebilmek için bir sonraki bölümde EK 1’de sunulan Mikro SHM üzerinden elde edilen Fiyat Çarpanları kullanılmaktadır.

7. FİYAT ÇARPAN MODELİ İLE ALTERNATİF SENARYOLARIN ANALİZİ

Bu çalışmadaki ampirik uygulamanın asıl hedefi olan Fiyat Çarpan Modeli; gıda ve birincil tarım ürünleri (buğday, mısır, ayçiçeği, büyük baş hayvan) ile FAO gıda ve ürün endeksi arasında aynı yönde bir ilişkinin ortaya çıkardığı etkilerin ara girdi, işgücü, arazi ve hanehalklarının nihai talebi üzerinde yaratacağı etkileri incelemektedir. Söz konusu bu etkilerin yaratacağı transfer, açık döngü ve kapalı döngü etkilerini Mikro SHM üzerinden hesaplamak, dünya fiyatlarında ortaya çıkacak oynaklığın genel denge çerçevesinde izlerini görmek ve uygulanacak politikaların tüm ekonomide yaratacağı değişimleri tespit etmek çalışmanın ampirik uygulamasının önemli bir katkısı olarak görülmektedir. Buna ek olarak Mikro SHM platformu fiyat şoklarına karşı alternatif politika senaryolarının karşılaştırılmasına da imkân vermektedir. Bu amaçla ilk aşamada fiyat şoklarının bütüncül bir yapı içinde etkilediği hesaplar üzerinden politika senaryoları tartışılmakta, ikinci aşamada ise fiyat şoklarının yaratacağı olumsuz veya istenmeyen etkilerini telafi edecek politika senaryolarına yer verilmektedir.

Senaryo 1: Burada iki alt senaryo varsayılmaktadır. Birincisi, FAO Gıda Fiyat Endeksi içinde yer alan tahıllar ve bitkisel yağlar fiyat endekslerindeki aynı miktarda bir artış veya azalışın yurtiçindeki buğday, mısır ve ayçiçeği fiyat endeksleri üzerinde yaratacağı transfer etkisi, ara girdi, işgücü ve arazi kullanımında yaratacağı talep ve açık döngü etkisi takip edilecektir. Bununla birlikte dünya fiyatlarındaki değişimin yaratacağı bir şokun hanehalklarının harcamalarında yarattığı kapalı döngü etkisi de dikkate alınarak hanehalklarının fiyat şokundan nasıl etkilendiği tespit edilmeye çalışılacaktır. İkincisinde ise FAO Gıda Fiyat Endeksi içinde yer alan et ve hayvansal ürünler fiyat endeksindeki artış veya azalışın Türkiye’de büyük baş hayvan fiyatlarında, gıda sektöründe ve hanehalkı harcamalarında yaratacağı etkiler tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Alt Senaryo 1: 2014 yılsonu itibariyle FAO Tahıl Endeksi yüzde 15 azalırken, FAO Bitkisel Yağ Endeksi de yaklaşık yüzde 19 değer kaybetmiştir. Aynı yıl içinde dünya fiyatları ile paralellik gösteren yurtiçi buğday ve mısır fiyatları yüzde 15 düşüş gösterirken ayçiçeği fiyatları yaklaşık yüzde 19 azalmıştır. ABD doları cinsinden buğday fiyatları ton başına yaklaşık 50 ABD doları, mısır fiyatları yaklaşık 42 ABD doları ve ayçiçeği fiyatları yaklaşık 148 ABD doları azalmıştır. Elbette 2014 yılında TL cinsinden buğday ve mısır fiyatlarında yüzde 5,5 ayçiçeği fiyatlarında ise binde 7'lik bir artış gerçekleşmiştir. Buna karşılık aynı yıl içinde döviz kurlarındaki artış nedeniyle TL yaklaşık yüzde 25 değer kaybetmiştir. Üreticilerin TL cinsinden az da olsa artan hasılatları ithal gübre, tohum ve ilaç gibi kura bağlı maliyetlerinde daha yüksek düzeyde bir artış nedeniyle önemsizleşmiştir. Üreticilerin karlılığının azalması bir taraf ta dururken bu senaryoda Mikro SHM'de yer alan Dış Alem üzerinden ihracat hesabı kullanılarak bir fiyat şoku verildiği için ABD doları cinsinden mal fiyatları dikkate alınmaktadır. Bu senaryo açısından önemli olan nokta dünya fiyatları ile yurtiçi fiyatların ABD doları cinsinden hemen hemen aynı seyri takip etmesi ve 2014 yılında söz konusu ürünlerin fiyatlarının azalmasıdır.

Tablo 3.5. Gıda Fiyat Şokunun Net Transfer Etkisi

	Çarpan Katsayıları	Fiyat Değişimleri (Dolar/Ton)	Net Transfer Etkisi (Dolar/Ton)
Buğday	0,84	- 50	- 42
Mısır	0,83	- 42	- 35
Ayçiçeği	0,76	- 148	-112

Tablo 3.5.'e göre buğday, mısır ve ayçiçeği dünya fiyatlarında ortaya çıkan düşüşün bu ürünlerin yurtiçi fiyatlarına da yansımış olmasıdır. Döviz kurlarındaki artış nedeniyle karlılığı azalan tarım üreticilerinin dünya fiyatlarındaki azalma nedeniyle ton başına buğdayda 42, mısırdaki 35 ve ayçiçeğinde 112 dolar kaybetmiş olması üretimin sürdürülebilirliğini ortadan kaldırma potansiyeline sahip gözükmektedir. Üreticilerin bir

tarafından kur baskısı diğer taraftan dünya fiyatlarındaki düşüşe rağmen aldığı oldukça sınırlı tarımsal destekler ile ortaya çıkacak gelir kaybını telafi etmesi hali hazırda pek mümkün gözükmemektedir.

Tablo 3.6. Gıda Fiyat Şokunun Ara Girdi Talebi Etkisi

	Çarpan Katsayıları	Nihai Mal Fiyat Değişimleri (Dolar/Ton)	Ara Girdi Talebi Etkisi (Dolar/Ton)
Buğday	0.037	- 50	- 1,83
Mısır	0,013	- 42	- 0,56
Ayçiçeği	0,035	- 148	- 5,14

8 Kasım 2006 yılında Resmi Gazete’de yayınlanan Tohumculuk Kanunu Madde 7 ile üreticilerin sertifikasız tohum ticaretinin sona ermesi ile birlikte üreticilerin tohum talebi büyük ölçüde zorunlu hale gelmiştir. Bu çerçevede Tablo 3.6. değerlendirildiğinde buğday, mısır ve ayçiçeği fiyatlarında ciddi bir düşüş olsa dahi söz konusu ürünlerin ara girdisi olan tohumların talebi bundan çok az etkilenmektedir. Dolayısıyla üreticilerin ürünlerinin değeri düşse dahi tohum talepleri daha az etkilendiği için tohum üreticileri üzerinde ciddi bir baskı oluşmamakta buna karşın tarım ürünü üreten çiftçilerin gelirlerinde daha ciddi bir azalma olmaktadır. Benzer bir şekilde üreticilerin kullandığı kimyasal gübre, ilaç ve akaryakıt gibi girdilerin de talebinde ciddi bir azalışın olamayacağı tahmin edilmektedir.

Tablo 3.7. Gıda Fiyat Şokunun İşgücü Talebi Açık Döngü Etkisi

	Buğday	Mısır	Ayçiçeği
En vasıfsız	0,001	0,0006	0,0007
Vasıfsız	0,024	0,015	0,016
Vasıflı	0,012	0,008	0,008

Tablo 3.7. sonuçlarına göre buğday, mısır ve ayçiçeği fiyatlarındaki bir değişimin yaratacağı açık döngü etkisi genel olarak zayıf olmakla birlikte vasıfsız olarak tanımlanan lise ve altı eğitim seviyesindeki işgücünü diğerlerine kıyasla daha fazla etkilemektedir. Söz konusu bu kesimin mesleki ve teknik donanımı yeterli olmadığı için fiyat oynaklığı ile ortaya çıkacak bir olumsuz durumda, gelir kaybı ile karşılaşmaları

kaçınılmaz olacaktır. Buna ek olarak söz konusu kesim tarım sektöründe elde edemediği kazancı telafi edebilmek için kentler de ve daha çok hizmet sektörü kapsamındaki alanlarda iş bulmaya çalışacaktır. Vasıflı işgücü için de daha az oranda olmakla birlikte benzer bir senaryo düşünülebilir ama bu kesimin mesleki ve teknik donanımı ile kentlerde daha kısa sürede iş bulma potansiyeli taşıdığı düşünülmektedir.

Tablo 3.8. Gıda Fiyat Şokunun Arazi Talebi Açık Döngü Etkisi

	Buğday	Mısır	Ayçiçeği
21 dekar altı	0,0041	0,0023	0,0027
51 dekar altı	0,0087	0,0050	0,0058
101 dekar altı	0,0032	0,0019	0,0019
101 dekar ve üstü	0,0004	0,0002	0,0002

Tablo 3.8.'de tanımlanan 21 dekar ve 51 dekar altı arazi sahipleri bölgelere göre farklılık arz etmiş olsa dahi söz konusu ürünlere göre küçük ölçekli üreticiler olarak kabul edilmektedir. Buğday, mısır ve ayçiçeğindeki fiyat düşüşlerinin yarattığı olumsuz etkiler özellikle 51 dekar altı arazi mülkiyeti olan üreticileri etkilerken 101 dekar ve üstü mülkiyet sahiplerini görece daha az etkilemektedir. Dolayısıyla tarım ürünlerinin dünya fiyatlarına yakınlaşması ve tarımın piyasa koşullarına göre işlemesinin küçük ölçekli işletmeler açısından daha ciddi bir handikap yarattığı söylenebilir. Buna ek olarak arazi gelirleri ürünlerden elde edilen gelire bağlı olduğu için ürün fiyatlarındaki bir azalmanın küçük ölçekli üreticilerin görece daha fazla yoksullaşmasına neden olduğu düşünülmektedir.

Tablo 3.9. Gıda Fiyat Şokunun Hanehalkı Kapalı Döngü Etkisi

	Açlık Sınırı Altında Kısa Süre İş Arayan	Açlık Sınırı Altında Uzun Süredir İş Arayan	İş Aramayan	Açlık Sınırı Üstünde
Buğday	0,0652	0,0656	0,0659	0,0665
Mısır	0,0134	0,0135	0,0136	0,0137
Ayçiçeği	0,0373	0,0375	0,0377	0,0380
Toplam	0,1159	0,1166	0,1172	0,1182

Birincil tarım ürünleri olan Buğday fiyatında 50 dolar/ton, Mısır fiyatında 42 dolar/ton ve Ayçiçeği fiyatlarında 148 dolar/ton değerinde bir fiyat düşüşü sonucu

hanehalkının söz konusu mallara olan talebinde yaratacağı artışı gösteren kapalı döngü etkisi Tablo 3.9.'da gösterilmektedir. Tablo 3.9.'a göre açlık sınırı üstünde ve iş aramayan hanehalklarının ürünlere olan talebi açlık sınırı altında olan hanehalklarına göre daha fazla olmakla birlikte genel olarak bakıldığında ürün fiyatlarında ortaya çıkan ciddi düşüşün hanehalkının mal talebi üzerinde önemli bir etkisi olmadığı söylenebilir. Buradan hareketle birincil tarım ürün fiyatlarındaki bir düşüş tarım üreticilerinin kazançlarını özellikle de işgücü gelirleri ve küçük ölçekli arazi sahibi olan çiftçilerin arazi gelirlerini önemli ölçüde düşürürken hanehalklarının taleplerindeki artışı görece daha zayıf etkilemektedir. Bir başka deyişle üreticiler ciddi ölçüde kaybetmesine rağmen üreticilerin kaybindan tüketiciler yeterince yararlanamamaktadır.

Alt Senaryo 2: Türkiye’de büyükbaş hayvanların ortalama fiyatları 2014 yılında TL cinsinden yaklaşık yüzde 22 artmış gözükmeyle birlikte aynı yıl döviz kurlarındaki artış yüzde 25 olduğu için ABD doları cinsinden fiyatlar yaklaşık yüzde 3 azalmıştır. Bu senaryoda FAO’nun et ve hayvansal ürünler fiyat endeksindeki 2014 yılı dikkate alındığında et fiyatları endeksi yaklaşık yüzde 15 düştüğü hayvansal ürünlerin ortalama fiyat endeksinin de yaklaşık yüzde 28 azaldığı gerçeğinden hareket edilmektedir. 2014 yılında dünya et ve hayvansal ürünlerin fiyatında ortaya çıkan azalmanın bir yansıması olarak Türkiye’de büyükbaş hayvanların ortalama fiyatı 31 ABD doları azalmıştır. Senaryoda ortaya çıkan bu azalışın gıda sektörü ve hanehalkları üzerindeki etkisi takip edilmektedir.

Tablo 3.10. Büyük Baş Hayvanların Ortalama Fiyatlarındaki Değişme (2002=100)

	Çarpan Katsayıları	Fiyat Değişimleri (Dolar/1birim)	Net Transfer Etkisi (Dolar/1 birim)
B.Baş	1,069	- 31	- 33
Ara girdi Talebi	0,07	- 31	- 2,17

Tablo 3.10’da görüldüğü gibi büyükbaş hayvan fiyatlarında 2014 yılında ortalama 31 ABD doları bir azalmanın net transfer etkisi 33 dolarlık bir düşüş olarak gözükmektedir. Büyük baş hayvan üreticileri dünya et ve hayvansal ürün fiyatlarındaki düşüşten önemli ölçüde zarar görmektedir. Tıpkı bitkisel ürünlerde olduğu gibi hayvan üreticilerinin de dünya fiyatlarından etkilenmelerini önleyecek ve fiyat istikrarını sağlayacak politikalara gereksinim duydukları söylenebilir. Burada dikkati çeken husus hayvan üreticilerinin ara girdi talebinin bitkisel ürün üreticilerine göre daha yüksek düzeyde olmasıdır. Yaklaşık 31 ABD doları fiyat düşüşünün ara girdi talebine etkisi yaklaşık 2,17 ABD doları olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla büyükbaş hayvan fiyatlarındaki düşüş enerji, yem gibi ara girdi üreten sektörleri de önemli ölçüde etkileme potansiyeline sahip gözükmektedir.

Tablo 3.11. Büyük Baş Hayvan Fiyat Şokunun İşgücü Talebi Açık Döngü Etkisi

	B.Baş Hayvan
En vasıfsız	0,002
Vasıfsız	0,054
Vasıflı	0,028

Burada da tıpkı bitkisel üretimde olduğu gibi lise ve altı eğitim seviyesinde olan vasıfsız işgücü büyükbaş hayvan fiyatlarında ortaya çıkan bir düşüşten dolayı diğer kesimlere kıyasla daha ciddi ücret düşüşü ile karşı karşıya kalmaktadır. Sektörde ortaya çıkacak fiyat şoku vasıfsız işgücünün ücretlerinde baskı oluşturmaya devam etmektedir.

Tablo 3.12. B.Baş Hayvan Fiyat Şokunun Hanehalkı Kapalı Döngü Etkisi

	Açlık Sınırı Altında Kısa Süre İş Arayan	Açlık Sınırı Altında Uzun Süredir İş Arayan	İş Aramayan	Açlık Sınırı Üstünde
B.Baş Hayvan	0,00002	0,0008	0,0021	0,0015

Büyükbaş hayvan fiyatlarında meydana gelen bir azalmanın hanehalkına sağladığı yarar açısından Tablo 3.12. değerlendirildiğinde genel olarak hanehalklarının bundan ciddi bir yarar sağlamadığı görülmektedir. Katsayıların tüm hanehalkları için düşük

olması bir tarafa açlık sınırı altında yaşayan ve işsiz olan hanhalklarının diğerlerine kıyasla daha önemsiz bir yarar elde edebildiği söylenebilir. Buradan hareketle bitkisel ürünlerde olduğu gibi büyükbaş hayvan fiyatlarında ortaya çıkacak bir azalma sektörde çalışan işgücünü, özellikle de vasıfsız olan kesimi yoksullaştırırken işsiz hanhalklarına da ciddi bir refah artışı getirmemektedir. Bir başka deyişle yine üretici zarar görürken tüketici bundan istifade edememektedir.

Senaryo 2: Bu senaryoda 2014 yılı TÜFE içindeki gıda ve alkolsüz içeceklerin fiyat endeksindeki artışın yarattığı net transfer etkisi ve ortaya çıkan fiyat şokunun hanhalklarına açık döngü etkisi takip edilmektedir. 2012 yılından itibaren dünya gıda fiyat endeksinde bir azalma söz konusu iken Türkiye’de gıda ve alkolsüz içeceklerin payında sürekli bir artış ortaya çıkmıştır. 2014 yılında FAO gıda fiyat endeksi yaklaşık yüzde 17 azalırken TÜİK gıda ve alkolsüz içecekler endeksi yaklaşık yüzde 8 artmış gözükmemektedir. Buradaki artışın geri planında döviz kurundaki (ABD doları) yüzde 25’lik artışın olduğu varsayılmaktadır. Senaryoda döviz kuru üzerinden bir fiyat şoku dışsal olarak tanımlanan dış alem hesabı üzerinden mallar hesabında yer alan gıda harcamalarına etki ettiği düşünülmektedir. Bu şoku tanımlarken hanhalklarının 2014 yılı için TÜİK tarafından belirlenen hanhalkı açlık sınırı olan 1 250 TL’lik gelirin yüzde 24,25’ini gıda harcamalarında kullandığı varsayımından hareket edilmektedir. Dolayısıyla ayda 300 TL olan gıda harcaması 2014 yılı için 3600 TL olarak belirlenmiş ve yüzde 8 fiyat artışı nedeniyle yıllık 288 TL arttığı varsayılmıştır.

Tablo 3.13. Gıda Fiyat Endeksindeki Değişme (2003=100)

	Çarpan Katsayıları	Fiyat Değişimleri (TL)	Net Transfer Etkisi (TL)
Gıda	0,34	288	97,92

Tablo 3.13.’te görüldüğü gibi fiyat şokundan dolayı hanhalklarının 288 TL’lik fazla harcamasının yalnızca 97,92’si imalat sanayinde gıda üretimi yapan sektöre

ulaşmaktadır. Tüketicinin ödediğinin yalnızca 1/3'nün gıda üreticilerine ulaşması maliyetleri artan sektörü tarım üreticilerine benzer bir şekilde güçleştirmektedir.

Tablo 3.14. Gıda Fiyat Şokunun Hanehalkı Açık Döngü Etkisi

	Açlık Sınırı Altında Kısa Süre İş Arayan	Açlık Sınırı Altında Uzun Süredir İş Arayan	İş Aramayan	Açlık Sınırı Üstünde
Gıda	0,19	0,15	0,11	0,05

Tablo 3.14.'e göre gıda fiyatlarındaki artışın tehdit ettiği kesim açlık sınırı altında gelir elde eden ve bir yıldan az süredir iş arayanlar olarak görülmekle birlikte açlık sınırı altında bir yıldan uzun süredir iş arayanlarda gıda güvencesi açısından riskli kesimi oluşturmaktadır. Elbette diğer hanehalkları da gıda fiyat artışından olumsuz etkilenmekte ancak açlık sınırının üstündeki kesim görece daha az etkilenmektedir.

Tablo 3.15. Gıda Fiyat Şokunun Hanehalkı Kapalı Döngü Etkisi

	Açlık Sınırı Altında Kısa Süre İş Arayan	Açlık Sınırı Altında Uzun Süredir İş Arayan	İş Aramayan	Açlık Sınırı Üstünde
Gıda	0,0087	0,0088	0,0088	0,0089

Gıda sektöründe başlayan bir fiyat şokunun hanehalkları üzerinden tekrar gıda sektörüne etkisini gösteren Tablo 3.15.'e göre gıdanın zorunlu mal olması nedeniyle tüm hanehalkları üzerinden benzer etkiler göstererek geri dönmesini sağlamaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken açlık sınırı altında yaşayan kesimin toplam harcamaları içinde gıdaya ayırdığı payın yüksek olmasıdır. Daha yüksek gelire sahip olanlara kıyasla gelirlerine göre daha yüksek gıda talepleri olmasına rağmen gıda sektörü üzerinde benzer etkiler yaratmaktadırlar. Bir başka deyişle gıda sektörü açısından hanehalkının gelir düzeyinin ne olduğu çok önemli olmamakta ve hanehalkı talep edebildiği sürece kendileri açısından bir önem arz etmemektedir.

Senaryo 3: İlk senaryo da dünya tarım ürün fiyatlarındaki düşüşün yurtiçindeki tarım üreticilerini olumsuz etkilediği buna karşın hanehalklarının düşen tarım ürün fiyatlarından yararlanamadığı tartışılmıştır. İkinci senaryoda ise yurtiçi gıda

fiyatlarındaki artışın gıda üreticilerini görece daha az yansıdığı ve hanehalkları içerisinde açlık sınırı altında gelir elde eden işsizleri gıda güvencesi açısından tehdit ettiği tespit edilmiştir. Sonuç olarak bir tarafta yoksullaşan üretici diğer tarafta ise yoksullaşan hatta tehdit altında yaşayan tüketici olduğu varsayımı altında kamunun tek taraflı müdahalesi yerine hem üreticiye hem de tüketiciye dönük bir politika seti oluşturması gerektiği düşünülmektedir.

Alt Senaryo 1: Kamunun doğrudan alım yapmadığı ve Dünya Ticaret Örgütü taahhütlerinden dolayı piyasa fiyatını etkileyebilecek doğrudan bir müdahale yapmadığı gerçeğinden hareketle üretici koruyabilmek amacıyla girdilere dönük bir müdahalenin etkisi gösterilmeye çalışılmıştır. Buna ek olarak girdiler yerine nihai ürünlere göre destek verildiği takdirde ortaya çıkabilecek net transfer etkisi hesaplanarak iki politika karşılaştırılmaktadır.

Tablo 3.16. Seçilmiş Mallar İçin Doğrudan Ara Girdi Desteği

	Buğday	Mısır	Ayçiçeği	B.Baş Hayvan
Ara girdi	0,05	0,02	0,04	0,09

Kamunun fiyat düşüşleri karşısında üreticinin gelir kaybını önlemek maksadıyla yapacağı ara girdilere bağlı parasal desteklerin etkisini gösteren Tablo 3.16.'da büyük baş hayvan üreticilerinin yapılacak destekten bitkisel ürün üreticilerine kıyasla daha fazla yarar sağladığı söylenebilir. Elbette ki ürün fiyatlarındaki düşüşün girdi desteği ile telafi edilemediği en azından uygulama da üreticileri tatmin etmediği bilinmektedir.

Tablo 3.17. Seçilmiş Mallar İçin Doğrudan Nihai Ürüne Bağlı Gelir Desteği

	Buğday	Mısır	Ayçiçeği	B.Baş Hayvan
Ara girdi	0,84	0,83	0,80	1,10

Ara girdi desteği yerine veya eşanlı olarak kamunun nihai ürün üzerinden üreticilere verebileceği bir gelir desteğinin net transfer etkisini gösteren Tablo 3.17.'e

göre üreticileri korumanın başlıca yolu nihai ürün desteğidir. Üreticilerin piyasa koşullarına göre satış yapmasına razı olan kamunun maliyetleri azaltmak için yapacağı ara girdi desteklerinin nihai ürün desteği ile aynı etkiyi yaratabilmesi için çok büyük maliyetlere katlanması gerektiği söylenebilir. Bir başka deyişle ara girdi çarpan katsayıları nihai ürün çarpan katsayılarına göre oldukça düşük olduğundan ara girdi destekleri daha verimsiz olarak görülmektedir. Örneğin buğday için 100 TL ara girdi desteği verildiğinde bunun etkisi 5 TL iken aynı miktarda nihai ürün için verilen transferin etkisi 84 TL'dir.

Alt Senaryo 2: Açlık sınırı altında gelir elde eden hanhalklarının diğer kesimlere kıyasla toplam harcamaları içinde gıdaya ayırdığı payın daha yüksek olduğu bilgisinden hareketle kamunun hanhalklarına doğrudan bir gelir transferi yapmasının yaratacağı etki karşılaştırılmaktadır. Kamunun sadece üreticilere destek vermesi durumunda tüketiciler için gerekli olan daha düşük fiyatlı gıda temini çok da mümkün olmamaktadır. Gıda tedarik zinciri hesaba katıldığında üreticilerden düşük fiyatla alınan ürünler perakende sektöründe tüketiciye oldukça yüksek fiyatlardan sunulmaktadır. Dolayısıyla bu senaryo da özellikle açlık sınırı altındaki hanhalklarına kamunun doğrudan nakit gıda desteği yapması tartışılmaktadır.

Tablo 3.18. Hanhalklarına Nakit Gıda Desteğinin Transfer Etkisi

	Açlık Sınırı Altında Kısa Süre İş Arayan	Açlık Sınırı Altında Uzun Süredir İş Arayan	İş Aramayan	Açlık Sınırı Üstünde
Gıda	0,242	0,210	0,171	0,110

Tablo 3.18.'de görüldüğü gibi açlık sınırı altındaki hanhalklarına verilecek nakit gıda desteğinin yaracağı etki açlık sınırı üstünde olanlara kıyasla iki kattan daha fazladır. Açlık sınırı altında harcama yapan ve bir yıldan daha kısa süredir iş arayanlara verilecek 1000 TL'lik gıda desteğinin gıda sektörüne etkisi 242 TL olarak gözükmektedir. Yine benzer bir şekilde bir yıldan uzun süredir iş arayanlara verilecek aynı miktardaki desteğin gıda üreticilerine yansması 210 TL olarak hesaplanmaktadır. Özellikle bu iki kesime

dönük nakit gıda desteğinin gıda üreticilerine de katkısının yüksek olacağı ve aynı zamanda bu kesimin karşılaştığı gıda güvencesi tehdidinin de bir ölçüde telafi edilebileceği düşünülmektedir. Elde edilen bu bulguları da dikkate alarak çalışmanın son bölümünde ise gıda rejimleri, devletin değışen rolü, kırsal ve kentsel yoksulluk kavramları temelinde genel bir değerlendirmeye yer verilmektedir.



DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Küçük köylülük tartışmaları kapitalizmin ‘ilkel’ birikimi edinmesi ve bu kaynağı kendi koşullarına göre dönüştürmesi açısından önem taşımaktadır. Devletler, farklı tarihsel süreçleri ve kendilerine özgü koşulları taşımakla birlikte sermayenin biriktiği ve üzerinden birikim sağladığı bölgeler olarak eşitsiz gelişme sürecinin tarafları olmaktadır. Bu oluşumda kapitalistleşme sürecini tamamlayamayan ülkeler sadece uluslararası bölüşümde değil ülke içi sektörler arası bölüşümde de eşitsiz gelişime konu olmakta ve hatta sektör içi kutuplaşmalar da oldukça açık biçimde gözlenebilmektedir. Bu adaletsiz bölüşüm ise ucuz emek üzerinden ucuz tarım ürünleri ve hammadde ihracı sağlayan kapitalistleşmesini tamamlayamamış ülkeler aleyhine işlemektedir. Bir başka deyişle kapitalistleşen ülkeler diğer tarafın ucuz emeği üzerinden artı değer elde ederek ilkel birikimlerini devam ettirmektedirler.

Bu birikim süreci ise kapitalistleşmesini tamamlayamamış ülkeler tarafından tarım temelli ekonomi üzerinden işlemekte ve aslında bu ülkeler iç dinamikler üzerinden sanayileşememekte veya döngüyü kıramamaktadırlar. Diğer taraftan ucuz emeğe dayalı ucuz gıda ticareti kapitalist ülkelerce kendi emekçi sınıflarının da değerini belirlediği için büyük toprak sahiplerinin aksine sanayi ve ticaret sermayesi ticari serbestleşmeyi istemekte ve desteklemektedir. Dolayısıyla yaşanan süreç tarım ve gıda üzerinden birikim sürecine dönmekte ve her yeni birikim dalgası kurulurken getirilen kurallar, kapitalizmin evrilerek geçirdiği birikim aşamalarına göre tarımı denetleme biçimleri gıda birikim rejimi olarak adlandırılmaktadır.

Gıda birikim rejimlerinin bu çalışma kapsamında önemi ise birikim süreçlerine göre şekillenen uluslararası kuralların veya yeni düzenlerin, ülkeleri uluslararası taahhütler üzerinden yönlendirerek iç hukuki düzenlemelerindeki bağımsızlıklarını

almalarıdır. Burada dikkat çekilmek istenen nokta ülkelerin iç hukuklarında yaptıkları düzenlemeler küresel sistemin dengesini bozmamak üzere ayarlanmaktadır. Küresel sistem ise bahsedildiği üzere bir eşitsiz gelişme biçimi olduğundan karşı tarafında bulunan üzerinden karlılık koşullarını artırarak devam ettirilmektedir. Bir başka deyişle bu süreç küçük üreticilik üzerinden yaratılmaktadır. Küçük üreticilik küçük zanaat olabileceği gibi bu çalışma kapsamında temel zenginlik kaynağı olarak kabul edilen küçük tarım üreticisidir. Dolayısıyla bu noktada küçük üretici hem dünya genelinde hem de ülkelerin iç birikim yollarında öteki tarafa düşmektedir. Türkiye gibi diğer devletler ve hatta, 1876 Act yasasına kadar ABD ve 1991 reformuna kadar AB dahi, zaman zaman küçük üretici lehine politakalar uygulamıştır. Buna karşılık petrol şokları ile beraber başlayan devlet hegemonyasının sarsılıp petro dolarların ülkesiz dolaşma hakkını elde etmesi sonucu şirket hegemonyalarının oluşma sürecinde, işleyiş tamamen değişmiştir. Sermaye tıpkı İngiliz sanayi devrimi gibi küçük köylülüğü küresel ölçekte çitlemeye ve ‘mülksüzleştirerek’ biriktirmeye başlamıştır.

Bu noktada küçük köylülüğün seçilmesi, bu kitlenin tarihsel bir kategori olarak devletlerin oluşum süreçleri ile beraber var olmasından kaynaklanmaktadır. İlk örgütlü yapının belirlemeye başladığı andan itibaren dünya genelinde en kalabalık ve en örgütsüz kitleyi oluşturan bu grup ‘metalaştırılmaları doğalarına aykırı’ olan emek-toprak ve paradan ilk ikisine sahiptirler ve bunları ellerinden almalarına engel tek güç, temel değer kaynakları olan emeklerini sömürerek direnmeleridir. Bu ayrıntı ise sermayenin sınırsız artı değer elde etme arzusunu karşılamaktadır. Köle emeğinden daha ucuz ve daha verimli olan artık elde edilmesinin önündeki engel ise ulus devlet ve egemenlik alanlarıdır. Dolayısıyla sermayenin örgütlenmesi için en elverişli yapı olarak önceki örgütlenme biçimlerinin dönüştürüldüğü ulus devlet bu kez sermayenin sürtünmesiz ilerleyebilmesi ve coğrafi yayılımını sağlayabilmesi için aşındırılmak istenmektedir. Yayılma alanı olarak önce en yüksek kar elde ettiği yüksek katma değerli üretimlere yönelmekte buna

karşın aşırı üretim getirdiği tıkanmalar karşısında önce tüm dünyanın zorunlu tüketim malı olan gıdaya ve oradan da finans sermaye üzerinden spekülasyona yönelmektedir.

Kısaca tarım ve gıda sermaye için hem yüksek kar alanı, hem tıkanmayacak pazar hem de spekülasyon aracı olmaktadır. Yani 'sistemik birikim dalgalarının' başlama ve bitiş dönemleri gıda üzerinden sürekli genişleyen bir daire olmaktadır. Bu noktadan bakıldığında sermayenin bu alanda tahakküm kurması kendi içinde oldukça tutarlıdır. Dolayısıyla dönemin karlılık koşullarına göre üretim örgütlenmektedir. Örneğin ilk gıda birikim rejiminde ucuz emek gücünün ürettiği temel tarım ürünleri birikimin kaynağı olduğu için küresel küçük köylülük sisteme uygundur. Fakat bu köylü haneleri kendilerini yeniden üretebilecek düzeyde artık elde etmeli, üretimin sürekliliğini sağlamalı ve dolayısıyla topraklarında kalmalıdır. Bu dönemin İngiliz sanayi devrimi sonucu İngiltere'nin pazar arayışları ile başlatılan ticaret liberalizmi ile örtüştüğü farkedilmektedir. İngiltere'nin ünlü tahıl yasaları ile noktalanın Kraliyet toprak aristokrasisi ittifakı, sanayi sermayesinin merkantil dönemine evrilmiş ve İngiliz yayılcılığı başlamıştır. Bu dönemin sömürülen pazarlarından birisi de bu tez çalışmasında inceleme konusu yapılan Türkiye'nin düzenini devraldığı, küçük hane üretiminin toprak ve toplum sisteminin temeli olduğu Osmanlı İmparatorluğu'dur. Yeni kurulan Cumhuriyet birinci gıda birikim rejiminin sonlanma dönemine denk gelmiştir. 1929 buhranına kadar Osmanlı'dan devralınan yapı üzerinde giden yeni devlet de tarımsal artık üzerinden birikime yönelmekte ve bu kapsamda hem ekonomik hem siyasi güç olan küçük köylülük ile ittifakı bozmamaktadır. Fakat aşarın kaldırılıp para ekonomisine geçilmesi ve Medeni Kanun ve sürecin devamında gelen toprak kanunları aşiretler hariç büyük toprak sahipleri ile yakınlaşma çabaları olarak değerlendirilmektedir. Buna karşın buhran sonrası çoğunluğunu küçük üreticiler tarafından üretilen buğday alımlarına başlanması ve olumsuz seyreden dış ticaret hadlerinden bu üreticileri koruma çabaları

Osmanlı'dan gelen kültür nedeniyle küçük üreticilerin desteklendiği görüşünü daha baskın kılarak yoruma açık bırakmaktadır.

İkinci birikim rejiminde savaş teknolojisinin kimya ve biyoloji alanları ile birleşerek giriş yapacakları tarım bu kez devletlerin pazar olmasını gerektirmektedir. Bu birikim sürecinde bir yandan tarımsal teknolojik girdilerin diğer yandan bu teknolojilerle üretilmiş tarım ürünlerin devletler tarafından ithal edilerek hegemon sermayenin karlılığının devam ettirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla devletler borçlandırılarak, 1800'lerin sonlarında yaşandığı gibi, faiz gelirleri kapitalistleşmiş ülkeler tarafından hem olağan gelir kaynağı olarak kabul edilmekte hem de kapitalistleşemeyen ülkeler gıda bağımsızlıklarını kaybederek daimi tarım ve gıda ürünleri alıcısı olmaktadır. Böylelikle gıda fiyatlarında yaşanan herhangi düzeydeki yükselişe boyun eğip daha çok borçlanma ve örtük kolonileşme yoluna girmektedirler. Bu sistemin işleyebilmesi için ise küçük köylülüğün üretmemesi ya da üretimi kısması gerekmektedir. Bu ise tasfiye süreci anlamına endüstriyel ve mekanikleşen tarım ile işgücü fazlalarının ya da en dayanıksızların kırdan sürülmesini ifade etmektedir.

Altın çağın 'sosyal devlet' etkilerinin devam ettiği yıllarda bu çitlenme sürecini görece daha kolay atlatan kır yoksulları neoliberalizmle kurulacak üçüncü gıda rejimindeki dışlanmışlara göre görece daha şanslı sayılacaklardır. Bu birikim sürecinde ulus devletlerin güçlerinin aşındırılması süreci çerçevesinde kapitalizmin karlılık krizini aşma çerçevesinde ele alınarak siyasi yönden yönetim ve anayasal iktisat ile ekonomik yönden ise kamu müdahaleciliğin azaltılması ile liberal sıkıştırmaya maruz tutulmuşlardır. Devletler kurala bağlanmış, dış borçlar tahsisli verilmeye başlanmış ve sermayeye alan açılması istenmiştir.

Tarım ve gıda bu dönemde sadece endüstriyel girdilerin satılarak ucuz çıktılarının alındığı bir pazar olmanın ötesine geçerek endüstriyel üretimin alanı haline gelmiştir.

1980 sonrası özelleştirilen KİT'ler üzerinden hem kendilerine yer bulan hem de küçük üreticilerin ortağı olan bu kurumları çekerek küçük üreticileri çifte sömürmeye başlayan tarım şirketleri kapitalizmin en ilginç gıda krizinin yaşandığı 2008 yılı öncesi ve sonrası farklı stratejiler uygulamıştır. Bu tarihe kadar küresel ve bölgesel anlaşmalar üzerinden tohum, fikri mülkiyet, toprak satın alma hakları gibi akıl almaz serbestiler elde eden şirketler ilk rejim dönemine dönerek tüm dünyayı devasa plantasyonlara dönüştürmeye girişmişler, küresel gıda üretimini tohumdan pazarlamaya kadar denetimlerine almışlardır. Küçük köylülük ise bu süreçte tarihin en şiddetli yoksulluğunu yaşamakta ve kategori değiştirmektedir.

Kırlarda zaten küçük üretici ya da topraksız tarım işçisi durumunda bulunanların bir kısmı şehirlere göçmekte fakat kendilerine yer bulamayıp kent açları arasına katılarak sosyal yardımlar ile hayatlarını idame ettirmektedirler. Bir kısmı ise kırdaki kalıp tarım işçiliği yanında kayıt dışı vasıfsız tarım dışı işlerle uğraşarak 'köy ayaklı proleter' olmaktadır. Türkiye için bu durum daha yaygın görülmeye başlamıştır. Fakat endüstriyel tarımı yapamadıkları ve geleneksel yöntemlerle de üretmeleri iç hukuki düzenlemelerle yasaklandığı için yine açlardır. Gıda üretiminde ithalata bağlanan devletler ise en küçük gıda fiyat oynamaları karşısında ya dış alımlarını azaltmakta ya da fiyat artışlarını doğrudan üreticiye yansıtmaktadırlar. Bu durum doğaldır ki bütçelerinden en çok beslenmeye pay ayıran yoksulları etkilemektedir.

Gıda krizi sonrası şirket birikim rejiminde ise süpermarket zincirlerinin egemenliği görülmeye başlanmaktadır. Bu dönemde üretimi örgütlemeye başlayan süpermarket zincirleri küresel dağıtım ağları üzerinden egemenlik kurmanın ötesine geçerek üretimi sözleşmeli üreticilik üzerinden örgütlemekte, reyonlarında kendi ürünlerine yer vererek ve reklamını yaparak tüketim kültürünü değiştirmektedirler. Böylece küresel çok uluslu şirketlerle rekabete girerek adeta çok uluslu şirketleri girdi üzerinde tekelleşmeye itmektadırlar. Bu dönüşümün tarıma yansması organik gıda, çevre

dostu gıda, yoğun proteinli süt gibi ürün bileşenine nano teknoloji uygulanması ileri teknikli patentli ürünler olmaktadır. reticilerde ise kk üreticilik kategori olarak korunmakta fakat ‘mülksüzleştirmeden birikim’ biçimine brndrlmektedir.

Tüm bu anlatılan tarihsel süreç her aşamasında küresel düzeyde yoksulluğu pekiştirmekte ve hatta son rejim döneminde daha önce savaş dönemlerinde dahi olmadığı seviyelere çıkmaktadır. zm olarak ise yine bu süreci yaratan uluslararası kurumlar devreye girerek açlığı küresel mal kapsamında algılatıp gıda yardımlarına koyulmakta, yardım adı altında şirketlerin rettirmedikleri bölgelere gönderdikleri kendi üretim fazlalarının faturalarını alım gücü olmayan devletlere dettiremedikleri için tüm dünyayı aidat adı altında haraca bağlamakta ve aklımızla dalga geçmektedirler.

Bu alışma kapsamında temel olarak yaşanan yoksullaşma ve açlık olgusu Türkiye üzerinden ele alınmak istenmiştir. Bu çerçevede yaşanan tarihsel süreç oldukça detaylı ve uzun bir metin olarak yazılmıştır. Çalışmanın ana konusundan kimi zaman uzaklaşılıyor izlenimi oluşmakla birlikte kırdaki yoksullaşma sürecinin şehirlerde noktalandığı, yaşanan işsizlik sürecinin ise kent yoksulları adı altında 18. Yüzyıl İngiliz yoksul yasalarının konusu gibi bir ‘alar’ kitlesi yarattığıdır.

Çalışmanın ampirik uygulamasına temel oluşturmak maksadıyla gıda rejimleri ve bu rejimlere göre Türkiye’nin tarım politikalarındaki değişimler ele alınmıştır. Çalışmada dikkat çekilmek istenen nokta, öncelikle olarak iki dünya savaşını da kapsayan yaklaşık yarım yüzyıllık dönemde yeni hegemonyanın kurulamaması sonucu devletlerin görece kontrolsüz kalarak daha bağımsız politikalar izlemelerinin Türkiye’de de etkisini göstermiş olmasıdır. Türkiye ilk dünya savaşına kadar olan dönem ile ikinci dünya savaşı sonrası dönemde uluslararası gelişmelerden doğrudan etkilenmiş ve tarım politikalarını bu doğrultuda yönlendirmiştir. Kk köylülük asında savaş döneminin takiben gelen 1950-1960, 1980 ve 2000 sonrası yaşanan kırılma süreçleri hukuki zor biçimlerinin

yoğunlaştığı ve küçük köylülük açısından giderek olumsuzlaşan koşulları getiren dönemler olmuştur. Hukuki zorun devleti şekillendirmesine bağlı olarak tarım politikaları üzerinden köylülüğü dönüştürmesi ile sırasıyla yerli büyük toprak sahipleri, yerli sanayi sermayesi ve küresel çok uluslu şirketleri sürecin nihai kazananları olmuştur.

İkinci olarak gıda birikim rejimleri aynı zamanda ‘sistemik birikim süreçleri’ ile de örtüşmektedir. Çünkü sermayenin her coğrafi değişimi aynı zamanda küresel hegemonyanın sahibinin de değişimi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ilk sistemik birikim dalgasının kapsandığı 1870-1914/30 arası ‘Güneş Batmayan İmparatorluğun’ hegemonik sürecini ve ilk gıda birikim rejimini, 1950 sonrası kurulan birikim dalgası ise ‘Sermaye İmparatorluğu’ ABD’nin hegemonik sürecini ve ikinci gıda birikim sürecini ifade etmektedir. 1970’lerde ‘altın çağın’ bitişi ile başlamakla birlikte, soğuk savaşın bitimi ve yoğun krizlerin yaşandığı 1990-2000 arası ise çoğu sanayileşmiş ülke merkezli küresel şirketlerin hegemonyasını temsil etmekte olup üçüncü gıda birikim rejimi ile örtüştürülmektedir.

Üçüncü olarak Dünya ve Türkiye 1970’lerdeki petrol şokları ile başlayan liberalleşme döneminin krizler ile devam ederek yeniden yapılanma dönemi ucuz emek üzerinden kaynak aktarımına başvurmuştur. Kapitalistleşmesini tamamlayamamış ülkeler için ucuz emek ile kastedilen hem tarım ürünlerini ucuza üreten küçük köylü üretici hem de kırdan göçen ve vasıfsız işlerde istihdam edilen küçük köylü üretici kastedilmektedir. Kısaca küçük köylü kırdan kendini yeniden üretim koşullarını kaybedince şehirlere gelerek yeniden üretim koşulları aramakta ve kırdan daha ağır bir yoksulluk kısıncasına girerek kent yoksulları arasına katılmaktadır.

Üçüncü olarak, sermayenin küresel düzenlemeleri DTÖ, DB, IMF, ikili ticaret anlaşmaları, NAFTA ve AB bağlantılı Gümrük Birliği üzerinden gerçekleşmektedir. Türkiye bu etkiye özellikle DTÖ, DB, IMF ve AB aracılığı ile maruz kalmakta ve iç

hukuki düzenlemeler ile ekonomik ve toplumsal yapısını değiştirmektedir. Bu durumun Türkiye için örnekleri Avrupa Birliği üyeliği çerçevesinde sağlanması gereken Ortak Tarım Politikası kısıtları ve DTÖ çerçevesinde uyulması gereken Tarım Anlaşması ve takibinde gelen hukuki metinlerdir.

1990'larla başlayan sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi sürecinin finans kapitalin toprak gibi gayrimenkullere yoğunlaşması, petrol fiyatları artışları bahane edilerek agro yakıt üretimi yatırımlarına yönelinmesi, tarım ve maden borsalarında spekülasyonlara girişilmesi sonucu tarım ürünlerindeki fiyat-maliyet bağlarının kopması, 2008 küresel krizinin gıda krizi ile noktalanmasının ve gıda krizini şiddetlendirerek açlıkla gelen küresel tepkileri tırmandırmasının örneğidir. 1999 ile başlayan tam teslimiyet sürecinde ise tarım politikalarını küresel tarım politikalarının pilot uygulama merkezi olarak tarımı ve kalabalık küçük üretici kitlesini dünya tarım üretim ve ticaretini yönlendiren küresel tarım şirketlerinin denetim ve kontrolüne bırakmıştır.

Devletlerin gıda ve toprak üzerindeki egemenliklerini kaybedişlerinin bu biçimi girdi üzerinden bağlanmanın getirdiği döviz kurlarına hassasiyet ile üretmemeye ve tüketememeye neden olmaktadır. Endüstriyel tarımın emek gücü üzerinden tasarrufu bir grup küçük üreticinin kırdan göçlerini zorunluluk haline getirip gelir ve iş imkânlarına ulaşamamaları sonucu marjinalleşmeleri ve sosyal eşitsizliği daha da artırmalarına neden olmaktadır. Diğer grup küçük üretici ise kırdaki kalıp tarım işçiliği/ortakçılık gibi eski ağalık benzeri ilişkilerini yaşamaya ya da 'köy ayaklı proleter' olmaya mecbur kalmıştır. Tarımsal emeğin ileri ve geri bağlantılar üzerinden böylesi sıkıştırılması ise hem kırdaki hem şehirde gıdaya ulaşamama sonucu açlık ve isyanları ortaya çıkarmaktadır. Mono-kültür tarım ürünlerinin petrol fiyatları bahanesi ile küresel şirketlerce biyo-yakıt olarak tüketilmesi küresel tarım şirketlerinin karlarını artırırken finans sermayesinin yanına süpermarket dağıtım zincirleri ile kurulan ittifak da eklenmektedir.

Gelinen noktada küçük üreticilerin yaşadığı baskılar karşısında üretimden kopma ile sonuçlanan toplumsal dönüşümü, dış şoklara açık hale getirilen tarım, uygulanan politikalarla birlikte yoksulluğu daha da derinleştirerek kent yoksullarını ve işsizleri açlıkla karşı karşıya bırakan kamu politikalarının sorgulanması gerekmektedir.

Tüm bu gerekçelerden hareket ederek çalışmanın üçüncü bölümünde kasamli veri seti kullanan bir SHM platformu oluşturulmuştur. Söz konusu platform için ilk aşamada TÜİK tarafından en son yayınlanan 2012 Yılı Girdi Çıktı Tablosu esas alınarak hazırlanan 2014 Yılı Makro SHM dengesi elde edilmiştir. 2014 yılının diğer yıllara kıyasla hem dünyada hem de Türkiye’de daha istikrarlı bir yıl olması nedeni ile 2012 yılı girdi çıktı tablosundaki değerler 2014 yılı için güncellenmiştir. Katsayılar korumak koşulu ile güncellenen değerlerin günümüz ekonomisini temsil edebilme gücüne sahip olduğu varsayılmıştır. Güncellemeleri yaparken 2015 veya 2016 yıllarının tercih edilmemesinin nedeni söz konusu yıllarda ekonominin durgun bir seyir izlemesi ve 2012 yılından uzaklaştıkça katsayıların değişme olasılığının artmasıdır. Buna ek olarak 2012 yılı girdi çıktı tablosu 1998 ve 2002 tablolarına kıyasla hizmet sektörü ayrıştırmasına daha fazla önem veren birincil tarım ürünleri ve işgücü ayrıştırmalarında ise yeterli bilgiyi sağlamayan bir tablo olarak karşımıza çıkmıştır. Bu nedenle Mikro SHM ayrıştırmaları yapılırken birincil tarım ürünleri için 1998 tablosundaki oranlardan, işgücü ayrıştırmalarında ise 2002 tablosundaki çalışanlara yapılan ödemeler hesabındaki oranlardan yararlanılmıştır. Sonuç olarak çalışmada ortaya çıkan veri kısıtlarına rağmen elde edilen Mikro SHM dengesinin Fiyat Çarpan Modeli için uygun bir platform sunduğu düşünülmektedir.

Mikro SHM ayrıştırmaları yapılırken 2012 tablosunda olmayan birincil tarım ürünleri (buğday, mısır, ayçiçeği, şekerpancarı ve hayvancılık) ayrıştırması ile 5 alt sektör elde edilmiştir. Buna ek olarak imalat sanayi içinden gıda sektörü ayrıştırılarak yeni bir sektör eklenmiştir. Son olarak 2012 tablosundaki toplamda 64 sektör olarak gözükten

sektörler toplulaştırılarak yeni eklenenlerle birlikte 10 sektöre düşürülmüştür. Yapılan bu düzenlemelerle birlikte dünya gıda fiyatlarındaki oynaklığın birincil tarım ürünlerinde ve gıda sektöründe yaratacağı etkileri takip etmek kolaylaşmıştır. Bunların dışında arazi ödemeleri dört alt gruba ayrılarak üreticilerin fiyat şokları karşısında arazi ölçeklerine göre farklı etkilere maruz kalabileceği varsayımı uygulamaya yansıtılmıştır. İşgücü ödemeleri 3 farklı ayrıştırma kapsamında değerlendirilerek işgücünün vasıflarına göre dışsal şoklardan etkilenme dereceleri dikkate alınmaya çalışılmıştır. Son olarak hanehalkları açlık sınırı ve iş arama sürelerine göre iki, açlık sınırı üstünde ve iş aramayan olarak toplamda dört farklı alt gruba ayrıştırılmıştır. Böylece çalışmamızın önemli çıkarımlarını oluşturan hanehalkı tanımı ile açlık sınırı altındaki hanehalklarının fiyat şoklarından daha fazla etkilendiği düşüncesi uygulama da test edilebilmiştir.

İkinci aşamada ise Fiyat Çarpan Modeli oluşturulmuştur. 2014 yılı nominal değerlerini temsil eden Mikro SHM platformunda çözülen bu model, miktarları sabit kabul ederek fiyat etkilerini temsili olarak hesaplayabilmektedir. Oluşturulan platform üzerinden Leontief Ters Matrisi ile çarpan katsayıları elde edilerek dışsal hesaplardan gelen bir fiyat şokunun, nihai mallar, ara mallar, işgücü, arazi, ve hanehalkları üzerinde yaratabileceği etkileri bütüncül bir yapı içinde analiz etmek mümkün olmuştur.

Çalışmada kullanılan SHM veri seti dışsal şoklara maruz kalan hanehalklarının, üretim faktörlerinden elde ettikleri gelir ve birincil tarım ürün fiyatları ile gıda fiyat dalgalanmalarından kaynaklanan olumsuz etkilere karşı korumasız olduğu varsayımını desteklemektedir. Bu çalışmanın ampirik uygulaması için hazırlanan SHM platformu iki açıdan önemli görülmektedir. Birincisi, üçüncü gıda rejimi ile birlikte ortaya çıkan liberal dış ticaret ve görece daha az korunan tarım sektörünün dışsal fiyat şokları karşısında hangi kanallardan etkilendiğini takip edebilmeyi sağlamaktadır. Kısmi denge analizlerine kıyasla genel denge yapısı içerisinde çözümleme yapmaya imkan sağlayan SHM veri seti makro ve mikro ekonomik etkileri eşanlı olarak sunmaktadır. Buna ek olarak dışsal

şoklarla ortaya çıkan etkilerin yoksul kesimler üzerindeki etkilerinin tespit edilebilmesi de mümkün olabilmektedir. İkincisi ise gıda rejimleri boyunca değişen kamu politikalarının ve özellikle üçüncü gıda rejiminde daha belirgin hale gelen devletin değişen rolünün SHM yapısı içerisinde görülebilmesi ampirik uygulamadaki SHM'nin bir başka önemli katkısı olarak görülmektedir.

Ampirik uygulamada aynı zamanda dünya tarım ve gıda fiyatlarındaki oynaklıkların Türkiye'deki birincil tarım ürünleri ve TÜFE içinde yer alan gıda ve alkolsüz içecekler endeksi ilişkisi tespit edilmiştir. Dünya gıda fiyatlarındaki artış 2006-2008 dönemi ile 2010 yılında gerçekleşirken 2012 yılından itibaren sürekli bir düşüş olduğu görülmektedir. Özellikle 2012 yılından itibaren dünya tarım ürün fiyatları düştükçe Türkiye'de de buğday, mısır, ayçiçeği ve büyük baş hayvan fiyatlarının ABD doları cinsinden azaldığı görülmüştür. Söz konusu ürünlerin fiyatlarındaki düşüş tarım üreticilerinin sürekli olarak yoksullaşmasına neden olduğu buna bağlı olarak ara girdi, işgücü ve arazi taleplerinde ise ciddi bir azalış olmadığı tespit edilmiştir. Bir başka deyişle Türkiye'de söz konusu ürünlerin fiyatları dünya fiyatlarındaki düşüşe paralel bir seyir izlerken bunları üreten üreticilerin girdi kullanımında bir azalma olmaması üreticilerin ciddi gelir kaybına uğramasına neden olmaktadır. Buna ek olarak düşen tarım ürün fiyatlarının tüketicilerin lehine bir durum yaratmadığı da kapalı döngü etkisi ile tespit edilmiştir. Sonuç olarak üreticiler kaybederken tüketiciler de yeterince yararlanmadığı görülmüştür.

Bu sonucun en açık göstergesi gıda fiyat endeksinde ortaya çıkan artışın gıda üreticilerine düşük oranda katkı sağlamasına rağmen hanehalklarına önemli ölçüde yük getirdiğini anlatan Senaryo 2'de açıklanmıştır. Gıda fiyat endeksi yaklaşık yüzde 8 arttığında açlık sınırında gelir elde eden hanehalklarının yıllık gıda harcamaları 288 TL ek yük ile karşılaşırken bu harcama artışın 1/3'ü gıda üreticilerine yansımaktadır. Buradaki temel sorun gıda fiyat artışına maruz kalan hanehalkları daha yüksek bedel

ödemesine rağmen gıda üreticileri bundan istifade edememektedir. Türkiye’de gıda sektöründe aracılık ve perakende hizmeti yapan firma sayılarının sınırlı olması nedeniyle oluşan eksik rekabet koşulları hanehalkının ödediği bedelin üreticiye ulaşmasına engel olduğu söylenebilir. Dolayısıyla hem bitkisel ürün ve hayvancılık üretimi yapan hem de işlenmiş gıda üretimi yapan firmalar dünya fiyatlarındaki değişime karşı kendini koruyamazken ortaya çıkan ürünleri pazarlayan firmalar fiyat şoklarını hanehalklarına yansıtarak karlarını koruyabildiği iddiası kanımızca daha akla yatkın gözükmemektedir. Bu ise bir taraftan üreticileri yoksullaştırırken diğer taraftan açlık sınırı altında geliri olan hanehalklarının yaşamlarını tehdit etmektedir.

Tarım ve gıda piyasalarına kamu müdahalelerinin olmadığı veya azaltıldığı bir durumda piyasa mekanizması üreticilerin ve tüketicilerin aleyhine işlerken aracılar denilen kesimin lehine çalışmaktadır. Böyle bir ortamda devletin liberal politikaları ısrarla takip etmesi gelir dağılımını ciddi ölçüde bozabilme potansiyeline sahip gözükmemektedir. Türkiye’de tarım üreticilerini desteklemek amacıyla çeşitli ürün ve girdi destekleri verilmekle birlikte yeterince yarar sağlamadığı sürekli dillendirilmektedir. Özellikle Senaryo 3’te bahsedildiği gibi girdi desteklerinin çarpan katsayıları oldukça düşük iken nihai ürün katsayıları yüksektir. Kamu desteklerinin girdiler yerine çıktılara göre yeniden düzenlenmesi üreticiler açısından daha yararlı gözükmemektedir. Buna ek olarak sadece üretici desteklemenin yeterli olmadığı hanehalkları içinde riskli grup olan açlık sınırı altında ve iş arayan hanehalklarının da desteklenmesi önemli bir politika seçeneği olarak önerilmektedir.

Bu çalışmada kullanılan detaylı Mikro SHM yapısı ile dünya tarım ve gıda fiyatlarındaki oynaklığın yurtiçi piyasalara, faktör gelirlerine ve hanehalklarına etkisi fiyat çarpan modeli ile alternatif bazı senaryolar kullanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. SHM çarpan modelinde elde edilen katsayıların değerinden daha çok izlediği patikalar politika yapıcılar açısından önemli ipuçları vermektedir. Çalışmada kullanılan SHM

yapısı gıda fiyat şoklarının analizinde yardımcı bir araç olarak kullanılabilirlikle birlikte dünya fiyatlarındaki dalgalanmaların birincil tarım ürünleri ve gıda sektörü üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalara kıyasla daha geniş bir perspektif sunabilmektedir. Gıda fiyat şoklarının küçük üreticiler üzerindeki etkileri ve söz konusu kesimin karşılaştığı problemin işsiz ve açlık sınırı altında yaşayan hanehalklarına etkisinin bir genel denge çerçevesinde sunulması çalışmanın en önemli katkısı olarak görülmektedir. Genel denge çerçevesinde analitik bir araç olan SHM çarpan modelinin, fiyat şoklarının eşanlı etkilerini birlikte sunması ve ortaya çıkan problemlere karşı telafi edici politikaların aynı platform üzerinden tanımlaması kısmi denge analizlerine göre daha fonksiyonel bir araç olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada kullanılan SHM yapısı fiyat şoklarının farklı senaryolarla test edilemesine imkân vermekte ve konuyla ilgili yapılabilecek çalışmalar için de daha geniş bir perspektif sunabilme özelliği ile ilgili literatüre katkı yapabilme potansiyeli taşımaktadır. Herhangi bir fiyat şokunun yarattığı etkinin sadece mal piyasası açısından değil tüm üretim faaliyetleri ve hanehalkı etkilerinin dikkate alınması, kamu kaynaklarının kullanımını özellikle de devletin rolünün ne olması gerektiğine dair politika simülasyonlarının eşanlı bir yapı içinde görülmesi çalışmanın ampirik uygulamasına değer katmaktadır.

KAYNAKÇA

Abbott, P.C., C. Hurt ve W.E. Tyner, (2008), **What's Driving Food Prices?** , Farm Foundation, Issue Report, July.

Akad M.T., (2013), **Türkiye’de Kırsal Kesime Müdahaleler: 1960-1980 Dönemi**, Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası, der. Oral N., NotaBene Yayınları, Ankara.

Akder, H., (2006), **Doha Gelişme Gündemi ve Türkiye**, İktisat Dergisi, Sayı: 477, ss: 15-19

(2008), **Finansal Kriz ve Gıda Ürünleri Fiyatları**, Uluslararası Ekonomik Sorunlar, (www.mfa.gov.tr), Erişim Tarihi: 12.06.2017.

Akın, M.Y., (2001), **Kamulaştırmada Bilirkişilik**, TMMOB, Ziraat Mühendisleri Odası, 2. Baskı, Ankara.

Akşin S. vd., (2008), **Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye Tarihi: 1908-1980**, Cem Yayınevi, İstanbul.

Akşit B. (1967), **Teknolojik Gelişimi Sosyolojik Ölçüt Alan Diyalektik Bir Yaklaşım Açısından Türkiye’de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Giriş**, ODTÜ Öğrenci Birliği Yayınları, Toplum Araştırma Dizisi: 1.

Aktaş E. ve diğerleri, (2010), **Türkiye’de Tarım Sektöründe Kullanılan Mazota Yönelik Vergi ve Destekler**, Tarım Ekonomisi Dergisi, Sayı 16 (1), sf. 19 – 24.

Alkan M.Ö., (1992), **Türkiye İktisat Kongresi – 1923 – İzmir’e Katkı – 2: Kocaeli Livası Namına İzmir İktisat Kongresi’ne Tevdii Edilen Rapor**, A.Ü., SBF Dergisi,
<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/ausbf/article/viewFile/5000054010/500005132>
5

Alp K. (2012), **Doha Kalkınma Gündeminden Doha Kör Düğümüne**, Ekonomik Sorunlar Dergisi, Sayı. 45, sf. 45- 65.

Altieri M., (2008), **Small Farms as a Planetary Ecological Asset: Five Key Reasons Why We Should Support the Revitalization of Small Farms in the Global South**, Food First.

Amin S. (1997), **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, Kaynak Yayınları

Araghi F. (2009), **Accumulation by Displacement: Global Enclosures, Food Crisis, and the Ecological Contradictions of Capitalism**, Review (Fernand Braudel Center), Vol.32, No.1, Political Economic Perspective on the World Crisis, pp. 113-146.

Arighi, G., (2003), **Uzun Yirminci Yüzyıl: Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri**, İmge Kitabevi, Ankara.

Arar.A.A. (2003), **Dünya Ticaret Örgütü 5. Balkanlar Konferansı’nın Düşündürdükleri**, Ulusal Ekonomik Sorunlar Dergisi, Sayı. XI, Dış İşleri Bakanlığı Yayınları (http://www.mfa.gov.tr/dunya-ticaret-orgutu-5_-bakanlar-konferansi_nin-dusundurdukleri.tr.mfa).

Arslan. A. D. (2003); **Bir Köy Sosyolojisi Çalışması: Kavaközü Köyü'nün Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Sorunları**, Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 4, Sayı:1, Haziran.

Aslan, M. (2005), **Turkish Social Accounting Matrix for 1996**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13, 221-245.

Construction of a Financial Social Accounting Matrix for the Turkish Economy with 1996 Data, Anadolu University Journal of Social Sciences, 7(1), 287-306.

Atahan D., Çağatay S. ve Koska O., (2007), **Impact of Agricultural Policy Reform on Regional Rural Poverty in Turkey**, pp: 1-8,
(<https://ecomod.net/sites/default/files/document-conference/ecomod2007-rum/132.pdf>)

Atıcı, C.,(2004), **Türkiye'nin Dış Ticaretinde ve Transfer Politikalarında Değişimin Faktör Bazında Gelir Dağılımı Etkileri: Bir Sosyal Hesaplar Matrisi Denemesi**, TEAE Yayınları, Ankara

Aydın Z., (1980), **Aspects of Rural Underdevelopment in South Eastern Anatolia**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Durkheim University

(1986), **Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler (I)**, 11. Tez, 3.cilt, ss. 126-156.

(2002), **The New Right, Structural Adjustment and Turkish Agriculture: Rural Responses and Survival Strategies**, The European Journal of Development Research, Vol. 14 (2), pp. 183 – 208.

- (2002a), **Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık Köyleri Örneği**, Toplum ve Bilim, Bahar-88, ss. 11-32.
- (2007), **Tarımda Sözleşmeli Üretim Modeli**, Ekonomik Yaklaşım, Cilt 18 (65), ss. 91 – 105.
- (2014), **Tarımda Sözleşmeli Üretim Modeli**, Ekonomik Yaklaşım, Cilt: 18, Sayı: 65, ss. 91-105
- (2016), **Çağdaş Tarım Sorunu ve Yeni Köylülük**, METU Studies in Development, April 1, pp: 43- 63.
- Aysu, (2002), **Sözleşmeli Üreticilik** (<http://bianet.org/bianet/tarim/12837-sozlesmeli-ureticilik-ciftcilik>)
- (2010a), **Hükümet Köyleri Şirketlere ve Ağalara Açıyor**, <http://bianet.org/bianet/bianet/120222-hukümet-koyleri-sirketlere-ve-agalara-aciyor>
- (2010a), (<http://bianet.org/bianet/bianet/121344-uluslararası-ciftci-mucadele-gunu-nde-trabzon-da-miting-var>)
- Avcı K. (2013), **Türkiye’de Yapılmış Olan Tahrir Çalışmaları**,
- Avcıoğlu D., (2001), **Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın. 1. Kitap**, Tekin Yayınevi.
- Babacan A., (1999), **Genel Tarım Politikaları Çerçevesinde Doğrudan Gelir Ödemeleri Sistemi**, DPT Uzmanlık Tezi.

Bahçe S. ve Köse A., (2009), **“Yoksulluk” Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek**”, Praksis, Sayı. 19, sf. 385-419.

(2011), **Fiyatı Toplumsal Olarak Yorumlamak: Türkiye Kapitalizminden Sınıf ve Enflasyon Manzaraları**, içinde Kriz ve Maliye Düşüncesinde Değişim: İzzettin Önder’e Armağan, der. Pınar A., Köse A.H. ve Falay N., SAV (33), sf. 89 – 129.

(2012), **Yoksulluk: Hüzün ve Disiplin**, Mülkiye Dergisi, Sayı. 36 (4), sf. 19-33.

Balta E., (2002), **1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu: Reform mu Karşı Reform mu**, Praksis (5), sf: 277-298.

Banaji J., (2002), **Review Essay: The Metamorphoses of Agrarian Capitalism**, Journal of Agrarian Change, Vol.2, No.1, pp.96-119

Banse, M., P. Nowicki ve H. Van Meijl, (2008), **Why are Current Food Prices So High?**, LEI Wageningen UR, Report 2008-040, June., (<http://edepot.wur.nl/120944>, erişim tarihi, 12.07.2010).

Barkan Ö. L., (1975), **The Price Revolution of the Sixteenth Century: A turning Point of the Economic History in the Near East**, International Journal of Middle East Studies, Vol.6, pp: 3-28.

Başaran K. E., (2008), **Petty Agricultural Production and Contract Farming: A Case in Turkey**, ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- (2017), **Parçalanın Bir Kurgu Olarak Köylülük: Bir Kez Daha Tarımda Küçük Üreticiliğın Sürekliliğı ve Farklılaşması Üzerine**, içinde Mehmet Ecevit'e Armağın, Akademide Yolculuk, der. Özüğurlu A. vd., NotaBene Yayınları, İstanbul.
- Benson, T., N. Minot, J. Pender, M. Robles ve J. Von Braun, (2008), **Global Food Crisis: Monitoring and Assessing Impact to Inform Policy Responses**, IFBRI, Food Policy Report, Washington D.C.
- Berber, F. (2014), **II. Abdülhamid'e Satılan Bir Çiftliğın Hikayesi ve Düşündürdükleri**, H.Ü., Türkiyyat Araştırmaları Enstitüsü, sayı: 20, sf:27-45.
- Bernstein H., (1977), **Notes on Capital and Peasantry**, Review of African Political Economy, Vol. 4, pp. 60-73.
- (1986), **Capitalism and Petty Commodity Production**, Social Analysis, Vol. 20, pp. 11- 28.
- (2009), **Tarımsal Değışimin Sınıfsal Dinamikleri**, çev. Köymen O., Yordam Kitabevi, İstanbul.
- Beşikçi İ., (1969), **Doğuda Değışim ve Yapısal Sorunlar**, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Bilek M.N., (2011), **Köylülük, Toplumsal Değışme ve Piyasa İlişkilerinde Farklılaşma Olgusu: Gaziantep'te İki Köy Örneğı**, Sosyoloji Dergisi, Sayı. 25, sf. 81-102.
- Birtek F ve Keyder Ç, (1991), **Türkiye'de Devlet ve Tarım İlişkileri: 1923-1950**, Çev. Nur İmer, Birikim Dergisi, Sayı: 22, sf: 31-40.

(2004), **Globalization, Transnational Corporations, The State And Democracy**, International Journal of Sociology of Agriculture and Food, pg: 37-48.

Boran B.S., (1945), **Toplumsal Yapı araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Boratav, K., (1969), **Gelir Dağılımı: Kapitalist Sistemde, Sosyalist Sistemde, Türkiye’de**, Gerçek 100 Soru Dizisi.

(1972), **Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri**, (http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/27/4/11_Korkut_BORATAV.pdf)

(1998), **Türkiye KİT Sisteminin İktisadi Değerlendirmesi Araştırma Raporu**, Kepenek ve diğerleri ile birlikte, KİGEM ve Friedrich Ebert Vakfı.

(2003), **Cancun’daki Tıkanma Üzerine Çeşitlemeler**, Tarım ve Mühendislik, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Sayı:68, ss:6-11.

(2004); **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, İmge Kitabevi

(2008), **Türkiye İktisat Tarihi: 1908- 2007**, İmge Kitabevi

(2009), **Toplumsal Sınıflar Üzerine**, Mülkiye Dergisi, Cilt: XXXIII, Sayı: 264, ss. 9-21.

(2010), **Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye**, Yordam Yayınları, İstanbul.

(2013a), **Birikim Biçimleri ve Tarım**, Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politığı, der. Oral N., NotaBene Yayınları, Ankara.

(2013b), **Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi**, Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası, der. Oral N., NotaBene Yayınları, Ankara.

(2013c), **Son 15 Yılın Bölüşüm Göstergeleri**, Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası, der. Oral N., NotaBene Yayınları, Ankara.

(2015), **Dünya’dan, Türkiye’ye ve İktisattan Siyasete**, Yordam Yayınları

Brenner R., (2001), **The Low Countries in the Transition to Capitalism**, Journal of Agrarian Change, Vol.1, No.2, pp.169-241

Brooks, J. ve Tanyeri, A. (1999), **Agricultural Policy Reform in Turkey: A Social Accounting Matrix Perspective**, TEAE Yayınları, Ankara.

BSB, (2015), **AKP’li Yıllarda emeğin Durumu**, ed. Boratav K., Şenses F. ve Türel O., Yordam Yayınevi.

Budak E., (1991), **Tarımsal Üretim ve Sosyal Sınıflar**, Diyalektik Kitap Dizisi-1, İstanbul.

Burch D. and Lawrence G., (2005), **Supermarket Own Brands, Supply Chains and the Transformation of the Agri-food System**, International Journal of Sociology of Agriculture and Food, Vol.13, No.1.

(2007), **Supermarket Own Brands, New Foods and Reconfiguration of Agri-food Supply Chain**, in Burch D. and Lawrence G. (ed.), Supermarkets and Agri-Food Supply Chains: Transformations in the Production and Consumption of Foods, pp. 100-128, Cheltenham, UK.

(2009), **Towards a Third Food Regime: Behind the Transformation**, Agriculture and Human Values, Vol. 26.

Büke A., (2017), **Kır Sosyolojisinden Tarım Gıda Sosyolojisine: Her Şey Değişti ve Hiçbir Şey Değişmedi! Prof. Dr. Mehmet Ecevit'in Katkılarına Dair Kısa Bir Not, Küçük Üreticiliğin Sürekliliği ve Farklılaşması Üzerine**, içinde Mehmet Ecevit'e Armağan, Akademide Yolculuk, der. Özüğurlu A. vd., NotaBene Yayınları, İstanbul

Campbell H. (2009), **The Challenge of Corporate Environmentalism: Social Legitimacy, Ecological Feedback and the 'Food From Somewhere Regime**, Agriculture and Human Values.

Cezar Y., (1986), **Osmanlı Maliyesinde Değişim ve Bunalım Dönemi**, Alan Yayıncılık, İstanbul.

CFC, (2011), **Thirty-seventh Session: Final Report**, Rome
(<http://www.fao.org/docrep/meeting/024/mc494e.pdf>)

Chayanov A.V., (1924), **On the Theory of Non-Capitalist Economic Systems**

Chayanov A.V., (1966), **The Theory of Peasant Economy**, ed. Thorner D., Kerblay B., Smith R.E.F, American Economic Association, Homewood, Illinois.

Clapp J., (2013), **Food Sovereignty: A Critical Dialogue**, International Conference Yale University, Conference Paper 5,
(http://www.yale.edu/agrarianstudies/foodsovereignty/pprs/5_Clapp_2013.pdf)

Clapp J. and Helleiner E., (2012a), **Troubled Futures? The Global Food Crisis and the Politics of Agricultural Derivatives Regulation**, Review of International Political Economy, Vol. 19 (2), pp. 181-207.

Clapp J. and Helleiner E., (2012b), **International Political Economy and the Environment: Back to the Basics?**, International Affairs, Vol. 88, pp. 483-501.

Cin H. (1978), **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Kültür Bakanlığı Yayınları: 295, Araştırma ve İnceleme Eserleri: 3.

Cin H. (1987), **Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşmesi**, Selçuk Üniversitesi Yayınları: 27.

Committee on World Food Security, (2017), **Making a Difference in Food Security and Nutrition**, Rome. (<http://www.fao.org/3/a-mv030e.pdf>).

The Common Agricultural Policy Report, (2011), Special Eurobarometer 368. (https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_6_raporlar/1_4_eurobarometers/eurobarometer_report_the_common_agricultural_policy_2011.pdf).

Common Agriculture Policy Towards 2020: Assessment of Alternative Policy

Options, (2011a), Commission Staff Working Paper.

(https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_6_raporlar/1_3_diger_agriculture_and_fisheries/impact_assessment_cap_towards2020.pdf).

Conceição, P, ve R.U. Mendoza, (2010), **Anatomy of The Global Food Crisis**, Third World Quarterly, Vol 30, No.6, pp: 1159-1182.

Cooke, B., ve M. Robles, (2009), **Recent Food Price Movements**, IFPRI Discussion Paper, No: 942.

Crow B., (1999), **Moving the Lever: A New Food Aid Imperialism**, ed. Bernstein H., Crow B., etc, "The Food: Profits versus People", Earthscan Publications London.

Cüceoğlu, İ., **Güzelleme Şiiri**.

Çağatay, S., C. Taşdoğan ve A. Şahinöz (2010), **2001-2008 Yıllarında Türkiye’de Uygulanan Alternatif Tarım Politikalarının Gelir Çarpan Analizi ve Politika Önerileri**, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi, 19: 161-182.

Çağatay, S., C. Taşdoğan ve R. Öziş, (2014), **Türkiye’de Yakıt Tüketiminde Bio-Dizel Kullanım Hedeflerinin Etki Analizi**, Ekonomik Yaklaşım, 24 (87): 37-68.

Çağatay S. ve Mert M., (2016), **Yapısal Sorunlar Perspektifinden Gıda Enflasyonu**, TUSİAD, Yayın No: TUSİAD-T/2016,09-578.

Çağlar Y. (1990); **Köy, Köylülük ve Türkiye’de Köy Kalkınması**, TZD Yayınları, Ankara.

Çakmak E., Kasnakoğlu H., Akder H. (1999), **Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye**, TUSİAD, Yayın No: 99-12/275.

Çaşkurlu S., (2013), **Küresel Gıda Krizi: Gıda Rejimi, Küresel Sermaye ve Gelişmekte Olan Ülkeler**, Ekonomik Yaklaşım, Cilt: 23, Özel Sayı, ssç 161-194.

Çufalı M., (2012), **Türk Parlamento Tarihi VIII. Dönem (1946-1950)**, II. Cilt: Denetim Faaliyetleri ve Dış İlişkiler, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 146, (www.tbmm.gov.tr/yayinlar/mustafa_cufali/cilt2.pdf), (www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tbmm_internet.arama?q=neumark%20raporu, (www.maden.org.tr/resimler/ekler/4cdde86a4560c17_ek.pdf?tipi=23&turu=X&sube=0)

Dauvergne P., (2008), “The Shadows of Consumption”, Cambridge, MIT Press, Cambridge.

Decaluwe, B., A. Patry, L. Savard ve E. Thorbecke, (1999), “Poverty Analysis Within A General Equilibrium Framework”, Working Paper, CREFA

Defourny, J. ve E. Thorbecke (1984), **Structural Path Analysis and Multiplier Decomposition within a Social Accounting Matrix**, Economic Journal, 94: 111-136.

Değirmenci E., (2014), **Türkiye’de Tarımsal Dönüşüm ve Yeniden Metalaşma**, A.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

(2017), **Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma**, Praksis, Sayı. 43, sf. 765-784.

Delgado C., et al. (1999), **Livestock to 2020. The Next Food Revolution**, IFPRI, Washington D.C..

De Santis R.A. ve G.Özhan, (1997), **Social Accounting Matrix for Turkey 1990**, Economic System Research , 9:3.

Devarajan, S., G. D. Lewis, ve S. Robinson. (1994), **Getting the Model Right: The General Equilibrium Approach to Adjustment Policy**, Draft Manuscript. Washington, D.C.: World Bank.

Dikmen A. A. (2000), **Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi**, Toplum ve Bilim, Güz: 86, sf: 281- 302

Divitçioğlu S.,(2015), **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, Alfa Yayınları

Dixon J., (2009), **From the Imperial to the Empty Calorie: How Nutrition Relations Underpin Food Regime Transitions**, Agriculture and Human Values, Vol. 26.

Doğan S., (2006); **Tarım – Gıda Sisteminin Küreselleşmesi ve Çok Uluslu Şirketlerin Artan Önemi**, İktisat dergisi, sf: 42 – 55.

Dölekoğlu C. (2003), **Dünya Ticaret Örgütü İleri Tarım Müzakereleri ve Türkiye**, T.E.A.E., Bakış, Sayı: 3, Nüsha:4 (www.aeri.org.tr).

DPT, (2004), **Başlıca Ekonomik Göstergeler**, Ekonomik Araştırmalar ve Değerlendirme Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.

Duran B., (1991), **Türkiye Tarım Tarihi (1870-1914): Uygulanan Tarım Politikaları ve Tarımdaki Gelişmeler**, Kırkambar Yayın, No.1, Malatya.

Ecevit, M. (1994), **Tarımda Kadının Toplumsal Konumu: Bazı Kavramsal İlişkiler**, Amme İdaresi Dergisi, Cilt: 27, Sayı: 2, sf: 89- 107.

(1994-1995a), **Agricultural Wage Work and Wage Labourer in Turkey**, Turkish Public Administration Annual, Vol. 20-21.

(2006), **Ulusötesileşme ve Küçük Köylülüğün Yaşam ve Direnme Koşulları**, içinde Küreselleşmeye Güneyden Tepkiler, ed. Gürkan C., Taştan Ö., Türel O., Dipnot Yayınevi.

Ecevit M. vd., (2009), **Köy sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından Tarım, Gıda, Köylülük İlişkilerine Yönelik Bazı Değerlendirmeler**, içinde Küresel Kapitalizm Kıskaçında Tarım, Gıda ve Köylülük, Cilt 33, Sayı 262

Eldem V., (1994), **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Engels, F., (1990), **Fransa'da ve Almanya'da Köylü Sorunu**, (www.kurtuluscephesi.com/marks/fralkoylu.html)

Eraktan G. vd. (2005), **Türk Tarımında Doğrudan Gelir Desteği Uygulamasının Sonuçları Üzerine Bir Araştırma**, İTO Yayınları, İstanbul.

Erdoğan, E. (2011), **Multiregional Social Accounting Matrix and Multiplier Analysis: An Application for Turkish Economy**, Unpublished Master Thesis, Metu, Department of Economics.

Erdost M.İ., (1984), **Tarımsal Geriliğin Kaynakları ve Toplumsal Sonuçları**, İktisat Dergisi, Sayı: 262-263.

(1988), **Kapitalizm ve Tarım**, Onur Yayınları, Ankara.

Erten, H. (2009), **Türkiye İçin Sektörel Sosyal Hesaplar Matrisi Üretme Yöntemi ve İstihdam Üzerine Bir Hesaplanabilir Genel Denge Uygulaması**, DPT, Uzmanlık Tezi, Ankara

Ertürk R., (1997), **Türk Sosyolojisinde ve Cumhuriyet Döneminde Köy Tartışmaları**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 3406.

ETC, (2017), **Who Will Feed Us?**

(<http://www.etcgroup.org/sites/www.etcgroup.org/files/files/etc-whowillfeedus-english-webshare.pdf> .pdf).

Eurostat, (2012), **Compact Guides, Enlargement Countries Agriculture**.

(https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_6_raporlar/1_5_eurostat/Eurostat_Enlargement_countries_Agriculture_2012.pdf) .

FAO, (2008), **Food Outlook: Global Market Analysis**, <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/011/>

(2010), **Food Price Index Data**, www.fao.org/worldfoodsituation,

(2013), **Biofuels and Food Security: A report by the High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition**, HLPE Report 5.

(http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/hlpe/hlpe_documents/HLPE_Reports/HLPE-Report-5_Biofuels_and_food_security.pdf).

Faroqhi S., (1984), **Towns and Townsmen of the Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Productions in an Urban Setting: 1520-1650**, Cambridge University Press.

(1987), **Agriculture and Rural Life in the Ottoman Empire: 1500-1878**, (<https://www.cambridge.org/core/journals/new-perspectives-on-turkey/article/agriculture-and-rural-life-in-the-ottoman-empire-ca-15001878/4450C6B2EB73AFA77B1F0FF637B60E2E>)

Friedland (1991), **The Transnationalization of Agricultural Production: Palimpsest of the Transnational State**, International Journal of Sociology of Agriculture and Food, Volume- 1, pp.48-58.

Friedmann H. and McMichael P., (1989), **Agriculture and the State: The Rise and Decline of National Agricultures, 1870 to the Present**, Sociologia Ruralis, Vol. XXIX (2), pg. 93- 119.

Friedman W.H., (1991), **The Transnationalization of Agricultural Production: Palimpsest of the Transnational State**, International Journal of Sociology of Agriculture and Food, Vol.I, pg: 48-58.

Friedmann H., (1982), **The Political Economy of the Food: The Rise and Fall of the International Food Order**, American Journal of Sociology, Vol.88, pp. 248-286.

(1993), **The Political Economy of Food: A Global Crisis**, pp. 29-58, Basil Blackwell, Oxford.

(1994), **Distance and Durability: Shaky Foundations of the World Food Economy**, in *The Global Restructuring of Agro-Food Systems*, ed. McMichael P., Cornell University Press.

(1999), **The Origins of the Third Food Dependence**, ed. Bernstein H., Crow B., etc, "The Food: Profits versus People", Earthscan Publications London, pg. 13-32

(2000), **What on Earth is the Modern World-System? Food-getting and Territory in the Modern Era and Beyond**, *Journal of World System Research*, Vol. VI(2), pp.480-515.

(2003), **Eating in the Gardens of Gaia: Envisioning Polycultural Communities, in Fighting for the Farm: Rural America Transformed**, ed. Adams J., University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

(2005), **From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes**, Buttell H., McMichael P. (ed.), *New Directions in the Sociology of Global Development Research In Rural Sociology and Development*, Vol. 11, 227 - 264.

(2009), "Discussion: Moving food Regimes Forward: Reflections on Symposium Essays", *Agric Hum Values*, Vol.26, pp.335-344.

Gedik, M.A. (2010), **Vergi Politikalarının Dış Ticaret Üzerindeki Etkileri: Türkiye İçin Hesaplanabilir Genel Denge Uygulaması**, *Maliye Dergisi*, Sayı 159: 395-415.

Gelir İdaresi Başkanlığı, (2016), **2015 Yılı Faaliyet Raporu**, Yayın No: 216.

Genç F., (2010), **Tarımsal Sulamada Yapısal Dönüşüm: Sulama Birlikleri Yasası**, Almanak içinde sf. 97-105, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul.

Geray C., (1982), **Kırsal Alanda Ekonomik Yapı ve Toplumsal Değişmenin Boyutları**, AÜ. SBF Dergisi, Cilt 37, sayı. 3, sf. 65-87.
(<file:///Users/apple/Downloads/5000099645-5000141697-1-SM.pdf>).

(2011), **Dünden Bugüne Kırsal Gelişme Politikaları**, Phoenix, Ankara.

Gezgin M. F., (1997), **Soyal Yapı Açısından Genel köy Sosyolojisi İlişkileri**, İ.Ü. İktisat Fakültesi, Yayın No. 552, İstanbul.

Gimenez E.H. and Shattuck A., (2011), **Food Crises, Food Regimes and Food Movements: Rumbling of Reform or Tides of Transformation?**, The Journal of Peasant Studies, Vol. 38 (1), pp. 109-144.

Goodman D., Watts M. (1987), **From Farming to Biotechnology. A Theory of Agro-Industrial Development**, Basil Blackwell, Oxford.

(1994), **Reconfiguring the Rural or Fording the Divide? Capitalist Restructuring and the Global Agro-Food System**, The Journal of Peasant Studies, Vol. 22, pp. 1-49.

Gök, B. ve M. Karadağ, (2013), **Türkiye İçin 2002 Yılı Sosyal Hesaplar Matrisi**, Ege Academic Review, Vol. 13, Issue 3: 325-335.

Gül, Z.B. (2013), **Türkiye’de 2000 Sonrası Kamu Maliyesi Uygulamalarının Bölüşüm Etkilerinin Sosyal Hesaplar Matrisi ile Analizi**, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi, 26: 77-102.

Günaydın G. (2004), **Türkiye Ekonomisinin Tarımsal Yapısı ve Gelişimi**, ed. Özer M., Anadolu Üniversitesi, Yayın No: 1579.

Güneş, B., (2009), **Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşmasının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri: Bir Hesaplanabilir Genel Denge Modeli**, Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt 24, Sayı 1: 123-170.

Güneş F., (2017), **Yoksulluk Söyleminin Toplumsal Cinsiyet Açısından Yoksunluğu**, içinde Akademide Yolculuk, Mehmet Ecevit'e Armağan, Özüğurlu A. ve diğerleri (der.), NotaBene Yayınları, İstanbul.

Güran T., (1987), **Osmanlı Tarım Ekonomisi: 1840-1910**, Türk İktisat Tarihi Yıllığı, (<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iutity/article/viewFile/1023014583/102301379>)

(1997), **Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı: 1897**, Tarih İstatistikler Dizisi-5.

(1998), **19.yy'da Osmanlı Tarımı**, Eren Yayıncılık, İstanbul.

(2006), **Osmanlı Maliyesi. Kurumlar ve Bütçeler**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul.

(2007), **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914**, Tarih İstatistikleri Dizisi, Cilt-3, Başbakanlık DİE, (ilk yayım-1997).

(2011), **Tanzimat Dönemi Tarım Politikası. Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** içinde, der: İnalçık H. ve Seyitdanlıoğlu M, sf: 775-785, İş Bankası Kültür Yayınları.

(2017), **Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Güntekin R.N., (1936), **Anadolu Notları**, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Güven S., (2017), **Sorun, Domatesin Çok Ötesinde: Şirketleşen Tarım Köylüyü Bitiriyor**, (<https://www.birgun.net/haber-detay/sorun-domatesin-cok-otesinde-sirketlesen-tarim-koyluyu-bitiriyor-158811.html>)

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi Ekim (5-12 Ekim) Ayı Sayıları

(<http://gazeteler.ankara.edu.tr/detail.php?id=1998>).

Han V., (2017), **Bölgesel Kalkınmada Umumi Müfettişliklerin Rolü**, Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Harris, R. L. (2002), **Estimation of A Regionalized Mexican Social Accounting Matrix: Using Entropy Techniques to Reconcile Disparate Data Sources**, Trade and Macroeconomics Division International Food Policy Research Institute, Discussion Paper, No. 97.

Hayden C. ve J. I. Round (1982), **Developments in Social Accounting Methods as Applied to the Analysis of Income Distribution and Employment Issues**, World Development, 10: 451-65.

Headey, D. ve Fan, S., (2008), **Anatomy of Crisis: The Causes and Consequences of Surging Food Prices**, Agricultural Economics, 39, 375-391.

Helbing, T., V. Mercer-Blackman ve K. Cheng, (2008), **Commodities Boom Riding A Wave**, Finance and Development, March.

Hiçşmaz , (1957), **Zirai Kazançların Vergilendirilmesi Meselesi**, A.Ü., SBF Dergisi,
Cilt 12, Sayı: 2.

International Seed Federation (2017), **Exports of Seed for Sowing by Own Country**,
(http://259970.vserv2152.swisslink.ch/wp-content/uploads/2017/06/Seed_Export_2015.pdf)

International Service of the Acquisition of Agri-biotech Applications (2017),
(<http://www.isaaa.org/gmapprovaldatabase/developedby/default.asp?DeveloperID=3&DevelopedBy=BASF>).

ISF (2014), **ISF View on Implementation of National Policies for Seed Low Level Presence**, (http://www.worldseed.org/wp-content/uploads/2015/10/Implementation_Natl_Seed_LL_Policies_2014.pdf).

İşık O. ve Pınarcıoğlu M.M., (2005), **Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği**, İletişim Yayınları, İstanbul.

İnalçık H., (1998), **Türkiye ve Avrupa: Dün, Bugün**, Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Yıl:1,
Sayı:2.

(2014), **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-2. Tegayyür ve Fesad Dönemi (1603-1656)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İrbeç Y.Z., (1991), **Gıda Sektöründeki KİT'lerin Özelleştirilmesi ve Etkileri**, Öz-Gıda İş Sendikası, içinde 65-78.

İslamoğlu H. vd., (2008), **Türkiye'de Tarımda Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme**, TÜBİTAK Projesi, Proje Kodu: 106K137.

İslamoğlu H. ve Aysu A., (2014), **Çiftçinin Neoliberalizmle İmtihanı**,

(<http://www.karasaban.net/ciftcinin-neoliberalizmle-imtihani>).

İşeri A., **Vakıflar: Medeni Kanundan Önceki ve Sonraki Vakıf Nev'ileri ve Hukuki**

Mahiyetleri, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/338/3465.pdf>).

İTO, (2004), **Türkiye’de Tarımın Teşvikinde Doğrudan Gelir Desteği Sistemi ve**

Sonuçları, Yayın No: 2004-53, İstanbul.

(2005), **AB ile Müzakere Sürecinde Tarım ve Gıda Sanayiinin Rekabetliliği**,

Yayın No: 2005-25.

Kalaycıoğlu S. ve Kılıç H.R., (2001), **Yapısal Uyum Politikaları ile Ortaya Çıkan**

Yoksullukla Başetme Stratejiler, Kentleşme, Göç ve Yoksulluk içinde, 7.

Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, İmaj Yayıncılık, Ankara,

Kanbolat Y., (1963), **Türkiye Ziraatında Bünye Değişikliği**, Siyasal Bilgiler Fakültesi,

Amme Enstitüsü, Ankara.

Kara Y.T.K. (2012), **Dünya Ticaret Örgütü – Bölgesel Ticaret Anlaşmaları İlişkisi:**

Sorunlar, Çözümler ve Türkiye’ye Yansımaları, Ekonomik Sorunlar Dergisi,

Sayı. 44, sf. 65-88.

Karahanoğulları Y., (2012), **Değersizleşme Eğilimi ve Ekonomik Kriz**, Toplum ve

Bilim, Sayı.123, sf.116-145.

Karaömerlioğlu M.A., (1998), **Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi**

Topraklandırma Kanununun Hikayesi, Birikim Dergisi, sayı: 107.

(<http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/2836/bir-tepeden-reform->

[denemesi-ciftciyi-topraklandirma-kanununun-hikayesi#.Wfwj6SMS_Zs](http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/2836/bir-tepeden-reform-denemesi-ciftciyi-topraklandirma-kanununun-hikayesi#.Wfwj6SMS_Zs)).

Karataşer B., (2013), **1914- 1923 Arası İstanbul'un İaşesi ve İhtikar Sorunu**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Bölümü, İktisat Tarihi Anabilim Dalı.

Karluk R. (2007), **Türkiye Ekonomisi**, Beta Yayınları.

Kasalak K., (2012), **Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye'de Sanayileşmeye Etkileri**, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı: 27, s. 65-79.

Kautsky K., (1988), **The Agrarian Question, Volume-I**, Zwan Publications

Kaya E.S. (2015), **İskan ve Toprak Dağıtım Politikaları Işığında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu**, Journal of Life Economics.

(http://www.jlecon.com/Makaleler/101883631_5%20S.YeldaKAYA.pdf)

Kayra C., (2013), **Türkiye Varlık Vergisi**, Tarihçi Kitabevi.

Kayıkçı M., (2005), **Türkiye'de Tarım Topraklarının Tarım Dışı Amaçlarla Kullanımı: Adapazarı Örneği**, SAV Yayınları, İstanbul.

Kazgan G., (2003), **Tarım ve Gelişme**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

(2009), **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

(2012), **Türkiye Ekonomisinde Krizler: (1929-2009)**, İstanbul

Bilgi Üniversitesi Yayınları, Yayın No. 109.

Kepek Y. ve Yentürk N., (2010), **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

- Keskinkılıç K., Alemdar T.; (2013), **Tarım Sigortacılığı: Dünya'daki ve Türkiye'deki Uygulamaların Değerlendirilmesi**, Ç.Ü. Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi, cilt 29-3, sf:114-124. (<http://fbe.cu.edu.tr/tr/makaleler/cilt29sayi3-114-123.pdf>).
- Keyder Ç., (1983), **Paths of Rural Transformation in Turkey**, Journal of Peasant Studies, vol.11, pp. 34-49.
- (2011), **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2017), **Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi**, (http://www.ata.boun.edu.tr/htr/documents/312_6/Tarim/Keyder_Turk_Tarimi_nda_Kucuk_Meta_Uretimini_Yerlesmesi.pdf).
- Keyder Ç. ve Pamuk Ş. (1984), **1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler**, (http://www.ata.boun.edu.tr/htr/Kaynakca/312/Keyder%20and%20Pamuk_Ciftciyi%20Topraklandirme%20Kanunu.pdf).
- Kıray M. (1964), **Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, T.C. Başbakanlık DPT, Ankara.
- Kıymaz T., (2000), **Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de Temel Ürünlerde Uygulanan Tarımsal Destekleme Politikaları ve bunların Hammadde Temini Açısından Gıda Sanayiine Etkileri**, Uzmanlık Tezi, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Tarım Dairesi.
- Kıymaz T. ve Saçlı Y. (2008), **Tarım ve Gıda Ürünleri Fiyatlarında Yaşanan Sorunlar ve Öneriler**, DPT Yayın No: 2767.
- Kıymaz T. ve Şahinöz A. (2010), **Dünya ve Türkiye Gıda Güvencesi Durumu**, Ekonomik Yaklaşım, Cilt. 21, Sayı. 76, ss. 1-30.

Kıvılcımlı H., (1975), **Tarih Tezi**, Tarihsel Maddecilik Yayınları.

Kloppenburger, J.R., (2008), **First the Seed: The Political Economy of Plant Biotechnology**, University of Wisconsin Press.

Kneen B., (1995), **From Land to Mouth: Understanding the Food System**, NC Press, Toronto.

Kongar E., (1993), **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Kovancı O. (2003), **Kapitalizm, Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelede Tarihsel Bir Deneyim: İngiliz Yoksul Yasaları**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları Tezler Dizisi: 14, Ankara

Köse A.H. ve Öncü A., (2000), **İşgücü Piyasaları ve Uluslar arası İşbölümünde Uzmanlaşmanın Mekansal Boyutları: 1980 Sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayii**, Toplum ve Bilim, Güz: 86, sf: 72- 90.

Köse, A.H. ve E. Yeldan, (1996), **Çok Sektörlü Hesaplanabilir Genel Denge Modellerinin Veri Tabanı Üzerine Notlar: Türkiye 1990 Sosyal Hesaplar Matrisi**, ODTÜ Gelişme Dergisi, 23 (1).

Köylü K., (1947), **Türkiye'de Büyük Arazi Mülkleri ve Bunların İşletme Şekilleri**, T.C. Tarım Bakanlığı, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Çalışmaları, 154, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara.

Köymen O., (1999), **Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları**, içinde 75 Yılda Köylerden Şehirlere, sf. 1-31, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.

- (2008), **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar**, Yordam Kitabevi, İstanbul.
- (2014), **Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya**, Yordam Kitabevi, İstanbul
- Kuruç B., (2012), **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi. Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Yayın No. 362.
- (2017), **1923-1946 Dönemi**,
(http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/e4f5cc9f4f3f7f1_ek.pdf?tipi=14&sube=)
- Lawrence G. and Burch D., (2008), **The ‘Wellness’ Phenomenon: Implications for Global Agri-food Systems**, Paper Presented at the XII World Congress of Rural Sociology Envisioning Prosperous Rural Futures in a Globalizing World, Goyang, Korea.
- Lenin V.İ. (1966a), **Seçme Yazılar**, Çev. Atilla Tokatlı, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- (1988) Rusya’da **Kapitalizmin Gelişmesi**, Sol Yayınları
- (1996b), **Tarımda Kapitalizm**, Sol Yayınları
- Lewis B. D. ve Thorbecke E. (1992), **District Level Economic Linkages in Kenya: Evidence Based on A Small Regional Accounting Matrix**, World Development, 20 (6).
- Llambi L., (1993), **Global Agro-Food Restructuring: The Role of Transnational Corporations and Nation-States**, International Journal of Sociology of Agriculture and Food, Vol:3 pp: 19-39.

Makal A., (2001), **Türkiye’de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler**, AÜ. SBF Dergisi, Sayı. 56(3), sf. 104-140. (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/472/5437.pdf>).

Maliye Bakanlığı **2015, 2014, 2013, 2012, 2011, 2010, 2009, 2008, 2007, 2006 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentiler Raporu**, Ekim.

Marks K., (2006), **Kapital-I**, Yordam Yayınları

McMichael P., (1991), **Food, State and the World Economy**, International Journal of Agricultural and Food, Vol.I, pg: 71-85.

(2001), **The Impact of Globalisation, Free Trade and Technology on Food and Nutrition in the New Millenium**, Invited Presentation to the Nutrition Society Annual Meeting, June, Cork.

(2005), **Global Development and the Corporate Food Regime**, New Directions in the Sociology Of Global Development Research In Rural Sociology And Development, Vol. 11, pg: 265-299.

(2009), **Banking on Agriculture: A Review of the World Development Report 2008**, Journal of Agrarian Change, Vol.9, No.2, pp. 235-246.

(2009a), **A Food Regime Analysis of the World Food Crisis**, Agric Hum Values, Vol.26, pp.281-195.

(2009b), **Contemporary Contradictions of the Global Development Project: Geopolitics, Global Ecology and the Development Climate**, Third World Querterly, Vol.30, pp. 247-262.

(2009c), **The World Food Crisis in Historical Perspective**, Monthly Review,

(2009ç), **A Food Regime Genealogy**, The Journal of Peasant Studies, Vo. 36, pp. 139-169.

(2009d), **The Agrofuels Project at Large**, Critical Sociology, Vol. 35, pp. 825-839.

(2010), **Agrofuels in the Food Regime**, The Journal of Peasant Studies, Vol. 37, No. 4, Pg. 609 – 629

McMichael P. and Myhre D., (1991), **Global Regulation vs. the Nation State: Agro-Food Systems and the New Politics of Capital**, Capital & Class, Vol. 43, pp. 83-105.

McNally D., (2012), **Çöküş Kemer Sıkma ve Direniş**, Ekonomik Kriz ve Sol içinde, haz.: Panitch L, Albo G. Ve Chibber V., çev.: Haskan U., Socialist Register 2012, Yordam Kitap, İstanbul.

Metinsoy M., (2012), **İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet ve Köylüler: Hububat Alımları, Toprak Mahsulleri Vergisi ve Köylü Direnişi**, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar, Sayı 15 (255), sf. 85 – 126.

Minibaş T. (2010), **Küresel Krizin Finans Sektörüne Yansımaları**, (<http://docplayer.biz.tr/3137955-Kuresel-krizin-finans-sektorune-yansimalari.html>)

Mitchell, D., (2008), **A Note on Rising Food Prices**, Policy Research Working Paper, 4682, The World Bank Development Prospects Group.

Mittal,A., (2008), **Food Price Crisis: Rethinking Food Security Policies**, G24 Technical Group Meeting, September, Switzerland

Monbiot, G., (2008), **These Objects of Contempt are Now Our Best Chances of Feeding the World**, The Guardian, 10 June.

Monsanto Sustainability Report (2017),

(https://monsanto.com/app/uploads/2017/12/Sustainability_2017.pdf)

Moore J.W., (2000), **Environmental Crisis and the Metabolic Rift in World Historical Perspective**, Organisation&Environment, Vol.13, pp.123-157.

Moreira M.B., (2004), **Agriculture and Food in the Globalization Age**, International Journal of Sociology of Agriculture and Food, pp. 17-29.

Murphy S., Burch D., Clapp j., (2012), **Cereal Secrets: The World's Largest Grain Traders and Global Agriculture**

(<https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/rr-cereal-secrets-grain-traders-agriculture-30082012-en.pdf>)

Mutlu K., (2013), **Küresel Kriz Sonrasında Doha Kalkınma Turu Müzakerelerinde değişen Dinamikler ve Küresel Ticaretin Yönetişime Etkileri**, içinde Ülke Deneyimleri Işığında Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen, der. Şenses F., Öniş Z. ve Bakır C., sf. 65-91, İletişim Yayınları, İstanbul

OCED, (2001), **The Uruguay Round Agreement on Agriculture: An Evaluation of its Implementation in OECD Countries**

(<http://www.oecd.org/trade/agricultural-trade/1912374.pdf>).

OECD, (2014), **Agricultural Policies in OECD Countries Monitoring Evaluation**

OECD-FAO (2011), **Agriculture Outlook**

Olgun A. (2005), **AB’de Ortak Tarım Politikasının Geçmişi, Reformlar, Mevcut Durum, Geleceği ve Türkiye ‘nin Uyumu Açısından Değerlendirilmesi**, Oktay E. ve Tunalıoğlu R. (ed.), TEAE, Yayın no: 134.

Oral N. vd., (2013), **Cumhuriyet Döneminde Uygulanan Tarım Politikaları**, Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası, der. Oral N., NotaBene Yayınları, Ankara.

Orbay K. (2008), **Tarihsel Fiyatların Elde Edilmesi ve Endeksleme Konusunda Bazı Notlar**, A.Ü., DTCF Dergisi, 48, 1, sf 85 – 96.

Oyan O., (1998), **Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları**, İmaj Yayıncılık, Ankara.

(2013), **Tarımda IMF-DB Gözetiminde 2000’li Yıllar**, Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası, der. Oral N., NotaBene Yayınları, Ankara.

(2016), **Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı’dan Türkiye’ye**, Yordan Yayıncılık, İstanbul.

(2017a), **Tarımda Ne Yapmalı ?**, (<http://haber.sol.org.tr/yazarlar/oguz-oyan/tarimda-ne-yapmali-210199>)

(2017b), **Tarımda Ne Oldu ve Ne Yapmalı?**, (<http://haber.sol.org.tr/yazarlar/oguz-oyan/tarimda-ne-oldu-ve-ne-yapmali-209286>)

Ökçün A.G., (1975), **Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı, 1913**, A.Ü. SBF Dergisi, Cilt 30.

(1997), **Türkiye İktisat Kongresi, 1923**, SPK Yayınları, No: 59, Ankara.

Ökte F., (1951), **Anadolu Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınevi.

- Önal N., (2017), **Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü**, Yazılama Yayınevi
- Özden F. (2017), **Doğadan Tüketiciye tarımda Kapitalist Tahakkümün Kimi Görünümleri, Yabancılaşma ve Alternatifler Üzerine**, Praksis Sayı:43, sf: 741-764.
- Özeş R., (2017), **Sera Gazı Azaltımı İçin Alternatif Politika Önerileri: Türkiye İçin Çok Sektörlü Bir Analiz**, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Özgün C. (2012), **XIX. Yüzyılın Ortalarında Foça Kasabasında Tarımsal Arazi Kullanımı ve Verimlilik**, Journal of Academic Social Science Studies, Vol. 5, Issue 6, p. 371 – 395.
- Özhan, H.G.,(1989), **Türkiye İçin Sosyal Hesaplar Matrisine Dayalı Bir Planlama Modeli**, DPT, Yayın No. 427.
- Özkaya T., (2006), **Türkiye’de Tarımın Çöküşünü Kabullenecek miyiz?**, İktisat Dergisi, sf: 35-41.
- (2007), **Tohumda Tekelleşme ve Etkileri**, Tarım Ekonomisi Dergisi, C. 13, S. 2, 39-48.
- (2014), **Sürdürülebilir Tarım ve Çiftçi Hakları Açısından Türkiye’de Tohumluk Sorunu**, XI. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, sf. 720-727.
- Özüğurlu M., (2011), **Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı: Türkiye’deki Tarım Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler**, Nota Bene, Ankara.
- Pamuk Ş., (1984), **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi: 1820-1913**, Yurt Yayınları, No.9, Ankara.

- (1987), **The Ottoman Empire and the European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and Production**, Cambridge University Press.
- (2000), **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469 – 1998**, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- (2007), **Dünya’da ve Türkiye’de İktisadi Büyüme**, Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, Yıl:1, Sayı:2, ss: 3-26.
- (2013), **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- (2017), **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914**, İletişim Yayınları.
- Pechlaner G. and Otero G., (2010), **The Neoliberal Food Regime: Neoregulation and the New Division of Labor in North America**, Rural Sociology, Vol. 75, pp.179-208.
- Peyzaj Mimarları Odası, (2014), **Toprak Mülkiyeti Sempozyumu**,
(http://www.peyzajmimoda.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=3530&tipi=2&sube=0).
- Powell M. ve J. I. Round (2000), **Structure and Linkage in the Economy of Ghana: A SAM Approach**, in E Aryeetey, J Harrigan and M Nisanke (eds) Economic Reforms in Ghana: Miracle or Mirage, James Currey Press, Oxford: 68-87.
- Pretty J., Noble A.D., et al., (2006), **Resource Conserving Agriculture Increases Yields in Developing Countries**, Environmental Science & Technology, Vol. 40 (4), pg.1114-1119.

Prinecen T., (2002), **Distancing: Consumption and the Severing of Feedback**, in
Confronting Consumption, ed. Princen T. et al., MIT Press, Cambridge.

Pyatt, G, (1988), **A SAM Approach to Modeling**, Journal of Policy Modeling, 10(3).

Pyatt, G.ve A. Roe (1977), **A SAM Approach to Modelling**, Journal of Policy Modeling,
10, s. 301-337.

Pyatt G., ve Thorbecke E. (1976), **Planning Techniques For A Beter Future**, Geneva,
Switzerland: International Labor Force.

Pyatt, G. ve Round, J. (1979), **Accounting and Fixed Price Multipliers in a Social
Accounting Matrix Framework**, The Economic Journal, 89

(1985), **Social Accounting Matrix: A Basis for Planning**, Washington D.C., The
World Bank Publication.

Rehber E., (2006), **Tarımda Endüstrileşme ve Küreselleşme**, İ.Ü. İktisat Fakültesi
Mezunları Cemiyeti, İktisat Dergisi, Sayı 477, sf. 20 – 25.

Review of Global Food Price Database, (2015), Food Security Information Network,
<http://www.fsincop.net/resource-centre/detail/en/c/276428/>

Roland-Holst, D.W. ve F. Sancho, (1992), **Relative Income Determination in The
United States: A Social Accounting Perspective**, Review of Income and
Wealth, Series 38, 3, 311-317.

Round, J., (2003), **Social accounting matrices and SAM-based multiplier analysis**.
İçinde, Bourguignon, F., Pereira Da Silva, L.A. (Ed.), The Impact of Economic
Policies on Poverty and Income Distribution: Evaluation Techniques and Tools.
The World Bank, Washington, D.C: 301–320

Saçlı Y., (2009), **Türkiye’de Tarım İstatistikleri: Gelişimi, Sorunlar ve Çözüm Önerileri**, T.C. Başbakanlık DPT Yayınları, Ankara.

Saka B., (2010), **Devlet Köylü İlişkisinde Değişim Dönüşüm Süreçleri**, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Savran S., (1986), **Az gelişmişlik: eşitsiz ve Bileşik Gelişme**, 11. Tez, 3. Kitap.

Sayın A.V. (1999), **Tekalif Kavaidi, Osmanlı Vergi Sistemi**, T.C. Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara.

Shanin, T., (1971), **Peasants and Peasant Societies**, Penguin Books, U.K.

(1971), **Peasantry: Delineation of a Sociological Concept and a Field of Study**, European Journal of Sociology, Vol.12, pp. 289 - 300

(1973), **The Nature and Logic of the Peasant Economy: A Generalisation**, Journal of Peasant Studies, Vol 1.,

Shiferaw B. et al., (2011), **Crops That Feed the World 6. Past Successes and Future Challenges to the Role Played by Maize in Global Food Security**, Food Sec., Vol. 3, pp. 307-327.

Shiva V. (2014), **Küresel Gıda Soygunu: Çalınmış Hasat**, çev. Saysel A.K., bgst Yayınları, İstanbul.

Smith K., Lawrence G. and Richards C., (2010), **Supermarkets’ Governance of the Agri-food Supply Chain: Is the Corporate-Environmental Food Regime in Australia?**, International Journal of Sociology of Agriculture & Food, Vol. 17, No.2, pp.140-161.

Sönmez M., (2013), **90 Yıllık Sermaye Birikimi Sürecinin Kilometre Taşları (1923-2013)**, Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası, Oral N. (der.), NotaBene Yayınları, Ankara.

Sönmez S., (1987), **Türkiye’de Tarım ve Büyük Burjuvazi**, 11. Tez, 7. Kitap, sf: 230-238., Uluslar arası Yayıncılık, İstanbul.

(1998), **Dünya Ekonomisinde Dönüşüm: Sömürgecilikten Küreselleşmeye**, İmge Kitabevi, Ankara.

Şahinöz A. (2000), **Tarım Reformu: Made in IMF**, H.Ü., İİBF Dergisi, no: 18-1, sf: 287- 305.

(2001), **Tarım Sektörü**, Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz içinde, Turhan Kitabevi,

(2003), **AB ve Türkiye Tarım Politikalarında Değişim Eğilimleri: AB genişleme sürecinde Türkiye**, Tarımsal ve Kırsal Kalkınma, TMMOB, (www.zmo.org.tr)

Şenerdem, E.D., (2013), **Impact of Electricity Sector Reform Implimentation of Turkish Economy: A Social Accounting Matrix Analysis**, Adam Akademi, Cilt 3, Sayı 2: 35-52.

Şenesen, G. G. (1984), **Sosyal Hesaplar Matrisi ve Türkiye için Bir Uygulama**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Şirvan N., (2014), **Sözleşmeli Tarımda Yolun Başındayız**, Ticaret Gazetesi (<http://www.tusedad.org/tusedadhaberayrinti.asp?Kod=74>)

Tabakoğlu A., (2012), **Türkiye İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul.

Tağmat Ç.D., (2016), **Açlık: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Yunanistan'a Yardımları**, Siyasal Kitabevi, Ankara.

Tanyol C., (1958), **Traktör Giren 50 Köyde Nüfus Hareketlerinin ve İctimai Değişmelerin Kontrolü**, Sosyoloji Dergisi, Cilt 2, Sayı 13-14, sf. 198 – 218
(<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/4783>)

Tarım Bakanlığı, (1974), **Tarımda 50. Yıl**, Tarım Bakanlığı Yayınları, Ankara.

II. Tarım Şurası (2004), (www.tarim.gov.tr)

Tarp, F, D Roland-Holst ve J Rand (2002), **Trade and Income Growth in Vietnam: Estimates from a New Social Accounting Matrix**, Economic Systems Research, 14 (2); 157-184.

Taşdoğan B., (2015), **Tarımda Küçük Üreticilik ve Devlet**, TSBD, 14. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bildiri, ODTÜ.

Taşdoğan, C. (2009), **Sosyal Hesaplar Matrisi ve Çok Sektörlü Makro Modeller Çerçevesinde Türkiye'de Tarımsal Politikaların Analizi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Taşdoğan, C., S. Çağatay, ve R. Öziş, (2013), **Türkiye'de Bio-dizel Kullanımı Hedeflerinin Ekonomik Etki Analizi**, Ekonomik Yaklaşım, Vol. 24, Issue 87: 37-68.

T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, (2012), **Milletvekili Turgut Dibek'e Ait Soru Önergesine İlişkin Cevap**.

T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, (2014),

Milletvekili İzzet Çetin'e Ait Soru Önergesine İlişkin Cevap.

T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, (2013),

Milletvekilleri Rahmi Aşkın Türeli, Ahmet Haluk Koç, Ali Halaman, Özcan Yeniçeri, Turgay Develi ve Birgül Ayman Güler'e Ait Soru Önergelerine İlişkin Cevap.

T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, (2017) Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü

(BUGEM) Faaliyetleri.

(<http://www.tarim.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/BUGEM.pdf>)

T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, **Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü, (2017)**

(<http://www.tarim.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/GKGM.pdf>),

(<http://www.tarim.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/BUGEM.pdf>)

T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, **Hayvancılık Genel Müdürlüğü,**

(<http://www.tarim.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/HAYGEM.pdf>).

T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, **Tarım Reformu Genel Müdürlüğü, (2017)**

(<http://www.tarim.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/TRGM.pdf>)

T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı **2018-2022 Stratejik Planı.**

(<http://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/2013-2017/GTHB%202018-2022%20STRATEJİK%20PLAN.PDF>).

T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, (2014),

Tarımsal Destekler Bülteni,

(<https://osmaniye.tarim.gov.tr/Belgeler/TarimsalDesteklerBulteni.pdf>)

T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, **2016 Yılı Faaliyet Raporu**,
(<http://www.dsi.gov.tr/docs/stratejik-plan/dsi-2016-faaliyet-raporu.pdf?sfvrsn=2#page=69>)

T.C. Şanlıurfa Valiliği, Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, (2016), **Şanlıurfa İli 2015 Yılı Çevre Durum Raporu**,

Tekeli İ. Ve İlkin S., (1974); **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi, ODTÜ, Ankara.

(2009), **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Bilge Yayıncılık, Yayın No. 300.

Tektaş M. (2006), **Tarımsal Desteklerin Gelir Etkileri: SHM Uygulaması**, Hazine Müsteşarlığı KİT Genel Müdürlüğü, Temmuz.

Telli, Ç. (2004), **Sosyal Hesaplar Matrisi Üretme Yöntemi ve Türkiye Uygulaması**, DPT Planlama Uzmanlığı Tezi, Ankara.

Teoman Ö. (2001), **“Türkiye Tarımında Kapitalist Dönüşüm Tartışmalarına Bir Katkı**, Gazi ü., İ.İ.B.F. Dergisi, 3/2001, sf: 41-60.

(2015), **Tek Parti Dönemi Türkiye'sinde KAdro Hareketinin Kırsal Kalkınmaya Bakışı: Karl Kautsky'nin Görüşleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme**, Mülkiye Dergisi, sayı: 39 (3), sf: 189-210.

Teoman Ö., Tartıcı N.B., (2012); **Türkiye Tarımında Sözleşmeli Üreticilik- Kapitalist Dönüşümde Bir Halka Olabilir mi?**, H.Ü., İİBF Dergisi, Cilt 30, Sayı 2, s: 163- 184.

TEPGE, (2014), **Çukurova Bölgesinde Başlıca Tarım Ürünlerinin Üretim Maliyetleri ve Pazarlama Yapısı**, Yayın No: 230, Tarım Bakanlığı.

(2015), **Tarımsal Veriler**, T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü Tarımsal ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü,
(https://www.tarim.gov.tr/Belgeler/SagMenuVeriler/Tarimsal_Veriler.pdf#search=tar%C4%B1msal%20veriler)

Tezel Y.S., (2000), **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yayınları, (ilk baskı 1982).

Thorbecke, E. (1985), **The Social Accounting Matrix and Consistency Type Planning Models**, içinde G. Pyatt and J.I. Round. Social Accounting Matrices, A Base for Planning, Chapter 10, Washington, D.C.: World Bank Symposium.

(1988), **The Impact of Stabilization and Structural Adjustment Measures and Reforms on Agriculture and Equity**, içinde E. Berg(ed.), Policy Reform and Equity: Extending the Benefits of Development, San Fransisco: Institute for Contemporary Studies.

(1995), **Intersectoral Linkages and Their Impact on Rural Poverty Alleviation: A Social Accounting Matrix Approach**, UNIDO.

Thorbecke, E. R. Downey, S. Keuning, D. Roland-Holst, ve D. Berrian (1992), **Adjustment and Equity in Indonesia**, OECD Development Centre, Paris.

TİGEM, (2016) **Hayvancılık Sektörü Raporu**,

(<https://www.tigem.gov.tr/Documents/9f02b146-d86c-404d-9564-93509f3e18b7.pdf>)

TİGEM, (2016), **Tohumculuk Sektörü Raporu**,

(<https://www.tigem.gov.tr/Documents/cff00aa9-a069-46ee-979e-8ea2d4a22344.pdf>)

Tilly, C. (2001), “Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu”, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Yayınevi, Ankara.

Tin, E. (1997), **A Social Accounting Matrix Multiplier Analysis of The Effects of Agricultural Support Policies: The Case of US**, Unpublished Master Thesis, Bilkent University, Department of Economics.

TKB (2004), **Tarımsal Girdi ve Destekler**, VII. Komisyon Raporu, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı sf: 473- 522.

Tokgöz E., (2007), **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914 – 2007)**, İmaj Yayınevi, Ankara.

Trostle, R., (2008), **Global Agricultural Supply and Demand: Factors Contributing to the Recent Increase in Food Commodity Prices**, ERS ReportWRS-0801. Economic Research Service, US Department of Agriculture, (www.ers.usda.gov/publications/wrs0801/).

Tunç, G.İ., (1999), **1990 Türkiye Mali Sosyal Hesaplar Matrisi: Bir Deneme**, ODTÜ Gelişme Dergisi, 26 (3-4).

TUIK, (2006), **İşletme Büyüklüğü ve Tiplerine Göre İşletme Sayıları**.

(2011), **Tarım İstatistikleri Özeti**.

(2014), **Resmi Tarım İstatistikleri Dizisi-5**, Yayın No:3169

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, (1938), Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi
Yayı

Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri, **1923-1938 Yılları Arasında Tarım-1**.
(<http://www.tarimkredi.org.tr/index.php/tr/ortagimiz-ataturk/98-1923-1938-yillari-arasinda-tarim.html?showall=&start=1>)

TÜSİAD, (1981), **Tarım Raporu**.

(1987), **Tarıma Dayalı Sanayide Durum**, Yayın No: TÜSİAD-T/87.1.96.

(2000), **Uluslararası Rekabet Stratejileri: Biyoteknoloji**, TÜSİAD Rekabet
Stratejileri Dizisi-7, Yayın No. TUSİAD-T/2000-12/289.

(2005), **DTÖ ve AB'deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı**,
Yayın No: TÜSİAD-T/2005-06/397.

(2008), **Türkiye'de Tarım ve Gıda: Gelişmeler, Politikalar ve Öneriler**, Yayın
No: T/2008-05/459.

(2008a), **Türkiye'de Bölgesel Farklar ve Politikalar**, Yayın No. TÜSİAD-
T/2008-09/471).

(2008b), **Türkiye'de Su Yönetimi: Sorunlar ve Öneriler**, Yayın No: T/2008-
09/469.

(2014), **Gıda, Tarım ve Hayvancılık Rekabet Gücü Temel Bulgular**, Yayın
No: TÜSİAD-T/2014-11/561

UNCTAD, (2008), **Commodity Price Hikes and Instability, Trade and Devolopment
Report**, Cahpter II, UN, New York and Geneva,
www.unctad.org/en/docs/tdr2008_en.pdf , Erişim tarihi, 12.07.2017.

Von Braun, J., (2008), **Food and Financial Crisis: Implications for Agriculture and the Poor**, IFPRI, Food Policy Report,

(<https://ageconsearch.umn.edu/bitstream/47663/2/pr20.pdf>)

Von Braun, J. ve M. Terraro, (2009), **Exploring The Price Spike**, Choice, 1st. Quarter, 24(1), pp: 16-21.

Yavuz F., (2005), **Türkiye’de Tarım**, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.

Yeldan E., (2001), **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme**, İletişim Yayınları.

Yeğen M., (2017), **Siyasal İttifaklar ve Devlet: Türkiye Siyasi Tarihinde Toprak Reformları**, içinde Mehmet Ecevit’e Armağan, Akademide Yolculuk, Özuğurlu A. ve diğerleri (ed.), NotaBene Yayınları, İstanbul.

Yenal N. Z., (1999), **Food TNCs, Intellectual Property Investments and Post-Fordist Food Consumption: The Case of Unilever and Nestle in Turkey**, International Journal of the Sociology of Agriculture and Food, Vol.8., pg: 21-34.

Yılmaz, G., (2006), **Çok Taraflı Ticaret Sistemi Yoğun Bakım Ünitesine mi Bağlandı ?**, Mülkiye Dergisi, Sayı. 250

Yiğiteli, N.G., (2010), **Sosyal Güvenlik Politikası Değişikliklerinin Etkileri: Türkiye için Bir Sosyal Hesaplar Matrisi Çarpan Çözümlemesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi İktisat Bölümü, Ankara

Yücel F., (2014), **Cumhuriyet Türkiye’si’nin Sanayileşmede İlk Önemli Adımı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1934-1938**,

(http://www.emo.org.tr/ekler/364a8ddae9aadd_ek.pdf)

Yücer A. (2004), **DTÖ Cenevre Tarım Çerçevesi Çalıştay Değerlendirmesi ve Sonuçları**, TEMA.

Watkinson K., (1996), **Free Trade and Farm Fallacies. From Uruguay Round to the World**, Food Summit, The Ecologist, Vol.26, p.244-255.

Wolf E.R., (1999), **Peasant Wars of the Twentieth Century**, University of Oklahoma Press, Norman.

WOOD R., (1986), **From Marshall Plan to Debt Crisis: Foreign Aid and Development Choices in the World Economy**, Berkeley: University of California).

World Bank, (2001), **Tarımda Yenilenme Stratejisi**, ARIP (www.arip.org.tr).

(2002), **Agriculture Reform Implementation Project**, ARIP, (www.worldbank.org.tr).

(2005), **Republic of Turkey Agricultural Reform Implementation Project (ARIP): Proposed Amendment of the Loan Agreement**, (<http://documents.worldbank.org/curated/en/404731468760502584/pdf/31666.pdf>)

(2008), **Rising Food Prices: Policy Options and World Bank Response**, Development Committee Meeting Note, www.wb.org.tr , Erişim Tarihi: 04.07.2017.

WTO, (2005), **Understanding the WTO**

(https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/understanding_text_e.pdf)

I. ve II. Beş Yıllık Sanayi Planı, TMMOB, Der: Fikret Yücel, EMO Yayın No: EK/2014/588, (http://www.emo.org.tr/ekler/364a8ddae9aadd_ek.pdf)

I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1968),

<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/9/plan1.pdf>

II. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972),

<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/8/plan2.pdf>

III. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977),

<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/7/plan3.pdf>

IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983),

<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/6/plan4.pdf>

V. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989),

<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/5/plan5.pdf>

6. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994),

<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/4/plan6.pdf>

VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000),

<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/3/plan7.pdf>

VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005),

<http://www3.kalkinma.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FCD157A140EEA4FF44>

IX. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013),

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/content.aspx?List=8661bcf7-9da5-4ecb-a190-fd4aadbacc02&ID=1&Source=http%3A%2F%2Fwww%2Ekalkinma%2Egov%2Etr%2FPages%2FKalkinmaPlanlari%2Easpx&ContentTypeId=0x0100B6043AD55C311E41A48571E65B9E1AD1>

X. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018),

([http://kkp.tarim.gov.tr/sp/Onuncu%20Kalk%C4%B1nma%20Plan%C4%B1\(2014-2018\).pdf](http://kkp.tarim.gov.tr/sp/Onuncu%20Kalk%C4%B1nma%20Plan%C4%B1(2014-2018).pdf))

İnternet Kaynakları

- **Association of Southeast Asian Nations**, (2017), (<http://asean.org/asean/asean-member-states/>)
- **BUGEM**, (2017)
(<https://www.tarim.gov.tr/BUGEM/Belgeler/Bitkisel%20C3%9Cretim/Tohumculuk/Islah%C3%A7%C4%B1%20Haklar%C4%B1/bitki%20C3%A7e%C5%9Fit%20b%C3%BCltenleri/bulten2017.05.pdf>)
- **BDDK**, (2015), **Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri**,
(https://www.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Raporlar/TBSSGG/15175tbs_temel_gostergeler_aralik_2015.pdf)
- **Denizbank Faaliyet Raporu**, (2014),
(https://www.denizbank.com/hakkimizda/_pdf/faaliyet-raporlari/2014-yili-faaliyet-raporu.pdf).
- **FAO**, (2017),
 - (http://www.fao.org/nr/water/aquastat/data/query/results.html?regionQuery=false&showCodes=true&yearRange.fromYear=1960&yearRange.toYear=2015&varGrpIds=4100%2C4101%2C4102%2C4103%2C4104%2C4105%2C4106%2C4107%2C4108%2C4109%2C4110%2C4150%2C4151%2C4449%2C4470%2C4472&cntIds=223&newestOnly=false&showValueYears=true&categoryIds=-1&XAxis=YEAR&query_type=CP&YAxis=VARIABLE&hideEmptyRowsColoumns=true).
 - (<http://www.fao.org/countryprofiles/index/en/?iso3=TUR>)

- (http://www.fao.org/nr/water/aquastat/countries_regions/TUR/)
- (<http://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/>)
- **Food Price Index Data**, www.fao.org/worldfoodsituation, Erişim tarihi, 14.07.2017.
- **Gübre Fiyatları**, (2017), ([http:// tonto.eia.doe.gov](http://tonto.eia.doe.gov), [http:// www.aaroadwatch.ie](http://www.aaroadwatch.ie))
- **Yem Fiyatları**, (2017), (<http://turkiyeyembir.org.tr/dosyalar/yemfyt.xls>)
- **Hal Yasası Değişikliği Referandumdan Sonra**, (2017), (<https://www.gidahatti.com/hal-yasasi-degisikligi-referandumdan-sonra-75750/>)
- **Hürriyet Gazetesi (11.06.2017)**, (<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/ciftci-borclarina-odeme-kolayligi-152515>).
- **IMF**, (2017), (<https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr2.aspx?memberKey1=980&date1key=2008-03-31>)
- **İzmir İktisat Kongresi**,
 - (https://haber.tobb.org.tr/ekonomikforum/2017/270/106_112.pdf),
 - (<http://www.gib.gov.tr/taxonomy/term/83889>)
- Kalkınma Bakanlığı, (2014), **Kamu Kesimi Genel Dengesi**, www.kalkinma.gov.tr, Erişim Tarihi: 07.05.2017.
- **Köy Kooperatifleri (2017)**, (<http://www.koykoop.org/roportaj.aspx?id=5011>),
- **La Via Campesina, International Peasant's Movement**, (2017), (<https://viacampesina.org/en/>)
- **Monsanto**, (2017), (www.monsantoglobal.com/global/tr)
- **OECD** (2017),
 - (https://www.fsa.usda.gov/Assets/USDA-FSA-Public/usdfiles/Laws-Regs/pl_104-127_1996_fair_act.pdf).
 - (<https://data.oecd.org/agrpolicy/producer-protection.htm#indicator-chart>).

- (<https://data.oecd.org/agrpolicy/agricultural-support.htm>).
- **Pioneer (2017)**
(http://www.pioneer.com/web/site/turkey/about_us/our_history/Pioneer_Turkey_history).
- **Sipri, Stockholm International Peace Research Institute, (2017),**
(<https://www.sipri.org/databases/milex>) .
- **Syngenta Annual Review, (2016)**
(<https://www.syngenta.com/~media/Files/S/Syngenta/ar-2016/syngenta-annual-review-2016.pdf>).
- **Syngenta, (2017),** (www.syngenta.com.tr)
- **Şekerbank, (2017),**
(<http://www.sekerbank.com.tr/aileciftciligi/tarlaBuyutme.html>)
- **Tarım Bakanlığı, (2017),**
— (<http://www.tarim.gov.tr/Konular/Arazi-Toplulastirma-ve-Tarla-Ici-Gelistirme/Projeler>).
- (<http://gidatarim.com/ekonomi/aile-ciftciligi-bankaciligini-hayata-gecirdi/1858.html>)
- **Arazi Toplulaştırması (2017),**
(http://www.tarimkutuphanesi.com/ARAZI_TOPLULASTIRMASI_00160.html)
- **Uluslar arası Aile Çiftçiliği Yılı, (2014),**
(<http://www.tarim.gov.tr/ABDGM/Belgeler/Uluslararası%20Kurulu%20Aile%20Çiftçiliği%20Liflet.pdf>).
- **2014 Uluslararası Aile Çiftçiliği Açılış Çalıştayı Sunumu,**
(<https://www.tarim.gov.tr/TRGM/Menu/26/Aile-Ciftciligi>)

- **Tarım Kooperatifleri Merkez Birliği, (2017)**
(<http://www.tarimkoop.org.tr/147.html>),
— (<http://www.tarimkoop.org.tr/duyuru.html>)
- **Tarım Sayımı (1927)**, (<http://www.tarimkredi.org.tr/index.php/tr/ortagimiz-ataturk/98-1923-1938-yillari-arasinda-tarim.html?showall=&start=1>)
- TCMB, (2014), **Ödemeler Dengesi İstatistikleri**, www.tcmb.gov.tr, Erişim Tarihi: 07.05.2017.
- **T.C. gümrük ve Dış Ticaret Bakanlığı, (2018)**,
— (GTBa), (<http://risk.gtb.gov.tr/data/572b46fc1a79f50cd8a22b31/2-Faal%20Olan%20Tarim%20Satis%20Kooperatif%20Birliklerinin%20Kooperatif%20ve%20Ortak%20Sayilari.pdf>)
— (GTBb), (<http://risk.gtb.gov.tr/data/572b46fc1a79f50cd8a22b31/2-Faal%20Olan%20Tarim%20Satis%20Kooperatif%20Birliklerinin%20Kooperatif%20ve%20Ortak%20Sayilari.pdf>)
- TIGEM, (2017)
— (<http://www.tarim.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/TIGEM.pdf>),
— (<https://www.tigem.gov.tr/Documents/7e809c84-7723-4558-890c-29b68ac3337b.pdf>),
— (<https://www.tigem.gov.tr/Documents/7fcdd9f9-c9ee-4ac3-b596-a3c3e2f7d65f.pdf>)
- Türkiye Bankalar Birliği, (2017), (<https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/veri-sorgulama-sistemi/illere-ve-bolgelere-gore-bilgiler/73>).
- **Türkiye’de Kooperatifçilik**, (2017), Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü,
(<http://koop.gtb.gov.tr/kooperatifler-hakkinda/turkiyede-kooperatifcilik>),
— (http://www.tarimkredi.org.tr/files/1581Sayılı_Tarım_Kredi_Kooperatifleri_ve_Birlikleri_Kanunui.pdf)

- (<http://www.tarimkredi.org.tr/files/5330i.pdf>)
- Tohum Takas Ağı (2017),
(<https://www.tohumtakas.org/TohumTakasAgiHakkinda.php>).
- TMO, (2017), (<http://www.tmo.gov.tr/Main.aspx?ID=13>),
 - (<http://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/stratejikplan.pdf>)
 - (<http://www.tmo.gov.tr/Main.aspx?ID=40>)
- TÜİK (1998), **Girdi Çıktı Tablosu**, www.tuik.gov.tr , Erişim Tarihi:
07.05.2017.
 - (2002), **Girdi Çıktı Tablosu**, www.tuik.gov.tr , Erişim Tarihi:
07.05.2017.
 - (2012), **Girdi Çıktı Tablosu**, www.tuik.gov.tr , Erişim Tarihi:
07.05.2017.
 - (2014), **İşgücü İstatistikleri Mikro Veri Seti**, www.tuik.gov.tr, Erişim
Tarihi 05.05. 2017.
 - (2015), **Kurumsal Sektör Hesapları**, www.tuik.gov.tr , Erişim Tarihi:
07.05.2017.
 - (2015), **Gelir ve Yaşam Koşulları Anketi**, www.tuik.gov.tr, Erişim
Tarihi, 02.05.2017.
 - (2017), **Tüketici Fiyat Endeksi, Haziran 2017**, www.tuik.gov.tr, Erişim
Tarihi, 16.07.2017.
- **UN Committee on World Food Security:**
([https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/15195Session%2012_Committee%20on%20World%20Food%20Security%20\(CFS%20Brief\)_May_2015.pdf](https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/15195Session%2012_Committee%20on%20World%20Food%20Security%20(CFS%20Brief)_May_2015.pdf)).
- **Yaşasın Tohumlar, Tohum Takas Ağı**, (2017),
(<https://www.tohumtakas.org/TohumTakasAgiHakkinda.php>,

- **Worldbank, (2017) datas**
 - (www.data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.0714.ZS?name_desc=true),
 - (www.data.worldbank.org/indicator/AG.LND.FRST.ZS?name_desc=true&view=chart),
 - (www.data.worldbank.org/indicator/AG.LND.TRAC.ZS?view=chart),
 - (www.data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?view=chart),
 - (www.data.worldbank.org/indicator/AG.CON.FERT.ZS?view=chart),
 - (www.data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS?view=chart),
 - (www.data.worldbank.org/indicator/SI.POV.DDAY?locations=TR&view=chart).
 - (www.data.worldbank.org/indicator/SL.FAM.WORK.FE.ZS?view=chart)
 - (www.data.worldbank.org/indicator/EN.POP.SLUM.UR.ZS?view=chart),
 - (www.data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.0714.FE.ZS?locations=TR&view=chart).
- **WTO, (2005),** (https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S009-DP.aspx?language=E&CatalogueIdList=32960&CurrentCatalogueIdIndex=0&FullTextHash=&HasEnglishRecord=True&HasFrenchRecord=True&HasSpanishRecord=True)
- **Tarım makineleri,** (<http://www.tarmakbir.org/haberler/tarmekstatozet.pdf>)

Hukuki Metinler

- **1858 Tarihli Arazi Kanunu,** (<http://www.migem.gov.tr/mevzuat/kanun-dok/1858arazi.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=79764bd8-284a-463d-b6cef2ef38288d15>).
- **Köy Kanunu** (<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.442.pdf>)

- **1927 Tarihli, 1097 Sayılı Bazı Eşhasın Şark Mıntıklarından Garp Vilayetlerine Nakline Dair Kanun,**
(<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d03/c001/tbmm03001014.pdf>).
- **1934 Tarihli, 2510 Sayılı İskân Kanunu,**
(<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2733.pdf>)
- **1935 Tarihli, 2762 Sayılı Vakıflar Kanun**
(https://www.vgm.gov.tr/_layouts/15/download.aspx?SourceUrl=/Mevzuat%2F02%20%2D%20KANUN%2Fwebicerik63%2Epdf).
- **1721 Sayılı Milli Koruma Kanunu**
(<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.3780.pdf>).
- **4429 sayılı Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu,**
(<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5423.pdf>).
- **4503 sayılı Toprak Mahsulleri Vergisi Kanununa Ek Kanun**
(https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc026/kanuntbmmc026/kanuntbmmc02604503.pdf).
- **4553 sayılı Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu**
(https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc026/kanuntbmmc026/kanuntbmmc02604553.pdf)
- **4753 Sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu,**
(<https://www.lexpera.com.tr/resmi-gazete/metin/RG801Y1945N6032K4753/1/madde-64>)
- **193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu**
- **1998 Yılı 4342 Sayılı Mera Kanunu**
(<http://mevzuat.basbakanlik.gov.tr/Metin.aspx?MevzuatKod=1.5.4342&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=MERA>).

- **2000/14 Sayılı Hedef Çiftçilere Pilot Bölgelerde Doğrudan Gelir Desteği Yapılması ve Kayıt Sisteminin Oluşturulmasına İlişkin Uygulama Tebliği**
- **2000/67 sayılı Doğrudan Gelir Desteği ile İlgili Bakanlar Kurulu Kararı ve Uygulama Tebliği**
(http://www.zmo.org.tr/mevzuat/mevzuat_detay.php?kod=106)
- **4697 Sayılı Bazı Vergi Kanunlarında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun**
(<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/07/20010710.htm>).
- **2005/21 Sayılı Bitkisel Üretimle İlişkili Olarak Doğrudan Gelir Desteği Ödemesi Yapılmasına Dair Tebliğ**
(<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/04/20050430-4.htm>)
- **2006/7 Sayılı Doğrudan Gelir Ödemesi Yapılmasına Dair Tebliğ**
(<http://mevzuat.basbakanlik.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=9.5.10349&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=do%C4%9Frudan>).
- **26755 Sayılı Resmi Gazete,**
(<http://mevzuat.basbakanlik.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.11893&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=bitki>).
- **5553 Sayılı Tohumculuk Kanunu,**
(<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/11/20061108-1.htm>).
- **5601 Sayılı 10 Kasım 1972, 23 Ekim 1978 ve 19 Mart 1991 Tarihlerinde Cenevre’de Gözden Geçirilen 2 Aralık 1961 Tarihli Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunması Uluslararası Sözleşmesine Katılmamızın Uygun Bulduğuna Dair Kanun**
(https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc091/kanuntbmmc091/kanuntbmmc09105601.pdf).
- **2008 yılı 5782 sayılı kanunun**
(<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2644.pdf>)

- **2009/15154 sayılı Tarım Arazilerinin Korunması, Kullanılması ve Arazi Toplulaştırmasına İlişkin Tüzük**
(<http://mevzuat.basbakanlik.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=2.5.200915154&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=TARIM>).
- **5957 Sayılı Sebze ve Meyveler ile Yeterli Arz ve Talep Derinliği Bulan Diğer Malların Diğer Malların Ticaretinin Düzenlenmesi Hakkında Kanun**
(<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5957.pdf>)
- **2012 yılı 6360 sayılı ‘Onüç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun** (<https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6360.html>)
- **2012/3106 Sayılı Tarımsal Destekler Hakkında Bakanlar Kurulu Kararı**
(<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/05/20120507-3.htm>)
- **2013/4271 Sayılı T.C. Ziraat Bankası A.Ş. ve Tarım Kredi Kooperatiflerince Tarımsal Üretime Dair Düşük Faizli Yatırım ve İşletme Kredisi Kullandırılmasına İlişkin Karar**
(<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/02/20130216-5-1.pdf>).
- **2017/10465 Sayılı Tarımsal Desteklemelere İlişkin Karar,**
(<https://kirklareli.tarim.gov.tr/Belgeler/DESTEKLEMELER%20RESM%C4%B0%20GAZETE.pdf>).
- **Lozan Anlaşması,**
(https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf).
- **KİTLER**
(https://www.google.com.tr/search?dcr=0&ei=Ap2nWo71AYOSmgX0mY2QBw&q=1938+tarihli+3460+sayılı+kanun&oq=1938+tarihli+3460+sayılı+kanun&gs_l=psy-

- ab.3...13741.17435.0.17772.13.13.0.0.0.0.215.1522.0j9j1.10.0....0...1.1.64.psy-ab..3.0.0....0.pqOZi8ohWAg).
- **TBMM Tutanakları**, (2017),
<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d07/c017/b054/tbmm070170540100.pdf>
— ([https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanun_tbm\(mc091/kanuntbmmc091/kanuntbmmc09105601.pdf\)](https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanun_tbm(mc091/kanuntbmmc091/kanuntbmmc09105601.pdf))).
 - **TBMM Genel Kurul Tutanağı** (1999), 21. Dönem, 2. Yasama Yılı, 26. Birleşim
(www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_b_sd.birlesim_baslangic_yazici?P4=2024&P5=B&page1=37&page2=37)
 - **Yeni Hal Yasası ile Sayı Düşecek**, (2017), (<https://www.aydinlik.com.tr/yeni-hal-yasasi-ile-sayi-dusecek-ekonomi-aralik-2017-1>).
 - **5488 Sayılı Tarım Kanunu**
(<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm>)
 - **1996/6 numaralı Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ** (<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22682.pdf>)
 - **16 Numaralı Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ** (<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23420.pdf>)
 - **98/12173 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı Eki Hayvancılığın Geliştirilmesi Hakkında Kararın Uygulama Esasları Tebliği**
(<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23624.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23624.pdf>)
 - **2000/467 Sayılı Hayvancılığın Desteklenmesi Hakkında Bakanlar Kurulu Kararı**
(<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/24067.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/24067.pdf>)

- <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d07/c017/b054/tbmm070170540100.pdf>
- **26 Haziran 1998 Tarihli Niyet Mektubu;**
(<http://www.imf.org/external/np/loi/062698.htm>)
- **09 Aralık 1999 Tarihli Niyet Mektubu;**
(<http://www.imf.org/external/np/loi/1999/120999.htm>)
- **22 Haziran 2000 Tarihli Niyet Mektubu;**
(<http://www.imf.org/external/np/loi/2000/tur/02/index.htm>)
- **18 Aralık 2000 tarihli niyet mektubu;**
(<http://www.imf.org/external/np/loi/2000/tur/03/index.htm>)
- **30 Ocak 2001 tarihli niyet mektubu;**
(<http://www.imf.org/external/np/loi/2001/tur/01/index.htm>)
- **03 Mayıs 2001 tarihli niyet mektubu;**
(<http://www.imf.org/external/np/loi/2001/tur/02/index.htm>)
- **28 Ocak 2002 tarihli niyet mektubu;**
(<http://www.imf.org/external/np/loi/2002/tur/01/index.htm>)
- **5 Nisan 2003 tarihli niyet mektubu;**
(<http://www.imf.org/external/np/loi/2003/tur/01/index.htm>)
- **2 Nisan 2004 tarihli niyet mektubu;**
(<http://www.imf.org/external/np/loi/2004/tur/01/index.htm>)
- **T.C. ile Katılım Ortaklığında Yer Alan İlkeler, Öncelikler, Ara Hedefler ve Koşullara İlişkin 8 Mart 2001 Tarihli Konsey Kararı (2001/235/AT)).**
(https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/Kob/Turkiye_Kat_Ort_Belg_2001.pdf)
- **(DPT, AB ile İlişkiler Genel Müdürlüğü, Türkiye için Katılım Ortaklığı Belgesi, 14 Nisan 2003 Tarihinde AB Konseyi Tarafından Kabul Edilen**

Nihai Metin).

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/Kob/Turkiye_Kat_Ort_Belg_2003.pdf

- **(Türkiye ile İlgili Katılım Ortaklığı Belgesinde Yer Alan İlkeler, Öncelikler ve Koşullara İlişkin 23 Ocak 2006 tarihli Konsey Kararı (2006/35/AT)).**

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/Kob/Turkiye_Kat_Ort_Belg_2006.pdf

- **2008/35/EC Sayılı Kararın Feshine ve Türkiye ile Katılım Ortaklığının Kapsadığı İlkeler, Öncelikler ve Koşullara Dair Konsey Kararı**

(2008/157/EC)

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/Kob/Turkiye_Kat_Ort_Belg_2007.pdf

- **The Yalta Conference : 1945, (2017),**

<http://avalon.law.yale.edu/wwii/yalta.asp>

- **Clayton Act, 15.U.S.C., (2017),**

<http://gwcl.com/Library/America/USA/The%20Clayton%20Act.pdf>

- **UPOV, (2017),** <http://www.upov.int/pluto/data/current.pdf>.

- www.bumko.gov.tr

- www.muhasibat.gov.tr

ÖZET

Taşdoğan, Bilgen, “Türkiye’de Gıda Rejimleri, Kırsal Yoksulluk ve Devletin Değişen Rolü: Sosyal hesaplar Matrisi Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Serdal Bahçe, s.308

Küresel birikim koşullarına göre yaratılan ve iç hukukla desteklenen mülksüzleşme süreci ile birlikte DTÖ öncesi büyük ölçüde geçerli olan küçük köylü işletmeleri ile kapitalizmin yan yana ve ona rağmen varlığını devam ettirdiği görüşü değişime uğramıştır. Türkiye açısından bu değişim 1999 yılında başlayan IMF taahhüt mektupları ile sinyalini vermiş ve küçük köylülüğün kapitalizme rağmen yaşayamayan ‘ilkel’ biçimini aldığı iddia edilmiştir. Bu sonuca ulaşılmasında büyük ölçüde birikim rejimlerinin etkili olduğu düşünülmektedir. Günümüzde geçerli olan şirket birikim rejimine kadar tarım üreticilerinin aynı zamanda müşteri ve tüketici kimliklerini korumaları gerekmiştir. Buna rağmen 2008 krizi sonrası, tarımsal ürünlerin biyo-yakıt üretimi gibi farklı alanlarda da kullanılmasının kılığa neden olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla biriken aşırı üretimin tüketilmesinde satın alma ya da borçlanabilme gücüne sahip hanehalkı değil, ithal etme ya da egemenlik haklarını ipotek ettirebilme kapasitesine sahip devletler de tüketici birimler olarak öne çıkmaktadır. Tüm bunlardan hareketle bu tez çalışmasında analiz birimi olarak hanehalkı alınmakla birlikte devlet politikalarının da temel belirleyici olduğu kabul edilmektedir. Sonuç olarak gıda fiyatları üzerinden dışsal şoklara maruz kalan yoksul hanelerin karşı karşıya kaldığı mücadelede devletin değişen rolünün de olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Hesaplar Matrisi, Fiyat Çarpan Modeli, Gıda rejimleri, Yoksulluk, Kırsal Yoksulluk, Devletin Rolü,

ABSTRACT

Taşdoğan Bilgen, “Food Regimes, Rural Poverty and the Changing Role of the Government in Turkey: An Assessment in the Framework of Social Accounting Matrix”, Doctoral Thesis, Advisor: Ass. Prof. Serdal Bahçe, 308 s.

The argument in that small peasant establishments prevailed largely before the WTO continue have existed with capitalism side-by-side and even against capitalism in the process of expropriation created by global accumulation conditions and supported by domestic law has been changed. This changing in Turkey has been signaled with IMF commitment letters since 1999 and it is thought that the small peasantry being 'primitive' form cannot be survive in spite of capitalism. In achieving this result, it is seen that the requirements of the accumulation regimes have been influenced. Agricultural producers need to protect customer and consumer identities at the same time until the corporate accumulation regime is effective in nowadays. However, the 2008 crisis confirms the fact that agricultural products may be consumed in different areas, such as biofuel production, and they can create scarcity. Hence, when overproduction is exhausted, it is not only a household that has the power to buy or to borrow but also states having the capacity to import or to use sovereign rights stand out as the consumer units. From all of these arguments in this thesis, on the one hand households are taken into consideration for analysis unit other hand it is assumed government policy is main determinant. Therefore, during the struggle of the poor households exposed to external shocks by the food price increases, the role of the state is important as well.

Key Words: Social Accounting Matrix, price multiplier model, food regimes, poverty, rural poverty, role of the government.